

Starohrvatska prosvjeta

STARO
HRVATSKA
PROSVJETA

SERIJA III.
SVEZAK 3.

III. SERIJA – SVEZAK 3.

- STIPE GUNJAČA Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina
- MIROSLAV MARKOVIĆ Epitaf Petra Crnog
- IVO PETRICIOLI Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku
- KRUNO PRIJATELJ Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba
- ANDELA HORVAT O Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza
- GRGA NOVAK Otok Vis u srednjem vijeku
- LOVRE KATIĆ Stećci u Imotskoj Krajini
- LJUBO KARAMAN O bosanskim srednjovjekovnim stećcima
- LOVRE KATIĆ Starohrvatska crkvice sv. Petra na Čiovu
- STIPE GUNJAČA Rad muzeja starina u godini 1951.

A

1954

1954

PA-008-003

STAROHRVATSKA PROSVJETA

III. SERIJA - SVEZAK 3.

Glavni urednik

STIPE GUNJAČA

Uređivački odbor:

MARKO KOSTRENCIĆ, GRGA NOVAK

MUZEJ HRVATSKIH STARINA

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

STAROHRVATSKA PROSVJETA

Z A G R E B

1 9 5 4

rev. 22

641708

SADRŽAJ

STIPE GUNJAČA

Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina 7

MIROSLAV MARKOVIĆ

Epitaf Petra Crnog 31

IVO PETRICIOLI

Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku 53

KRUNO PRIJATELJ

Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba 65

ANDELA HORVAT

O Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza 93

GRGA NOVAK

Otok Vis u srednjem vijeku 105

LOVRE KATIĆ

Stećci u Imotskoj Krajini 131

LJUBO KARAMAN

O bosanskim srednjovjekovnim stećcima 171

LOVRE KATIĆ

Starohrvatska crkvica sv. Petra na Čiovu 183

STIPE GUNJAČA

Rad muzeja hrvatskih starina u godini 1951. 185

STIPE GUNJAČA

STAROHRVATSKA CRKVA I GROBLJE NA LOPUŠKOJ GLAVICI U BISKUPIJI KOD KNINA

U selu Biskupiji na Kosovu polju kod Knina, tik do rječice Kosovčice, uzdiže se iz ravna polja (sl. 1.), otprilike do 40 m visoko, osamljen hum, koji se zove Lopuska glavica, držim po Lopusićima, vlasnicima ovog predjela u doba turske okupacije Knina. Glavica ima zaravanast vrh, na kojem je g. 1887. Zlatović opazio »klačarde, opeke i sedre« držeći, da je i tu »koja oveća zgrada bila«.¹ Iduće godine Zlatović izvješćuje, da se na Lopuskoj glavici pokušalo iskapati i da su se tu pronašli »temelji zgrada, komadi ornamentike, sedre i cigle«.² O pokušaju na Lopuskoj glavici govori nam izvještaj druge glavne skupštine Kninskog starinarskog društva, tek spominjući, da se među radovima obavljenim u razdoblju od 3. VII. 1887. do 30. IX. 1888. kopalo i na Lopuskoj glavici.³ U izvještaju treće glavne skupštine spomenutog društva, kad je bila riječ o dogotovljenom gradivu za II. svezak Bulićevih »Hrvatskih spomenika ...«, pokazao se prisutnima na skupštini među dogotovljenim tlocrtima i tlocrt »crkvice kod Bukorovića i crkvice na Lopuskoj glavici«.⁴ Objavljivanjem izvještaja ove skupštine u »Obzoru« i »Narodnom listu (Zadar)« bilo je prvi put javnosti poznato, da se otkriće na Lopuskoj glavici odnosi na crkvicu. Kako je poznato, najavljeni II. svezak »Hrvatskih spomenika ...« nikad nije izišao, pa su se time vjerojatno izgubili izvorniji podaci o ovoj crkvici.

Prema riječima Zlatovića radilo se tek o pokušaju iskapanja, a ne o sistematskom zahvatu. Marun, koji je istraživao objekt, nije ostavio bilježaka –

¹ Zlatović fra Stjepan, Hrvatske starine u Kninu. Viestnik hrvatskoga arkeološkoga društva X, Zagreb 1888, str. 12–13.

² Zlatović, o. c., str. 103.

³ Izvješće druge glavne skupštine »Starinarskoga kninskoga društva« obdržane u Kninu 30. rujna 1888. Izvješće Starinarskoga kninskoga društva o prvoj glavnoj skupštini 3. srpnja 1877. i drugoj 30. rujna 1888. Zadar 1888.

⁴ Treća glavna skupština Kninskoga starinarskoga društva održavana u Kninu dne 3. studenoga 1889. Zagreb 1889, str. 24.

iz tog perioda rada on ih uopće nema –, a prema datumima s kojima je na pronađenim fragmentima označavao nalaz, vidi se, da je radio samo nekoliko dana.⁵

Međutim, poslije petnaest godina F. Radić publicira nalaz na Lopuskoj glavici.⁶ Radić je to učinio veoma površno i netočno, ali zato on ne snosi svu odgovornost. U prvom redu treba računati s tim, da je Radića upravo tih godina (1903) spopadala sljepoća, s čega je Starohrvatska prosvjeta gubila svog urednika i stala obamirati, a on joj unatoč tome svojim prinosima nastojao produžiti život. Drugo, kad se govori o Radićevu opisivanju spomenika, koji su bili u Kninu, treba uvijek imati na umu, da je on o njima pisao najviše iz Korčule, a često ih ni vidio nije, nego je većinom radio na osnovu podataka, koji su mu bili poslani. Tako su se u njegovu članku našle mnoge griješke, i vjerujem, da dobar dio njih on sam ne bi bio počinio. Odmah ću

1:200. nar. vel.

Sl. 2. Radićev tloris crkve na Lopuskoj glavici

istaći, da se radi o skroz pogrešnom tlocrtu crkve (sl. 2.), o krivo navedenim dimenzijama, o nesistematskom iznošenju nalaza, pri čemu je došlo i do toga, da se jedan arhitektonski komad dva puta opisao (pod brojevima 27 i 30). Pored toga u Radićevu opisu teško se tehnički snalaziti, naročito pri njegovu pozivanju na brojeve, pod kojima opisuje fragmente. Naime Radić navodi, da se brojevi nalaze na reprodukcijama,⁷ a zapravo ne vidi se nijedan. Tek se može opaziti na jednoj reprodukciji, kako je ostao gornji dio broja 21, pa ako pogledamo druge reprodukcije, zaključit ćemo, da ih je Radić na fotoreprodukcijama svih naveo, ali da su brojevi otpali bez sumnje pri izradi klišeja, kad su se fotografije rezale, da klišeji budu što manji i jeftiniji, kako to pokazuje činjenica što preko živog kraja prikazanog objekta nema više nikakva prostora.

Najteža posljedica površne obrade sastoji se u prenošenju Radićeva tlocrta crkvice i stvaranju sudova na osnovu njega. Na osnovu tog tlocrta Vasić kaže, da je crkva na Lopuskoj glavici slična crkvi u Rižinicama.⁸ Karaman prenosi Radićev tlocrt u svoje djelo »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«,⁹ a Dyggve,¹⁰ kad dokazuje utjecaj starokršćanskog crkvenog graditeljstva na

⁵ Tu stoje datumi: 7., 16. i 17. VIII. 1888.

⁶ Radić Frano, Tragovi crkvice na Lopuskoj glavici u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta VII, Knin 1903, str. 35–38.

⁷ Radić. o. c., str. 35, nota 2.

⁸ Vasić Miloje, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd, 1922, str. 22.

⁹ Karaman Ljubo, o. c., Zagreb 1930, tabla I.

¹⁰ Dyggve Ejnar, Forschungen in Salona III, Wien 1939, str. 123.

starohrvatsko, upoređuje ovako reproduciranu osnovu crkvice na Lopuškoj glavici s tlocrtom starokršćanske crkve u Klapavicama, s kojom je Radićeva osnova skroz identična, osim što je razlika u položaju vrata (sl. 3.).

Od Radićeva publiciranja do našeg zahvata 1951. g. zbile su se još neke promjene. Godine 1914. donio je Marun u muzej ulomak tegurija, koji je dao nacrtati i mi ga ovdje donosimo (sl. 4.). Na poledini tog crteža Marun je zapisao: »Ovaj ulomak danas je predignut iz kuće Ubovića u Biskupiji, a bio je zimus našast na glavici Lopuškoj. Kamen bijeli zrnati vapnenac. 4. VIII. 1914.« Drugo, za talijanske okupacije t. zv. III. zone, g. 1919., kad je Marun bio konfiniran i nitko se u okolici Knina nije brinuo za kulturne spomenike, seljak Jovo Jaramaz predigao je sa Lopuške glavice 20 kola kamenja za gradnju pojate. Tom prigodom vadio je kamenje i sa preostalih zidova crkvice, a u zidu te pojate i danas se vidi ulomak s pleterom, koji je tu prispio na taj način (sl. 5). Pored toga nastale su promjene među samim pronađenim arhitektonskim dijelovima, jer su se spajanjem fraktura dobili novi oblici.

Budući da je bilo govora samo o pokusnom iskapanju na Lopuškoj glavici, a praksa je dokazala, da je potrebno revidirati sve lokalitete, na kojima je prije Hrvatsko starinarsko društvo iskapalo, odlučila se uprava muzeja na reviziju i njoj pristupila lipnja 1951. god. Revizijom je iskrslalo mnogo novih momenata, da nije ništa drugo, pronašla se starohrvatska nekropola, o čemu dotada nije bilo ni spomena. Zbog svih navedenih promjena i griješki postaje jasno, da Radićev prikaz nalaza na Lopuškoj glavici ne može više da nas zadovolji. Njegov prikaz iziskuje temeljite izmjene i dopune, toliko velike, da se sama od sebe nameće potreba ponovnog publiciranja cjelokupnog nalaza na ovom lokalitetu. Stoga se ovdje tomu pristupa bez naročitog osvrtnja na prvašnji prikaz.

Plato glavice (sl. 6) prije revizije bio je zatravljen tako, da su se ostaci crkvice tek ovdje ondje nazirali, a njenu obliku se približavalo samo povećivanjem tih sporadično vidljivih preostataka. S obje strane bočnih zidova crkve nalazile su se tri oveće zatravljene hrpe nasipa izduženog oblika, koje su tekle usporedno sa temeljima crkve. To ne će biti drugo nego trag Marunova izasipanja zemlje pri prvom zahvatu. Međutim, naširoko oko crkve sterao se nadignut krug. Obod ovoga kruga izdizao se obično od 65 do 80 cm iznad podloge, a samo na zapadnoj strani, gdje se glavica naglo spušta, obod je dosego visinu od 2 m. Radius ovog kruga iznosio je 25 m.

Budući da je padina relativno blizu objekta, a kako je nalaz predmeta bio oskudan, pretpostavljalo se, da su se ostali predmeti otkotrljali podalje od objekta, te se kopao rov na sjevernoj strani 4,50 m ispred oboda na platou, a 12,5 m daleko od crkve. U isto doba su se uklanjale one tri hrpe oko crkve, a zatim se jedan dio radnika odvojio na otvaranje rova ispred oboda na zapadnoj strani. U sjevernom rovu pokazala se živica nakon 45 cm dubine i tako je teklo sve do oboda. Na zapadnoj strani brzo se pokazao nasip, u kojemu je bio materijal sa srušene crkve. Profil nasipa pokazivao je dvije odjelite faze: donju, na kojoj se jasno oertavao sloj nekadašnjeg humusa, i gornju, nad tim, po sastavu sasvim identičnu donjoj, pa držim, da je gornja nastala svojedobnim Marunovim iskretanjem nasipa. U hrpi sa sjeverne strane crkve pronašao se prvi dan fragment sa ostacima pleterne plastike. U sjevernom rovu nije se pronašlo ništa, nego tek kad se takao obod, našao se

drugi fragment s pleterom u dubini od 16 cm. Na obodu pokazalo se jednoliko porazbacano kamenje, među kojim je bilo sedre i maltera. Daljim radom konstatiralo se, da se ovdje radi o slučajnom zasipanju kamenja i humusa skupa. Međutim, kad se uklonila sjeverna hrpa, pokazivalo se, da se ona nalazila na meku terenu, pa kad se dublje čistilo, ukazao se jedan grob. Rad se na ovom mjestu odmah obustavio s namjerom, da se do groba dođe redovnim napredovanjem rova. Na zapadnoj strani u rovu dugu 12 m, a duboku 80–120 cm pred obodom, nalazio se malter pomiješan s crnim humusom, neobično mnogo ulomaka pokrovnih ploča, kamenja s tragovima maltera, a također i nekoliko kvadara sedre. Kad se presjekao obod, nastavljao se isti materijal, samo je u njemu gornja faza nasipa bila znatno veća od donje. U sjevernom rovu, kad se prešao obod, pronašlo se nekoliko ulomaka s pleternom plastikom i onda se doprlo do grobova. Tad je postalo jasno, kako je došlo do nadignute površine na platou. Radilo se o nekropoli oko crkve, te se pri kopanju raka nije udaljivala zemlja, koja se iz njih iskopala, nego se rasipala u neposrednoj blizini grobova i odatle ovom arealu viši nivo od okolne, nedarane površine. Dašto da je nadizanju pridonio i materijal sa srušene crkve, koji se uokolo slegao.

Radom se pretražila površina od cca 400 m². Dubina rova kretala se redovno od 45 do 65 cm izuzev dio na zapadnoj strani, gdje je nasip na obodu iznosio 2 metra visine. Tim zahvatom otkrila se nekropola od 54 starohrvatska groba, očistili su se temelji crkvice i pronašlo se nekoliko ulomaka kamenih spomenika i nekoliko ulomaka domaće keramike. Inače se često nailazilo na kamenje sa crkve, među kojim je bilo sedre sa živo tesanim i dotjeranim bridovima, a onda i mnogo ulomaka pokrovnih ploča sa crkve.

CRKVA

Od nekadašnje crkve sačuvao se, uglavnom, temeljni zid, no ni on nije baš čitav nego oštećen na pročelju, a s desne strane ulaza u crkvu i na nekim kontraforima (sl. 7). Nadtemeljni zid sačuvao se na apsidi i na bočnim zidovima crkve, no samo u prvom redu iznad poriza. Zidovi su građeni sitnim i osrednjim neobrađenim kamenjem, koje se sastoji od običnog vapnenca, što je dovezen na glavicu, zatim od trijadičnog pješčenjaka, kojemu pripada formacija cijele glavice, te od kamenja kvarternog nanosa, koje narod zove krečina, a taj je također tamo dovezen iz blizine glavice. U zidovima se može zapaziti i pokoji mali komadić sedre, koji je valjda kao okresina otpadao možda od u isto doba pripremanog svodovnog kamenja. Debljina temeljnih zidova kreće se oko 80 cm, a nadtemeljnog reda oko 60 cm. Izuzetak čini apsida sa sjevernim dijelom začelnog zida crkve, koji je deblji od ostalih zidova. Svi su zidovi arhitekture organski povezani. Crkva je jednobrodna, longitudinalnog oblika, orijentirana prema istoku, zapravo sa malim otklonom prema jugoistoku. Dužina crkve izvana iznosi 15 m, a širina (s kontraforima) 7,25 m, dok joj je najveća visina sačuvana na glavnoj apsidi, i tu iznosi 25 cm nad temeljem. Pogledamo li priloženi revidirani tlocrt crkve, vidjet ćemo, da je ona prilično raščlanjena s vanjske i s unutarnje strane. Pored glavne apsida iz jezgre arhitekture strši prema vani i zid pobočne apsi-

dice, kao i osam poluobljih kontrafora na prednjoj polovici crkve i to tri para na bočnim stranama, a jedan na pročelnoj. Unutrašnjost crkve raščlanjuju apsida i dva para transverzalnih zidova (b , $b_1 - c$, c_1).

Pročelni zid ($a - a_1$), koji je pri dnu, po sredini, rastavljen zbog toga, što je tu bio ulaz u crkvu, sačuvao se samo u temelju, i to ne čitav: njegova desna strana odviše je oštećena, tako da joj se krajevi jedva raspoznaju u sječistu s bočnim zidom (iznutra) i s kontraforom (izvana). Čini se, da ni lijevi zid pročelja nema živog kraja do vrata, pa se zato ne može sa sigurnošću odrediti njegova dužina, a prema tome ni dužina njegova postradalog pandana na desnoj strani, koji je bez sumnje bio jednako dug. Iz toga izlazi, da se ne može točno konstatirati širina vrata na pročelju.¹¹ Uz čeonu zid, na njegovim krajevima, dizala su se dva poluobla kontrafora. Taj zid pri dnu nije imao vertikalnih bridova, jer je na njihovu mjestu bila zidna masa čeonih (br. I i II) i bočnih (br. III i IV) kontrafora. Budući da su kontrafori pri dnu deblji, a sve to tanji prema vrhu, to se može pretpostaviti, da su se na nekoj visini crkve vertikalni bridovi ipak pojavili i dizali se do strehe.

Uzdužni zidovi crkve nisu jednakog pravca do kraja zbog toga, što zid e prelazi u pobočnu apsidu, dok zid e_1 teče u jednom pravcu od pročelja do začelja crkve. Dužina zida e_1 iznosi 12,25 m, dok zid e ide paralelno s njim od pročelja u dužini od 9,50 m, a onda zakreće u apsidu. Oba pobočna zida imaju po tri kontrafora na svom prvom dijelu do pročelja.

Začelni zid sačinjava zapravo glavna apsidna sa krajevima uzdužnih zidova (d , d_1), samo što je lijevi kraj do pobočne apsida malo duži od desnog. Ti su zidovi deblji nego ostali, no opet ne svugdje jednako. Glavna apsidna je deblja pri krajevima nego po sredini, prema kojoj se zid, idući od krajeva, sve više tanji. Apsida je na krajevima debela oko 94 cm, a po sredini 75 cm. Vanjski obod apsida odgovara luku kružnice, kojoj se centar nalazi u sjedištu osi glavne apsida s linijom, koja prolazi kroz sredinu zidova $d - d_1$. Unutarnja krivulja apsida ne ide paralelno s vanjskom. Tu razliku izazvala je nejednaka debljina apsida. Stoga unutarnja krivulja ima oblik poluelipse. Kraća os elipse odgovara rastvoru apsida i taj iznosi 2,5 m, dok polovica duže osi elipse odgovara njenoj dubini, koja iznosi 175 cm.

Zidovi unutar crkve padaju okomito na bočne, vanjske zidove. To su zidovi $b - b_1$ i $c - c_1$. Zidovi $b - b_1$ su ostaci jednog zida, koji je pri dnu rastavljen zato, što su se tu nalazila unutrašnja vrata. Ovaj zid je paralelan s pročelnim i od njega je udaljen 225 cm. Sačuvan je samo u jednom temeljnom sloju. Lijevi dio zida (b) ima sačuvane sve žive krajeve, dok je desni dio zida (b_1) sa strane do pročelja ošteti grob. Oba su dijela zida u svemu potpuno jednaka: dužina svakog iznosi 175 cm, debljina kao i kod ostalih temelja 80 cm, a rastvor među njima, koji odgovara širini vrata, iznosi 90 cm. Taj zid je dijelio brod od endonarteksa.

Zidovi c i c_1 nisu drugo nego ostaci pilona, koji su nosili triumfalni luk. Zid c dug je 60 cm, a zid c_1 57 cm. Debljina im je 75 cm. Istočna strana zida c prelazi u pobočnu apsidu. Na rasponu zidova $c - c_1$ stajao je bez sumnje septum (ograda), kojemu pripadaju pronađeni arhitektonski ostaci. Ovdje se dijelio brod od svetišta.

¹¹ U tlocrtu je raspon vrata naveden hipotetično.

Ostaci pločnika. U crkvi su se, naročito uz južni zid, našli ostaci pločnika in situ i veoma su oštećeni. Pločnik je uglavnom bio od laporastih ploča dotjeranih u kvadre, a inače se uz južni zid sačuvao red pločnika načinjen od drugog kamena: običnog vapnenca i krečine. Pločnik se postavljao razom poriza, tako da je poriz poslužio kao rub pločnika. Tragovi pločnika od laporastih ploča sačuvali su se još u dvije crkve u Biskupiji; na Stupovima i kod Bukorovića kuća.

Crkveni krov. Iako nam se crkva nije sačuvala do vrha, ipak se da odrediti, kakav joj je bio krov. Rekli smo, da se u rovovima nailazilo na kvadre sedre, a bilo ih je i u grobovima, gdje su bili nanovo upotrebljeni za obložno kamenje. Po njihovu obliku i po množini nalaza moramo zaključiti, da ta sedra potječe sa krova crkve, što znači, da je ova crkva poput ostalih njoj savremenih imala presvođen krov. Svod od sedre bio je izvana pokriven pločama od vapnenca, a njihove ostatke smo susretali u velikoj količini.

Unutrašnji raspored crkve. Postojanje transversalnih zidova u crkvi jasno govori o rasporedu njene unutrašnjosti. To su očito tri odjelita prostora, i to: endonarteks, brod i svetište. Na osnovu ostataka ne možemo o endonarteksu ništa drugo reći, nego da je postojao i da je imao ove dimenzije: dužinu, koja odgovara nutarnjoj širini crkve i iznosi 4,40 m i širinu koja iznosi 2,30 m (odbivši poriz). Iz endonarteksa ulazilo se u brod kroz vrata široka 90 cm na zidu $b - b_1$.

Brod je dug 5,50 m, a širok 4,40 m. Bio je popločen i drugo se na osnovu nalaza o njemu nema što reći.

Svetište se nalazilo istočno od zidova $c - c_1$ i bilo je raščlanjeno na tri segmenta. Jezgra prostora je pred glavnom apsidom, a ostalo zaprema glavna apsida, pobočna i prostorija, koja se nalazi suprotno od pobočne. O glavnoj apsidi već je bilo govora. Pobočna apsida je na položaju protezisa i u neposrednom je dodiru s glavnom, a osi obiju su okomite jedna na drugu. Pobočna apsida počinje s plohom pilona, te se savija u sjevernom bočnom zidu i prelazi na začelni zid, gdje joj je krak 50 cm duži od početnoga. Rastvor joj iznosi 135 cm, a dubina 1 m. Vanjska strana izlazi joj 50 cm iz osi pobočnog zida, a vanjsko sastajalište s glavnom apsidom prekinuto je pravokutnim uglom (zid b). Vis à vis ove apsida, na položaju dijakonikona nalazi se malen i uglat prostor ograđen desnim pilonom, pa pobočnim i začelnim zidom crkve. Budući da su se pronašli ostaci triju stolnih ploča, držim, da je i ovdje postojao stol.

Poluobli kontrafori. Naveli smo, da se sa vanjske strane crkve nalazi osam poluobljih kontrafora. Svi kontrafori nijesu jednakih dimenzija, niti je njihov raspored vršen pravilno. Pogledamo li ih na tlocrtu, vidjet ćemo, da su neki u ishodištu iz zidova širi, a neki uži. Tako je na tom mjestu kontrafor br. I širok 125 cm, br. II 140 cm, br. III 125 cm, br. IV 130 cm, br. V 125 cm, br. VI 120 cm, br. VII 115 cm i br. VIII 115 cm. Također njihova os nije bila jednaka, što se ne da kod sviju konstatirati, jer ima kontrafora, kojima je opseg krnj. Opseg se sačuvao kod kontrafora br. II, III, V i VIII te im os iznosi 90, 85, 75, 70 cm. Iz obojeg se vidi, da svi kontrafori nisu bili jednako debeli. Ta nejednakost u debljini odrazila se na njihov nepravilan raspored, pa na pr. razmak između kontrafora br. III i br. V iznosi 130 cm, a između kontrafora br. V i br. VII iznosi 108 cm. Također se dodir

susjednih kontrafora na pročelnom i bočnim zidovima nije načinio jednako. Kontrafor br. I dodiruje se sa kontraforom br. III u uglu, koji se nalazi blizu sjecišta pročelnog s pobočnim zidom, dok se pandan kontrafori (br. II i IV) dodiruju na stijeni pobočnog zida.

Otkrićem poluoblih kontrafora na ovoj crkvi registriran je pronalazak pete starohrvatske crkve s takvim kontraforima. Donedavno su bile poznate: crkva sv. Spasa u staroj Vrlici (danas selo Cetina), bazilika u Biogradu n/m i bazilika na Stupovima u Biskupiji, a u posljednje vrijeme kontrafori su se konstatirali i kod crkve na Bukorovića podvornici u istom selu.¹² Pouzdano je, da je od tih samo bazilika u Biogradu imala kontrafore na pročelju. Crkva sv. Spasa i crkva na Stupovima imaju zajedničke čeonu i bočne kontrafore stoljene u jedan ugaoni kontrafor. Ne zna se, kako je izgledalo s obzirom na to pročelje na Bukorovića podvornici, jer se na njoj nije pronašao čeonu zid, koji je postradao prije arheološkog zahvata. Tako sada pored bazilike u Biogradu imamo na Lopuškoj glavici drugu starohrvatsku crkvu s kontraforima na pročelju.

Nego, nas će ovdje najviše zanimati funkcija tih kontrafora. U radnji »Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje«¹³ opširnije sam se zabavio ulogom kontrafora i opovrgao mišljenje, da su oni dekorativnog karaktera, te sam ustvrdio, da imaju statičku funkciju. Tu su oni dovedeni u funkcionalnu vezu poglavito za podržavanje bočnih zidova od pritiska presvodnog krova. O tomu je govorio sam njihov raspored uzduž bočnih zidova spomenutih crkava. Ali kod crkve na Lopuškoj glavici njihov raspored je drukčiji. Pogledamo li na tlocrt, vidjet ćemo, da se oni ne nalaze uzduž cijele dužine bočnih zidova, nego dolaze upravo do polovice njihove dužine, a to znači, da kontrafori ovdje nisu načinjeni, da podržavaju bočne zidove, jer bi se onda morali nastavljati uz čitavu njihovu dužinu. Uistinu ovdje i nije potrebno da podržavaju zidove od tlaka presvodnog krova, kad je crkva veoma uska, a to znači, da je imala malen raspon svoda i prema tomu nije bilo veliko opterećenje krova, te su ga zidovi mogli držati, a da se ne podupru kontraforima. Dakle kontrafori su ovdje namijenjeni drugoj, ali svakako statičkoj svrsi.

Da riješimo funkciju jakih kontrafora ove crkve, ne možemo se u konkretnom slučaju ničim drugim pomoći, nego samo njihovim rasporedom. Promatrajući tlocrt vidjet ćemo, da su kontrafori okupljeni oko prednjeg dijela crkve. Zatim pogledajmo unutrašnji raspored crkve. Tu se vidi, kako je baš prednji dio crkve odijeljen od ostalog prostora (endonarteks) organskim i jednako debelim zidom. Ta debljina potvrđuje njegovu statičku ulogu. Budući da je taj prednji blok (što ga sačinjavaju: ovaj zid, pročelni zid i odgovarajući dio pobočnih zidova) činio neku cjelinu, a na toj polovici postoje kontrafori, koji se ne nalaze na drugoj polovici, onda moramo zaključiti, da se na prednjoj strani crkve podupiralo nešto, što nije trebalo na stražnjoj. U svakom slučaju postojanje kontrafora govori za podržavanje jače mase. Ako sada tom jačanju tražimo mjesta, nemamo ga gdje drugdje tražiti nego u visini. Stanemo li se domišljati, čemu je to nadgrađivanje služilo,

¹² Gunjača, četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje. Starohrvatska prosvjeta III. serija sv. 2, Zagreb 1952, str. 74-77.

¹³ L. c.

onda ne možemo ništa drugo s većom vjerojatnošću pretpostavljati, nego da se tu dizao zvonik. Drugo je pitanje, kakvog je oblika on mogao biti, a to se ovdje ne može ničim utvrditi. Interesantno je, da sve navedene crkve s kontraforima, a sačuvanih temelja pročelja, imaju zvonik, doduše uz pročelje. U Biskupiji pored crkve na Stupovima pouzdano se zna i za zvonik bazilike na Crkvini, a za ostale dvije, crkvu pod seoskom crkvom sv. Trojice i crkvu na Bukorovića podvornici, ne može se tvrditi, jer se prva još nije otkrila, a druga, kako smo naveli, zatečena je bez pročelja. Dakle svi su izgledi, da se ovdje radilo o trećoj crkvi u Biskupiji, za koju se s velikom vjerojatnošću može pretpostavljati, da je imala zvonik.

Nepravilnosti na ostacima arhitekture. Preostali temelji crkve na Lopuškoj glavici nose na sebi vidljive znakove neke nepravilnosti, a po tomu, što te nepravilnosti zatječemo na ovako skromnim preostacima, možemo pretpostavljati, da je toga bilo još i na ostalim dijelovima, koji se nisu sačuvali. Sama osnovica govori, da se nije mnogo vodilo računa o simetriji, pa zato pobočna apsida nije dobila svoj pandan na drugoj strani, niti su krila začelnog zida jednaka. Štaviše i kut, pod kojim se ta krila dodiruju sa glavnom apsidom, nije jednak. Začelni zid je deblji od ostalih, a vidjeli smo, da je glavna apsida pri krajevima deblja, a po sredini tanja. Također smo se sreli sa nejednakim dimenzijama i rasporedom kontrafora. I ona dva pilona od trijumfalnog luka nisu jednake dužine, jer je desni 3 cm kraći. Dakle pored tlocrtne osnove i dekora i te nepravilnosti gradnje također potvrđuju starohrvatsko zdanje.

Rušenje crkve. Pri određivanju doba, kad je crkva srušena, obično se za terminus ante quem non uzima nalaz predmeta, koji je pripadao crkvi, a koji na sebi ima posljednje stilske oznake. Praksa nas što se tiče utvrđivanja ovog terminusa redovno upućuje na arhitektonsku građu. Ali s takvim terminusom nije se mnogo pridonijelo određenijem datiranju nestanka arhitekture zato, što je crkva sa posljednjim izrađenim dijelom mogla još dugo biti na životu i ničim se ne dopunjavati. Dapače ima slučajeva, gdje se namještaj odstranio, a crkva dalje ostala. Među pronađenim fragmentima plastike na Lopuškoj glavici po izradi je najmlađi onaj, što ga kasnije opisujem pod brojem 4, a pod oznakom b (sl. 24). Na njemu je kombiniran pleter i lišće, što odaje prijelaz iz faze čistog pletera k romanici, a to se kod nas zbiva otprilike na koncu XI. st.

Ali u konkretnom slučaju mi imamo drugih oznaka pomoću kojih možemo odrediti približno doba rušenja ove crkve, a to su grobovi br. 2, 3, 9, 14, 15 i 16. Tih šest grobova nalaze se dijelom na zidovima crkve, a to znači, da su oni pravljani, kad je crkva bila do temelja srušena. Svi navedeni grobovi pripadaju tipološki ovalnom obliku. No njih ne smijemo gledati odvojeno od ostalih grobova na ovoj nekropoli. Pogledamo li oblik sviju grobova, vidjet ćemo, da tu, osim ovalnih, ima i drugih grobova, koji naginju ovalnom obliku, kao i oblika, koji prelaze u pačetvrtasti. Tu se dakle radi o nekropoli, na kojoj se zatječe postojanje i napuštanje ovalnog tipa grobova, dakle o prelaznoj fazi iz ovalnih u pačetvrtaste grobove. Najnovijim pak istraživanjem utvrđeno je, da ta faza pripada u konac XIII. i početak XIV. stoljeća.¹⁴ Da

¹⁴ Gunjača, Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina g. 1950. Ljetopis Jug. akademije knj. 57, Zagreb 1953.

je svakako dobar dio, i to ovalnih grobova, nastao poslije rušenja crkve, dokazuje i nalaz sedre u ovalnim grobovima. Ta sedra nesumnjivo potječe sa krovnog svoda crkve, a to znači, da se ona uzela za drugu upotrebu, kad se srušio crkveni svod. Prema tomu u pronađenom arhitektonskom fragmentu iz XI. stoljeća imamo terminus ante quem non, a u postojanju ovalnih grobova na zidovima crkve terminus post quem non rušenja arhitekture. Rušenje se dakle zbilo u vremenskom okviru od konca XI. do konca XIII. stoljeća. Ktome držim, da ovi grobovi nisu nastali odmah poslije rušenja crkve, nego kad se već s nje raznio materijal, a zidovi joj se valjda u gomili kamenja nisu raspoznavali, jer bi se inače raka od njih odmakla, kad je već bilo drugog slobodnog prostora. Sve bi to govorilo, da je od rušenja crkve do pravljenja ovih grobova na njenim temeljima proteklo određeno vrijeme, što bi nas ovlastilo, da za neko pola stoljeća snizimo naprijed postavljene terminus post quem non i tako rušenje crkve približimo polovici XIII. stoljeća, te onda to eventualno dovedemo u kombinaciju s provalom Tatara.

ARHITEKTONSKI PREOSTACI

Arhitektonski preostaci crkve na Lopuškoj glavici nalazili su se na tri načina; Marunovim zahvatom, slučajnim nalazom poslije toga (Ubović, Jaramaz) i revizijom iskopina g. 1951. Arhitektonski nalaz prvog zahvata objelodanio je Radić u spomenutom prilogu. No budući da su u tom prilogu zapažene griješke i kako su neki objelodanjeni ulomci postignutim spajanjem promijenili izgled, to ćemo, da se ukloni zabuna, zapažene promjene odmah iznijeti. U prvom redu vrh tegurija, koji je Radić objelodanio pod brojem 21, ne pripada Lopuškoj glavici nego Stupovima u istom selu.¹⁵

Ulomak grede, koji on donosi pod brojem 25, također nije s ovoga položaja, a budući da ima signaturu porijekla B. O., onda bi, kad bi se na tu signaturu moglo osloniti, ulomak potjecao sa Bukorovića ili Bulatove oranice, no to ništa nije pouzdano. Već smo se susreli s time, kako je Radić jedan te isti komad objelodanio dva puta pod dva broja (27 i 30), držeći da se radi o dva zasebna ulomka. Do te je zabune moglo doći na taj način, što ga je jednom zapazio s jedne, a drugi put s druge strane, a taj je ulomak dekoriran sa tri strane. Ali Radić ili onaj, koji je Radiću poslao podatke, nije opazio još nešto, što je s ovim ulomkom u vezi. On pod brojem 29 objelodanjuje drugi ulomak i kaže, da je na njegovu licu »plohoarezan početak iste pletenice kao na obadnje strane ulomka br. 27«. Međutim, ovaj se ulomak po obliku, materijalu, dekoru i frakturi spaja s onim, što ga je Radić iznio pod dva broja, te s njim sačinjava cjelinu četvrtastog stupa, koji je služio kao baza menze. Radić također nije opazio, da se dva ulomka kapitela po frakturi spajaju te ih donosi pod dva broja 17 i 28. Štaviše on je tvrdio, da ova dva ulomka pripadaju dvama različitim kapitelima. I konačno još dvije promjene: ulomčić tegurija, koji Radić donosi pod brojem 24, veže se s onim ulomkom, što ga je Marun 1914. god. donio od Ubovića, a kapitelu, koji se, kako

¹⁵ Gledaj pitanje o tomu pri svršetku priloga na kraju ovog glasila pod naslovom »Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1951«.

rekosmo, sastojao od dva komada, pronašao se revizijom treći, čime je kapitel dobio dno, te mu se spajanjem odredila visina. Pri opisu arhitektonskog nalaza govorit ćemo o svim fragmentima, koji se spajaju pod postignutom cjelinom.

1. *Ostaci menze.* Za revizije na Lopuškoj glavici pronašla su se četiri ulomka, koji se odnose na menzu, ali ti ulomci opet nisu pripadali jednoj ploči. Različite dimenzije letava na okvirnom pojasu ostataka odaju postojanje triju ploča. Svi su dijelovi od sitnozrnatog vapnenca.

a) Fragment ploče dug 23 cm, širok 21, a debeo 7,3 cm. Gornja površina mu je glatko obrađena, a sa dvije strane je uokvirena odskočenom letvom. Preostatak ploče predstavlja njen ugaoni dio. Strane ploče nisu glatko obrađene kao lice i na njima se opažaju tragovi klesarskog »zubatka« (alata). Najgrublje je obrađena donja strana, na kojoj se opažaju ostaci rupe, kojom je sjedala na gornju površinu trupa. Okvirna letva odskače 8 mm od ostale površine ploče, a s nutarnje je strane profilirana kosinom, kojom pada prema površini ploče. Letva je na vrhu široka 36 mm, a pri dnu 42 mm. Fragment je na uglu gornje strane oštećen, a na jednoj je strani zasječen prema unutrašnjosti, valjda sekundarno.

b) Manji fragment, pripada istoj ploči. Sačuvan je jedan živi kraj i na njemu je ostatak letve. Dug je 12, širok 8,5, a debeo 7,3 cm.

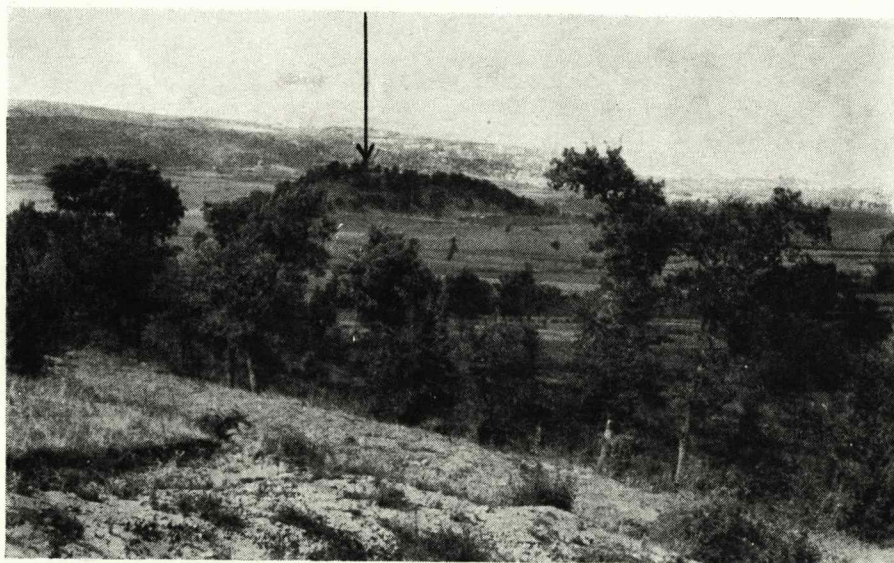
c) Ugaoni komad (u dva dijela) pripada drugoj ploči. Duljina je 27,5, širina 20, a debljina 7,5 cm. Ovaj se fragment razlikuje od prvoga time, što ima malko širu i malko višu okvirnu letvu. Letva je izrađena isto kao i kod fragmenta a), pri dnu je široka 46, a pri vrhu 40 mm.

d) Ugaoni komad, koji pripada trećoj ploči. Dug je 29,5, širok 19,5, a debeo (polje) 7,7 cm. Okvirna letva dobro se sačuvala samo na jednoj strani, a na drugoj joj se opaža samo zametak. Letva na ovom fragmentu znatno je šira od letvi na ostalima. Spušta se koso prema polju ploče te joj širina pri dnu iznosi 87 mm, a pri vrhu 82 mm. Ta letva odskače 7 mm od polja. Kod ovog fragmenta strane su kao i lice dobro dotjerane, a na donjoj površini uz rub nalazi se bolje klesan pojas, da se postigne ravan i oštar donji brid.

Budući da se ovdje radi o dijelovima, koji među sobom imaju mnogo zajedničkoga (obrađa, oblik, debljina), a da se u nečemu i razlikuju (oblik i dimenzije letvi), po tomu se može zaključiti, da ovi ostaci nisu pripadali jednom arhitektonskom objektu, a da im je funkcija ipak bila ista. Ostatak rupe na donjoj plohi jedne ploče određuje njenu funkciju menze, a analogan oblik i obrada drugih određuje im istu funkciju kao prvoj. To nas upućuje na zaključak, da je crkva na Lopuškoj glavici vjerojatno u isto doba imala tri menze. Za njih je zaista bilo mjesta u glavnoj i pobočnoj apsidi i na položaju dijakonikona vis à vis nje. Od toga je svakako ona, koja je bila u glavnoj apsidi, pripadala oltarskoj, a vjerojatno i ona u pobočnoj, dok je u dijakonikonu bila menza, koja je mogla služiti za postavljanje crkvenog posuđa. Takve su do danas sačuvane na pr. u crkvi sv. Stjepana u Krilu Jesenicama i sv. Petra u Morpolači.

2. *Trup menze.* Iako su u ovoj crkvi bile tri menze, pronašao se trupac samo jednoj. To su ona dva fragmenta, koja je objelodanio Radić, a za koje smo konstatirali da se spajaju u jedan komad. Trupac je izrađen od lapora i ima oblik uspravnog kvadra. Dimenzije su mu: visina 54, širina 29, a debljina

Stipe Gunjača: Starohrvatska crkva i groblje na Lopuskoj glavici u Biskupiji kod Knina

Sl. 1. Lopuska glavica u Biskupiji (snimak sa položaja Stupovi)

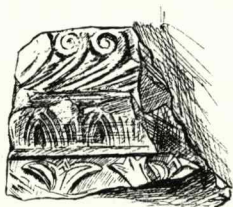

Lopuska glavica

Klapavice

*Sl. 3. Komparacija tlorisa crkve na Lopuskoj glavici
s tlorisom starokršćanske crkve u Klapavicama
(Pre crtano i uvećano iz Forschungen in Salona III, str. 123)*

*Sl. 4. Ulomak tegurija
pronađen g. 1914.*

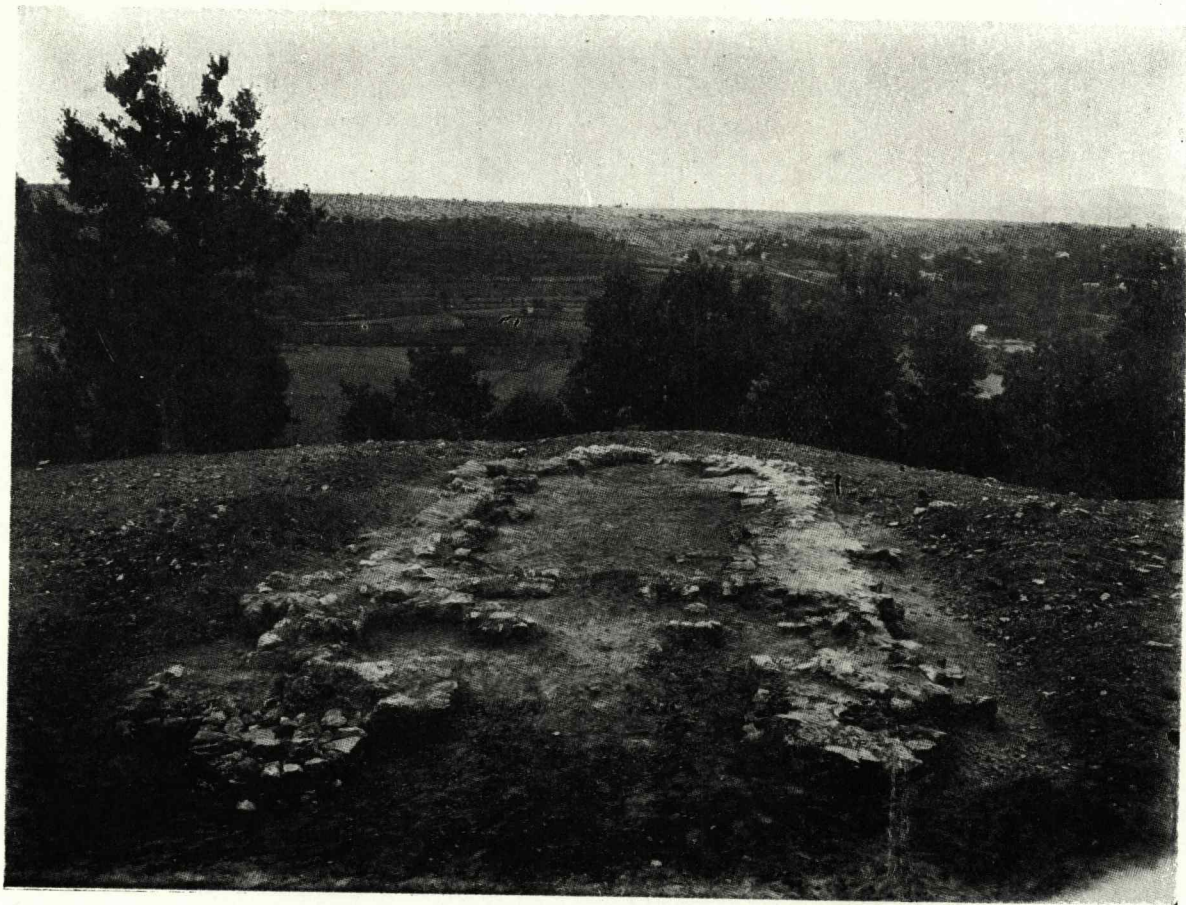

Sl. 5. Fragment sa Lopuške glavice uzidan u pojamu Jove Jaramaza u Biskupiji g. 1920.

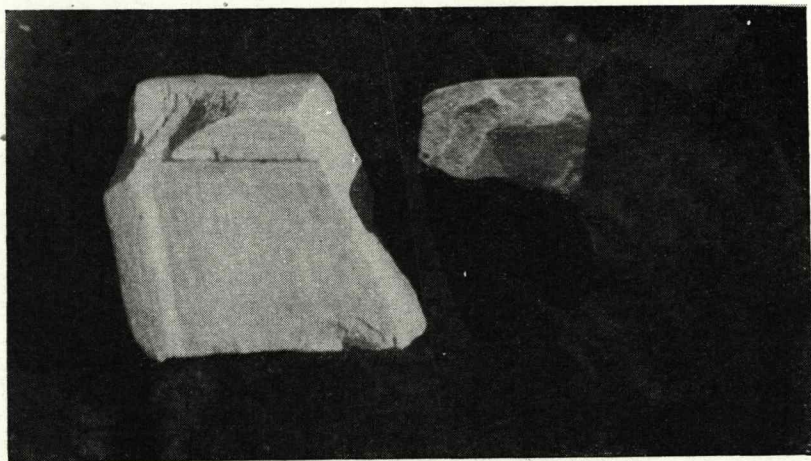

Sl. 6. Započeti rov na Lopuškoj glavici za revizije lipnja 1951.

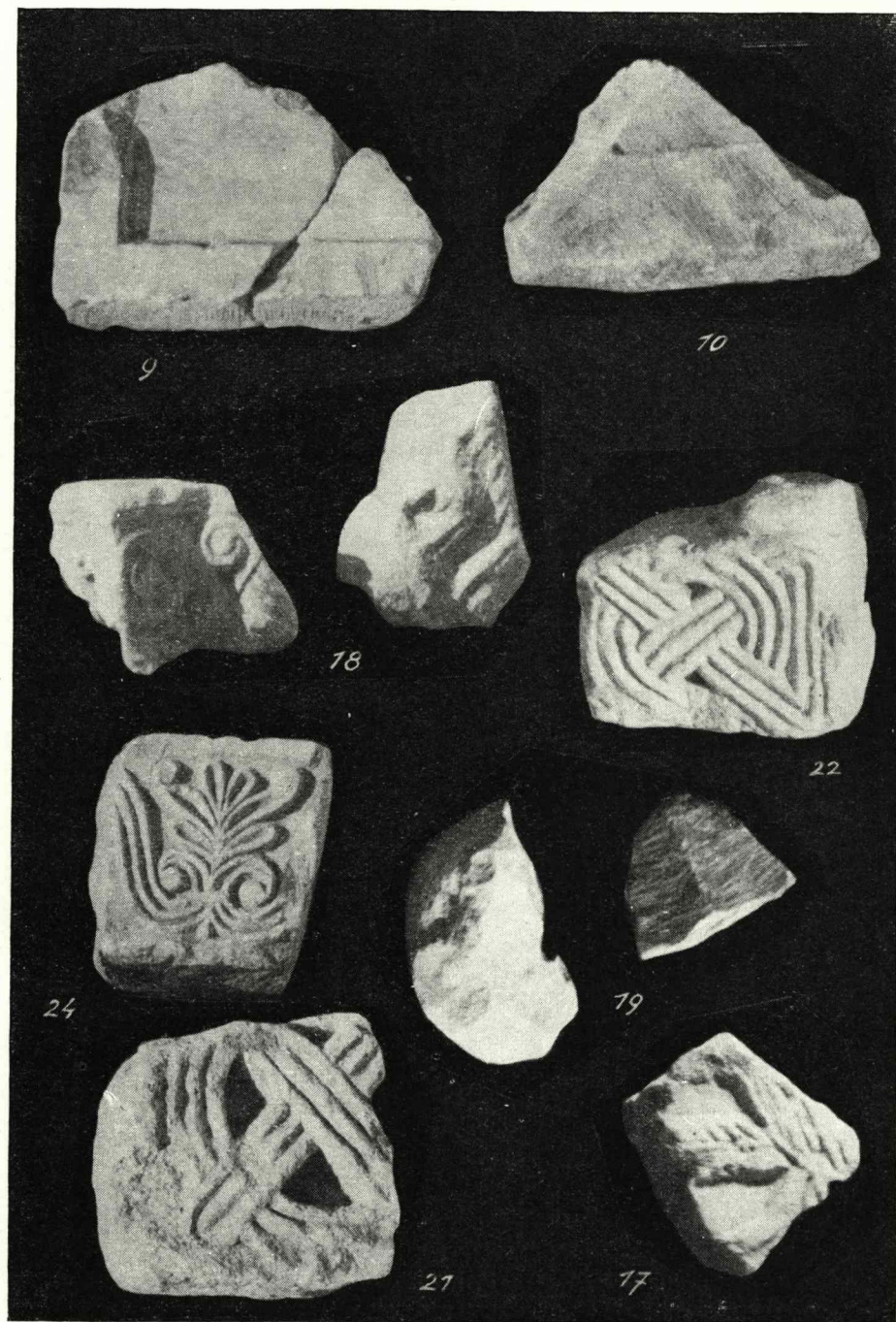
Stipe Gunjača: Starohrvatska crkva i groblje na Lopuskoj glavici u Biskupiji kod Knina

Sl. 7. Ostaci temelja starohrvatske crkve na Lopuskoj glavici u Biskupiji

Sl. 8. Fragmenti menze (a i b pod stavkom 1.)

Sl. 9. Fragment druge menze (c, pod stavkom 1); Sl. 10. Fragment treće menze (d, pod stavkom 1); Sl. 17. Ulomak s ostatkom ptice; Sl. 18. Fragmenti dvaju kapitela sa septuma; Sl. 19. Fragmenti dviju kolona sa septuma; Sl. 21. Ulomak pluteja (c); Sl. 22. Ulomak pilastra (?); Sl. 24. Ulomak praga (?)

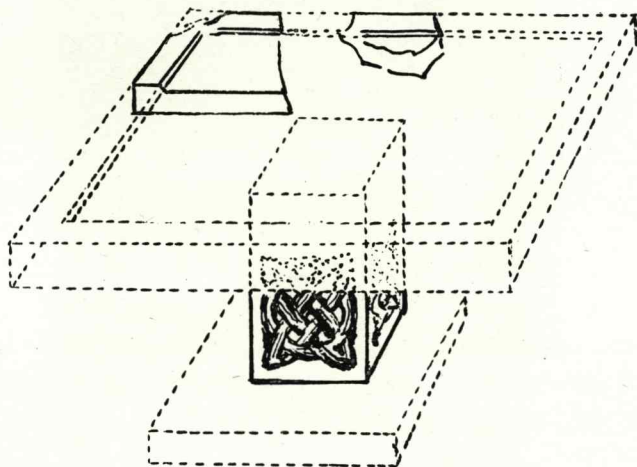
Sl. 11. Prednja strana stupa

Sl. 12. Desna strana stupa

Sl. 13. Lijeva strana stupa

Sl. 14. Rekonstrukcija menze

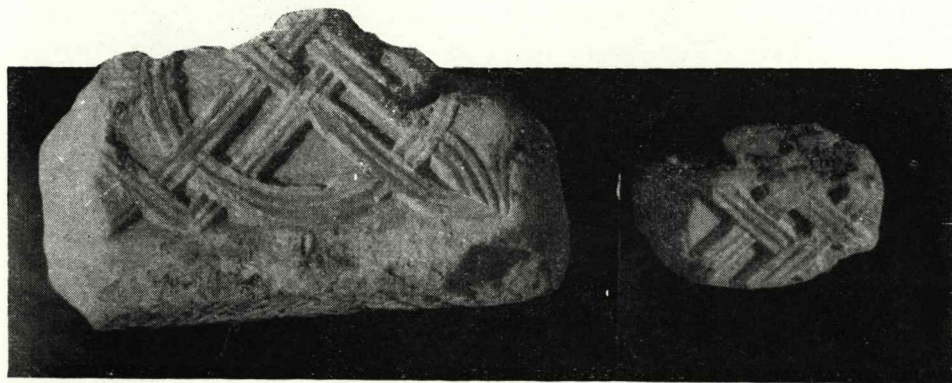
Stipe Gunjača: Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina

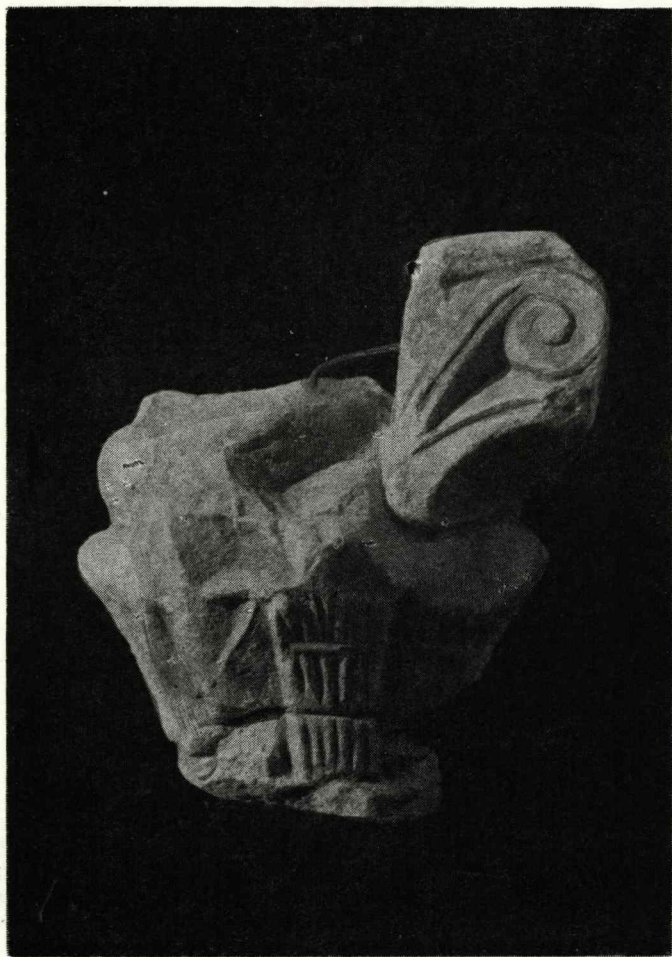
Sl. 15. Ulomci grede sa septuma

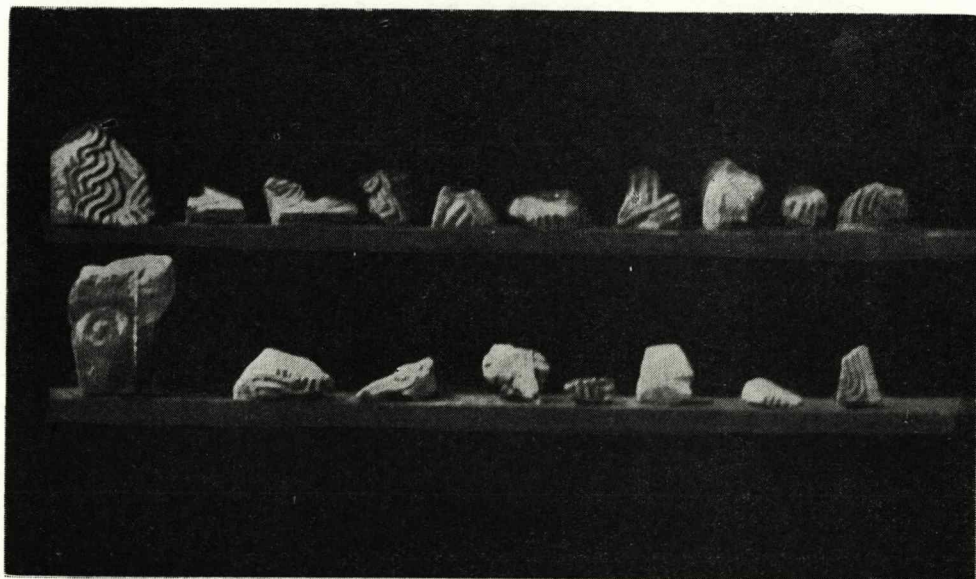
Sl. 16. Dio lijeve strane tegurija

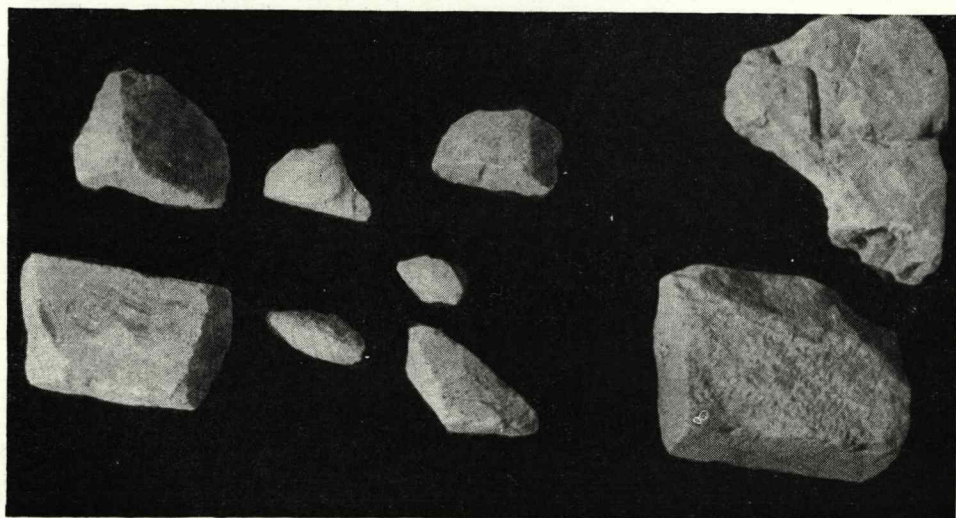
Sl. 20. Dva ulomka pluteja

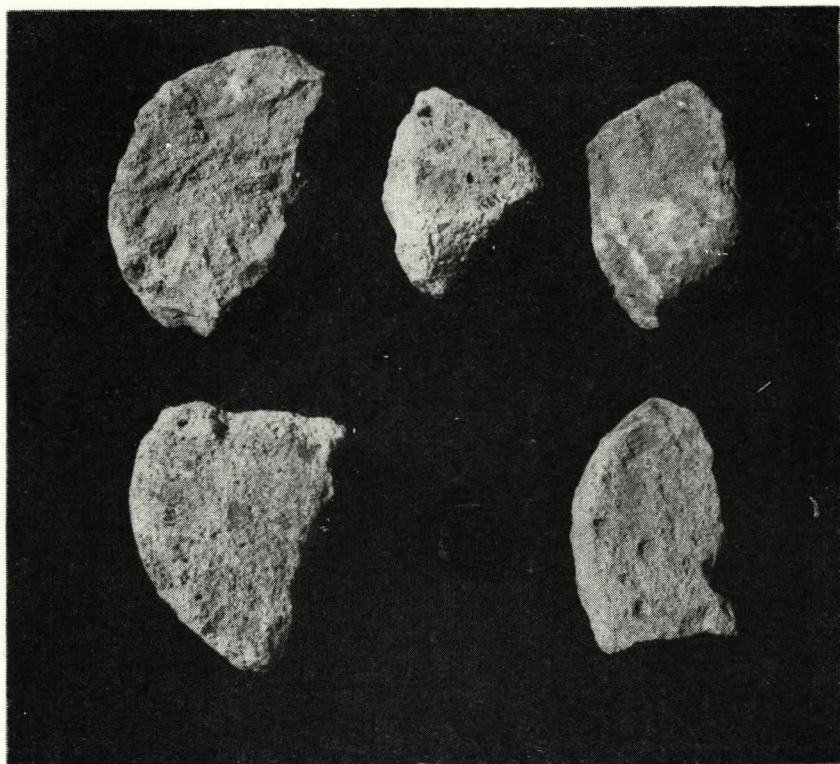
Sl. 23. Kapitel sa Lopuške glavice

Sl. 25. Dekorirani arhitektonski ulomci (c-u, stavka 4)

Sl. 26. Arhitektonski ulomci bez ostataka dekoracije

Sl. 27. Ulomci žrnjeva sa Lopuške glavice

Sl. 28. Struktura jednog ovalnog groba na Lopuškoj glavici

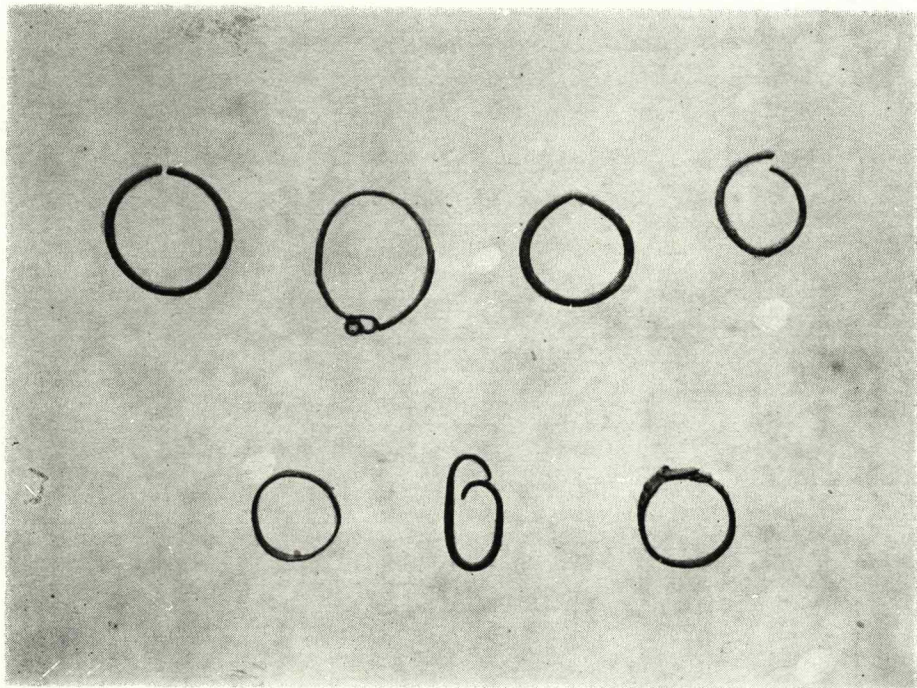
Sl. 29. Grob br. 38 i 39

Sl. 30. Grobovi br. 5 i 6 prije pretraživanja

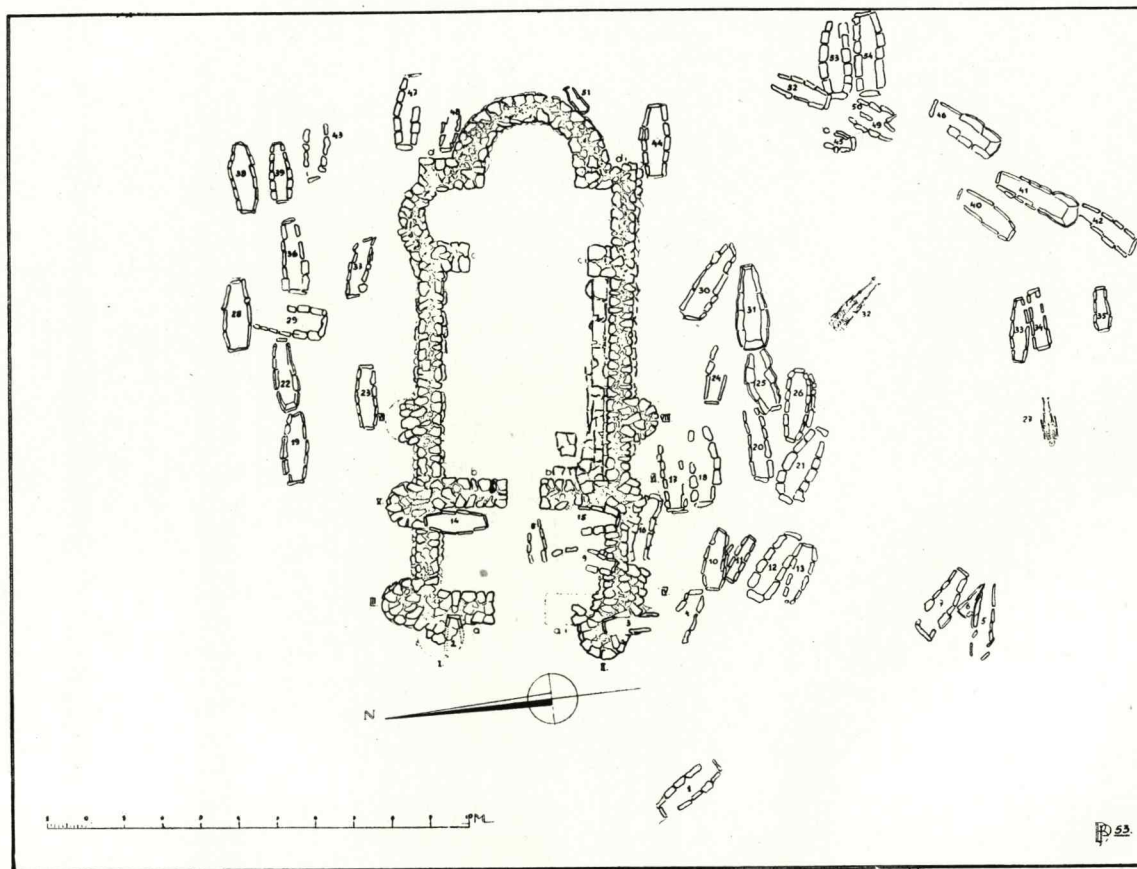

Sl. 31. Grobovi br. 5 i 6 za pretraživanja

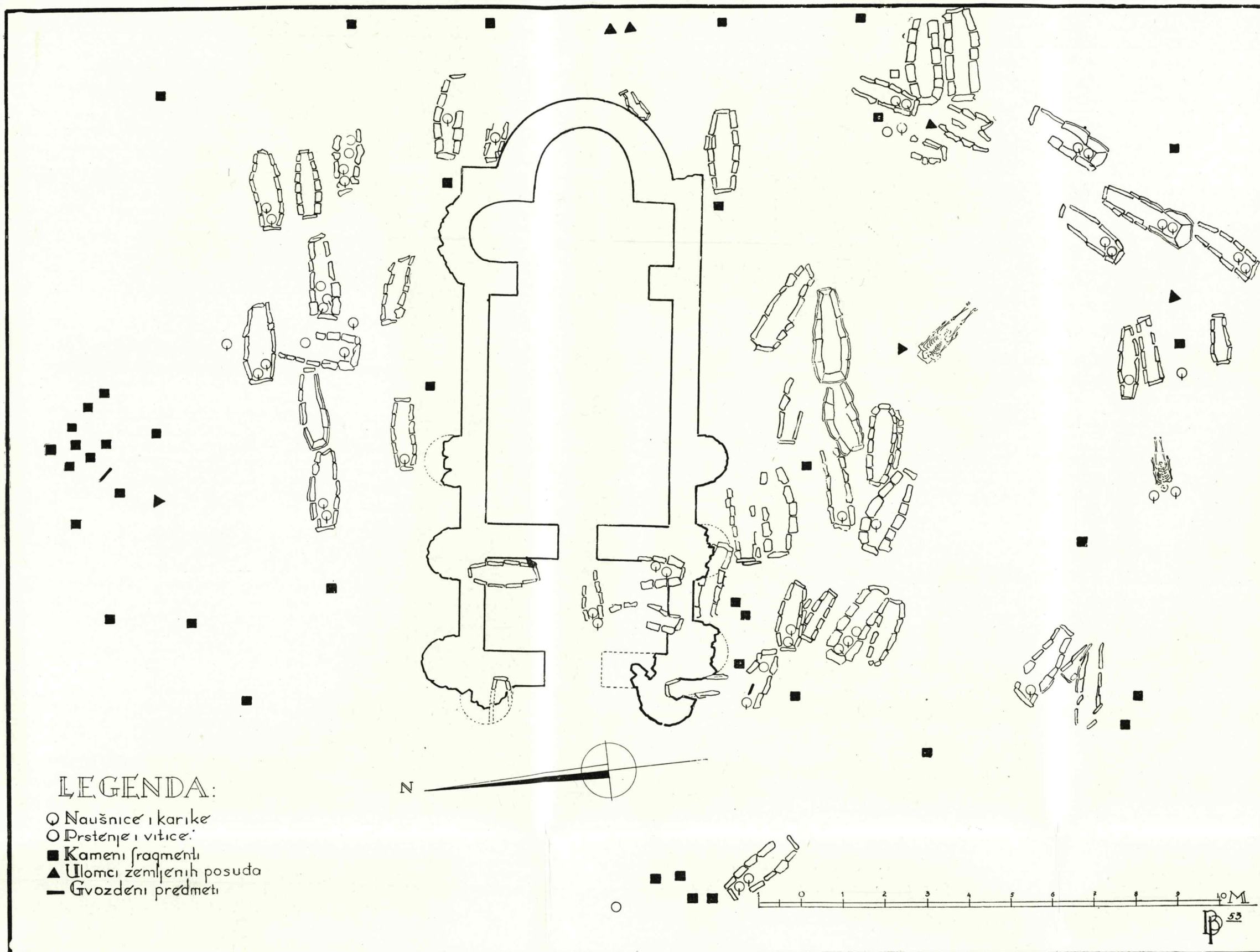

Sl. 32. Prilozi nađeni izvan grobova

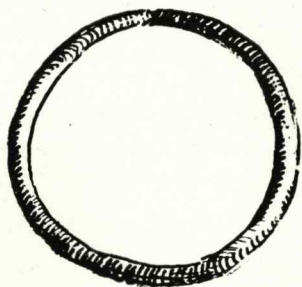
Stipe Gunjača: Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici u Biskupiji kod Knina

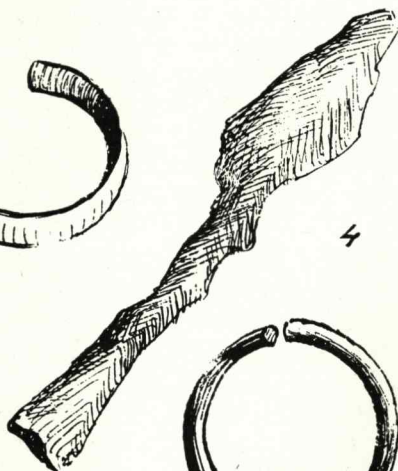
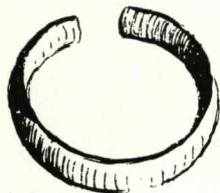
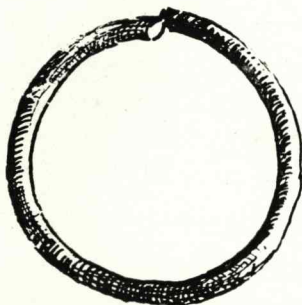
Tlocrt starohrvatske crkvice i groblja na Lopuškoj glavici u biskupiji kod Knina

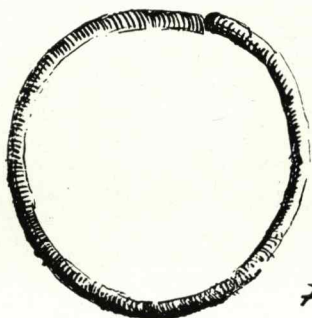
Plan nalaza za iskapanje g. 1951.

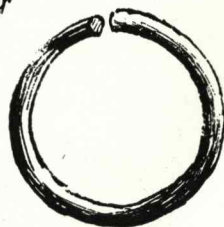
7

4

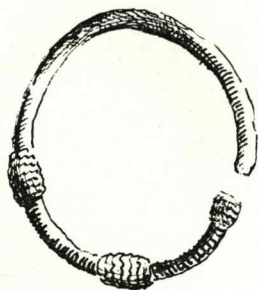
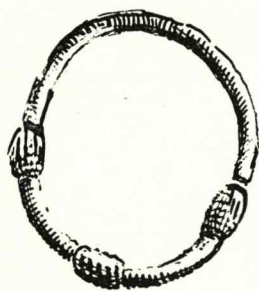
7

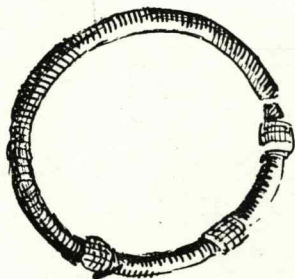
8

10

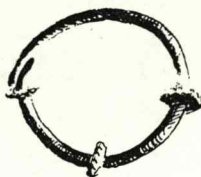
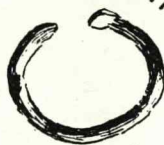
72

15

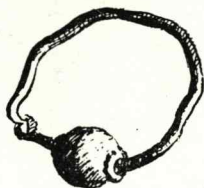
19

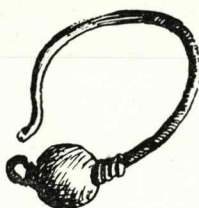
20

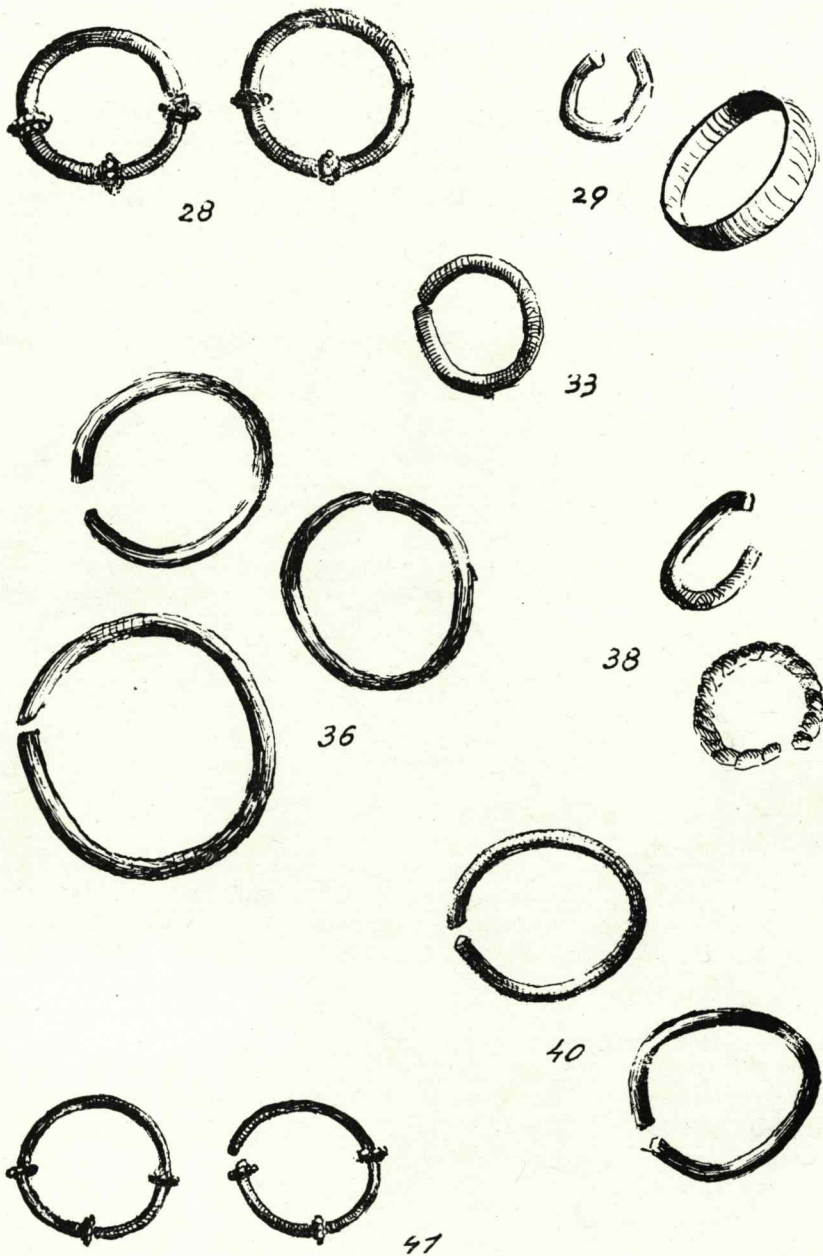
21

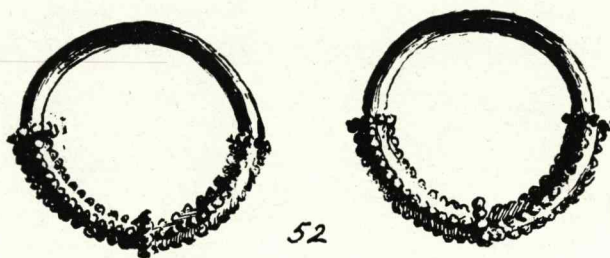
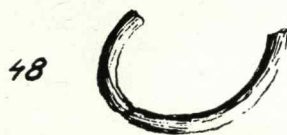
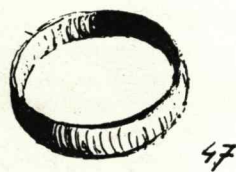
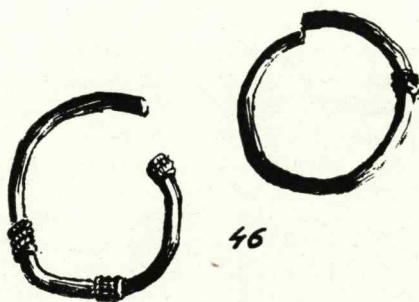
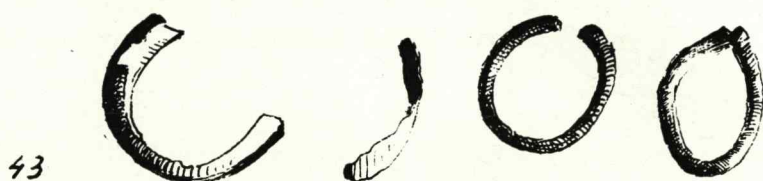
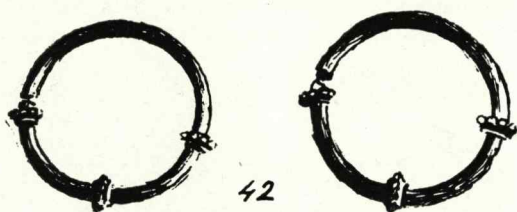

27

23

33,5 cm. Trupac je sa tri strane ornamentiran troprutastim pleterom, dok je na četvrtoj strani glatka ploha. To dokazuje, da je četvrta strana stajala do zida te nam je na taj način određeno, koja je strana služila kao lice, koja je bila desna, a koja lijeva. Trupac ipak nije čitav, nego je na njegovu gornjem dijelu po prilici jedna osmina davno od njega otpala. No ipak su i na gornjoj i na donjoj horizontalnoj strani sačuvani originalni glatki dijelovi površina, čime je fiksno određena njegova visina. Na gornjoj plohi blizu sredine nalazi se udubljena fraktura. Može se pretpostavljati, da je na tom mjestu mogao biti vrat trupca, koji je ulazio u odgovarajuću rupu na ploči. Budući da nema nikakvih tragova vrata, ne može se nikako utvrditi, da li je udubina nastala na taj način, da se za otpalim vratom povukao i dio njegova korijena i da je to prouzrokovalo rupu, ili na ovom trupu uopće nije bilo vrata, nego se rupa na ploči izdubila u dimenzijama, koje su odgovarale cijeloj horizontalnoj površini trupa.

Na tri strane trupa izrađen je jednoorganičan pleterni ornament na jednakom položaju polja, koja naročito pri vrhu trupca nisu oštro izdvojena od ostale neukrašene površine. Samo naglašeni vertikalni okviri nisu svi jednake širine. Oni, koji se nalaze uz bridove prednje strane trupca, široki su 4,5 cm, a oni do zadnje strane širi su pola centimetra. Mnogo je veća razlika u vertikalnom rasporedu dekora na stranama trupca. Tako je donji horizontalni okvir širok svega 5 cm, dok je površina na protivnoj strani iznad ornamenta široka 18 cm. Držim, da je ova šira strana stajala gore, jer nije dekorirana do pod vrh, a to zato, što je gornji dio trupca bio zastrt pločom i nije se vidio, te ga stoga nije bilo potrebno dekorirati. Dekorativni motiv je na sve tri strane identičan. On se sastoji od kombinacije troprutaste pleterne kružnice i dvaju među sobom okomitih uzlova od po dva troprutasta traka. Ti trakovi idu paralelno unutar površine navedenog kruga, a kad iz kruga izlaze, ide jedan trak prema drugome, da se sastanu u šiljastom luku i s njim ispune uglove dekorativnog polja. Promjer troprutastog kruga iznosi 22 cm, što je ujedno i širina dekorativnog polja, a dužina polja iznosi 23 cm.

Prednja strana trupca (sl. 11) jako je oštećena zato, što se mekom laporu oljuštila velika površina, pa je tako otpao cijeli desni okvir i gotovo sve dekorativno polje izuzevši mali dio, koji se sačuvao uz lijevi okvir. No ipak ostaci dekora pokazuju, da su identični s ostacima na druge dvije strane trupca na odgovarajućim položajima, po čemu se onda zaključuje, da je dekorativni motiv na sve tri strane bio potpuno isti. Dekor na desnoj strani trupca (sl. 12) kudikamo je bolje sačuvan, samo što u gornjem dijelu nije potpun, jer se praznina odnosi na spomenutu odlomljenu osminu trupca. Lijevi okvir ove strane, kao i dekor do njega, oštećen je zato, što je trupac tu dobio udarac, koji se odrazio ljuštenjem susjedne strane. Lijeva strana (sl. 13) najbolje se sačuvala. Na toj strani, a na gornjem slobodnom prostoru, urezan je drugom lošom rukom kolobar kao *crux coronata*, tako da se dobiva dojam, da je to nastalo mnogo kasnije i iz druge pobude, recimo igranjem.

Radić (opisujući donji ulomak pod br. 30) drži, da je on mogao služiti kao podloga »kropionici, krstionici, križu ili kakvu stupu, pa i stupu za oltarsku trpezu«. Budući da se spajanjem dvaju komada utvrdila njegova visina, držim, da ničemu bolje ne bi odgovarao nego bazi menze za postavljanje crkvenog posuda, jer je ona tako niska (sl. 14).

3. *Ostaci septuma*. Od crkvene pregrade pronašli su se mali dijelovi, i to nešto od trabeacije i donje ograde, dok se od srednjeg dijela nisu pronašla nego dva ulomka kapitela i dva ulomčića kolone.

Preostaci trabeacije. Od cijele grede pronašla su se samo dva ulomka. Prema smjeru voluta može se samo držati, da je jedan ulomak pripadao desnoj, a drugi lijevoj strani grede. No obrnut smjer voluta nije pravilo, na osnovu kojeg se može kategorički tvrditi, da se radi o dijelovima, koji su pripadali dvjema stranama grede. Naime ima primjera, da jedna te ista strana grede ima voluta u oba smjera, kako je to slučaj na pr. s gredama iz crkve sv. Spasa na vrelu Cetine i iz crkve u Plavnu kod Knina.

a) Ulomak grede dug 15, širok 22, a debeo 12 cm. Obradeno lice dijeli se na tri pojasa među sobom odijeljena odskočenim štapićem. Donje je polje glatko, valjda pripremljeno za natpis, koji se nije izvršio. Srednje polje najjače je profilirano i na njemu se izmjenjuje dekor dvaju tropirutastih listića, koji se pri vrhu sužuju i zatvaraju šiljastu nišicu sa plosnim šiljastim listom, koji pri vrhu zatvara prelomljeni štapić. U trećem, najširem polju, nalaze se kuke položene zdesna nalijevo i imaju duge dvoprutaste drške. Nijedna kuka nije sačuvana cijela, nego se opažaju samo ostaci triju (sl. 15.) Publicirao ga Radić pod br. 18.

b) Ulomak grede dug 30, širok 21, a debeo 11,5 cm. Dekoriran je kao i prednji, samo mu se lice oljuštilo, tako da je oštećen cijeli donji i srednji pojas, kao i dobar dio gornjeg. Kuke su položene slijeva nadesno. Zapravo su na njemu preostaci od šest kuka, a nijedna nije cijela (sl. 15). Publicirao ga Radić pod br. 26.

c) *Ostaci tegurija*. Ostacima tegurija pripadaju dva ulomka s tragovima ptica, što ih je objelodanio Radić pod brojevima 23 i 24, zatim ulomak, što ga je Marun dobio od Ubovića, i dva dijela na donjem kraju, koja su pronađena revizijom. Četiri komada se među sobom spajaju i oblikuju polovinu lijeve strane tegurija (sl. 16). Dimenzije su: dužina 73, širina 40, a debljina 16 cm. Fragmentu su se sačuvale dvije žive debljinske plohe, i to s donje strane, koja pripada luku, i s vanjske, kose strane. Donji kraj, koji je ležao na kapitelu, nije sačuvan, no najdonja ploha nije bila ni daleko od sadašnje frakture. To se zna po tomu, što se početak dekorirane površine nalazi dosta odmaknuto od frakture. Osim toga pri vanjskom kraju do donje frakture nalazi se ostatak utora, u koji je ulazilo rebro grede. Lice tegurija je profilirano te razlika profila iznosi 4 cm. Lice se dijeli na četiri površine: 1. pojas t. zv. natpisnog polja iznad luka, 2. dekorirana površina iznad natpisnog polja, 3. pojas arkadice i 4. rubni pojas s kukama. Ovdje kao i na gredi između 2. i 3. pa 3. i 4. pojasa nalazi se odskočeni štapić.

Natpisno polje je prazno, odskočeno poput rubne letve, koja je široka 6,5 cm i teče paralelno s lukom. Brid mu je do luka oštar, dok se prema unutrašnjosti koso spušta k dekoriranom polju. Pri dnu dekoriranog polja nalazi se umetak u obliku okrenutog slova S, koji je umetnut radi izbjegavanja praznine (*horror vacui*). Iznad njega su ostaci ptice, kojoj se sačuvao rep sa stiliziranim perjem poput riblje kosti. Osim repa opažaju se još i tragovi noge i krila. Iznad ptice je ostatak cvijeća sa dva lista, koji se prema vani savijaju. Pri vrhu a na račvanju listova viri cvijet. Povrh tog cvijeća nalazi se, rekao bih, kraj horizontalnog kraka križa, kojemu se završetak raščlanio

na tri listića. Iznad tog kraka ponavlja se cvijet, kao što je onaj ispod njega. Pojas arkada oštećen je na nekoliko mjesta, tako da se njihov sistem raspoznaje samo na onom dijelu tegurija, što ga je Marun preuzeo od Ubovića. Po njemu se zna, da se troprutne šiljaste arkadice izmjenjuju s listovima, koji su dužeg oblika nego oni na gredama. Na pojasu kuka sačuvale su se četiri cjelovite kuke, dok su druge četiri oštećene. Kuke su pogle slijeva nadesno, istog su tipa kao i na gredi, samo što su manje od njih.

d) Drugi ulomčić sa ostatkom ptice (sl. 17) dug je 11, širok 10,5 cm, a nema završne debljine te mu preostatak debljine iznosi 5,5 cm. Na njemu je ostatak repa, nogu i krila. Perje na repu i krilu jednako je oblikovano kao i na prije navedenom ostatku ptice. Po tomu, što je kod ove ptice sve znatno manje nego kod prve, moramo suditi, da ona nije njen pandan na desnoj strani ovog tegurija, pa je vjerojatno pripadala drugom.

Preostaci srednjeg dijela pregrade: a) Fragment ugaonog vrha kapitela (sl. 18). Dimenzije su mu: visina 10, dužina 16, a širina 10 cm. Na sačuvanoj gornjoj horizontalnoj površini nalazi se u smjeru dijagonale urezan žlijeb, koji je vodio od ugla kapitela do rupe u sredini horizontalnog polja, koja se na ovom ulomku nije nalazila, nego je morala biti na drugom. Ispod ove površine nalazi se profilirani plitki abacus. Na fragmentu se nalazi jedan brid gornjeg dijela ehinusa. Uz taj brid nalaze se s obje strane simetrično postavljene volute, s kojima se stilizirao kaulikol. Na fragmentu se sačuvala sredina gornjeg dijela kapitela, a to nam svjedoči postojeće tordirano vertikalno rebro. To rebro se pri vrhu šilji, a sa strane tog šiljatog vrha izviru dvije male simetrične volute. Širina kapitela od brida do sredine ovoga rebra iznosi 9 cm, što znači, da je kapitel bio širok 18 cm. Sačuvani preostaci pomažu nam rekonstruirati gornji dio kapitela, jer je druga strana, koja je nestala, bila simetrično obrađena. Fragment je pronađen revizijom.

b) Ulomčić kapitela (sl. 18), koji je visok 14, širok 11, a debeo 5 cm. Na fragmentu su sačuvani ostaci ehinusa, na kojem se raspoznavaju dva reda. Na donjem se opaža dio lista, a na gornjem je čest tordiranog rebra i rekao bih zametak volute. Pripadao je sredini gornjeg dijela kapitela. Fragment je pronađen za revizije.

c) Ulomak oble kolone (sl. 19). Sitnozrnasti vapnenac vrste Okruk. Dimenzije: dužina 15, širina 8, a visina 5,5 cm. Površina nije najbolje obrađena, a na njoj se opažaju tragovi grubljeg alata. S jednog kraja, a po sredini frakture nalazi se ostatak rupe, po čemu se vidi, da je ulomak pripadao vrhu kolone, na kojemu je stajao kapitel i vezao se gvozdenim klinom za kolonu. Ulomak je pronađen za revizije.

d) Oljuština oktogonalne kolone (sl. 19). Sitnozrnati vapnenac, vrsta Okruk. Dimenzije: visina 8, širina 10, a debljina 3,8 cm. Sačuvali su se dijelovi triju strana, na kojima se opaža trag grubljeg alata. Ulomak je pronađen za revizije.

Preostaci donjeg dijela pregrade: Donji dio pregrade sačinjavali su pluteji i pilastri. Od tih se također sačuvao veoma mali broj dijelova i ti su veoma skromnih dimenzija. Svi su građeni od istog materijala, naime od sitnozrnatog vapnenca vrste Okruk.

a) Ulomak pluteja, dug 44, širok 22, a debeo 12 cm. Ulomak predstavlja donji desni završetak pluteja. Na dvije su se strane sačuvale okvirne letve. U dekorativnom polju je sistem troprutastog pletera identičan s pleterom, što smo ga susreli na trupcu, koji je držao menzu, samo što je ovaj više-organičan i dotjeranije izrađen. Nastavljanje pleternog spleta očituje se drukčijim lomljenjem lijeve dvotrakaste vrpce i uzlom pri gornjem ostatku kružnice, usred koje se nalazi oculus (sl. 20). Fragment objelodanio Radić pod brojem 19.

b) Ulomak pluteja, dug 20, širok 11, a debeo 12 cm. Pripada istom sistemu kao i prednji, pa je najvjerojatnije i njegov dio. Na njemu je troprutasti pleter, koji sa dijagonalnim sjecištem dvotrakih vrpca odaje, da pripada čvorištu i sredini kruga (sl. 20). Fragment objelodanio Radić pod br. 22.

c) Ulomak pluteja (sl. 21), dug 20, širok 19,5, a debeo 10,7 cm. Sačuvao se ugao sa dvije obrađene strane, a na drugim dvjema je fraktura. Lice fragmenta je pri uglu nagriženo djelovanjem vode, što znači, da je taj kraj dugo vremena bio na površini. Na licu je ostatak širokih trakova troprutastog kruga, kroz koji prolaze dva radijalno oprečna troprutasta traka. Onaj trak, što se nalazi u uglu fragmenta, pripada završetku, koji ima šiljast oblik poput ispružena jezika. Pleter na ostatku izrađen je u 2,5 cm visoku reljefu, što kod ostataka pleterne plastike kod nas predstavlja maksimum. Ulomak se odavna nalazi u muzeju, a dosada nije publiciran.

d) Ulomak pilastra (?), dug 21, širok 18, a debeo 12,5 cm (sl. 22). Samo s jedne strane sačuvala se obrađena ploha, a na ostale tri je fraktura. Međutim, ova je strana obrađena pri sekundarnoj upotrebi, a to se vidi po tomu, što je uništen okvir i što je vanjski prut tropruta zahvaćen sekundarnim radom.

Na ovoj strani nalazi se pačetvrtasta rupa ($20 \times 14 \times 17$ cm), koja je oštećena kosim zasjekom, koji ide k poledini fragmenta. Na strani, koja je ovoj suprotna, opazaju se također tragovi sekundarnog rada. Tu je načinjen zasjek, na kojem su tragovi prvog dlijeta. Lice je fragmenta ukrašeno širokim trakovima troprutastog pletera. Preostao je krug kroz koji prolazi troprutasti uzao, kojeg se trakovi u središtu kruga sijeku. Promjer kruga iznosi 16,5 cm. Fragment nije opisao Radić, pa se može pomišljati, da je kasnije dospio u muzej.

e) Fragment uzidan u pojati Jaramaza (sl. 5), dug je 22, a širok 16 cm, dok se debljina nalazi u unutrašnjosti zida, pa se nije mogla izmjeriti. Na licu se s jedne strane nalazi okvirna letva, a u dekorativnom polju je troprutasti pleter sistema krugova, s kojima se isprepliću dva valovita troprutasta traka. Ulomak je i danas uzidan na sjevernom zidu pojate.

4. *Dekorirani dijelovi, kojima se ne može sa sigurnošću odrediti funkcija.* Svi ulomci osim nekoliko, a nađeni su revizijom i svi osim onog pod m, od sitnozrnatog su vapnenca vrste Okruk.

a) Kapitel. Jako je oštećen i dobra četvrtina nedostaje. Spojen je od tri dijela, čime se postigla visina, koja iznosi 31 cm. Dno mu nije čitavo, ali se može odrediti promjer na njemu, koji iznosi 15 cm. Na donjoj frakturi postoje tragovi rupe. Profilacija počinje s vratom pri dnu, koji je debeo 2,5 cm. Donji dio ehinusa imao je deset svežnjeva pruća, koje je povezano

transvezalnom grivnom. Iznad te grivne pruće prelazi u lišće, i to tako, da iz svežnja idu dva krajnja lista, koji se savijaju u strane i prema vani, a budući da su ti listovi račvanjem otvorili u sredini prostor, umetnuo se tu treći, centralni list. Vrhovi lišća, koje se savija prema vani, čine valovit obod oko kapitela i s njim završava donji dio ehinusa. Na gornjem dijelu ehinusa opažaju se zameci širokih listova, koji su raspoređeni u osi s donjim svežnjima, tako da se lišće na njih u neku ruku nastavlja. Završetak ovih širokih listova sačuvao se samo na uglu ispod vrha. Iznad tog preostatka, a uz okomiti brid ugla nalaze se s obje strane simetrično postavljene kuke, s kojima kanda se stilizirao kaulikol. Pri vrhu se opažaju tragovi profiliranog abakusa. Na osnovu tih preostataka kapitel se dobrim dijelom može rekonstruirati. Kako je već rečeno, dva ulomka je objelodanio Radić, a treći se pronašao revizijom (sl. 23).

b) Ulomak praga (?) dug 18, širok 16, a debeo 12 cm. Dvije strane imaju žive krajeve, a na drugim dvjema su frakture. Na licu mu je dekor troprutaste loze, kojoj se zavojni krajevi sastaju i spajaju grivnom, a onda zakreću u volute. Iz račvališta voluta izlazi grana sa šest listova, koji su simetrično poređani. Srednji listovi prelaze u kuke, koje se gornjim krajem zavrću prema unutrašnjosti grane i možda tako predstavljaju cvijet. Dekorativno polje pri živim krajevima ima uske okvirne letvice, od kojih je gornja dobro sačuvana, a donja je, kako stoji na reprodukciji, oštećena.

c) Ulomak dug 14, širok 11,5, a debeo 7,5 cm. Na licu se nalazi ostatak okvirne letve, uz koji se pruža troprutasti dvoplet, a uz ovaj su opet ostaci drugog pleternog organa.

d) Ulomčić dug 9,8, širok 5, a debeo 2,5 cm. Vjerojatno pripada nekom rebru. Dvije su rubne plohe glatko obrađene, a na polukonkavnoj strani nalazi se trag pleternih uzlova, koji su izvedeni sistemom polukruga. Prostor u polukrugu perforiran je okruglom rupom.

e) Ulomčić iste obrade i pripadnosti kao prednji. Dug je 5,7, širok 4, a debeo 3,5 cm.

f) Ulomčić s ostatkom dvoprutastog pletera. Dug je 6, širok 5,5, a debeo 5 cm. Glatka strana sačuvana je samo na jednom mjestu.

g) Ulomčić s ostatkom sjecišta troprutastog pleternog sistema. Dug je 4,5, širok 6, a debeo 2 cm.

h) Ulomčić s malim ostatkom troprutastog pletera. Dug je 9,5, širok 4, a debeo 10 cm.

i) Oljuština sa sjecištem troprutastog pleternog sistema. Duga je 7, široka 7, a debela 1 cm.

j) Oljuština sa sjecištem troprutastog pleternog sistema. Duga je 8,5, široka 7, a debela 2 cm.

k) Oljuština sa sjecištem troprutastog pleternog sistema. Na licu se nalazi sitni ostatak glatke plohe. Duga je 6, široka 5, a debela 2,5 cm.

l) Oljuština s ostacima troprutastog pletera. Na jednoj strani je ostatak glatke plohe. Dužina je 7,5, širina 5,5, a debljina 3 cm.

m) Ulomak s ostatkom volute i s rubnom letvom. Dug je 10,5, širok 13,5, a debeo 7 cm. Materijal: trijadični pješćanik, kakav je na Lopuškoj glavici.

n) Ulomak s ostatkom čvorišta troprutastog pleternog sistema. U sredini čvora nalazi se oculus. Dug je 10,5, širok 5, a debeo 7,5 cm.

o) Ulomak s ostatkom lista. Dug je 10,5, širok 4, a debeo 6,5 cm.

p) Oljuština s ostatkom troprutastog kola, ispod kojeg prolazi troprutasta traka. Dug je 8,5 širok 5,5 a debeo 4 cm.

r) Ulomčić s ostatkom sjecišta dvaju troprutastih trakova. Dug je 5,5, širok 2,5, a debeo 3,5 cm.

s) Oljuština s ostatkom obrađene udubine. Duga je 7, široka 6,5 a debela 2,5 cm.

t) Ulomčić s ostatkom pletera. Dug je 6,5, širok 3, a debeo 4,7 cm.

u) Oljuština s ostatkom rubnog okvira i troprutastom vrpcom, u zavoju koje se nalazi oculus. Dužina iznosi 6,5, širina 5, a debljina 2 cm.

(Ulomci od c do u na slici 25).

5. *Arhitektonski ulomci bez ostataka dekoracije.* Za revizije se pronašlo i devet ulomaka (sl. 26), na kojima se opažaju obrade, a na njima nema ostataka dekora. Svi su ulomci osim onih pod »d«, »i«, »h« od sitnozrnatog vapnenca vrste Okruk.

a) Ulomak na jednoj strani glatko obrađen. Dug je 12, širok 4, a debeo 9 cm.

b) Ulomčić na jednoj strani identično obrađen kao prednji. Dug je 9, širok 2, a debeo 5,5 cm.

c) Ulomčić na jednoj strani ima glatku površinu i na njoj je žljebić, koji kao da se odnosi na ostatak nekog slova. Dug je 10, širok 2,6 a debeo 7 cm.

d) Ulomak sa tri strane grubo klesan. Na jednoj strani nalaze se ostaci žljebe »V« profila, koji se lomi na oblik slova z. Dug je 21, širok 16, a debeo 7 cm. Ulomak je od lapora.

e) Ulomak, na kojemu se nalaze tri obrađene plohe. Dug je 16, širok 5,5, a debeo 9,5 cm.

f) Ulomčić, koji predstavlja ostatak brida. Dug je 8, širok 2,5, a debeo 3 cm.

g) Ulomčić s jednom glatkom površinom, na kojoj se nalazi žljebić. Dug je 5,5 širok 3,5, a debeo 2 cm.

h) Ulomčić, na kojemu su dvije strane obrađene. Na jednoj se nalazi uparana crta nedaleko od brida. Dug je 10,5 širok 7, a debeo 6 cm. Ulomčić je od lapora.

i) Ulomak obrađen sa četiri strane. Pri jednom kraju je načinjen pravokutan zasjek dubok 3, a širok 4 cm. Ulomak je dug 17, širok 14,5, a debeo 9 cm.

6. *Ulomci žrvnjeva.* Pri reviziji na Lopuškoj glavici pronašlo se 5 ulomaka žrvnjeva. Svi su od domaće krečine (sl. 27).

a) Ulomak dug 43, širok 24, debeo 8 cm.

b) Ulomak dug 24, širok 21, debeo 7,5 cm.

c) Ulomak dug 27,5, širok 16,5, debeo 7,5 cm.

d) Ulomak dug 33, širok 19, debeo 7,5 cm.

e) Ulomak dug 27, širok 23, debeo 11 cm.

GROBLJE

U dosadašnjem spominjanju Lopuske glavice nigdje nema riječi o nalazu grobova na njoj, a revizijom tu su se pronašla 54 starohrvatska groba. Nema sumnje, da je na neke grobove nailazio Marun, samo što im on nije pridavao važnosti, jer istraživanje na Lopuskoj glavici pada u prvu fazu njegova rada, kad je sve polagao na epigrafske i arhitektonske preostatke. On se bez ikakve sumnje morao susresti bar s onim grobovima, koji su legli na srušene zidove arhitekture. To dokazuje činjenica, što se u tim grobovima naišlo na ispreturane pa i nepotpune skelete, a također je bilo uklonjeno i stijenje grobova. Tako se grobu br. 2 nije pronašlo obložno kamenje na zapadnoj polovici, nego se tu grob zatekao odsječen. Na grobu br. 3 nisu zatečene pokrovne ploče, a od obložnica se pronašao manji dio. Grobovi br. 9 i 15 bili su također bez pokrovnih ploča, dok su na grobu br. 16 neke ploče nedostajale kao i jedna obložna stijena. U grobovima br. 2, 3, 9, 14 i 16 kosti su bile ispreturane, dapače osim u grobu br. 14 skeleti su bili nepotpuni. Sve su to znaci diranja pri otkrivanju crkve. Tomu bih pribrojio i nekoliko grobova, koji su se nalazili u blizini crkve, jer ih prate slične okolnosti, a teren oko njih je pokazivao znakove relativno nedavnog diranja. To bi bili grobovi br. 13, 19, 23, 30, 31 i 37. Međutim oštećenih grobova i necjelovitih skeleta našlo se i podalje, u grupi grobova br. 45, 49, 50, 52 i 53, za koje se ne može dokazati da su bili na udaru za prvog zahvata.

Pogledamo li na naš plan, vidjet ćemo, da su se grobovi rastrkali oko crkve, kao i da ih ima na preostalim zidovima same crkve. Njihova orijentacija je različita. Većina grobova orijentirana je k istoku, zatim na jugoistok, pa k sjeveroistoku, a šest grobova orijentirano je gotovo na sjever. K jugu, jugozapadu i sjeverozapadu nije bio orijentiran nijedan grob.

Grobovi su se nalazili u različitim dubinama. Skupina grobovlja na zidovlju crkve i u njoj bila je relativno najplića, a to zbog prvašnjeg zahvata. Tu je u najvećoj dubini bio grob br. 16, a ona je iznosila 70 cm, dok se u najmanjoj dubini našao grob br. 8, koji je svega 10 cm bio natkriven zemljom. Drugi grobovi ove grupe br. 2, 3, 9, 14 i 15 nađeni su u dubini od 50, 35, 30, 15 i 40 cm (raspored ovih brojeva odgovara redu navedenih grobova). Također su plitko bili ukopani grobovi br. 4 (30), 20 (35) i 30 (30) cm. U dubini od nekih 40 cm nalazili su se grobovi br. 12, 13, 23, 27 i 37. Najčešća dubina kretala se između 60 i 70 cm i u njoj su bili grobovi br. 19, 11, 17, 18, 19, 21, 26, 28, 29, 31, 33, 34, 35 i 36. U dubini od 75 cm našli su se grobovi br. 7, 39 i 48. U dubini od 85–90 cm bili su grobovi br. 1, 5, 6, 22 i 38. Tačno jedan metar duboko nalazili su se grobovi br. 42, 44, 45 i 52. Preko metra duboko nalazili su se grobovi br. 43 (110), 47 (115), 41, 49 i 50 (120), 32 (130), 25 i 40 (140), 46 (150), a 53 i 54 (170 cm). U najvećoj dubini našao se grob br. 24, i ona je iznosila 180 cm.

Dimenzije grobova, naravno, različite su već prema stasu pokojnika. Najmanji grob jest br. 6, koji je dug 45 cm, a najveći br. 30 imao je dužinu od 2 m. Širina grobova zavisi od oblika tijela, naročito kod ovalnog tipa grobova. Visina se grobova kreće od 18 do 35 cm.

Na Lopuskoj glavici susrećemo dvije vrste grobova: proste rake i obzidane grobove. Prva vrsta je zastupana samo sa dva groba: br. 27 i br. 32, no oni

opet nisu identične izrade. Grob br. 27 uduben je u liticu, te mu je ona poslužila za obložnice, na kojima su bile položene pokrovne ploče. Drugi grob je bio u prostoj zemlji i nije imao pokrovnih ploča, ali su bile tri pločice ispod glave mrtvaca. To je jedini slučaj nalaza ploča na dnu groba u ovom groblju.

Drugo vrsti grobova pripadaju 52 obzidana groba. Materijal, kojim su zidani, različit je. Najviše ima grobova, kojima su kao obložnice postavljene ploče, tanje ili deblje, ili pak pomiješane jedne i druge. Takvih grobova ima 27. Zatim dolazi trinaest grobova, kojima su obložnice od same sedre, često dotjerane u kvadre. Od tih su dva groba (br. 12 i 21) bila zidana sa dva sloja sadrenih kvadara. Sedam grobova bilo je obloženo prostim kamenom. Dva groba su imala pomiješano prosto kamenje i ploče, dva deblje prosto kamenje i sedru, a u grobu br. 46 bila je lijeva strana obložena pločama, a desna sedrom. Grobovi su bili pokriveni običnim pločama. Na nekim grobovima one se dapače nisu zatekle (br. 1, 2, 3, 8, 9, 15, 29, 53 i 54). Na grobu br. 13 nađena je ploča samo iznad nogu. Našli smo, da su neki grobovi postradali za prvašnjeg iskapanja, pa tomu pripisujemo i nestanak ploča na nekima od ovih grobova. Nijedan grob nije bio pokriven monolitnom pločom, nego najmanje s dvije (samo dva slučaja) i s više ploča. Nijedna ploča nije bila klesana ad hoc, nego su se one postavljale onako grube, kako su se lomile. Obložene stijene grobova postavljale su se usuho s tendencijom, da se dodiruju, iako to nije svugdje postignuto. Samo u dva slučaja naišli smo na spoju smjesu. U grobu br. 54 obložene stijene od sedre bile su spojene malterom, a pokrovne ploče groba br. 26 bile su s obložicama spojene glinom. Obložno kamenje sastojalo se redovno od jednog sloja izuzev navedeni slučaj u grobovima br. 12 i 21. Kod nekih grobova, koji su obloženi pločama, nailazimo, da su te ploče postavljene koso prema unutrašnjosti groba, tako da je raspon groba pri tlu do pokrovnih ploča širi. Takvi grobovi imaju koničan presjek poput vedra. To su grobovi br. 22, 25, 31, 40, 41 i 46. Taj oblik im je naglašen u tlocrtu.

Ima nekoliko grobova, koji se dodiruju, a neki čak imaju zajedničke obložne stijene. To je slučaj grobova: 4-10-11, 5-6, 12-13, 17-18, 25-31, 33-34, 49-50 i 52-53. Grobovima 25-31, 33-34 i 52-53 ne može se utvrditi odnos, te se ne zna, da li se oni samo slučajno dodiruju. Što se tiče odnosa grobova br. 4 i br. 10, može se sigurno ustvrditi, da je za pravljenje groba br. 10 bio u nogama odsječen grob br. 4 i na to mjesto u grobu br. 10 došla je glava mrtvaca. To bi možda govorilo, da u doba pravljenja groba br. 10 nije bilo vanjskog znaka na grobu br. 4. Izlazi kao stalno, da je grob br. 10 mlađi od groba br. 4. Grobovi br. 10 i 11 imaju jednu stijenu obložnice zajedničku, a tako isto i grobovi 12-13. Bližnji grobovi br. 5-6, 12-13 i 33-34 pronađeni su – svaki par – u istoj dubini, a razina im je bila ista. Kod njih su se pokrovne ploče prekrivale s jednog na drugi grob, po čemu se s velikom vjerojatnošću može držati, da se radilo o istodobnom pokapanju dvaju mrtvaca.

Oblik zidanih grobova je različit, redovno nepravilan. Jedan tip je ovalan ili se ovalu približuje, dok drugi naginje pačetvorini, od koje neki znatno odstupaju približujući se formi istokračnog trapeza (v. tlocrt). U grobovima na Lopuškoj glavici obično se nalazio po jedan skelet, a samo u dva slučaja po dva. Neki su se skeleti našli u veoma trošnom stanju, a kod nekih se ne može ništa utvrditi, jer su samo česti skeleta preostale od ranijeg istraživanja, a bilo je i istrulih, redovno dječjih. Od 54 pronađena groba našli su se nedi-

rani ljudski ostaci u 38 grobova. Od tih je pet bilo u potpuno istrulom stanju, a kod druga četiri ostale su još samo česti, redovno lubanja. U grobovima br. 12 i 36 pronašla su se dva skeleta. U oba groba donji skelet našao se in situ, a gornji nabačen. Dapače u grobu br. 36 nađene su tri lubanje, a treća nije imala odgovarajućih drugih kostiju. Takav odnos u nalazu skeleta, a taj se inače redovno susreće, govori nam, da je donji mrtvac prispio u grob kasnije. Nalaz donjeg skeleta in situ, a drugog porazbacanih kostiju povrh njega tumači se jasno tako, da je pri pokapanju posljednjeg mrtvaca skelet ranijeg bio izvađen iz groba i na njegovo mjesto došao novi mrtvac, te su se onda izvađene kosti prvašnjeg povratile u grob povrh novopoloženog mrtvaca. Prema grobnim ostacima mogao se odrediti spol kod 33 skeleta, od kojih je bilo 12 muških, a 21 ženski. Što se tiče položaja ruku moglo se konstatirati, da su kod 28 skeleta ruke bile položene niz tijelo. U grobovima br. 19 i 25 ruke su bile prekrštene na prsima. U grobovima 5, 29, 47 i 52 nađene su na ženskim skeletima obje ruke na stidnoj kosti, a kod skeleta u grobu br. 43, također ženskog, nađene su ruke ispod tura s dlanovima okrenutim prema gore. Nigdje se u grobovima nisu susretali tragovi gorenog drveta, osim sitnih mrvica ugara po prsima u grobu br. 54. Također nigdje nije bilo tragova drvenog lijesa.

GROBNI PRILOZI

Od 54 groba na Lopuškoj glavici našlo se grobnih priloga u 26 grobova te se može reći, da ih je bilo gotovo u svakom drugom grobu. Ovdje ih opisujemo po redu grobova:

Grob br. 1. Dvije veće karike od bakra, na njima se zelenkasta patina dobro sačuvala. Jedna je pronađena s jedne, a druga s druge strane glave. Krajevi im preskaču jedan preko drugoga. Promjer im (mjereno izvana) iznosi 37 mm.

Grob br. 4. 1. Karičica od srebra dobila je sivu patinu. Pronađena je kod bedra. Krajevi joj se ne spajaju. Promjer joj iznosi 27 mm. – 2. Srebrni prosti prsten nađen na desnoj ruci. Deformiran je, jer su mu se krajevi rastavili, a rastvor iznosi 6 mm. I s vanjske i s unutarnje strane je blago konveksan. Veći promjer mu iznosi 26, a manji 22 mm. – 3. Željezna strelica nađena kod desnog koljena. U gornjem dijelu kao i pri tulcu oštećena. Duga je 73 mm. U tulcu se sačuvala šupljina, u koju je ulazila šipka.

Grob br. 7. Prosta velika karika od bakra, zelene patine. Pronađena je kod desnog uha. Deformirana je, a krajevi joj preskaču jedan preko drugoga. Promjer se kreće oko 40 mm.

Grob br. 8. Dvije karičice od srebra, tamne patine. Pronađene su s obje strane glave. Prva je rastvorena i stoga deformirana, a rastvor joj iznosi 7 mm. Jedan promjer iznosi 17, a drugi 15 mm. Druga karičica je oštećena i deformirana te ima oblik slova u. Manji promjer iznosi 13 mm.

Grob br. 10. Dvije srebrne karičice, tamne patine. Pronađene su ispod vrata. Objе su deformirane, a prva ima veći rastvor, koji iznosi 5 mm. Veći joj promjer iznosi 20, a manji 16 mm. Kod druge karičice jedan kraj ulazi prema unutrašnjosti. Veći promjer iznosi 18, a manji 14 mm.

Grob br. 12. 1. Jedan par bakrenih naušnica zelenkaste patine. Obje su nađene ispod vrata. Imaju eliptičan oblik. Na objema su sačuvana koljenca od filigranske žice, na kojima se opažaju tragovi pozlate. Koljenca se nalaze na donjem dijelu, a ispod sredine naušnice. Promjer im iznosi 35 mm. – 2. Prsten nađen na desnoj ruci. Na strani, koja se stavljala prema vani, prsten je raširen i perforiran, tako da vrhovi triju trolisnatih grana drže pačetvorinu, na kojoj je urezan natpis PAX O(mnibus). Promjer prstena iznosi 22 mm. Bakren je i ima zelenu patinu.

Grob br. 15. Dvije deblje srebrne naušnice, tamne patine. Nađene su ispod vrata. Na njihovim donjim dijelovima nalaze se po tri koljenca od filigranske žice. Jedna je pri kraju više rastvorena. Promjer iznosi 35 mm.

Grob br. 19. 1. Deformirana bakrena karičica, zelene patine. Nađena je s lijeve strane vrata. Duža joj os iznosi 13, a kraća 11 mm. – 2. Srebrna karičica, pribijena, tamne boje. Nađena je s desne strane vrata. Pri jednom kraju je oštećena, a drugi joj je spljošten. Promjer joj je iznosio oko 15 mm.

Grob br. 20. Srebrna naušnica, tamne patine i deformirana. Nađena ispod lubanje. Na donjoj strani nalaze se tri koljenca od jednog reda filigranskih zrnaca. Veća os iznosi 22, a manja 20 mm.

Grob br. 21. Bakrena karičica, zelene patine, deformirana. Nađena je kod leđa. Promjer joj se kreće oko 20 mm.

Grob br. 23. Bakrena karičica, zelene patine. Nađena kod vrata. Karičica je plosnata i izvorno nepravilna oblika. Dužina joj iznosi 18, a širina 15 mm.

Grob br. 27. Dvije srebrne naušnice, tamne patine, deformirane. Jedna je nađena s jedne, a druga s druge strane glave. Naušnice pri jednom kraju imaju po jednu kuglu, koju s oba kraja karike zadržava filigranska žica. Naušnica se završava uškom, u koju je sa drugog kraja ulazila kuka. Ta kuka sačuvala se na jednoj naušnici, dok je na drugoj oštećena. Na prvoj se zrno pokrenulo sa položaja, dok je na drugoj zrno ostalo nepokretno. Visina jedne naušnice iznosi 29, a druge 25 mm.

Grob br. 28. Dvije srebrne naušnice, tamne patine. Nađene su s lijeve i s desne strane glave. Na jednoj se nalaze tri koljenca, izrađena jednim redom filigranskih zrnaca, koja s obje strane pridržava red filigranske žičice prilotan za kariku. Na drugoj je naušnici otpalo koljence, koje se nalazilo pri jednom kraju. Promjer naušnica iznosi 21 mm.

Grob br. 29. – 1. Bakrena karičica, zelene patine, deformirana. Nađena ispod vrata. Pri krajevima je rastvorena, a rastvor joj iznosi 3 mm. Promjer joj se kreće oko 11 mm. – 2. Prsten od bakra, sive patine. Nađen na desnoj ruci. Na unutrašnjoj je strani ruke uža, a na vanjskoj širi. Izvana i iznutra je blago konveksan. Promjer mu iznosi 21 mm.

Grob br. 33. Karičica od bakra, zelene patine, deformirana. Nađena je kod vrata. Promjer joj se kreće oko 15 mm.

Grob br. 36. Tri karike. Velika je pronađena na vratu, od bakra je i zadržala je tamnu patinu. Promjer joj iznosi 35 mm. Dvije manje karike pronađene su s obje strane glave, od srebra su i tamne patine. Obje su nešto deformirane te im se promjer kreće oko 25 mm.

Grob br. 38. – 1. Bakrena karika, zelene patine, deformirana. Nađena ispod vrata. Načinjena je od tri ispletene žice u obliku užeta. Promjer joj se kreće oko 16 mm. – 2. Karičica od bakra, zelene patine, deformirana. Nađena gdje i prednja. Promjer se kreće oko 12 mm.

Grob br. 40. Dvije srebrne karike, tamne patine, deformirane. Nađene su ispod lubanje. Promjer im se kretao oko 22 mm.

Grob br. 41. Par srebrnih naušnica, tamne patine. Nađene su kod vrata. Na donjim dijelovima naušnica nalaze se tri koljenca, koja su načinjena od prilo-tanog reda filigranskih zrnaca. Jedna je naušnica znatno deformirana, Pro-mjer im iznosi 17 mm.

Grob br. 42. Par srebrnih naušnica, tamne patine. Nađene su kod vrata. Na donjoj polovici nalaze se tri koljenca načinjena od niza filigranskih zrnaca, koje sa strane pridržava prilotana filigranska žica. Promjer im se kreće oko 24 mm.

Grob br. 43. – 1. Prsten od bakra, prelomljen i oštećen. Nađen je na stidnoj kosti. Prsten je iznutra konkavan, a izvana konveksan. Veoma je tanak i s vanjske strane ruke širi, a s unutrašnje uži. Promjer mu se kretao oko 25 mm. – 2. Prosta karičica od bakra, zelene patine, deformirana. Nađena s desne strane vrata. Duga je 21, a široka 15 mm. – 3. Karičica od željeza, tamne boje, prelomljena. Nađena s desne strane vrata. Promjer joj iznosi oko 18 mm. – 4. Ulomak spljoštenog bakra, kao da je od drugog prstena. Dug je 25 mm.

Grob br. 46. Dvije srebrne naušnice, tamne patine, deformirane. Nađene kod vrata. Naušnice su na donjem kraju imale tri koljenca načinjena od fili-granske žice. Na jednoj naušnici dva su koljenca otpala. Veća je naušnica dosta rastvorena i rastvor joj iznosi 8 mm. Visina joj je 28, a širina 24 mm. Manjoj se promjer kreće oko 22 mm.

Grob br. 47. Prsten od bakra tamnozeleno patine. Nađen je na desnoj ruci. Iznutra i izvana je konveksan. Promjer mu iznosi 21 mm.

Grob br. 48. Dio karike od bakra, zelenkaste patine, oštećen. Sačuvana visina 23, a širina 19 mm. Nađena kod leđa.

Grob br. 52. Dvije srebrne naušnice, tamne patine. Nađene su kod vrata. Donji dijelovi naušnica ukrašeni su filigranskim zrcima i filigranskom žicom. Tu se nalaze tri koljenca izgrađena jednim redom filigranskih zrnaca. Od jednog do drugog krajnjeg koljenca tek u četiri reda filigranskih zrnaca i četiri reda filigranske žice među njima. Kariku inače okruglog oblika deformirao je donji ukrašeni dio na taj način, što se taj dio prekitio, te je naušnica dobila oblik elipse. Promjer karike iznosi 30 mm.

Grob br. 54. Ulomčić stakla zelenkaste prozirne boje. Fragment pretstavlja završni dio ručke neke male staklene posude. Nađen je do nogu.

PRILOZI NAĐENI IZVAN GROBOVA

U nasipu između grobova, kao i podalje od njih nalazilo se priloga, koji su vjerojatno dijelom izbačeni iz grobova pri vadenju ostataka prvašnjeg mrtvaca za ukapanje drugoga, ili su tu dospjeli zametanjem pri prvom radu, odnosno svojedobnim davnim gubljenjem predmeta. Tako se u nasipu pronašlo:

1. Bakrena naušnica zelene patine, jajolikog oblika, kojoj se jedan kraj za-vršava sa S dočetakom. Veći promjer iznosi 33, a manji 26 mm.

2. Karika od bakra, zelene patine. Krajevi su joj rastavljeni, a promjer joj se kreće oko 28 mm.

3. Karika od bakra, zelene patine. Krajevi su joj rastavljeni. Žica ima romboičan presjek. Deformirana je, a jedan se kraj savija prema unutrašnjosti. Dužina joj iznosi 23, a širina 19 mm.

4. Karika od bakra, zelene patine. Krajevi joj ne zatvaraju krug, nego naginju prema vani. Duga je 27, a široka 25 mm.

5. Prsten od srebra, tamne patine. S vanjske strane ruke je proširen i na njemu se nalazi postradali ležaj za kamen ili pastu. Sa svake strane ležaja nalazi se grupa od 6 malih bradavica. Prsten se sužuje prema nutarnjoj strani ruke i na tom dijelu ima tri uzdužna rebra; dva s kraja, a jedno po sredini. Prsten je lijevan. Deformiran je i promjer mu se kretao oko 21 mm.

6. Srebrni prsten, tamne patine. S vanjske strane ruke je širi, a s unutarnje uži. Kovan i krajevi mu nisu zaletovani nego pomični i oba završavaju u obliku jezika. Prsten je s obje strane plosnat, a na vanjskoj strani načinjeni su trokutići tehnikom kuckanja sitnih crtica. Promjer mu iznosi 19 mm.

7. Bakrena grivna (?) u obliku broja 6, tamne boje. Duga je 26, široka 12 mm. Izrađena je tehnikom kovanja (sl. 32).

Zaključak

Revizijom iskopina na Lopuškoj glavici dobilo se novih podataka i novih arheoloških predmeta, a to pomaže, da se unese jasnije svijetlo u nalaz na ovom lokalitetu. Ovom radnjom ujedno se revidirala dosadašnja literatura, te se na osnovu toga kao i na osnovu svih zapaženih promjena objelodanio sveukupan arheološki nalaz na Lopuškoj glavici. Bitne promjene sastoje se u konstataciji drukčijih oblika crkvene osnove od oblika, koji su prije bili reproducirani, kao i u nalazu starohrvatske nekropole, o kojoj dosada nije bilo ni riječi. Konstatirane su drukčije dimenzije crkve, postojanje pobočne apside i ostataka osam kontrafora, koji se dovode u vezu s postojanjem zvonika na prednjoj strani crkve. Pored toga na osnovu postojećih zidova u unutrašnjosti crkve utvrđen je i unutrašnji raspored crkvenog prostora, i dok se na prije reproduciranom tlocrtu ne vidi nego jedan prostor omeđen vanjskim i jedinim zidovima crkve, sada se konstatiraju tri među sobom oštro građena prostora: endonarteks, brod i svetište.

Proučavanjem arhitektonskih ostataka konstatiralo se, da su u crkvi postojale tri menze, i utvrdilo se, da pretežan dio arhitektonskih ostataka pripada septumu.

Pronađena 54 groba u crkvi i oko nje govore o starohrvatskoj nekropoli na Lopuškoj glavici, i to bi, pored nekropole na Crkvini i na Bukorovića podvornicama, predstavljalo novopronađenu, treću starohrvatsku nekropolu u selu Biskupiji, gdje je najobilnije, dosada registrirano, starohrvatsko arheološko nalazište. Pretraživanjem grobova izišao je na javu priličan broj grobnih priloga, većinom naušnica i prstenja, što je u ovoj radnji opisano.

Smještaj grobova na ruševinama same crkve kao i njihov oblik pomažu nam, da utvrdimo doba, kad je crkva po prilici bila srušena, te smo na osnovu toga njeno rušenje približili sredini XIII. stoljeća.

Tlocrtni oblici crkve, dimenzije, neke nepravilnosti i dekor arhitektonskih objekata omogućuju nam da gradnju crkve datiramo otprilike devetim stoljećem.

RÉSUMÉ

L'auteur étudie l'église et le cimetière vieux-croates de Lopuška glavica, à Biskupija près Knin. Cet emplacement a déjà été l'objet des fouilles exécutées en 1888, dont les résultats ont été publiés par Frano Radić, en 1903. Mais en 1951, l'auteur de cette étude a procédé à une révision des fouilles précédentes, aboutissant à des résultats différents. On a trouvé à cette occasion d'autres fragments architectoniques ainsi qu'un cimetière vieux-croate et on a pu constater des formes de construction différentes. C'est pourquoi l'auteur publie maintenant tous les résultats des fouilles précédentes aussi bien que récentes. Il procède en même temps à une révision de la littérature. Se basant sur des observations nouvelles, il n'admet plus le plan de l'église tel qu'il ma été reproduit jusqu'ici, mais en établit un autre qui diffère sensiblement du premier. D'après les formes, les dimensions, certaines irrégularités et les ornements des restes architectoniques, l'auteur arrive à situer cette église dans le IXe siècle.

L'église était de forme longitudinale. Sa partie avancée était soutenue par huit contreforts semi-ronds, posés statiquement vraisemblablement pour appuyer le clocher qui surplombait la façade de l'église. Sur le côté gauche de l'église, on peut discerner une abside latérale. Se basant sur les éléments dont on dispose, l'auteur distingue trois parties dans l'aménagement intérieur de l'église, à savoir: le narthex, la nef et le sanctuaire. En publiant ce plan architectural, l'auteur exprime l'avis que l'église possédait trois tables. Il reproduit ensuite la nécropole composée de 54 tombes vieilles-croates dont il n'était point question jusqu'ici. Après en avoir donné la description, il y constate deux types: les tombes simples et les tombes en maçonnerie. D'après leur type et leur position sur les ruines de l'église, l'auteur conclut que l'architecture de l'église a dû s'effondrer dès le milieu du XIIIe siècle. Il s'occupe également de la description des objets trouvés dans les tombes: bagues, boucles d'oreille etc, et résume à la fin les constatations recueillies.

EPITAF PETRA CRNOG

Veoma interesantni epitaf ktitora crkve sv. Petra i benediktinskog manastira u Selu (između naselja Jesenice-Krilo i Malog Rata u Donjim Poljicima), bogatog i moćnog (homo dives et honoratus) feudalca, Petra Crnog Gumai (Petrus ego Zerni, qui et Gumay filius), čitali su dosad i interpretirali: *Frano Bulić* (1889),¹ *Pavle Perat* i *Frano Bulić* (1904, 1905 i 1917), *Petar Skok* i opet *Frano Bulić* (1918),² *Ljubo Karaman* (1927),³ *Vladimir Čorović* (1930),⁴ *Mihovil Abramić* i *Viktor Novak* (1952).⁵

Prof. V. Novak velelepno je izdao epitaf (sa kritičkim aparatom i komentarom, sa sjajnom fotografijom i lepom transkripcijom od M. Abramića).⁶ Ipak, ja ću najpre učiniti nekoliko primedbi na izdanje natpisa prof. Novaka.

Lin. 1. RERFICE je previd umesto PERSPICE; QUID je omaška umesto QVID.

Lin. 3. O čitanju VIGVI TERROR umesto VIGVIT ERROR bit će kasnije reči.

Lin. 4. Umesto [VITAM] držim da je bolje V[I]T[A]M : autor stavlja u uglaste zagrade i slova, od kojih se »jedva može štogod naslutiti« (19); ali i sam kaže, da je, recimo, »vrh T prilično jasan i siguran« (17). *Bulić-Skok* čitaju v[i]t[am].

Lin. 5. Treba UICXIT ne VICXIT – ako se već u *lin. 7* transkribuje (i s pravom) UECXIT. Isto вреди i za UALATVS, umesto VALATVS.

¹ U monografiji *Petra Kaera*, Dvie opatije Sv. Petra Gumajskoga i Sv. Stjepana de Pinis u staroj spljetskoj nadbiskupiji za doba narodne hrvatske dinastije. Split 1890, 39 (Otisak iz Bullettino di archeologia e storia dalmata XIII).

² Natpis Petra Crnoga, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXX (1918), 1–10 (faksimil).

³ O značenju »error«-a u natpisu Petra Crnog, Starohrvatska prosvjeta, N. s., I (1927), Zagreb-Knin, 84–86.

⁴ Mali prilozi: 1. O natpisu Petra Crnoga, Starinar, III serija, 5 knj., 1930, 37–38.

⁵ Viktor Novak - Petar Skok, Supetarski kartular, Zagreb, JAZIU, 1952, 13–24.

⁶ O. c., 19 i sl. 3 i 4.

Što se tiče Bulićeve dopune [MVLTO], ona mi se čini mnogo verovatnijom od Skokove [CVNCTO] : ne samo zbog semantičkih razloga,⁷ nego i s obzirom na preostali *prostor*. Naime, na manje prostora nego što je zauzelo VITAM iz prethodnog reda – teško da bi moglo stati šest slova reči CVNCTO. Naprotiv, MVLTO je moglo stati; prvo, što ima jedno slovo manje, i drugo, što je MV moglo biti *contigua*, kao u prethodnom MVNDO iz iste linee, a LTO ne zauzima mnogo mesta. Desna pak granica pisanja (t. j. kraj levog kraka krsta) ista je u *lin.* 4 kao i u *lin.* 5 (u šta nas uverava desni krak krsta, v. *lin.* 9 i 10). Najzad, nije verovatno, da je lapicida – bilo u slučaju CVNCTO, bilo u slučaju MVLTO – upotrebio ni suspenziju, ni kontrakciju.

Lin. 6. DUXIT sadržava jednu omašku i jednu grešku, koju dele svi dosadašnji čitači; naime, treba D[VCXIT]. *Bulić-Skok*: d[uxit]. Kada već na natpisu imamo dosledno UICXIT, LVCXIT, UECXIT (DESPECSIT), onda je sva prilika, da je lapicida i ovde urezao DVCXIT. To je utoliko verovatnije, što mu je u tom redu stajalo na raspoloženju više prostora (sada već ispod levog kraka krsta), nego što su zauzeli VITAM iz *lin.* 4 i MVLTO iz *lin.* 5, tako da je mogao da ureže *pet* slova – VCXIT.

Lin. 7. E[TER]A : *Bulić-Skok* čitali su ET[ER]A. Sudeći po fotografiji, mislim, da je tako bolje.

Lin. 8. T u TEMPLVM je, čini mi se, nalik na poluuncijalno, ili možda još pre na beneventansko razbijeno E (v. *Novak* 16), a ne kapitalno, te na crtežu *M. Abramić* nije tačno preneseno. – FVNDAUIT, ne FVNDAVIT. – ET [D]ECORAVIT : *Bulić-Skok* bolje – E[T D]ECORAVIT. Ja bih samo stavio tačku ispod prvog E.

Lin. 9. Što se tiče prve reči stiha, vlada različnost u čitanju: prof. *Novak* vidi [H]IC, *Abramić* crta HC, *Bulić-Skok* čitaju HIC, a na fotografiji nije vidljivo nijedno od tih slova. Ja mislim da nema mesta za HIC (a *implexae* naš lapicida ne upotrebljava), nego da imamo kontrakciju HIC, kao i u prvoj reči idućeg stiha, kome takođe nedostaje prostora zbog desnog kraka krsta, – DOMINVS. Prema tome, čini mi se, da je *Abramić* u pravu.

Iza OBDORMIVIT⁸ ja vidim *signum distinguens*, i to jednu okruglu tačku. Ako je ona vidljiva i na originalu, ne bi bile u potpunosti tačne reči »a pogotovu ovaj lapicida nije mario za heredes distinguentes« (*Novak* 18).

SPIRITV A[ST]RA *Novak* i *Abramić*; *Bulić-Skok* SPIRITU [AST]RA. Mislim, da su ovi poslednji u pravu (samo bih ispod R i T prve reči stavio tačke). Ako bi bilo vidljivo celo A, kao na *Abramićevu* crtežu, čini mi se, da onda za ST ostaje mnogo mesta. Međutim, i suviše mesta ostaje i za R u lakuni *lin.* 10; pa i u *lin.* 7 lakuna je prevelika za ER. Ta tri momenta navode na misao: da li su obe ploče (zbirka »Bihaća« 36A i 32A) rekonstruirane na pravilnom rastojanju (uprkos *lin.* 8)?

Lin. 10. DOMINVS je štamparska greška, umesto DOMINVS.

⁷ Razlozi *rime* (mundo : multo ili cuncto) ne dolaze u obzir, jer na medievalnim metričkim natpisima susrećemo obe rime. Na primer, mundus : sepultus (*Poetarum Latinorum Medii aevi tom. V, Monumenta Germaniae historica*, ed. Karl Strecker, Lipsiae 1937, p. 283, carmen 1a, v. 15 [u daljem = PLMAE]; mundi : sepulti PLMAE 338, III, 1; culpa : unda, *ib.*, 442, III, 12. – S druge strane, cunctus : mundus, *ib.*, 282, I, 23; cunctae : undae, *Večeginin epitaf* u kapitolu crkve sv. Marije u Zadru, donja ploča, v. 1 [moje izdanje epitafa sada je u štampi, u Vizantološkom zborniku II, SAN]. I t. d.

⁸ Nije mi jasno – koje je ono slovo na *Abramićevom* crtežu na mestu slova V u OBDORMIVIT.

1. *Ingenio luxit Petrus sua quam bene duxit.* – Iz reči *ingenio luxit* izvodi prof. Novak nekoliko zaključaka; na pr.: »A budući da djakon Dobre kaže, da je um Petra Crnog za života blistao, onda je nesumnjivo, da je Petar Crni mogao da i sam stihuje svoja razmišljanja ...« (18). – »Svakako se može pretpostaviti, da se Petar Crni istaknuo u hrvatskom društvu svojom obrazovanošću i iskustvima, kad Dobre kaže: *ingenio luxit* ...« (23). – »Jer, on je svojim umom zračio – *ingenio luxit* – i sigurno se srcem i znanjem, a i svima svojim bogatim sredstvima priklonio toj rimskoj strani« (32). – »Neposlušnost prema odlukama sinoda, koji su imali iza sebe još i potvrde rimskih papa, u očima Latina, a naročito njihova prvoborca nadbiskupa Lovre, mogla se mirno ocijeniti kao *error*. To je svakako moglo isto tako da bude i gledano i smatrano kao *error* od Lovrina prijatelja, koji je za života *ingenio luxit*, a po savjetu Lovrinu sagradio crkvicu sv. Petra« (22).

Međutim, *ingenio luxit* i slični izrazi jesu vrlo česta formula srednjovekovnih metričkih natpisa (formula, koja je, usto, u našem slučaju verovatno zavisna od rime *duxit*), tako da se iz nje ne mogu izvoditi nikakvi historijski zaključci. Osim toga valja istaći, da reč *ingenio* na natpisima često stoji na početku stiha (prvo, radi isticanja, a drugo, *metri causa*), dakle, kao u našem slučaju. Na pr.: *Ingenio uirtute modo doctrina decore* / *Omnibus officiis praepollens*, sed brevis aeuo. – Carmnia Latina Epigraphica, ed. Franc. Buecheler [u daljem = CLE] 584; *Ingenii legumq. potens* Constantius atra / *Mortis sorte iacens conditur his tumulis*, CLE 1412; *Sollers ingenio*, carmine doctiloquus, CLE 1408; *Hic iacet ingenio celsus*, celeberrimus ore ..., CLE 1411; *Moribus ingenio et grauitate nitens*, CLE 1390; *Te natura parens omni depinxerat arte*, / *Moribus ingenio corpore mente fide*, CLE 1370; *Nullus in hoc evo viget ingeniosior illo*, PLMAE 326, 89, 7; *Ingenio summos evolat ad proceres*, PLMAE 294, 24, 4; i t. d.

Da ostavimo oblast natpisa, naš izraz poznat je još iz antike: *ingenium elucere* Cic. Cael. 19 (ed. Mueller); *ingenii lumen* Cic. Brut. 15 (ed. Friedrich). Upor., dalje, povelje; na pr.: *Abbatissa ingenuitate precipua*, nomine Cicha, Rački, Doc. 159; *Šišić*, Priručnik 317; hronike: *Ordelaufus Faletro*, vir illustris et *preclarus ingenio*, Hist. ducum Venetic. (Mon. Germ. XIV 73 = *Šišić*, Priručnik 594 n. 6); najzad, upor. poznati srednjovekovni termin *ingenuus* = *liber* (Ducange, s. v.; Novak 81 i literatura). I t. d.

Iz pesničkog izraza *ingenio luxit*, ponavljam, ne mogu se izvoditi nikakvi historijski zaključci, jer je to *locus communis*.

2. *Omnia despecsit, cor semper ad etera uecxit.* – Tako treba deliti obe rečenice, a ne *Omnia despecsit cor*, kao što to čine Bulić-Skok, o. c., 3, 4, 5 i Novak 21. Subjekat prve rečenice jeste *Petrus*, a *cor* je objekat druge rečenice, zavisan od *uecxit*, kao što nas u to jasno uverava i primer naveden od samog Skoka, 5 n. 3: *Caelica dilexit, cor semper ad aethera vexit*, iz Vita s. Anastasii.

3. Prof. Novak sasvim pogrešno shvata reči *cum spiritu astra petivit*, kad kaže: »U tihoj ili mučnoj rezignaciji, svojevoljno ili pod pritiskom situacije, on [sc. Petar Crni], kao i mnogi drugi, našao je zaklona u svojoj zadužbini ... i tu, u manastiru, čezne za nebom, *cum spiritu astra petivit*« (32–33).

Spiritus astra (ili *alta*) *petit* je redovna formula srednjovekovnih metričkih natpisa za odlazak pokojnikove duše na nebo. Na pr.: *Corpus ad ima redit, spiritus alta petit*, PLMAE 312, 56, 14; *Spiritui caelum, ossibus hunc tumulum ...* PLMAE 331, 99, 4; *Idibus, unde venit, mox spiritus astra subivit*. PLMAE 292, 20, 10; *Corpus ut arca tegat, flatus et alta petat*: Većenegin epitaf, desna ploča v. 2. I t. d.

Da taj izraz i na našem natpisu ima isto značenje, jasno se vidi iz prethodnih reči *Hic obdormivit* (Ovde je usnuo, preminuo).

*

4. Treći stih. – Bulić, Perat, Skok, Abramić, Novak čitaju *Et dum viguit error, in orbe fui*; Karaman se sa njima nije složio utoliko što je zapetu premestio iza reči *in orbe*.

Sad su se oni stali domišljati, šta znači taj *error*.

Bulić je pomišljao na ustajanje Berengara iz Tura protiv dogme o transubstancijaciji.

Perat je taj *error* vezivao za političke događaje posle smrti kralja Zvonimira.⁹

Skok se nije odlučivao ni za jedno, ni za drugo.¹⁰

Karaman je odbacio i hipotezu o Berengararu, i hipotezu o događajima posle Zvonimirove smrti; on kaže (85): »Pokret izazvan Berengarom izazvao je učeno prepiranje i uzbunu u skolastičkim krugovima visokog svećenstva naprednih zemalja zapada Evrope; ali teško da je na Petra Crnog, lajika u dalekoj Dalmaciji, mogao jače djelovati i da je za nj mogao imati odsudno značenje glavne oznake doba njegova života. Pored toga o Berengarevu pokretu bi se vrlo teško reklo *dum viguit error in orbe*, jer taj pokret nije našao odziva u širokim masama poput hereze Albigenzā ili nauke Husa i Lutera. Nasilna smrt kralja Zvonimira i nemiri nastali u hrvatskim zemljama povodom njegove smrti, ne mogu također da se nazovu *error*, to jest pogreška ili zabluda. Pa i taj događaj zbio se u nas i uzbunio je duhove u Hrvatskoj i Dalmaciji, ali se ni o njemu, ni u pjesničkoj dikciji, ne može reći *viguit in orbe*.«

»Tražeći događaj koji je u doba Petra Crnog potresao čitavim svijetom a našao odjeka i u zgodama Hrvatske i Dalmacije, i time ujedno našao put u natpis Petra Crnog, od vajkada sam pomišljao na veliku borbu papinstva i carstva za Grgura VII. i Henrika IV. Ma da u Hrvatskoj nije zapravo bilo pristaša

⁹ Spisi »Bihaća« br. 2/1917: Novak 20 n. 33.

¹⁰ On je pisao (6): »Šta je ono »error«? Da li su to »res stultae«, »nichil utile multis«, ili se pod tom riječi sakriva, kako je Monsgr. Bulić sklon misliti, kakva aluzija na savremene događaje? Po njegovu shvaćanju »error« može biti u crkvenom smislu: vjerske zablude. A takve su vladale u katoličkom svijetu oko godine 1050., kada se na pr. podiže Berengar iz Toursa († 1088.) protiv poznate dogme o transubstancijaciji. On je doduše bio svoj *error* opozvao, ali se je opet kasnije na nj povratio. I sam Grgur VII. ustručavao se osuditi ga. Lafranc i Anselm iz Canterburya digoše se protiv njega. Cijeli je gotovo učeni Zapad učestvovao u ovoj raspravi. A opet se ne može nikako misliti, da se ovaj *error* na natpisu odnosi na sveopće mnijenje o millenariju (oko g. 1000.), kada se po svijetu mislilo, da će biti *finis mundi*, te da će se pojaviti kojekakovi *errores* i Antichristus, jer smo daleko od g. 1000., budući da je Petar Zerni umro oko 1086–1100. Ne bi bilo nadalje isključeno, da se taj *error* odnosi na bune i neredu u hrvatskom narodu prigodom nasilne smrti kralja Zvonimira g. 1089 v petih crkvah na kninskom polju«.

pape i protupape, cara i protucara, ipak su svi događaji druge polovice XI. vijeka u hrvatskim stranama u uskoj vezi s velikim pokretom reformiranog papinstva.«

Prof. V. Novak, prihvatajući zapetu *Bulića-Perata-Skoka* iza reči *error*, vidi u toj reči narodni *pokret glagoljaša* (21): »Petar Crni, nesumnjivi prijatelj i istomišljenik nadbiskupa Lovra, pristalice ideja reformama pape Grgura VII., u svojim monaškim meditacijama nije trebalo da izvan Hrvatske traži *error* ... Petar Crni bit će samo onda jasan, kao i njegova ličnost, ako ga vidimo na jednoj od dvije suprotnosti, koje su se isključivale. Ili na strani glagolizma ili latinizma. On je, po svemu, na strani latinizma.« – »I stoga je glagolizam sa svim svojim refleksima, na crkvenom kao i na političkom području, onaj Petrov strahoviti *error*, koji mu se toliko usjekao u njegova životna iskustva, a možda i stradanja, i neprijatnosti, kojih je imao, da ga nije zaboravio ni u nadgrobnom natpisu.« (22) – »Tako je ovaj natpis jedno svjedočanstvo više za tešku borbu, koju su Hrvati vodili potkraj XI. stoljeća. Taj je natpis uvjerljiv i dragocjen spomenik za vrijeme, u kome je supetarska crkva izgrađena, kao i za ličnost, koja je tu crkvu i taj manastir uz nju podigla. Natpis daje dovoljno podataka za ličnost, koja je nesumnjivo mnogo zadužila crkvu latinsku u smjeru njenih nastojanja, koja nisu nikako bila u interesu narodne, glagoljaške crkve.« (24) – »U toj borbi živi i Petar Crni, u toj borbi gleda on taj strahoviti *error*, koji se protivio i Rimu i papi, i vladaru i splitskom nadbiskupu, dakle svima onima, koje je Petar visoko cijenio i smatrao braniteljima pravovjernosti, kojoj se on priklonio svim svojim latinskim srcem, ma da je bio Hrvat.« (32) I t. d.

Moje je mišljenje, da u epitafu Petra Crnog nema riječi ni o kakvom »strahovitom *error-u*« i da je *Vlad. Čorović* bio u pravu, kad je, u već pomenutoj belešci u *Starinaru*, skromno predložio čitanje *vigui terror*, umesto *viguit error*, u *scriptura continua* Petrova epitafa. Cilj je ovih redova, da njegove argumente potkrepe novim argumentima.

1. Prvi argument u korist Čorovićeve deljenja reči na našem natpisu jeste taj, da su svih 10 redova natpisa *leoninski stihovi* i da mahom imaju tako lepe i čiste rime, kakve se na srednjovekovnim metričkim natpisima samo poželeti mogu. Međutim, budemo li delili slova onako, kako su to činili *Bulić-Perat-Skok-Karaman-Abramić-Novak*, mi onda samo u ovom, trećem stihu ne ćemo imati slika. Stoga je Čorović u pravu kad veli: »Ovim našim čitanjem dobijamo ... da se ovaj stih, kao i ostalih devet, ne izdvaja iz zajednice i da predstavlja srokovane hemistihe« (37).

Taj argument prof. Novak pokušava da obori ovim rečima: »Za takvo čitanje Čoroviću je mjerodavna asonancija, *vigui-fui*, koja inače prevladava u stihovima, ali ne potpuno niti dosljedno, kako se to već vidi iz Skokove analize« (20).¹¹ – »Što se tiče asonancija, one nisu nikako savršene ni u ostalim nekim

¹¹ Čitava Skokova analiza svodi se na ovo: »Hemistihovi pokazuju naime asonanciju, koja se mjestimice približuje rimi« (6) i na konstataciju, da je »posve sigurno, da ove manire naš pjesnik Dabrus nema od čitanja spomenutih klasičkih autora. Nego se ovaka manira može potvrditi u Italiji na nadgrobnim natpisima već od IX. stoljeća« (7), – na konstataciju, koja je sasvim izlišna, kada na svakom koraku srećemo leoninske stihove na srednjovekovnim latinskim natpisima, na hiljade primera, i kada znamo i za postojanje čitavih *priručnika* (»pregledalica«), iz kojih su kaludjeri-stihotvorci prepisivali rime, izraze, sintagme i t. d.

stihovima. Pored toga valja da se upozori, da su i Petar Crni, a tako isto i đakon Dobre na jednakoj visini obrazovanosti i znanja latinskog jezika, upravo na takvoj kao i ostali sastavljači i prepisivači kartulara ... Stoga se asonancije, kao što su recimo *dicam – vitam, mundo – cuncto* (ili *multo*)¹², *scribit – perfecit*, nimalo ne odvajaju od vrijednosti i zvučnosti *viguit – fui*« (21).

Protiv prednjega može se reći ovo. Na natpisu Petra Crnog nemamo posla sa *asonancijama* (Skok, Novak), nego sa *rimama*, koje su većinom savršene sa gledišta srednjovekovne epigrafske verzifikacije. Evo ih:

<i>domo</i>	:	<i>omo</i>
<i>stultis</i>	:	<i>multis</i>
<i>vigui</i>	:	<i>fui</i>
<i>dicam</i>	:	<i>vitam</i>
<i>mundo</i>	:	<i>multo</i>
<i>lucxit</i>	:	<i>duexit</i>
<i>despeccit</i>	:	<i>ueccit</i>
<i>fundavit</i>	:	<i>decoravit</i>
<i>obdormivit</i>	:	<i>petivit</i>
<i>ascribit</i>	:	<i>perfecit</i> .

Od ovih rima samo 4, 5 i 10 zahtevaju objašnjenje. *Mundo : multo* – da se na metričkim natpisima nailazi na slikovanje *-nd- : -lt-*, navedeno je već napred (v. nap. 7: *mundus : sepultus*). – *Dicam : vitam* – i na slikovanju *-k- : -t-* nailazi se na natpisima; na pr.: Terra tulit partem, pars altera cessit in arcem (I. arkem), PLMAE 312, 57, 5. Međutim, kod ovih rima važnije je to, da su gotovo *svi ostali* glasovi istovetni. – Kod slika u v. 10 dovoljno je samo navesti Skokovu tačnu primedbu (p. 6 n. 4): »Budući da se je ē u fēcit izgovaralo kao i (cf. Pojave str. 12, 1), asonancija je i ovdje potpuna.« Imamo dakle *askrivit : perfikit*.

Prema tome, oba naša pesnika, i Petar Crni, i đakon Dobre, bili su u pravljenju rima dosledni i rime su im uspele, te nisu tačne reči prof. Novaka »asonancija .. koja inače prevladava u stihovima, ali ne potpuno niti dosljedno«; »što se tiče asonancija, one nisu nikako savršene ni u ostalim nekim stihovima.«

Isto tako ne stoje ni reči prof. Novaka, da se »asonancije« kao što su *dicam : vitam, mundo : multo, ascribit : perfecit* nimalo ne odvajaju od vrijednosti i zvučnosti od *viguit : fui*. To nije tačno ni što se tiče našeg natpisa, kao što se u to lako uveriti i pri letimičnom pregledu gornje tabele, ni što se tiče srednjovekovne epigrafske metrike uopšte. Jer *viguit* se završava *zatvorenim* slogom, a *fui* *otvorenim*. Na natpisima vrednosti našeg epitafa takvog rimovanja ne ćemo naći. Gde ćemo ga sresti? Ili na natpisima, koji uopšte nemaju rima (na pr., u epitafu biskupa Durandusa iz Litiha – *mundi : fuit*,

¹² Kada treba pokazati prljavu rimu, autor ovde (p. 21) bira lekciju *cuncto*, a *multo*, kao manje verovatnu, stavlja u zagradu; naprotiv, kada treba pokazati, da je Petar Crni »bio opterećen dužnostima i obavezama«, on, nekoliko stranica dalje (p. 28), bira sada lekciju *multo*: »*valatus munere*, štaviše, *multo* (kako dopunjava natpis F. Bulić, a ne *cuncto*, kako predlaže P. Skok)«.

PLMAE 294, 24, 6; ili u epitafu Eufemije iz Napulja – Gregorii : *fuit*, PLMAE 348, 127, 6); ili pak na natpisima, koji imaju *pokoji* prljav slik (na pr., u epitafu markgrafa Huga od Etrurije – *paruit* : *monui*, PLMAE 353, 137, 8; a evo ostalih završetaka hemistihova tog epitafa: *terris* : *querit*, *stabili* : *gradu*, *dux* : *clarus*, *pie* : *hoc*, *mitem* : *coegi*, *furta* : *mala*, *regnum* : *illud*, *tumulus* : *parvus*, *ploret* : *hoc*, *ardor* : *adora*, *deum* : *degit*; ili u *Vita s. Cyriaci*, PLMAE 258, 16: *mundi* : *fuit*; 259, 44: *sancti* : *fuit*; završeci hemistihova obližnjih stihova: *fuit* : *priorum*; *magnis* : *meritis*; *dicam* : *mater*; *Christo* : *magister*; *gentes* : *docuit*; u prvom navedenom slučaju, a u drugom: *regum* : *relego*; *die* : *annos*; *ingenitus* : *genitus*; *incesto* : *Nerone*).

Dakle, na natpisima, kojih je književna i metrička vrednost jednaka vrednosti našeg epitafa (a naš je epitaf u Dobrovu delu takav, kakva je i najpretežnija većina srednjovekovnih metričkih natpisa, u Petrovu pak delu – visoko iznad nje) – takvog rimovanja nema. Zašto bi ga onda bilo u inače savršenom epitafu Petra Crnog, i zašto baš samo u v. 3, kad svih ostalih devet stihova pokazuju vrlo lepe rime, rime, koje slikuju otvorene slogove sa otvorenim i zatvorene sa zatvorenim?

Tome treba dodati još jedan važan momenat: v. 3 je *pentametar*, dakle stih, kod koga su obe jednosložne polustope, na sredini i na kraju stiha, *osobito naglašene*, tako da je tu jedan slik *viguit* : *fui* pogotovu nemoguć. Naprotiv, mi ćemo na metričkim natpisima nailaziti na pentametre metrički slične našem, na pr.:

Utraque ut potui

doctor in urbe fui

(PLMAE 555, 74, 2; cf. i varijantu II: 556, 75, 2).

Što se tiče »obrazovanosti i znanja latinskog jezika« kako Petra Crnog, tako i đakona Dobre, oni su na našem natpisu sasvim korektni sa gledišta srednjovekovne latinštine: ni pesničkom jeziku, ni metrici obaju pesnika nema se šta prigovoriti, – ponavljam, u poređenju sa ostalim srednjovekovnim epigrafskim metričarima čitave Evrope. Taj latinski jezik nije *upravo takav kao i ostalih sastavljača i prepisivača kartulara*: on je daleko književniji. Jer jedna je to stvar gotovo svakidašnji jezik proznih i poslovnih kartulara, a druga – književni jezik latinske verzifikacije. Jedna te ista lica govorit će u kartularu vulgarnom latinštinom, a u stihovima književnim jezikom. Zato što u poeziji imaju određene uzore i tradicije, određene metričke priručnike, i najposle, određene ambicije. U to nas uverava i poređenje Supetarskog kartulara sa Petrovim i Dobrovim epitafom. Pa ni mi danas ne govorimo na sudu i u pesmi jednim istim jezikom!

Najzad, ništa se ne može prigovoriti ni tome, što je »Ćoroviću mjerodavna asonancija«; prvo, zato što nam je ista ta »asonancija« pomogla da sam natpis pročitamo (*vitam, multo, duxit*); drugo, što je ona za srednjovekovnog verzifikatora tako važan element, da on i sam sadržaj podešava prema leoninskim rimama; i treće, što slikovi u svim ostalim stihovima našeg epitafa takoreći budu oči, tako da se svako mora zapitati, a ne samo Ćorović: »Zašto bi od deset stihova baš taj jedan pravio izuzetak?« (p. 37).

Prema tome, čitanje *vigui terror* samo se sobom nameće, i oni koji čitaju *viguit error* dužni su nam objašnjenje – zašto čine taj izuzetak. To objašnjenje međutim Bulić, Perat, Skok, Karaman nisu dali (oni nisu čak ni pomišljali na mogućnost čitanja *vigui terror*), a o pokušajima prof. Novaka da odbrani *error*, bit će kasnije reći.

2. Ako pogledamo strukturu stihova kako Petrovih, tako i Dobrovih, videt ćemo, da *svuda imamo cezuru u trećoj stopi* (i to svuda penthemimeres, samo u v. 5 κατά τρίτον τροχαῖον). Ta je cezura ne samo metrička, nego i jasno izražena *logička* (sadržajna): stihovi se po sintagmama ili rečenicama raspadaju na dva dela. Evo ovako:

<i>Tam sordente domo</i>	/	<i>perspice quid sit omo!</i>
<i>In rebus stultis</i>	/	<i>studui nichil utile multis;</i>
<i>Et dum vigui,</i>	/	<i>terror in orbe fui.</i>
<i>Parum aduc dicam</i>	/	<i>de mei corporis vitam.</i>

(Petrovi stihovi).

<i>Dum vicxit in mundo,</i>	/	<i>valatus munere multo,</i>
<i>Ingenio luxit</i>	/	<i>Petrus sua quam bene duxit.</i>

<i>Omnia despecsit:</i>	/	<i>cor semper ad etera vecxit;</i>
<i>Templum fundavit,</i>	/	<i>cum menibus, et decoravit.</i>

<i>Hic obdormivit,</i>	/	<i>cum spiritu astra petivit.</i>
<i>Dominus ascribit,</i>	/	<i>Dabruss hic me perfecit.</i>

(Dobrovi stihovi).

Na osnovu tako prljave [večne] kuće / uvidi šta je čovek!¹³
 Sred [svetskih] ludosti / ne naučih ništa korisno mnogima;
 I dok sam živeo, / [samo] sam strah na svetu bio.
 Malo šta bih još imao reći¹⁴ / o mome zemaljskom (telesnom) životu.

(Petrovi stihovi).

¹³ Ne čine mi se najsrećnijim ni prevod *Bulića-Skoka* (2 n. 1): »Gledaj, što je čovek, kad mu je grob tako nečist!«, ni prevod *Karamana* (84): »Gledaj, što je čovek, kad mu je grob tako prezriv!« – Kao da bi se čovekova sudbina štogod izmenila od toga, što bi mu grob bio čist i manje prezriv! – Smisao je: spoznaj svu ništavnost čovekovu, kad mu je određeno da *večno stanuje* u tako prljavoj (crnoj) kući, kao što je sarkofag (grob), pa ma kako svetlu i bogatu imao zemaljsku, *privremenu*, kuću (kakvu je i sam bogataš Petar Crni imao)! Racionalistički prevod *domus* sa grob upropastio je smisao.

Možda bi neko ovoj interpretaciji *domus* kao *domus aeterna* mogao prigovoriti, da se ona ne slaže sa kršćanskom srednjovekovnom eshatologijom (naime, večna je duša, a grob se tiče tela, prolaznoga, dakle, nije večan). Međutim, to bi bilo odveć racionalistički. Izraz »večna kuća« za grob primila je medievialna kršćanska epigrafika od antičke i često ga upotrebljava, po tradiciji (cf. *domus aeterna*, *locus aeternus* u *R. Cagnat*, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris 1914, 289; cf. CLE 117, 225; *domus aeterna*, *aeternalis*, *casa perpetua*, οἶκος αἰώνιος, *locus aeternus* et sim.: *F. Grossi Gondi*, *Trattato di Epigrafia cristiana latina e greca, del mondo Romano occidentale*, Roma 1920, 242–244).

¹⁴ *Dicam* je coniunctivus potentialis, ne futur, i čitav je Petrov iskaz završen.

Dok je živio na [ovome] svetu, / zaštićen mnogim dužnostima
(funkcijama),¹⁵

Umom je blistao – / kako je Petar svoje poslove valjano vodio.

[Ali] je on sve [to] prezreo, / i srcem vazda težio nebu:

Podigao je hram, / zajedno sa zidinama, i [umetnički] ga ukrašio.¹⁶

Ovde je usnuo, / [ali] je duhom potražio nebo. –

Gospod propisuje (nalaže),¹⁷ / a Dobre me¹⁸ je [sc. natpis] ovde
načinio.¹⁹

(Dobrovi stihovi).

Ako bismo sad treći stih čitali: *Et dum viguit error, / in orbe fui*, ili *Et dum viguit error in orbe, / fui* (Karaman), – mi samo u ovom stihu ne bismo imali cezuru.

I to, opet, u pentametr, gde je cezura na polovini stiha redovna!

Zašto baš u ovome jednom stihu da ne bude cezura, kad nije – i te kako jasno distinguirane – ima u svih ostalih devet stihova, kako Petrovih, tako i Dobrovih! To je Čorović jasno uočio, premda nije umeo da se adekvatno izrazi: »Najposle, čitav ritam rečenice kaže, da je naše čitanje bolje. Pokušajte izgovoriti s ritmom ovu rečenicu, kako je gore ispisana s interpunkcijom: *Et dum viguit error, in orbe fui*, i videćete da je to prosto nemoguće« (38).

3. Analizirajmo sada sadržinu Petrovih reči.

Pročitamo li prednji prevod čitavog epitafa, odmah će nam pasti u oči dubina misli, originalnost i individualnost Petrova tetrastiha, u poređenju sa stereotipnom sadržinom Dobrovih šest heksametara, – sadržinom, kakvu nalazimo kod najpretežnije većine medievalnih metričkih epitafa.

Svojevrsnost Petrova tetrastiha ogleda se već i u tome, meni inače sasvim nepoznatom, postupku – da se elegijski distih počinje pentametrom!

Kako je sa sadržajem (na koji ćemo se odmah vratiti), tako je i sa formom Petrova dela natpisa, sa njegovim izražajnim mogućnostima. Dok Dobre prepisuje iz metričkih priručnika šablonske izraze (kao što su: *ingenio luxit; sua bene duxit; omnia despeçit; cor semper ad etera vecxit; hic obdormivit; cum spiritu astra petivit*), dotle se Petar izražava prilično neuobičajeno, kao što ćemo odmah videti. Dalje, dok đakon Dobre, na primer, kaže: *dum vicxit in mundo*, dotle se Petar izražava pesničkije: *dum vigui*.

¹⁵ *Vallatus munere* je obrnut izraz od *munitus vallo*.

¹⁶ *Decoravit* – umetnički je ukrašio hram – ima potvrde u samom Kartularu (1): *ce-pimus ... ecclesiam construere, quamque deo permitente studio artificum compleuimus*, – kao što je to istakao već prof. Novak 53.

¹⁷ Reč *Dominus* mogla bi ovde imati tri značenja: Gospod, opat i gospodin (t. j. Petar Crni). *Bulić-Skok* (5 i n. 1), u vezi sa svojim čitanjem (*qui scribit*), preveli su sa *sveštenik*. Prof. Novak (19 n. 31) preveo je sa Gospod. To je najverovatnije. Jedna paralela: *Christo iubente ... (monumentum) perfecit, Grossi Gondi 380*.

¹⁸ O maniru, da natpis govori u prvom licu, v. *Bulić-Skok* 3. n. 3; dalja literatura o tome ovde nije potrebna.

¹⁹ *Perfecit* kao epigrafski t. t. v. *Cagnat*⁴ 289; *Grossi Gondi* 380. – Prof. Novak (19 n. 31) nije tačno preveo sa »dovršio je«.

Dubokoj rezignaciji Petra Crnog odgovara jedan ekstravagantan, paradoksalan rečnik. Sasvim u suprotnosti sa sepulkralnom atmosferom i kršćanskom teodicejom, Petar će nas odmah, još sa prvim rečima epitafa, poraziti: *Tam sordente* (Po tako prljavoj, crnoj), da u drugom stihu nastavi sa još jačim izrazom: *In rebus stultis* (U ludostima, glupostima). Zatim se taj *crescendo* nastavlja u trećem stihu: *terror in orbe* (strah na svetu). To su premise; zaključak je dat u zadnjem stihu tetrastiha: *Parum aduc dicam* (To je bezmalo sve). I to je sve.

Terror dakle ima svoje logično mesto u gradaciji Petrovih izraza (*sordens, stultus, terror*), i svako error potpuno je neumesno.

Vratimo se sad sadržini Petrovih reči i pogledajmo njegov tok misli:

v. 1.	<i>Tam sordens domus (aeterna)!</i>	:	<i>Quid sit omo (= Nichil est homo!)</i>
v. 2.	<i>Res stultae.</i>	:	<i>Nichil utile.</i>
v. 3.		:	<i>Terror in orbe!</i>

- v. 4. *Parum aduc dicam.*

Prvi stih predstavlja proojmion, ili povod za rezigniranu meditaciju: »Eto, ovaj prljavi sarkofag jeste večna kuća čovekova«. Zatim dolazi: »Pa šta je onda čovek?« – Odgovor: »Ništa, ništavilo!«

Sa opšte konstatacije o čoveku kao takvom, prelazi autor u v. 2–4 na sebe: »A ja? Šta je moj život?« – Ova dirljiva ispoved, ova *Ich – Erzählung* (*studui; vigui, fui; dicam, mei*), deli se na dva dela. Drugi i treći stih čine organsku celinu. Oni predstavljaju glavninu te meditacije, tog bilansa života, izvedenog od samog Petra: »U (svetskim) ludostima jesam li naučio štogod, čime bih koristio bližnjima (*multis*)? – Ne: za svoga života ja sam za njih (*in orbe*) (samo) izvor straha bio!«

Četvrti stih podvlači crtu i sumira: »Eto, to je bio moj ovozemaljski život!«

Pregnantno rečeno, logički dosledno i, ako hoćemo, duboko ljudski i iskreno.

Umetnimo sad u tu refleksiju vladajuću interpretaciju trećeg stiha:

»I dok je vladala zabluda, živio sam«

(Novak 20);

»I živio sam, dok je zabluda vladala svijetom«

(Karaman 84).

Šta vidimo? Logična nit misli je prekinuta: »U (svetskim) ludostima ne naučih ništa, čime bih koristio ljudima, i dok je vladala zabluda, živio sam; malo bih šta još imao da kažem o mome ovozemaljskom životu«. – Zašto bi Petar najednom prekinuo svoja duboko rezignirana razmišljanja, koja svemu ovozemaljskom okreću leđa, da bi nam saopštio taj biografsko-historijski podatak – *kada* je živio; da je živio u doba *glagolizma*! Ta, on uopšte ništa ne želi da govori o svojoj biografiji, on je škrt na rečima o sebi, on je, šta više,

u svome rezigniranom pesimizmu »nihilistički« nastrojen: *quid sit omo* = čovek je ništa, u prvom stihu; *nichil utile* = ništa korisno, u drugom stihu; *parum aduc dicam* = i ništa više (to je bezmalo sve), u četvrtom. Prema tome, citati u trećem stihu »*živeo sam u doba zablude*« – znači činiti duboku Petrovu meditaciju plitkom.

Pa dalje, nitko se dosad nije zapitao – kakvu funkciju vrši ono *et* na početku trećeg stiha. Je li ono zaista prosto tako pleonastička kopula, kao što ga prevode Karaman i Novak? Ja mislim, da nikako nije. Stih 2. i 3. stoje u organskoj, logičkoj vezi. *Et* ovde ima konsektivno (posledično) značenje, kao što je to čest slučaj u grčkom, latinskom, našem jeziku, da ne idemo dalje (»Bio sam bolestan, i nisam mogao doći u školu«): te (stoga); i (zato) i sl. Dakle: »Nisam naučio ništa čime bih koristio ljudima, i zato sam za života (samo) izvor straha na svetu (= ljudima) bio«. I *et*, koje vezuje v. 2 i 3, svedoči dakle u korist *terror*-a.

Najzad, u međusobno povezanim stihovima 2. i 3. zapaža se paralelizam delova: *multi* i *orbis* jesu manje-više sinonimi – ljudi, svet. Oba izraza odnose se na *puk* (za *multi* upor. grč. πολλοί = narodne mase). To su oni Petrovi *villani*, sitni sopstvenici obližnjih parcela, od kojih je Petar u bescenje kupovao zemlju, o čemu će biti reči u tački 6. Naprotiv, oppositum pojmu *utile* iz v. 2. jeste *terror* u v. 3.: umesto *koristi* donosio sam im *strah*.

Prema tome, analiza sadržaja Petrova tetrastiha pokazuje u v. 3. *terror*, a ne *error*.

4. Lekciju *terror* potvrdit će i formalna analiza trećeg stiha.

Prvo, nigde dosad nisam naišao, da izraz *in orbe esse* ima značenje *živeti*. Reći će se *in orbe vivere* (kao što je đakon Dobre malo niže rekao: *dum vixit in mundo*), ali ne i *in orbe esse* (cf. na pr.: *Namque viro iuncta Stephano dum vixit in orbe*, PLMAE 348, 127, 7), – bar meni to nije poznato. Naprotiv, na izraz *in orbe* će se na metričkim natpisima vrlo često naići izvan veze sa *esse*. Na pr.: *Hoc regale genus servet in orbe deus*, PLMAE 287, 8, 10; *At cum regnorum decus esset in orbe suorum* 288, 9, 7; *Septima lux urnam fundentis in orbe fluebat*, 294, 24, 7; *Is bis octonis Aprilis ab orbe kalendis*, 294, 25, 5; *Qui iacet hic torpens, fulsit in orbe potens*, 295, 26, 2; *Qui quoque, dum vixit, clarus in orbe fuit*, 349, 130, 2 i t. d. Naveo sam samo one primere, kod kojih je *in orbe* upotrebljeno u 4.–5. stopi, dakle kao u našem slučaju; a u takvom položaju verzifikatorska upotreba ovog izraza nije nimalo retka.

Prevod *in orbe fui* sa *živeo sam* jeste, dakle, nategnut. Zato verovatno i dolazi do rasepa u taboru pristalica *error*-a, naime, do dvoumljenja – da li zarez treba staviti iza *error*, ili iza *in orbe* (Karaman). U tome se ogleda slabost njihovih pozicija.

Drugo, *dum vigui* u značenju *dum vixi* jeste na metričkim natpisima uobičajena i česta pojava: *Dum viguit vita, dux precius extitit, ista*, PLMAE 292, 20, 6; *Gloria gentis erat, dum flatu et carne vigeabat*, 292, 21, 6; *Fratribus, institui quos ipse, dum vigui*, 300, 38, 4; *Qui bene, dum viguit, Hathewith innotuit*, 312, 56, 2; *Dum viguit mundo, nituit castissima virgo*, 314, 60, 3; *Sed caro dum viguit, mors inopina subit*, 317, 68, 4; *Dictus eram Folceri, corpore dum vigui*, 321, 76, 2; i t. d.

Treće, *terror* u značenju *izvor, uzročnik straha* dokumentovano je i u Antici, i u Srednjem veku. Na pr.: Xerxes, rex Persarum, *terror antea gentium*, Iustin. Epit. hist. Philipp. P. Trogi (ed. Ruehl) III 1, 1; Dionysium, *gentium* quondam *terrorem*, Amm. Marc. (ed. Clark) XIV 11, 30; Scipiades, belli fulmen, *Carthaginiis horror*, / Ossa dedit terrae proinde ac famul infimus esset, Lucret. III 1034–5 (ed. Heinze); Heu quibus ingreditur fatis, qui *gentibus horror* / Pergit, Val. Flacc. Argon. (ed. Kramer) I 744. Jupiter kao *terror Urbis*, *terror gentium* poznat nam je iz klasičnog Horacijeva mesta, Carm. I 2, 1–5 (ed. Villeneuve):

Iam satis terris niuis atque dirae
Grandinis misit Pater et rubente
Dextera sacras iaculatus arces
Terruit urbem,
Terruit gentis ...²⁰

Ovaj locus communis Antike – *terror gentium*, *terror urbis* (*strah i trepet svetu, gradu i sl.*), koji je upotrebljavan mahom za istaknute ličnosti (vladare, ratnike i t. d.), prešao je u istoj funkciji i u Srednji vek i postao još rašireniji nego u Starom veku. I još jedna stvar: taj izraz često je upotrebljavan u Antici radi toga, da se odrazi otprilike ova misao: eto, taj i taj velikan, negda strah i trepet svetu, kako je bedno završio (uporedi prednje primere). On je dakle upotrebljavan sa određenim ciljem: da se prikaže prolaznost ljudske slave (omiljeni motiv u Antici), kada, eto, i takve veličine, koje su u svoje vreme bile strah i trepet svetu – jadno skončavaju. Upravo ta ideja prolaznosti dobro je bila došla kršćanskom Srednjem veku, i tako je naš izraz postao τόπος epigrafske poezije: taj i taj velikan, strah i trepet svetu, leži sada ovde nemoćan, savladan od sveobuhvatne smrti. (Svaki takav epitaf postajao je dakle ilustracija za misli kršćanske eshatologije: zemaljski život nije ništa spram života večnog, čovek nije ništa spram boga; dakle, smirenost za života i onozemaljska orijentiranost.) Upor., na pr., čuveni *Epitaphium Ottonis* (I):

Quem tremuit mundus, iacet in quo carne sepultus.

(PLMAE 283, 1^a, 15);

ili živu i upečatljivu elegiju Leona iz Verčeleske povodom pogibije sabratora, biskupa Petra iz Ivree (17. marta 997.):

Ve tibi, qui rides! plorabis et »heu mihi« dices;
Mors venit, ordo perit, omnia luctus erit ...
Horror et ira loco [sc. Petrus]; lugeat omnis homo.

(PLMAE 477, 17, 1–2, 8);

²⁰ »gentis – 'die Menschheit' wie I 3, 28 und II 13, 20« (Kiessling-Heinze⁶ 36). – Ova zastrašivačka funkcija *Zevsa* prešla je i na kršćanskog boga, i mi na srednjovekovnim natpisima često susrećemo izraze kao što je, na primer, onaj sa Notkerova epitafa:

En ego Notkerus peccati pondere pressus
Ad te flecto genu, qui *terres omnia nutu*.

(PLMAE 493, 5).

ili epitaf Matije Korvina, primer, koji je naveo Ćorović (38):

Mathias jaceo rex hac sub mole sepultus,
Testatur vires Austria victa meas.
Terror eram mundo, metuit me Caesar uterque
Mors potuit tantum saeva nocere mihi.

Upor., izvan epitafske poezije, fragment iz *Chronicon Novaliciense*:

Waltarius fortis, quem nullus terruit hostis,
Colla superba domans, victor ad astra volans,
Vicerat hic totum duplici certamine mundum ...
Hunc boreas rigidus tremuit quoque torridus Indus,
Ortus et occasus solis eum metuit ...

(PLMAE 561, 83).

Treba istaći, da u primeru Matije Korvina govori *sam pokojnik*, dakle kao i Petar Crni na našem epitafu. Time se dobilo u neposrednosti same *ispovesti*. Manir je inače dobro poznat iz klasične starogrčke sepulkralne poezije.

Ništa ne dokazuju reči prof. Novaka protiv Ćorovićeve lekcije *terror*: »Ćorovićevu tezu ne može da održi ni sličnost ove fraze Petrova epitafa s istom iz epitafa kralja Matije Korvina ... Preveliko je vremensko rastojanje, da bismo mogli da tu paralelu uzmemo kao argumenat za Ćorovićevu tezu« (20–21). – Nije tu važno »preveliko vremensko rastojanje« od Petra Crnog do Matije Korvina, već je važna činjenica, da je *strah svetu* (*terror – gentium, in orbe, mundo* i t. d.) *locus communis*, koji smo mogli da pratimo najmanje 16 vekova (od Lukrecija do Matije Korvina) i koji je bio u *opticaju* naročito kod epigrafskih pesnika, tako da je Petar Crni, kad je sastavljao svoj epitaf, mogao za njega znati.

Da je Petar Crni koristio frazeologiju epitafske poezije, pokazuju, pored *terror in orbe*, i *dum vigui, perspice*. O *dum vigui* v. napred. *Aspice, respice* i sl., kao prva reč epitafa, jeste vrlo često (v. *Buechelerov Index* uz CLE, vol. II, p. 860, 876). Ono ima dvojako značenje i funkciju: ili znači »pogledaj ovaj grob i natpis«, i vrši funkciju skretanja prolaznikove pažnje na natpis, što je gotovo redovna *formula* na natpisima (na pr. *Aspice praeteriens monumentum et perlege uersus*, CLE 438 et cet. pl.), ili znači »uvidi, spoznaj« i jednako je po značenju sa *perspice*. Za ovu drugu funkciju upor. sjajni epitaf CLE 1489:

Aspice quam subito marcet quod floruit ante,
Aspice quam subito quod stetit ante cadit.
Nascentes morimur finisque ab origine pendet.

Ili, iz Srednjeg veka: *Aspice*, mortalis sumptus de pulvere pulvis, PLMAE 292, 21, 1; *Siste viator iter*, per me tu gnoti ceayton, 321, 7, 1 i t. d. Petar je dakle upotrebljavao opšta mesta epitafske poezije, pa je odatle mogao uzeti i *terror in orbe*.

Međutim jednu stvar treba naročito istaći. Petar izraz *terror in orbe* ne upotrebljava u onom uobičajenom oholom smislu, koji smo napred videli;

on se njime ne hvali, ne diči, već o sebi kao *terror*-u govori sa dubokom rezignacijom, u *pejorativnom* smislu. To jasno proističe iz opšteg tona čitave njegove ispovesti, duboko pesimističke, gorko razočarane. Petar se dakle poslužio izrazom u optičaju, ali mu je dao sasvim drukčiji semantički prizvuk, u negativnom smislu, koji odgovara individualnoj situaciji. Upravo ta Petrova inovacija navodi na misao, da Petrove reči imaju svoje realne historijske (biografske) podloge, podloge, koja se, po našem mišljenju, može naći u njegovu Kartularu.

Još jedna napomena. Činjenica, što se Petar koristi opštim mestima srednjovekovne epitafske poezije (pa i čitavom idejom prvog stiha) – nimalo ne protivreči onom, što je napred rečeno o velikoj originalnosti i individualnosti Petrova tetrastih. Posluživši se opštim rekvizitama, Petar je umeo da nam dā potresnu ispovest, jaku i sadržinom i izrazom, opšteljudski tragičnu, dirljivo ličnu i iskrenu, no u isto vreme otmeno uzdržanu, nebanalnu i lapidarno rečenu. Da je Petar znao da pozajmljenom inventaru dā originalan smisao, pokazuje njegov postupak sa *terror*.

Ako se sad zapitamo – šta je uzrok tome, da je Petrov tetrastih tako originalan i uspeo, naći ćemo trojak odgovor. Prvo, jedan od uzroka nesumnjivo leži u njegovoj ličnoj obdarenosti. Drugo, njegova je ispovest tako uspela zato, što je *istinita*; otuda njena uverljivost. Mi nemamo nikakvog razloga da posumnjamo u istinitost Petrovih reči, u to, da one imaju realne podloge u Petrovu životu: podaci su tako konkretni (*studui*, bilo *terror* bilo *error*) i neposredno saopšteni (*»Ich-Erzählung«*), da otpada svaka pomisao na izmišljenost. I zašto bi Petar lagao i sebe tako nagrđivao bez uzroka!

Treći uzrok leži u samoj prirodi toga književnog roda, – u Srednjem veku toliko raširene epitafske poezije. Možda nijedan drugi književni rod ne pokazuje toliko različenosti što se tiče vrednosti njegovih produkata, kao metrički epitafi. Inspirirani najstrašnijom mišlju, koja čoveka može obuzimati, mišlju o smrti, i lapidarno izraženi zbog same materijalne prepreke (oskudice prostora na kamenu), metrički epitafi daju nam visoka književna dostignuća po dubini misli, intenzitetu i iskrenosti osećanja, lepoti i snazi izraza. U ta, brojno najmanja, dostignuća pripada i Petrov tetrastih. A na drugom polu stoji daleko najpretežnija pučka epitafska poezija, koja sastavlja stihove iz »pregledalica« i koja sadržajem nije gotovo nimalo originalna. U masu te produkcije spada i epitaf đakona Dobre.

*

5. Najvažniji argument prof. Novaka protiv lekcije *terror* jeste taj, da mi nemamo nikakvih podataka o tome, da je Petar Crni bio za svog života *strah i trepet*. Njemu je išao na ruku i sam Ćorović, koji se sa tim složio: »Iz tih podataka, priznajemo, ne može se sa sigurnošću izvesti, da je on [sc. Petar] bio »strah« svoga vremena; ali se, po svoj prilici, ona reč »strah«, »strašilo«, ne treba ni shvatiti sasvim bukvalno« (38).²¹

²¹ T. j. Ćorović pomišlja na to, da je *terror* – locus communis natpisā, pa je u takvoj funkciji upotrebljen i kod Petra. Mi smo napred videli, da je Petar tom izrazu dao pejorativnu boju, koja nas nagoni na pretpostavku, da je u takvom postupku sadržan odraz jedne žalosne istine.

Prof. Novak kaže: »To bi, naime, onda značilo, da je Petar Crni, dok je živio, bio strah i trepet ... Međutim, iz dokumenata, kojima se raspolaže i koji mogu da pruže ma kakve biografske podatke o Petru Crnome, ne može se naći nijedan takve vrste, koji bi mogao da isto slično kaže o Petru. Naprotiv, sve je sasvim suprotno, nego što obilježava riječ i pojam *terror* ... Naime, iz samog kartulara vidi se, da je Petar bio sve drugo samo ne *terror*. Petar Crni, koji se potkraj života zamonašio, o sebi u prva četiri reda govori sa iskrenom poniznošću, dok đakon Dobre ističe za njega: »*ingenio luxit*«, »*sua quam bene duxit omnia despecsit cor*«, »*semper ad etera vecxit*«, nikako nije mogao da bude *terror* svojim savremeniciima. A spomenute pohvale, koje kazuju na kamenu Dobre o Petru Crnom, da je on uistinu bio *terror*, izazivale bi ironiju i odvratnost. Kamen već radi savremenika nije podnosio ni panegiričke laži u takvoj pretjeranoj formi. Ne bi smio Dobre da tako govori onima, koji su znali o Petru, da je bio *terror*, već samo zbog toga, što je on sagradio crkvu, manastir i bogato ga obdario. To bi i za crkvu onog vremena bilo možda odviše. Zbog svega toga Ćorovićevo čitanje nikako nije prihvatljivo« (20–21).

Pre nego što proverimo – da li se zaista »iz samog kartulara vidi, da je Petar bio sve drugo samo ne *terror*«, raščistimo sa ostalim sporednijim argumentima.

Kao dokaz za to, da Petar »nikako nije mogao da bude *terror* svojim savremeniciima«, navodi se to, što on »o sebi u prva četiri reda govori sa iskrenom poniznošću«. Međutim, baš ta činjenica što on, koji je posle jedne teške bolesti (*decidi in infirmitate, ut nulla spes euadendi esset*) promenio svoj dotadašnji bogataški život i postao monah, na vlastitoj nadgrobnoj ploči sa gorkim samopokajništvom i »iskrenom poniznošću« kaže za sebe, da je za života bio svetu *terror*, – baš ta činjenica govori u prilog tome, da su njegove reči istinite! Stoga ovaj argument dokazuje upravo suprotno.

Dalji argument protiv *terror*-a jeste to, da đakon Dobre za Petra ističe: »*ingenio luxit*«, »*sua quam bene duxit*«, »*omnia despecsit*«, »*cor semper ad etera vecxit*«. Napred smo već videli, da su sve to opšte fraze medievalnih metričkih epitafa, primenjive prema svim i svakom – *de mortuis nihil nisi bene!*

Zapitajmo se na ovom mestu: šta mi uopšte iz Dobrova epitafa doznajemo kao pouzdano o Petrovu životu? Ja mislim, vrlo malo: da je vršio javne dužnosti (što je, kad je reč o jednome srednjovekovnom bogatom feudalcu, *dives et honoratus*, kako kaže Farlati, i onako blizu pameti), da je umeo da valjano vodi svoje poslove²² (u šta nas Kartular žalosnim činjenicama i te

²² To je Dobre znao iz *autopsije*: »Da je djakon Dobre bio odličan poznavalac Petra Crnog, pa i njegov prijatelj, vidi se i po tome, što je on učestvovao u pojedinim poslovima Petra Crnoga, bilo kao pisar nekih njegovih trgovačkih poslova, bilo kao svjedok. A o tome ima dovoljno svjedočanstava u samome kartularu« (Novak 18); »Medju posljednjim, lično spomenutim svjedocima, bio je i djakon Dobre, vjerni Petrov prijatelj i pratilac« (41); »Kako je u kartularskom izvodu te listine na kraju spomenut djakon Dobre, mislim, da ne ću pogriješiti, ako ustvrdim, da je on bio i sastavljač ove povelje« (*ib.*); »Svakako se sasvim osobita svjetlost baca na tu trgovinu robljem, kad se uoče profesije lica ... Iznenadjuju svakako crkvena lica, koja kod toga učestvuju ... Djakon Dobre svjedoči i piše *cartam servitutis*« (109); »Prema svemu tome, mogla su Dobrova pisarska i notarska iskustva poslužiti pri izradi Supetarskog kartulara, a možda je on bio i jedan od kaligrafa, koji su prethodni sastav prepisali« (159).

kako uverava!), i da je podigao crkvu i t. d. (što znamo iz Kartulara). Vidimo dakle, da nas o bitnijem i dubljem obaveštava sam Petar (*studui nichil utile multis, terror in orbe* i t. d.), iako on ne želi da govori o svome životu! Dobre, koji je »bio vrlo dobro upoznat sa svima najvažnijim poslovima osnivača zadužbine« (Novak 159), nema dakle čime drugim da ispuni biografiju svoga bogatog prijatelja, ktitora crkve i manastira! A u onome, što je rekao, glavnu rečenicu čini podatak, da je Petar *valjano sticao* (sua quam bene duxit). Iz toga ne izlazi zaključak, da Petar »nikako nije mogao da bude *terror* svojim savremenikima«.

Ni reči: »A spomenute pohvale, koje kazuju na kamenu Dobre o Petru Crnom, da je on uistinu bio *terror*, izazivale bi ironiju i odvratnost« – nisu dokaz. Prvo, svako je već naviknut na to, da na epitafu čita o pokojniku sve samo najbolje, »pohvale«, pa makar i znao, da to nije istina. A pogotovu se to može očekivati na epitafu bogatoga fundatora crkve i manastira, od strane njegova pisara i pomoćnika – đakona Dobre! I drugo, ko je ikada pitao golotinju-raju (ako bi išta i razumela od onoga, što piše u tim učenim latinskim stihovima!) oseća li *odvratnost i ironiju*? A u očima te raje, tih »savremenika«, te klase, – *multi, in orbe*, – bio je Petar Crni *terror*!

»Kamen već radi savremenika nije podnosio ni panegiričke laži u takvoj pretjeranoj formi«. – Nažalost, mi smo u istoriji na svakom koraku svedoci činjenice, da »kamen podnosi« svakojake laži (pa bio on poredna stela ili nadgrobni spomenik) – kad se radi o kakvom silniku sveta ovoga, i da se vrlo malo obzire na »savremenike«. I drugo, ne kazuje baš ni Dobre »panegiričke laži u takvoj pretjeranoj formi«. Njegov iskaz ne pobija Petrov *terror*; naprotiv, on ga potvrđuje: »S kakvim je samo talentom Petar vodio svoje poslove, uvećavao svoju imovinu!« (*Ingenio luxit Petrus sua quam bene duxit*).

Najzad, reči: »To bi i za crkvu onog vremena bilo možda odviše«. – Ni argument, da crkva ne bi otpela, da se na epitafu jednog čoveka, koji bi za života bio *terror*, kažu *uobičajene lepe reči o pokojniku* – nije uverljiv. Prvo, crkva je trpela, da se na epitafima čuju i veće pohvale o gorim grešnicima, jer su epitafi bili popularni književni rod, koji je, pošto je reč o pokojniku, uživao priličnu slobodu u Srednjem veku. I drugo, pogotovu je crkva mogla to otrpeti, kad se radi o bogatome i uticajnom²³ fundatoru, baš »zbog toga, što je on sagradio crkvu, manastir i bogato ga obdario«, koji je, uz to, umro kao monah-pokajnik zbog svoga ranijeg života. Ta nije Petar – sudeći po Kartularu – bio *terror* crkvi i njenim ljudima, već poljičkim villanima! I baš zbog toga mogla je crkva štaviše samo draga srca gledati na to, što đakon Dobre kazuje koju lepu reč o čoveku, koji je tim villanima bio toliko natimao, *da bi toj crkvi dao*! Što đakon Dobre kazuje koju lepu reč na epitafu darežljivoga fundatora-sabrata, kako bi ublažio onaj teški utisak, koji ostavljaju prva četiri Petrova stiha!

Prema tome držim, da zaključak prof. Novaka: »Zbog svega toga Čorovićevo čitanje nikako nije prihvatljivo« – nije dokazan.

²³ Petar Crni pobrinuo se za to, da njegovi sinovi imaju t. zv. patronatsko pravo nad manastirom (v. Novak 46), a za prvog opata manastira postavio je svoga sinovca Grgura (37, 42 i t. d.).

Naprotiv, kad smo već u oblasti pretpostavki i domišljanja (»izazivale bi ironiju i odvratnost«, »kamen ... nije podnosio ... laži«, »ne bi smio Dobre da tako govori« i t. d.), mogli bismo se, s druge strane, zapitati: ako Petar datira svoj život u vreme zablude (»I dok je vladala zabluda, živio sam«), kako se to onda slaže sa činjenicom, da ta zabluda vlada već dvesta godina, i kakva je to onda vremenska lokacija? Jer i sam prof. Novak ističe: »Borba dviju protivnih stranaka, latinske s narodnom, glagoljaškom, bila je već blizu dva stoljeća živa i uporna« (21). A Petar Crni, kao obrazovan čovek, koji pravi tako dobre latinske stihove, kao dobar katolik, koji osniva benediktinski manastir, i kao prijatelj borbenoga pristalice Rima, splitskog nadbiskupa Lovra, – svakako je znao, da ta zabluda vlada već dvesta godina! Držim da ne rešava stvar to, što prof. Novak dodaje: »No, po svemu se vidi, ona [ta borba] je došla do svojeg najvišeg uspona upravo poslije splitskog sinoda 1060«.

6. Pređimo sad na Kartular. Dovoljno je da samo citiramo tačna zapažanja prof. Novaka iz »*Notae historicae*«, svodeći latinske navode iz samog Kartulara na najmanju meru.

a) *Sticanje roblja*: »... Petar Crni izdao je za 39 robova, – za koje znamo, po kojoj su cijeni nabavljeni, dok za 12 ne znamo, – 139 solida ...« – »... cijena jednom robu kretala se od 1 solida do najviše 10 solida«. »Najniže su cijene bile neka mjera žita ili soli za jednog čovjeka i u drugom slučaju jedan konj.« (109) – Petar Crni nabavljao je dakle robovsku snagu za bagatelno nisku cenu.

b) *Sticanje zemlje*: »Upravo to bogaćenje Petra Crnoga, dotično supetarskog manastira, raznim zemljama, kojih se u nevolji morao da odriče slobodni seljak ... pokazuje pravo stanje hrvatskog društva toga vremena. Prelaženje u ropstvo bio je samo jedan odraz tih teških uvjeta, u kojima se odvijao život najvećeg dijela stanovništva, seljaštva. Ma da je utvrđivanje vrijednosti tih prodatih seljačkih zemalja gotovo nemoguće ... ipak se po svemu čini, da je Petar Crni do tih zemalja dolazio veoma jeftino, gotovo u besćenje ... Dovoljno je samo zagledati u cijene, uz koje je Petar nakupovao zemlje, da se vidi opravdanost ovih naših zaključivanja ... (Dolazi popis kupljenih zemljišta i cena, 110–112)«.

»Iz ovog pregleda vidi se, da je Petar Crni u svemu nabavio više od pedesetak raznih parcela, većeg i manjeg opsega, plodne zemlje, polja, pašnjaka, vinograda, šuma i okućnica, mlinove i čitava dva zaseoka-sela ... Upada u oči jedna vrlo značajna činjenica, da se pri tim kupovinama starao Petar Crni da nabavi zemlje, koje su se nalazile pored njegovih zemalja ili u njihovoj neposrednoj blizini. Upadljiva je dakle stvarnost, toliko tipična za sve srednjovjekovne feudalne bogataše, da je i Petar Crni nastojao da proširi i zaokruži veće komplekse svojih zemalja.« – »Svakako, iz čitavog tog niza kupnji zemalja vidi se, da je sve to morao da prodaje samo osiromašeni seljak ... Osiromašeni seljaci, koji su se nerijetko za vrijeme nerodnih godina sa smanjenim posjedima borili sa glađu, bili su prisiljeni, da prehrane porodicu i da je spasu od gladi, da se predaju u ropstvo mogućih veleposjednika. A takve nam je primjere davao i ovaj *Supetarski kartular* ...« – »Za sve te kupljene zemlje, kad se sve zajedno zbroji u novcu i in naturalibus, Petar Crni je za svu tu množinu zemalja, vinograda, polja, šuma, okućnica, dva mlina, dva čitava sela (curtes)

žrtvovao 126 solida, šest argenteja, 81 modij ječma i 27 modija i 4 stara drugog žita u zrnu (granum), 7 modija i 4 stara soli, 47 i po galeta vina, 7 sirova, 7 kruhova, 300 glavica luka, 28 lakata platna, 374 ovčja runa, 3 para sandala, jednog konja, 4 koze, jednu ovcu, 2 svinje, i na sve to još i jedan ručak ... Uzevši sve zajedno, te količine žita, soli i vina ne ukazuju na veliku cijenu, za koju je sve to nabavio Petar Crni. Naročito to nije mnogo značilo za Petra Crnog, koji je obilovao sa svojih zemalja sigurnim viškovima prihoda, s kojima je mogao da trguje.

Nekoliko izvoda naročito glasno kazuju o nevolji, u kojoj su se nalazili pojedini prodavci svojih zemalja, kad su se zadovoljili samo žitom, sirom i kruhom, ili vinom. Očigledna glad ih je natjerala da zemlju, pa ma koliko mala bila, prodaju u besćenje ... Svakako najmanju cijenu platio je Petar Crni nekome Zulu za *nekoliko zemalja* (pominju se *terrae*), samo *četiri sira* i *četiri kruha*. A taj Zulo bio je već ranije prodao neke druge dvije zemlje, i opet samo da se nahrani on i njegova porodica, dobivši za jednu zemlju tri stara žita, a za drugu 7 galeta vina i – *pro fine* – dao je velikodušni Petar Crni tome bijedniku još i jedan ručak ... Nije drukčiji slučaj ni sa Božom i njegovim bratom, od kojih je u Kožičanima nabavio Petar Crni njihovu očevinu ... Ta je očevina prešla u ruke Petra Crnoga svega za *jednu svinju* ... i *300 glavica luka* (br. 16). Ili, zar nije jezivo, kad se prodaje jedna zemlja za modij ječma (t. j. za 8 i $\frac{3}{4}$ litra) i još se tome dodaje *jedan sir*? Ili, čitava jedna zemlja za šest i po galeta vina (br. 8), zar ne govori o teškoćama, u kojima su se nalazili Dobrovit i njegov sin Dedomir, kad su za takvu malu količinu vina prodali svoju zemlju? ... Svakako, također, označava isto takvu nevolju ..., kad se čitavo selo i vinograd u Žrnovici daju za jednog konja (br. 95). U ogledalu savremene kupovne moći novca prema zemlji ... sve to, što je Petar Crni platio uz vrlo niske cijene, i danas predstavlja ogromnu materijalnu vrijednost ...» (112–114).

c) *Iz sporova Petra Crnog sa vlasnicima zemljišta*: »Prvi spor (br. 5) imao je Petar Crni s Miroslavom i sa sinovima Mihajlovim zbog pogodbe, koju je učinio Semjan s Petrom Crnim, oduživši svojim zemljama 40 romanata, koje je Petar platio za njega, kad ga je iskupio iz ropstva.« (171) – »Međutim, ta pogodba, koju su sklopili Petar Crni i Poljičanin Semjan, nije bila odobrena od svih članova Semjanove porodice i njegove zadruge, koji su smatrali, da je Petar Crni odviše jeftino došao do velikog kompleksa zadružne zemlje ... Čini se, da su oni, odmah poslije učinjene pogodbe, nasilno oduzeli tu zemlju ... Petar Crni je smatrao, da je to Miroslav učinio podstaknut pakosnim duhom – *maligno spiritu concitatus* – da se ne složi sa Semjanovom pogodbom« (40); »... a onda su se na kraju pogodili, jer su ih tako savjetovali splitski *nobiles* – odlični građani. Znači, i Miroslav nije bio sasvim u nepravu, kad se požalio, pošto je čitav spor riješen kompromisno.« (171).

»Međutim ni gradnja manastira i njegovih zgrada nije prošla bez uznemiravanja i suđenja ... Kad je Petar odlučio da po savjetu manastirskog opata sagradi na brdašcu ... zaselak za manastirsku poslugu, protiv toga su se odlučno podigli Vučići (Uilkiki), zatim dvornik Prodan i svi Tugarani, dakle svi oni, koji su se nalazili s one strane mosorske kose, ali su vjerovatno imali svojih zemalja i s ove strane Mosora. Možda ti posjedi i nisu bili veliki, ali su bili njima toliko dragi i potrebni, da su se usprotivili tamo, gdje su smatrali, da su

njihova prava u opasnosti od težnje manastira, da se na njihovu štetu proširi. Svakako nije bez značenja to neprijateljsko držanje domaćeg stanovništva prema manastiru i njegovim starješinama, naročito Petru Crnom. Zato, i u tome vidimo očigledne znake negodovanja i neraspoloženja Hrvata-glagoljaša prema benediktincima-Latinima i latinašima i njihovim zaštitnicima.« (Ja te »očigledne znake« ne vidim: meni je verovatnije, da se Vučići, Prodan i svi Tugarani jednostavno bore za zemlju protiv nezasite ale – krupnog feudalca, u ovom slučaju Petra Crnog i njegovog manastira, pa bili oni latinaši ili glagoljaši.) »U izvodu povelje ... govori se, da je te ljude na to nagnala »zavist i djavolska revnost« – *causa inuidie zeloque diaboli inflammati* – i oni su se usprotivili nakani Petra Crnog da izgradi *vicus* za manastirsku poslugu. Oni su tvrdili, da je taj *monticellum* njihov. Tako je nastao jedan veći spor, koji se nikako nije dao riješiti na miran način ...» (42–43). »Kako je u to vrijeme došao u te poljičke strane kralj Slavac s banom Petrom, Tugarani su se požalili kralju i pozvali su Petra Crnog, da se čitav spor presudi pred kraljem ... Kraljevski sud je zatražio, da Petar Crni dovede pred sud trojicu boljih svjedoka (*tres meliores ex vocatis testimoniis*). Petar Crni je doveo iz Splita traženu trojicu svjedoka ... Oni su ... potvrdili ... da su osporeni posjedi uistinu Petrovi ... Međutim, nije bez značaja ni činjenica, da se zahtijevalo, da Petar Crni između svojih *testes idonei*, koji su svjedočili pri pogodbu s Miroslavom, dovede trojicu *boljih* svjedoka ... Dakle između *testes idonei* tražila su se još trojica *testes meliores*« (171–172).

»Čim je Petar Crni izgradio manastir, imao je još nekoliko neprijatnosti s pojedinim ljudima, koji su mu osporavali neke zemlje, koje je on darovao manastiru ... Veći i neprijatniji spor imao je Petar Crni s Ludinom ... Taj mu je učinio svakojake nevolje na njegovu zaseoku ... Šteta i nasilja, koja je počinio Ludin, uistinu nisu bila mala. Sva se ta grdna pljačka, koju je nanio Ludin, navodi u izvodu pod br. 92. Budući da je Petar imao raniju pogodbu, da će roditelji nadoknaditi eventualnu štetu, to je on sada i na njih apelirao. Oni su i priznali svoju obavezu, i odužili se za sve to čitavom svojom baštinom u Bilaju. Čini se, da se Petar Crni dobro naplatio za učinjenu štetu ...» (45). I tako dalje.

*

Ja mislim, da je dovoljno i ovoliko podataka iz Kartulara, da se pokaže netačnost argumenta protiv *terror*-a: »Iz samog kartulara vidi se, da je Petar bio sve drugo samo ne *terror*« (21); »Naprotiv, sve je sasvim suprotno, nego što obilježava riječ i pojam *terror*« (20).

Kako da ne bude u očima seljaka, sitnih vlasnika zemlje, klasnog neprijatelja, *terror* onaj krupni feudalac, koji im »da zaokruži veće komplekse svojih zemalja«, »jezivo« otima zemlju za 4 sira i 4 hleba, ili za jednu svinju i 300 glavica luka, ili za 9 litara ječma i jedan sir, ili čitavo selo i vinograd za jednog konja, ili parcelu zemlje za nekih pet litara žita i možda, »velikodušno«, jedan ručak »pride« (pro fine) i t. d.! Onaj krupni feudalac, protiv koga se oni za komad zemlje i ličnu slobodu bore sa *svom svojom žestinom* – *maligno spiritu concitatus* (5), *causa inuidie zeloque diaboli inflammati* (6), kako veli sam

Petar Crni! I zar je onda čudno, što je Petar Crni, ostavši jedva živ posle jedne bolesti (*decidi in infirmitate, ut nulla spes euadendi esset*), kao monah, na vlastitoj nadgrobnoj ploči, pred smrt, postao svestan te klasne eksploatacije, zgrozio se i izrekao gorku istinu: »Umesto da tom puku koristim, ja sam mu bio strah i trepet!«

Reći će se: pa nije on bio sam; svaki je feudalac tako radio. Jeste, ali je samo Petar imao snage i obraza da tu strašnu istinu – barem na grobu – jasno i glasno kaže. Međutim, za nas je važno da utvrdimo samo to, da je Petar u svome životu imao osnovu za to, da pred smrt kaže: *terror fui*. A on je za to imao, po našem mišljenju, i te kako osnovu! Sticanje zemlje i robova – to je bila njegova glavna životna preokupacija, mnogo pre nego borba Grgura VII protiv glagoljaša!

Stoga mi se čini sasvim pogrešnim ovaj zaključak prof. Novaka: »Prema tome, Petar Crni je svojim zadužbinskim djelom ispunio samo jednu obavezu s obzirom na opće zahtjeve, koji su se i na njega kao velikaša postavljali ... odužujući se tako i Rimu, papi, kralju, Latinima i latinašima, hrvatskim pristalicama reformističkog antiglagoljaškog Rima, protiv onih, koji su ustrajali u *erroru* glagolizma, »gotskog«, »arijanskog« porijekla ... Crkvice sv. Petra, a onda i manastir sv. Petra bili su dakle oduženje Petra Crnog prema velikim ciljevima na domaćem i svjetskom planu historijskog zbivanja u smislu fraze *causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis*. Reformistička ideologija Rima ni u hrvatskim zemljama nije mogla da živi i da pobjeđuje samo riječima.« (37)

Istina je, držim, daleko jednostavnija i beznačajnija: ja običnu frazu (umesto one češće: *pro remedio animae* et sim.): *causa nostrorum defunctorum immo delictorum redemptionis* na početku Kartulara razumem »radi iskupljenja naših pokojnika i uz to naših grijehova« i u njoj ne vidim nikakvo »oduženje Petra Crnog prema velikim ciljevima na domaćem i svjetskom planu historijskog zbivanja«. – Petar i žena mu Ana podigli su crkvicu za spas duše svojih pokojnika i za iskupljenje vlastitih grijehova, isto onako, kao što je i manastir Petar Crni osnovao zato, što se u teškoj bolesti na to zavetovao (*ideo uotum uoui in ipsa infirmitate, ut si ego conualescerem de infirmitate, in prefata ecclesia Petri apostoli ibi me totonderem et habitum beatissimi Benedicti reciperem ... et hoc quod uoui auxilio dei adimpleui*, 6). Ti lični razlozi tako su česti u Srednjem veku za odlazak, pod starost, u manastir i za podizanje sebi »zadužbine«, da mi nemamo razloga da rečima Petra i Ane ne verujemo.

*

Prema tome, ako kod epitafa Petra Crnog ima ikakve zablude, onda je to, držim, samo ona modernih epigrafičara, istoričara i filologa, – zabluda, koja je svoju kulminaciju dostigla na mnogim stranama inače valjane knjige prof. Novaka, u rečima, kao što su ove: »U ovom epitafu, osim podataka za Petrovu ličnost, ima jedan dosta jak odraz ondašnjeg historijskog zbivanja, koji su svi tumači ovog teksta naslutili i nastojali da na svoj način protumače. Privlačna draž ovog dijela epitafa nije ostala bez svoga efekta ni na mene. Ulaženje u njenu naoko veoma zagonetnu suštinu, uzimajući je u punoj povezanosti

s osnovnim momentima hrvatske historije na kraju XI. stoljeća, otkriva nesumnjivo jednu tešku historijsku stvarnost.« (19). – Jedno je u ovim rečima ipak tačno: da Petrov *terror* otkriva nesumnjivo jednu tešku *ekonomsku* stvarnost.²⁴

ZUSAMMENFASSUNG

Das Epitaph Petrus des Schwarzen

Es wird die beachtenswerte Grabinschrift des Stifters des Peterklosters in Selo bei Omiš, Petrus Zerni (der Schwarze), qui et Gumay filius (11. Jh.), besprochen. (Den Text geben zuletzt V. Novak-M. Abramić in V. Novak-P. Skok, Supetarski kartular, Zagreb, JAZIU, 1952, 19 u. Taf. 3–4:

Tam sordente domo perspice quid sit omo!

In rebus stultis studui nichil utile multis;

Et dum viguit error, in orbe fui.

Parum aduc dicam de mei corporis vitam ...)

Nach einer Form- und Inhaltsanalyse kommt der Verfasser zu dem Schluss, dass die Zeile 3

Et dum vigui, terror in orbe fui

zu lesen ist.

Das Klosterchartular bietet genug Angaben für die Ansicht, dass der feudale, seinen Besitz ständig erweiternde, Grossgrundherr Peter der Schwarze den ansässigen, landlos gewordenen, freien Bauern ein »Schrecknis« (*terror*) sein konnte.

In der Inschrift handelt es sich also um kein Schisma, keine Ketzerei u. ä. (*error*), wie es Fr. Bulić, P. Perat, P. Skok, Lj. Karaman und V. Novak geglaubt haben.

²⁴ Koliko su zaključci prof. Novaka u korist *error-a* (glagolizma) logički na slabim nogama, neka pokaže i ovaj primer: »Nije bez značenja činjenica, da su poslije ktitora Petra Crnoga i njegove žene Ane, svi ostali darodavci odreda Hrvati ili Hrvatice. Nema, što nije također bez iznenađenja, među tim darodavcima, koji su pomogli taj manastir s takvom misijom, ustvari nijednog Latina. I upravo ova paradoksalna suprotnost govori, koliko su hrvatski latinaši učestvovali u jednoj velikoj antiglagoljaškoj akciji, koju su pobijali ne samo Rimski kurija, njeni dalmatinski crkveni činioци i Latini, nego i oni Hrvati, koji su se opredijelili za latinizam protiv glagolizma« (51).

IVO PETRICIOLI

SPOMENICI IZ RANOG SREDNJEG VIJEKA NA DUGOM OTOKU

Jedan od mnogih zadataka, koji se nameću našoj srednjovjekovnoj arheologiji jest istraživanje zadarskog otočja. U tom području je dosada vrlo malo učinjeno, iako ovo otočje ne oskudijeva ostacima iz Srednjeg vijeka, a u pisanim dokumentima ima priličan broj podataka.¹ Tako se Dugi otok spominje već oko 995. g.,² Pašman 1067. g.,³ Lukoran na Ugljanu i crkva sv. Lovre 1075.-6. g.,⁴ Vrgada 1096. g.⁵ i t. d.

¹ Podaci iz dokumenata od X. st. dalje svjedoče o jednom intenzivnom životu na ovim otocima i o njihovoj važnosti za ekonomiju Zadra onog vremena. Spominju se obradene zemlje, maslinici i vinogradi, pa lovišta riba i ribari. U toku čitavog Srednjeg vijeka otoci su Zadru od velike vrijednosti. U momentu, kad je Zadar 1409. god. pripao definitivno Veneciji, nalazimo ih sve u rukama Zadrana (V. S. Antoljak, Zadarski katastik XV. st., Starine knj. 42, Zagreb 1950, 351-417). Kakva je bila situacija na ovim otocima u doba Seobe naroda i u stoljećima ranijim od desetog, mora da odgovori jedino arheologija. Konstantin Porfirogenet kaže, da na njima nema stanovnika osim na Vrgadi, gdje se nalazi »castrum«. P. Skok (Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950, 78-9) iz toga izvodi zaključak, da su se Hrvati mogli naseliti na otoke tek poslije polovine X. st. Ukoliko na njima ima starih romanskih naziva, on smatra, da su te nazive donijeli Romani iz Zadra i to također poslije polovine X. st. Ipak tu Konstantinovu vijest ne smijemo uzeti doslovno. U njegovo vrijeme nije bilo na otocima »castruma«, organiziranih romanskih gradova, ali nikako nije isključeno, da su postojala manja zemljoradnička i ribarska naselja. Dosta je pogledati njihov geografski položaj, blizinu Zadra, obradivu zemlju, pašnjake i lovišta riba na dohvat ruke Zadranima i ostalim stanovnicima kopna. U rimsko vrijeme otoci su bili naseljeni ne manje nego danas, pa bi zaista bilo čudno, da su od doseljenja Slavena do Konstantina Porfirogeneta stajali pusti i nenaseljeni. Romanski nazivi na otocima pripadaju reliktima romanskog stanovništva, a staroslavenske forme nekih toponima duguju se prvim hrvatskim naseljenicima, koji su mogli ovamo rano i lako infiltrirati.

² Vidi o tome bilj. 43.

³ F. Rački, *Documenta historiae Croaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 70.

⁴ F. Rački, o. c., 101.

Današnja crkva sv. Lovre, koja se nalazi na lukoranskom groblju u ruševnom stanju, nije sačuvala nikakvih ostataka crkve iz XI. st. To je jedna romanička crkva proširena 1632. g.

⁵ F. Rački, o. c., 175.

Publicirana je tek crkva sv. Andrije na Vrgadi,⁶ sv. Mihovila kod Nevidana na Pašmanu,⁷ pa crkva sv. Pelegrina kod Savra⁸ i ruševine na brdu Citoriju⁹ na Dugom otoku, dok su mnoge ostale nezapažene.¹⁰

Međutim kako su i ti publicirani spomenici obrađeni dosta površno i netočno, treba prići radikalnom istraživanju zadarskog otočja bez obzira na dosadašnji rad.

Ovdje smo samo odlučili registrirati nekoliko lokaliteta na Dugom otoku, na kojima su manje ili više uočljivi tragovi ljudske djelatnosti iz tog doba. Dugi otok ne smijemo posmatrati odvojeno od drugih otoka, pa će sav izneseni materijal dobiti pravu vrijednost, tek kad se čitavo otočje temeljito istraži.

Svi podaci, koje ćemo iznijeti, ne temelje se na većim arheološkim zahvatima, pa želimo stoga samo upozoriti na te objekte, da bi se pristupilo što prije sistematskom arheološkom radu. Kao što je i drugdje slučaj, arhivski se podaci mogu s više ili manje sreće vezati uz terenske nalaze, a isto tako i terenski nalazi s podacima iz arhiva.

Raznolikost i važnost objekata uvidjet će se iz daljeg izlaganja.

CRKVA SV. PELEGRINA KOD SAVRA

Zasluga je Ć. Ivekovića,¹¹ što je prvi upozorio na ovaj objekt. Savar je manje selo na srednjem dijelu Dugog otoka, a crkva sv. Pelegrina nalazi se na otočiću, koji je umjetnim nasipom spojen s otokom i tako zaštićuje od nevremena savarsku luku.¹²

⁶ Ć. Iveković, Crkva sv. Andrije na otoku Vrgadi ispod Biograda n/m, Narodna starina, sv. 32, Zagreb 1936, 257.

⁷ F. Radić, Ostaneci starohrvatske crkvice S. Mihovila u Nevidanin na otoku Pašmanu, Starohrv. prosv. VI/3 i 4, Knin 1901, 84.

⁸ Ć. Iveković, Dugi otok i Kornat, Rad J. A. 235, Zagreb 1928, 268–69.

⁹ A. M. Strgačić, Cella sancti Iohannis in Tilago, Časopis za hrv. povijest I/4, Zagreb 1943.

¹⁰ Na primjer da spomenemo ruševine oveće crkve u Mulinama na Ugljanu, koje narod naziva Stivan. Radi se o jednoj longitudinalnoj crkvi otprilike 16 m dugoj i 9,5 m širokoj s polukružnom apsidom širine 5,5 m. U njenim ruševinama je nađen fragment pluteja s razvijenim pleternim ukrasom (motiv križa upletenog u rozete). Da li je to jedna srednjovjekovna građevina ili (što je vjerojatnije) adaptirana starija bazilika, ne da se utvrditi bez iskapanja.

Drugi interesantan objekt je crkva sv. Marije u Malom Ižu (na groblju). Imala je tlocrt nepravilne kružnice s nepravilnom polukružnom apsidom. Kasnije je poprečno presječena i upotrebljena za apsidu novijoj baroknoj crkvi. Rustično zidanje i nepravilnosti nagone nas, da je stavimo u preromaniku. Pod namazima boje našli smo tragove starih fresaka.

Ostali otoci nekim svojim toponimima kazuju, kuda bi trebalo usmjeriti dalje istraživanje. Dosada nije zabilježeno nikakvo srednjovjekovno groblje, što ne isključuje mogućnost, da će se takvih tragova naći.

¹¹ Ć. Iveković: o. c., 268–9. Citira ga Lj. Karaman: Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 29. i 47, bilješka.

¹² Narod je naziva kratko »Pelegrin«, te je po njoj i otočić dobio taj naziv. Otočić se pod imenom »Pellegrino« susreće u djelu: Topografia veneta, ovvero descrizione dello stato Veneto I, Venezia 1787, 234. P. Skok (o. c., 125, bilj. 13) ne zna za ovu crkvu, te ime otočića, odnosno rta dovodi u vezu s tal. posudenicom »pelegrin« za »hodočasnik«.

Crkva je sastavljena od crkvene lađe (vel. $6,70 \times 5,80$ m), svetišta (vel. $3,35 \times 3,35$ m) i sakristije (vel. $2 \times 3,35$ m), koji se nadovezuju jedno na drugo sukcesivnom gradnjom. Jezgra je četvorno svetište presvođeno kupolom. Iveković je pravilno uočio, da je to jedna mala preromanička crkva (»iz VII.–IX. stoljeća«), na koju su kasnije prizidane lađa i sakristija. Kako Iveković nije donio njen nacrt, a niti je fotografija u tekstu dovoljno jasna, na- stojat ćemo ovdje to nadoknaditi.

Ova stara crkvice ima u unutrašnjosti tlocrt kvadrata, koji na visini od 3 m prelazi u kupolu. Prijelaz je izveden pomoću plitkih trompa. Trompe su toliko plitke, da horizontalni presjek tambura u najdonjem dijelu daje oblik kvadrata zaobljenih uglova. Tambur se postepeno sužava prema gore, dok mu horizontalni presjek na visini od 4,60 daje oblik nešto iskrivljene kružnice. Na toj visini konstruirana je plitka kalota, a granica tambura i kalote ostala je markirana izbočinom. Vertikalni presjek kroz kupolu ima stoga oblik nešto nepravilnog ovoida. S vanjske strane donji dio crkvice ima oblik kubusa, a kupola se sastoji od nešto kosog tambura i krova oblika niskog čunja. Krov je sastavljen od vapnenačkih ploča (škrila). Obod mu je u visini osnovice unutarne kalote. Uglovi nad trompama su izvana markirani manjim strehama od ploča, koje su okomito na os crkve na istočnoj i zapadnoj fasadi tvorile zabat. Tako je ova izrazito centralna građevina u svom vanjskom izgledu imala tendenciju da bude longitudinalna. Nije isključeno, da je s istočne strane imala apsidu, koja je srušena, kad je sagrađena sakristija.¹³ Kasnije pregradnje su je inače iznakazile. Na fasadnom zidu prema glavnoj lađi otvoren je veliki luk, a dvije trompe s jugoistočne strane pokrivene su do polovine novijim zidom glavnog oltara. Iza glavnog oltara pak, prema sakristiji, konstruiran je mjesto starog zida plitki luk. S vanjske strane na prednji, t. j. sjeverozapadni dio krova najahao je mali krov od ploča. Usprkos svim ovim preinakama daje se lako uočiti njen stari originalni oblik.

Tražeci tipove slične ovoj crkvi upozorit ćemo na crkvu sv. Jurja u Ravanjskoj kod Jesenica.¹⁴ Iako je izdužnijeg oblika, te joj kupola ima elipsoidni oblik, ona ima s Pelegrinom jako mnogo sličnosti u vanjskom izgledu. Također crkva sv. Donata na Krku,¹⁵ ma da složenijeg tlocrta, po zamisli kupole nad kvadratom ima s njim dodirnih točaka.

Nažalost, jedino nas stilska analiza navodi, da crkvu sv. Pelegrina tako rano datiramo (ako baš i ne prihvatimo preranu dataciju Ivekovića). U dosada poznatim dokumentima Savar se spominje tek 1279. godine,¹⁶ a crkva sv. Pelegrina 1300. godine.¹⁷ Također i o daljoj sudbini crkvice ne znamo mnogo.

¹³ To će se moći provjeriti, ako se prokopa pod sakristije.

¹⁴ Lj. Karaman, o. c., slika 13 i tlocrt 20 na tabli I.

¹⁵ Lj. Karaman, o. c., slika 8 i tlocrt 8 na tabli I.

¹⁶ Stampa »Per li patroni de beni nelle ville di Eso, Sauro, Birbigno, e Dragove«, str. 66. »Terrae positae in Insula Magna, videlicet in Sauro«, god. 1279. Naučna biblioteka, Zadar, Miscellanea C 3 b, 10.668. Po »Codex diplomaticus« (X, Zagreb 1912, 299, 341) Savar se prvi put spominje 1337. god. Odatle uzimaju podatke Iveković (o. c., 268) i Strgačić (Neka toponomastička i topografska pitanja Dugog otoka, Starohrvatska Prosvjeta, ser. 3. I, Zagreb 1949, 97).

¹⁷ Citirana štampa, str. 68. God. 1300: »... in Sauro in confinio Ecclesiae S. Pelegrini.« Bianchi (Zara cristiana II, Zadar 1879, 71) donosi, da je najstariji zapis o ovoj crkvi datiran 1393. godinom.

Kod Bianchija nalazimo podatak, da je 1670. godine zadarski nadbiskup Parzago naredio, da se sagradi nova crkva za župsku, pa je tako Pelegrin ostao u funkciji grobišne crkve.¹⁸

CRKVE SV. IVANA I SV. VIKTORA KOD TELAŠČICE

Za razliku od Pelegrina, crkvice sv. Ivana »in Tilago, in insula Tilagi« pripada u red rijetkih naših spomenika iz ranog Srednjeg vijeka, o kojima se u savremenim dokumentima sačuvalo nešto podataka.

Iz isprave od 1060. godine¹⁹ doznajemo, da ju je dao sagraditi neki Grubina, poklonio je samostanu sv. Krševana u Zadru, a kasnije tražio opet natrag, tako da je Teuzo, poslanik pape Nikole II. intervenirao i riješio spor u korist samostana. Iz isprave datirane 1075. godine, »ea tempestate, qua comes Amicus regem Croatie cepit«,²⁰ doznajemo, da se oko ove crkve vodio spor između samostana i zadarskog biskupa Stjepana, te da je presudom Gerarda, poslanika pape Grigura VII. samostan ostao i dalje njen vlasnik. Pravo samostana na ovu crkvu i njene posjede potvrđeno je također bulama Celestina III. 1195. godine²¹ i Inocenta III. 1204. godine.²² Spominje se još oko 1225. godine²³ i posljednji put 23. VIII. 1305.²⁴

Usprkos tim podacima ova crkvice nije dosada točno ubicirana. Problem njene ubikacije bio je spočetka vezan uz identifikaciju samog »otoka Tilaga«. Tako je Rački, povodeći se za krivim starijim prijepisima nekih isprava, gdje mjesto »Tilagus« piše »Silagus«, identificirao taj otok s današnjim Šilom u Kornatskom otočju.²⁵ Zbog iste pogreške Smičiklas ga vezuje sa Silbom.²⁶ a tako isto isprva i Šišić.²⁷

Zadarski historičar Bianchi²⁸ je pravilno pročitao ime Tilagus i povezao ga sa zaljevom Telašćicom (tal. Porto Telego) na jugoistočnom dijelu Dugog otoka,²⁹ a crkvu sv. Ivana smjestio na Dugi otok. On kaže, da je uz crkvu bio

¹⁸ Kad je dograđena glavna lađa i sakristija, ne da se utvrditi. Preslica nad fasadom ima baroknu liniju. Škropionica s gotičkim užetom uzidana kod glavnog ulaza i mali gotički luk uzidan u preslicu ne kazuju mnogo, jer su mogli biti doneseni odnekud izvana. Glavna je lađa bila također pokrivena pločama, pa je bez sumnje i krov nad kupolom bio kasnije restauriran.

Krstionica u današnjoj župskoj crkvi sa značajkama rustičnog baroka ima urezana dva natpisa. Glagolski natpis nosi datum 15. I. 1672. i ime župnika-donatora »Domate (don Mate) Vladić«, a natpis latinicom *godischa 1831 bi gori donesena* kazuje, da se krstionica nalazila u crkvi sv. Pelegrina. Župska se crkva nalazi naime u selu na brijegu, koje se u odnosu na crkvu sv. Pelegrina nalazi »gori«.

¹⁹ F. Rački, o. c., 59.

²⁰ F. Rački, o. c., 99; Šišić F., Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, 263; za točnu dataciju vidi: M. Barada, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku I. (1932), 185.

²¹ Bianchi, o. c., 509; C. D. II, Z. 1904, 274.

²² C. D. III, Z. 1905, 38.

²³ C. D. III, Z. 1905, 254.

²⁴ C. D. VIII, Z. 1910, 108.

²⁵ F. Rački, o. c., 26, 60, 99.

²⁶ C. D. II, Z. 1904, 483.

²⁷ C. D. III, Z. 1905, 533.

²⁸ C. Bianchi, o. c., 81.

²⁹ Za nazive Dugog otoka u Srednjem vijeku v. A. M. Strgačić, Neka toponomastička i topografska pitanja ... (već citirano).

benediktinski samostan. Vjerojatno ga je na to naveo izraz »cella«, kako se ova crkva i naziva u starijim dvjema ispravama, jer taj izraz označava podjednako i manji samostan i crkvicu. »Cella« sv. Ivana se u kasnijim ispravama Celestina III. i Inocenta III., kao i u ispravama iz 1225. god. i iz 1305. god. naziva »Ecclesia«, a o nekom samostanu se dosada nije našlo nikakva spomena. F. Bulić³⁰ smatra također Tilagus Dugim otokom, a ubikaciju crkve sv. Ivana precizira riječima »na dandanašnjem Stivanjpolju pokraj luke Telego, Telašćica«. U Mašekovu statističkom repertoriju Dalmacije iz 1888. god.³¹ nalazimo spomenut stari naziv za Telego, Telašćicu – »Tilagus«. Brunelli³² također pravilno vezuje Tilagus uz Telašćicu, a »Cellu« sv. Ivana naziva crkvom. Šišić je u »Priručniku« korigirao čitanje imena Silagus u Tilagus, a u »historijskoj karti kraljevstva hrv.-dalmatinskog«, koju je zajedno sa Šišićem složio L. Jelić, u istom djelu nalazimo u Telašćici označeno naselje.³³

Ć. Iveković³⁴ spominje, da se ruševine crkvice sv. Ivana vide »zapadno od luke Telego« i donosi netočan podatak, da je bila porušena »pred nekoliko desetak godina«, da se njenim kamenom podigne crkva sv. Antuna u Polju. Crkva sv. Antuna, koja postoji u Dugopolju udaljenom oko 2½ km od Stivanjeg polja, bila je u skorije vrijeme tek popravljena, dok se spominje još 1641. god.,³⁵ a nije isključeno, da je i dosta starija.

I. Ostojić u svom katalogu benediktinskih samostana³⁶ u vezi sa crkvom sv. Ivana citira Račkoga, Bulića i Ivekovića.

Najtemeljitije se sa crkvicom sv. Ivana pozabavio u novije vrijeme dr. A. M. Strgačić.³⁷ Pošto je razradio opširnije problematiku Tilagusa, smjestio je crkvu na brdo Citorij (kota 99), koje se kao nastavak Stivanjske gore, proteže na jug Stivanjeg polja³⁸ identificiravši je s ruševinama male crkvice, koja se tu nalazi. Donosi i tlocrt te crkvice, kojoj bi zbog vrlo malih dimenzija stvarno i odgovarao naziv »cella«.

P. Skok se u nedavnoj publikaciji o jadranskim otocima dosta opsežno bavi Tilagusom, te spominje i crkvicu sv. Ivana. Na jednoj priloženoj karti označena je crkva u Stivanjem polju.³⁹

Bulićeva nagađanja o crkvi sv. Ivana »u dandanašnjem Stivanjpolju« i Skokova oznaka na karti, iako se ne temelje na terenskom studiranju, mnogo su točniji od Strgačićeve lokacije crkvice izvan Stivanjeg polja. Crkvicu treba tražiti u samom Stivanjem polju ili Stivanjskoj gori, lokalitetima, koji su sačuvali toponimije u vezi sa sv. Ivanom (sanctus Johannes), a ne na lokalitetu, koji, iako se nalazi u neposrednoj blizini, ima svoje posebno ime: Citorij. Da se

³⁰ F. Bulić, Prinosak poznavanju starina rimske Liburnije, *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, IX, Split 1886, 59.

³¹ »Taljer, Telego, Slav. Telašćica, Hafen (Insel Grossa, alt. Tilagus)«. A. Maschek, *Geographisch-statistisches Repertorium der bewohnten Orte in Königreich Dalmatien*, Zadar 1878, 284.

³² V. Brunelli, *Storia della città di Zara*, I, Venezia 1913, 287, 288.

³³ F. Šišić, o. c., 245, 246, 263.

³⁴ Ć. Iveković, o. c., 249.

³⁵ »... 1641 adi 15. febbraio ... chiesa di s. Antonio in Dugopoglie«. Testament Antuna Krajine, Obiteljski arhiv Petricioli M. III f. 19.

³⁶ I. Ostojić, *Katalog benediktinskih samostana na dalmatinskom primorju*, Split 1941, 22.

³⁷ Vidi bilj. 9.

³⁸ Citorij nije »brdašce na Stivanjem polju«, kako hoće Strgačić (o. c., 327).

³⁹ P. Skok, o. c., 116. karta br. 18.

crkva nalazi u polju, kazuje dokumenat datiran oko 1225. god.⁴⁰ Tu se neki Andrija Petriće obavezuje samostanu sv. Krševana, da će obrađivati zemlju, koja se prostire od crkve blaženog Ivana do »Kapize« (incipiente ab ecclesia beati Iohannis usque ad Capisam...). Na krševitom Citoriju nema obradive zemlje, niti je ikada bilo. I zaista u jugoistočnoj polovini Stivanjeg polja, na podnožju brežuljka Mrcinjaka na mjestu zvanom Gruh, koje obiluje nalazima iz rimskih vremena,⁴¹ našli smo veću gomilu kamenja (oko 15 × 7 m) sa vidljivim tragovima zidova u malteru. Naročito je privukao našu pažnju zid na njenu jugoistočnom dijelu, sačuvan u visini od oko 2 m, dug oko 4 m. Na nj se nadovezuje u pravom kutu 1,20 m dug zid, a na ovaj polukružna apsida. Rustična tehnika zidanja i mršavi malter uputili su nas na Srednji vijek. Zahvaljujući pomoći nekolicine omladinaca iz sela Sali uspjeli smo na par mjesta prokrciti ovu gomilu. Tom se prilikom pokazala longitudinalna crkva s nepravilnom polukružnom apsidom. U unutrašnjosti smo našli uz pobočne zidove jake pilastre, koji su sa svake strane podržavali po tri luka, a ovi bez sumnje bačvasti svod, koji je prekrivao lađu. Arhitektura je karakteristična za naše spomenike iz ranog Srednjeg vijeka. Tlocrt nas podsjeća na niz pre-romaničkih longitudinalnih crkvice iz čitave Dalmacije.⁴² Kako stilske osobine odgovaraju vremenu, kad je Grubina gradió crkvu sv. Ivana (11. stoljeće), a crkva se nalazi u Stivanjem polju, te sličnih ostataka nema u blizini, logično izlazi, da je to t. zv. »Cella sancti Iohannis«.

Nužno se zahtijeva nastavak istraživanja. Unutrašnjost crkve, koja je zatrapana gomilom od oko 3 m visine, dat će vjerojatno koji fragment crkvenog namještaja ili barem još koji elemenat za rekonstrukciju građevine. Naročito interesantan je sjeverozapadni zid, koji je na neki neobičan način sastavljen od nekoliko spojenih pilastara. Da li se taj zid srušio, pa je ponovo sagrađen, ili je prvotno tako zamišljen, doznat će se, kad se građevina temeljito istraži. Na priloženom tlocrtu označeni su dijelovi zidova, koje smo mogli utvrditi na prokrcenim mjestima, a pretpostavljeni građevni elementi naznačeni su isprekidanom linijom.

Nakon toga nameće se pitanje, kome je bila posvećena crkvice na Citoriju, koju je Strgačić nazvao crkvom sv. Ivana. Najstariji spomen otoka Tilaga nalazi se u ispravi izdanoj oko 995. god.⁴³ Tu uvala Telašćica dolazi pod imenom »Vallis maior sancti Victoris« i spominju se u njoj neke kuće, dakle naselje. Uz to se naselje pretpostavlja jedna bogomolja prije Grubinine crkve, a kad se već spominje samo ime sv. Viktora, daje se pretpostaviti, da je crkva bila posvećena sv. Viktoru. Potvrdu za ovo mišljenje imamo u već spomenutoj buli pape Celestina III. iz 1195. god. Tekst, kako ga donose Bianchi i Smiči-

⁴⁰ Vidi bilj. 23.

⁴¹ Uopće o arheološkim nalazima u Stivanjem polju vidi: Bulić, o. c., 43 i Strgačić, o. c., 326.

⁴² Odgovara tipu, koji Vasić ubraja u »jednoblodne, orijentalne, svodom pokrivene bazi-like sa po tri slepe arkade i polukružnom apsidom« (M. Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd 1922, 26 i dalje). Vidi još: F. Radić, Sredovječne crkvice kod Selaca na otoku Braču, Starohrv. prosvj. VI (1901), 34. Isti, Crkvice hrvatsko-romaničkog sloga na Lastovu, Starohrv. prosv. VII (1904), 31. Č. Iveković, Crkva sv. Andrije na otoku Vrgadi ispod Biograda n/m, Narodna starina, svez. 32, Zagreb 1936, 257.

⁴³ Rački, o. c., 25, J. Nagy. Isprave iz doba hrvatske narodne dinastije, Zagreb 1925, facsimile I.

klas,⁴⁴ glasi: »... *ecclesiam* sanctorum Iohannis et Victoris Tilagi cum pertinentiis suis ...«. Savremeni prijepis te bule na pergameni nalazi se u Drž. arhivu u Zadru među spisima samostana sv. Krševana pod oznakom »Caps. I, masso A, no 5«. Pregledali smo taj dokumenat. Na mjestu riječi »*ecclesiam*« pergamenta je previnuta tako, da su slova gotovo izbrisana. Kako se u popisu crkava, kojih pripadnost samostanu sv. Krševana papa potvrđuje ovom bulom, stalno nabraja po jedna crkva »*ecclesiam*«, Bianchi i Smičiklas su prepisali nečitljivu riječ »*ecclesiam*«. Međutim nas je direktor zadarskog arhiva dr. Antoljak upozorio na još jedan savremeni prijepis iste bule (ozn. Caps. I, masso A, no 7), koji nisu poznavali ni Bianchi ni Smičiklas. Tekst je ovdje bolje sačuvan, tako da se jasno može pročitati ... *ecclesias sanctorum* Iohannis et Victoris Tilagi ...«.

U Tilagu postoje dakle dvije crkve: jedna posvećena sv. Ivanu, druga sv. Viktoru. Kako smo crkvu sv. Ivana postavili u Stivanje polje, per exclusionem izlazi, da je crkva na Citoriju bila posvećena sv. Viktoru. Ona se nalazi također »u Tilagu«. Ovaj toponim je zahvatao priličan teritorij oko SZ dijela današnje uvale Telašćice, tako da je i današnje Gmajno polje bilo u Tilagu.⁴⁵

Nije isključeno po tome, da toponim Citorij ima da zahvali svoj oblik imenu sv. Viktora u domaćem izgovoru »sveti Vitorij«.

Crkvicu na Citoriju kopao je Strgačić i istražio njenu unutrašnjost. On donosi njen tlocrt dosta netočno i spominje: »Ne nadjoh nikakvih arhitektonskih ulomaka, niti bilo što pažnje vrijedno«.⁴⁶ Mi smo međutim istražili vanjske konture zidova, pa nam je bilo omogućeno izvršiti točnije mjerenje i dati precizniji tlocrt. Crkva ima tlocrt nepravilnog četverokuta, koji je po zamisli graditelja, čini se, imao biti kvadrat, i nešto nepravilne polukružne apside. Bila je skromnih dimenzija, tek oko $3,35 \times 3,35$ m. Na fasadu je bio dograđen neki pretprostor. Zidovi te prostorije prizidani u produženju pobočnih zidova crkve zaveli su Strgačića tako, da je zid fasade s jedne i druge strane ulaza smatrao »potpornjacima« i mislio, da se crkva nastavlja (»... a ni svršetka crkvice ne mogoh naći«). No ovdje je jasno izražena granica prizidavanja, a prizidani zidovi su za 10 cm uži od zidova crkvice. Propitkujući se kod seljaka, vlasnika okolnih čestica, našli smo nekoliko fragmenata, koji su bez sumnje pripadali oltarnoj pregradi-septumu. Na Citoriju se na pr. nalazi fragment baze septuma (vel. $44 \times 27 \times 24$ cm) s udubinom za usađivanje stupca, a u poljskoj kućici Karinje Roka našli smo dio stupića s kapitelom (vel. $25 \times 15 \times 12$ cm) donesen sa Citorija. To su sigurne indicije, da je crkva imala septum, pa je mogla bez sumnje postojati već oko 995. god. Njen tlocrt vrlo sličan tlocrtu sv. Pelegrina, to jest kvadrat istih dimenzija (na Citoriju, doduše nešto nepravilan) navodi nas, da postavimo hipotezu, da je i crkva sv. Viktora imala kupolu na trompama. Kvadrati se obično prevoduju kupolama, a ne bačvastim svodom. Sv. Viktoru je unutarne lice sjevernog zida uočljivo zakrivljeno. Kad bismo pretpostavili bačvasti svod, bilo bi teško zamisliti konstrukciju na takvoj krivini. Krivina je, mišljenja smo,

⁴⁴ Vidi bilj. 21.

⁴⁵ »... in loco Tilago, sito chiamato Gemaino poglie ...« S. Gunjača, Repertorium actuum domini Antonii de Zandonatis olim publici et iurati notarii Jadre, Starine knj. 42, Zagreb 1950, 264.

⁴⁶ Strgačić, o. c., 328.

izvedena, da se dobije dovoljna širina istočnog pilastra do apside. Takvi jaki pilastri do apside ne bi imali nikakvu drugu funkciju, nego baš da pridrže trompe na uglovima. Način zidanja je vrlo sličan zidanju crkve sv. Ivana, malter skoro identičan. Čini se, da je unutrašnjost bila popločena, jer je pronađen jedan ulomak ploče, koja je s jedne strane bila dlijetom rustično izlijevana.

FRAGMENTI NA KOŽENJAKU

Brdo Koženjak, koje se nalazi nekako na pola puta između sela Sali i uvale Telašćice, ima na svom vrhu ostataka arhitekture. Na to je upozorio već Č. Iveković.⁴⁷ Zidovi se nisu mogli sačuvati izloženi atmosferilijama na kamenom vrhu, pa se čitav građevni materijal survao niz strme obronke. Jedva se naziru tragovi recinta, koji je opkoljavao glavicu, i po sredini glavice tragovi jednog zida debljine oko 50 cm. U survanom materijalu na obroncima pronalaze se često fragmenti rimske keramike. Međutim smo nedavno našli tu i tri kamena fragmenta, koji su tipični primjerci ranosrednjovjekovne, bolje preromaničke umjetnosti, a pripadali su nekoj crkvi. Pronađeni impost (vel. $28 \times 22 \times 9,5$ cm) obrađen samo na dvije strane sigurno je bio ugrađen na uglu između apside i crkvene lađe, kao što je običaj kod srednjovjekovnih crkvice. Dotjeran je isključivo dlijetom. Ostala dva fragmenta (vel. $32 \times 25 \times 7$ cm i $21 \times 17 \times 7$ cm) imaju jasan preromanički ornament. Pripadaju pločama, valjda plutejima, s ornamentom arkada, koje uokviruju križeve (takav motiv je čest na zadarskim plutejima). Bilo bi malo vjerojatno, da je neko te fragmente donio na obronak jednog tako udaljenog i pustog brda. Na njegovu vrhu je bez sumnje postojala preromanička crkvice. Možda je njoj pripadao spomenuti zid, iako tehnika zidanja pokazuje rimske značajke. Kako je inače čest slučaj, da se ranosrednjovjekovne crkve dižu na rimskim ruševinama, vrlo je vjerojatno, da je i ovdje bio isti slučaj. Arheološki nalazi rimske keramike i preromaničkog crkvenog ukrasa to potvrđuju.

FRAGMENTI KOD ŽUPSKE CRKVE U SALIMA

U dvorištu župske crkve u Salima čuvaju se dva fragmenta s pleternim ukra-
som, za koje se na prvi pogled vidi, da su dijelovi istog pluteja. Dimenzije su većeg fragmenta oko $107 \times 28 \times 10$ cm, manjeg $55 \times 43 \times 10$ cm. Č. Iveković⁴⁸ je poznavao samo manji i donio njegov crtež. Pretpostavio je, da je pripadao nekoj starijoj crkvi, koja se nalazila na mjestu današnje župske. Veći je fragment ranije bio upotrebljen kao mostić na jednom kanalu seoske »lokve«, ⁴⁹ zajedno sa starim nadgrobnim pločama iz župske crkve. Bez sumnje

⁴⁷ Č. Iveković, Dugi otok i Kornat, 256.

⁴⁸ Č. Iveković, o. c., 257.

⁴⁹ »Lokva« se nalazi u Saljskom polju. To je zapravo jedna otkrivena zidana cisterna. Ima tlocrt nepravilnog poligona. Uza stijene konstruirano je široko stepenište, koje se poput puževe kućice spušta prema dnu tako, da je omogućen pristup vodi kod bilo kojeg vodo-
staja. Čini se, da je sagrađena u daljoj prošlosti.

je plutej, kome pripadaju ovi fragmenti, bio sekundarno upotrebljen za nadgrobnu ploču. Da li potječe iz starije crkve, koja je bila na mjestu današnje, ili je pak donesen iz neke udaljenije, koja je imala preromanički namještaj, ne da se kazati sa sigurnošću, s kojom to pretpostavlja Iveković.

»CRKVINA« U ČUHU

Na podnožju brežuljka Sukavca u polju Čuh, koje se nalazi na krajnjem jugoistočnom dijelu Dugog otoka, usred poluotoka, koji sa sjeverne strane zatvara uvalu Telašćicu, nalaze se ruševine male crkvice nazvane od naroda »Crkvina«. Nedostatak imena titulara pokazuje, da je crkva bila već davno porušena. Crkvica je pravilno orijentirana, sastoji se od longitudinalne, nešto nepravilne pravokutne lađe i polukružne apside. Taj jednostavan tlocrt ne kazuje mnogo za dataciju. Takav tip crkvice javlja se kroz čitav Srednji vijek. Tehnika zidanja je slična, malter gotovo identičan s malterom u telaškim crkvicama, ali nedostatak bilo kakvog nalaza fragmenata crkvenog namještaja ne dopušta, da je sa sigurnošću postavimo u preromaniku.

Ipak je »Crkvina« važna, jer potvrđuje postojanje jednog naselja na tom mjestu u Srednjem vijeku. Čuh je kao vrlo pogodno mjesto za naseljavanje (mala visoravan opkoljena brdima u blizini pogodne luke) bio naseljen vjerojatno još u prehistorijsko vrijeme. Na brdu Gominjaku nalaze se dvije velike, valjda nadgrobne gomile, kakve se susreću u našim krajevima. O naselju u kasnoj Antici svjedoči nalaz dječjeg groba sastavljenog od dviju polovina amfora. Naselje u doba Srednjeg vijeka pretpostavlja P. Skok, koji je utvrdio, da je po tom lokalitetu car Konstantin Porfirogenet nazvao Dugi otok *Πιζυχ*.⁵⁰

Da je Konstantinov *Πιζυχ* Dugi otok, prvi je tvrdio Lucius,⁵¹ dok je Rački pogrešno smatrao, da je *Πιζυχ* krivo pisana riječ *Γιζυχ*, koja odgovara Plinijeju nazivu Gissa za današnji otok Iž.⁵² Bulić upada u istu pogrešku kao i Rački, kad tvrdi, da je *Πιζυχ* *Γιζυχ* i da je to naziv za otok Iž, ali ne dopušta, da je Iž Plinijeva Gissa.⁵³ Bianchi⁵⁴ i Mašek⁵⁵ prihvaćaju Luciusa, isto tako i Šišić.⁵⁶

⁵⁰ P. Skok, Prilozi k ispitivanju hrvatskih imena mjesta, Nastavni vjesnik XXIV, 666, bilj. 5. Isti. Kako bizantijski pisci pišu slavenska mjesna i lična imena, Starohrv. prosvj. n. s. I, Zagreb-Knin 1927, 164; Isti, Dolazak Slavena na Mediteran, Split 1934, 223–224. Isti, Slavenstvo i romanstvo, 115. Njegovo mišljenje o srednjovjekovnom naselju uzimamo iz rečenice »Najstarija naselja na otoku bila su upravo na onom dijelu, gdje se ima staviti Konstantinov Pčuh«, ukoliko on ne misli na antikna naselja (Slavenstvo i romanstvo, 115).

⁵¹ I. Lucius, De regno Dalmatiae et Chroatiae libri sex, Vindobonae 1758, 48.

⁵² Rački, o. c., 414, bilj. 31.

⁵³ Bulić, o. c., 87.

⁵⁴ Bianchi, o. c., 62.

⁵⁵ »Grossa oder Lunga, slavisch Duga, Dugi otok, Insel s. 147 alt Pisuch P., Insula magna, Insula Longa«, A. Maschek, o. c., 281.

⁵⁶ Šišić, Priručnik, karta; Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, Zagreb 1925, 445.

Skok je iznio mišljenje, da je Čuh slavenska riječ, koja se u Konstantinovo vrijeme izgovarala Pčuh, te da je Konstantin transkribirao u *Πιζυχ*. Početno slovo »P« se tokom vremena izgubilo, analogno riječi »pčela« – »čela«.⁵⁷

Da je Skok u svojim navodima imao pravo, potvrđuju dosada nepublicirani dokumenti iz Drž. arhiva u Zadru. Godine 1491. imamo zabilježeno ime »Pičuh«,⁵⁸ 1475. god. »Pčuch«.⁵⁹ 1555. god. »Pzuch«.⁶⁰ 1689. god. »Zuch«.⁶¹

Danas u Čuhu ima tek nekoliko čobanskih kućica seljaka iz Sali, ali se u ogradama nazire mnogo tragova primitivnih kućica zidanih bez maltera. Ako te kućice vezemo uz spomenutu Crkvinu, imamo još i više arheoloških argumenata za tezu P. Skoka.

Kao što smo u početku istakli, prava ocjena o iznesenom materijalu moći će se dati u prvom redu, kad se opisani objekti temeljito istraže, a s druge strane se arheološki obrade zadarski otoci i zadarsko zaleđe. Već smo ukazali na sličnost sv. Pelegrina sa sv. Jurjem u Ravanjskoj. U skrajnjoj liniji oni kao najjednostavniji oblici pripadaju u jednu širu grupu preromaničkih crkava, koja je teritorijalno vezana uz našu sjevernu obalu. To su crkve, koje u tlocrtu kombiniraju centralni i longitudinalni oblik, a ističu se kupolom, koja se diže na jednostavnijem ili kompliciranijem tlocrtu. Radi se o trikonhosima sv. Krševana na Krku, sv. Nikole kod Nina, o kombinaciji križa i trobrodne crkve sv. Vida u Zadru i sv. Križa u Ninu, i o neobičnom sv. Donatu na Krku. Dakako da je još prerano govoriti o nekoj određenoj stilskoj grupi, ali činjenica, da su takvi tipovi dosada registrirani u sjev. Dalmaciji, može poslužiti za bazu daljim istraživanjima u tom pravcu.

S druge strane zadovoljni smo, da se jedan arhivski podatak gradnje određene crkve (Cele sv. Ivana) mogao vezati uz jedan objekt, uz određeni tip jedne građevine, pa bi taj podatak mogao imati i opću vrijednost za datiranje sličnih građevina istog tipa.

⁵⁷ Kad Skok misli, da je Pčuh hrvatska riječ, dolazi u kontradikciju sa svojom tvrdnjom, da prije Konstantina Porfirogeneta nije bilo Slavena na otocima. Mišljenja smo, da je Pčuh ipak bio naseljen u doba Konstantina, te da je Konstantin nazvao otok po njemu, kao što se inače u Sred. vijeku Dugi otok nazivao po naseljima (vidi bilj. br. 1, 16, 29).

⁵⁸ 7. II. 1451. »... Chiazbuich de Sale piscator in Pičuh ...«, Drž. arhiv u Zadru, spisi zadarskog notara Johannes de Calcina, Busta IV, fasc. 6, str. 80.

⁵⁹ 5. III. 1475 »... in insula Sale in loco vocato Pčuch ...« Ibidem, Spisi zadarskog notara P. Dragono, B. III, f. 3/1.

⁶⁰ »... in insula Sale super possessione vocata Pzuch ...« Ibid, Spisi zadarskog kneza Francesca Nani 1553–55, str. 231a.

⁶¹ »Adi 27 luglio 1689 in Sale ... campagna 'a Zuch«; Obiteljski arhiv Petricioli M. III, f. 20. Divisione della facolta trà li SSri Soppe, Maroli, Nassi e Glubavaz.

A. Strgačić (Cella ... str. 324) nadovezujući se na Skokovo povezivanje Pčuha s *Πιζυχ*-om i Županićeva mišljenja, da *Πιζυχ* nije slavenska riječ, donosi dosta kompliciranu kombinaciju evolucije *Πιζυχ*-Čuh ovako:

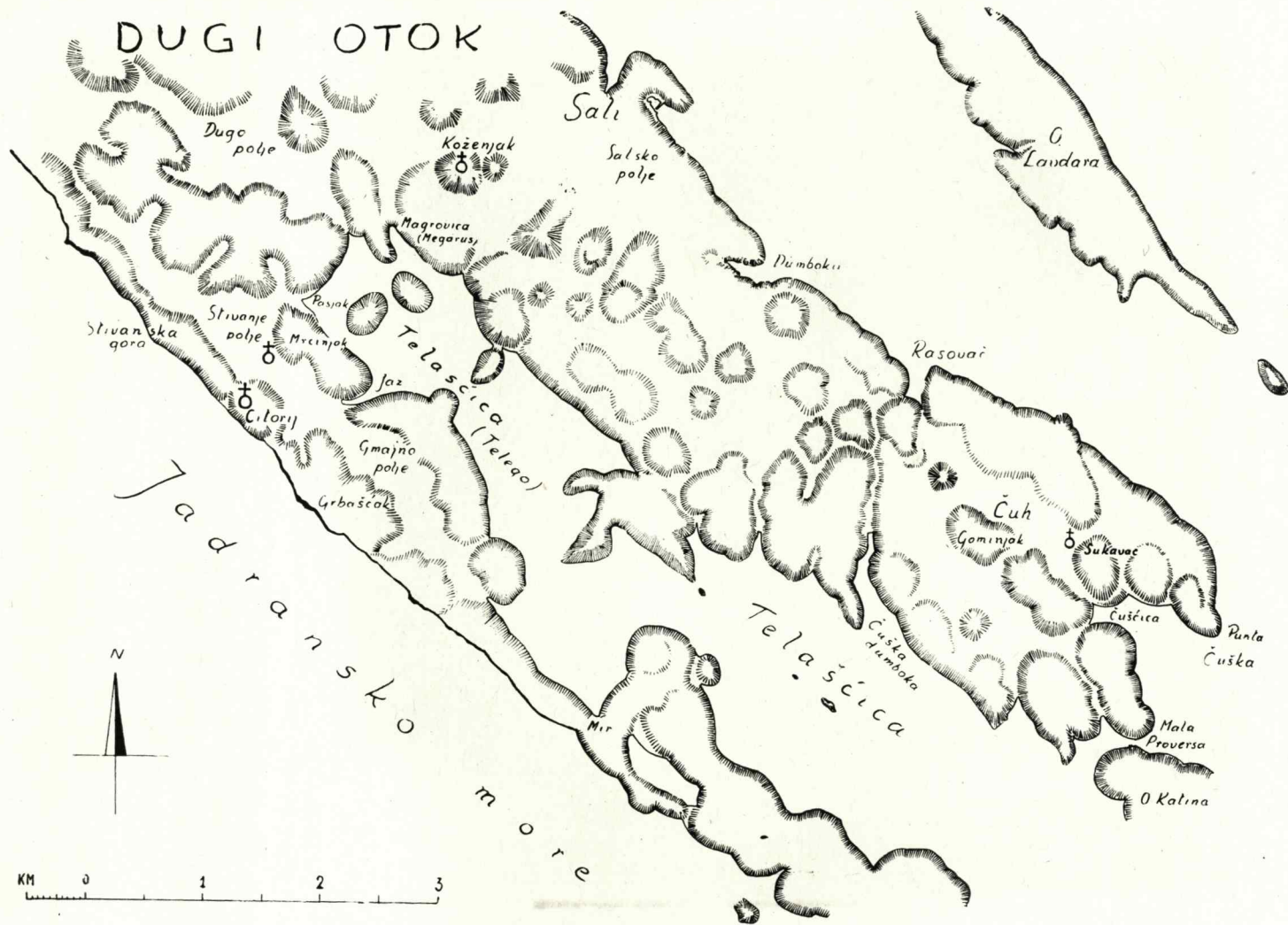
Pizych > P(i)zych > Bzych > Pzych > Pčuh > Bčuh > Čuh, što je, nakon iznesenog arhivskog materijala, posve neosnovano.

RÉSUMÉ

Comme toutes les îles situées devant Zadar, Dugi otok (Ile longue) n'a pas été suffisamment étudiée jusqu'ici du point de vue archéologique. L'auteur indique quelques emplacements portant des traces visibles d'églises du haut moyen âge. L'église de sv. Pelegrin (Saint-Pèlerin) près de Savar, est une petite construction centrale, de plan carré, avec coupole soutenue par de trompes.

Au fond du golfe de Telašćica, emplacement de la localité de Tilagus du haut moyen âge, se trouvent les vestiges de deux églises, dont une, située sur la colline de Citorij, de plan carré avec abside en demi-cercle, et l'autre, de Stivanje polje, de forme longitudinale, inconnue jusqu'ici. L'opinion prévalait jusqu'ici que l'église de Citorij serait identique avec la »cella Sancti Johannis«, mentionnée dans un document qui remonte à 1060. Cependant, se rapportant à un document de 1225, selon lequel l'église est située près d'une terre cultivable, ainsi qu'à une copie inédite de la bulle du pape Célestin III, où sont mentionnées les églises sv. Ivan et sv. Viktor de Tilag, l'auteur conclut que l'église de Stivanje polje était dédiée à saint Jean et l'église de Citorij à saint Victor.

L'auteur publie aussi des reproductions et donne la description des fragments de plastique préromanique, trouvés sur le Koženjak et dans la cour de l'église paroissiale de Sali, et les vestiges de l'église de Čuh, dont le nom dérive, d'après P. Skok, de *Πιζυχ* ainsi que Constantin le Porphyrogénète avait appelé cette île.

Ranosrednjovjekovne crkve na II dijelu Dugog otoka

1. Petricioli: Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku

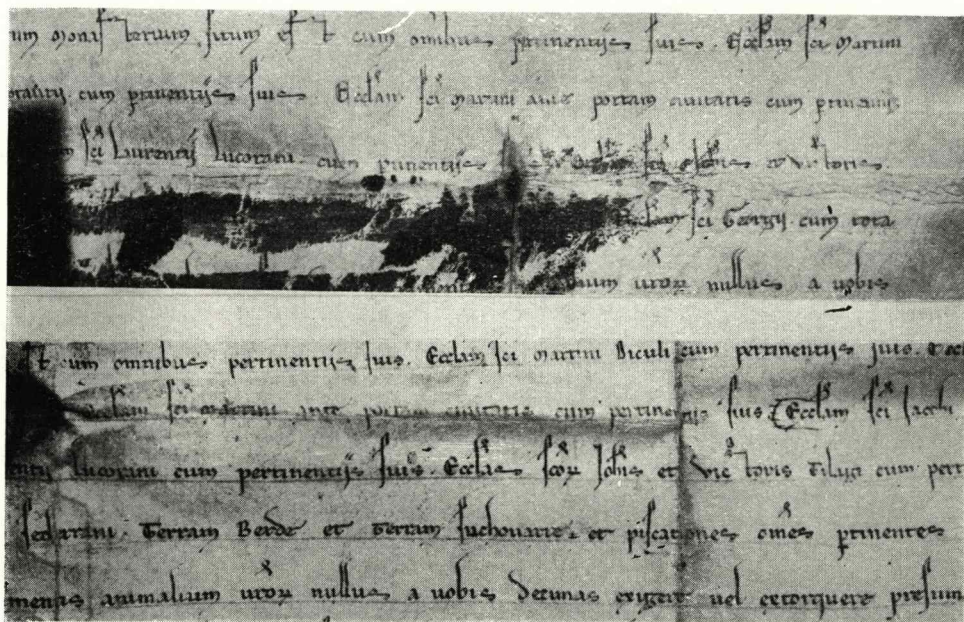

Crkva sv. Pelegrina

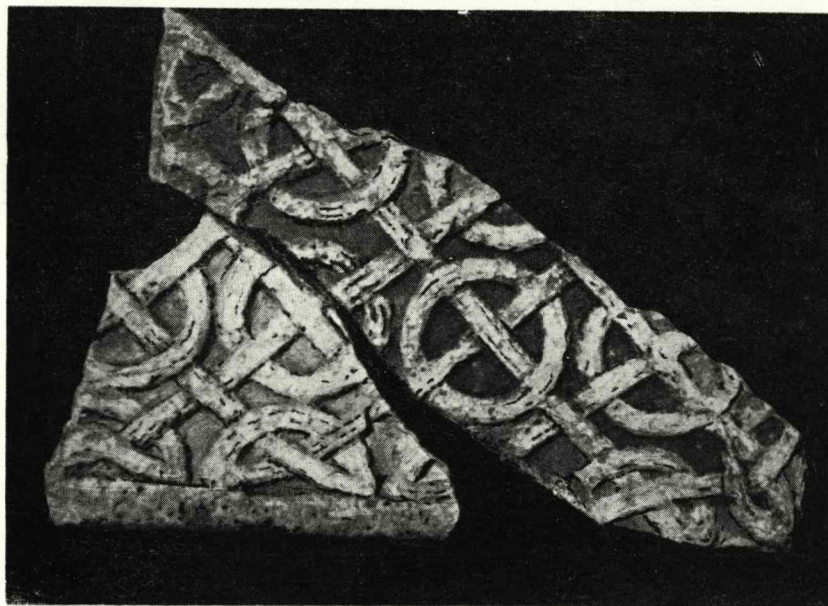

Crkva sv. Pelegrina, kupola

1. Petricioli: Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku

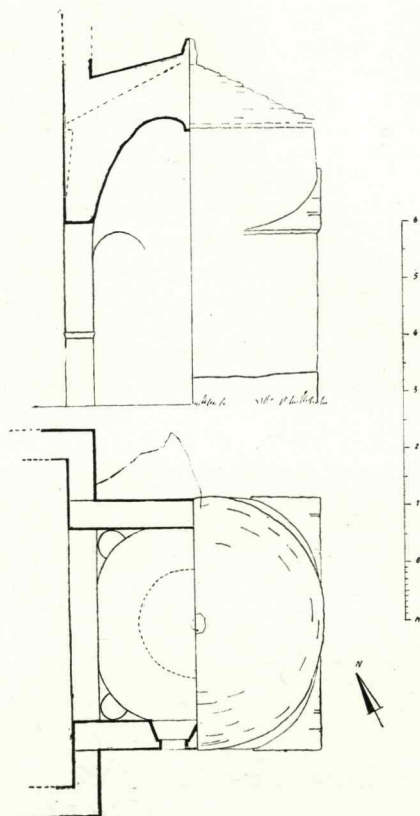

Prijepisi bule Celestina III. u Drž. Arhivu u Zadru (spisi biv. samostana sv. Krševana u Zadru). Gore: inv. oz. Caps. I, masso A, no 5. Dole: Caps. I, masso A, no 7. (strijelicama označena mjesta, gdje se spominju crkve sv. Ivana i sv. Viktora u Tilagu).

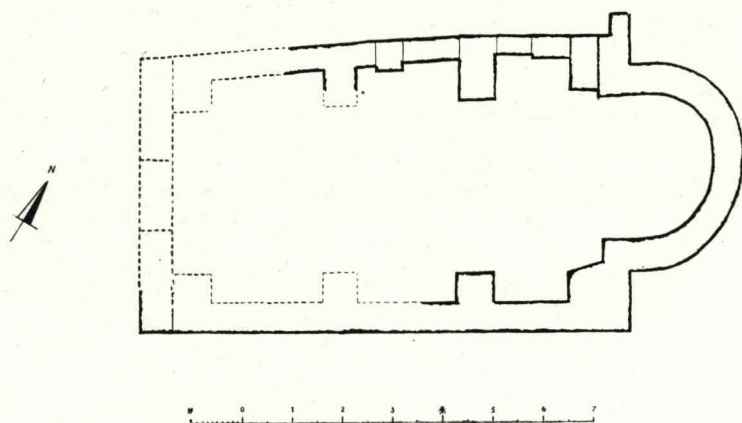

Fragmenti pletera iz dvorišta župske crkve u Salima.

I. Petricioli: Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku

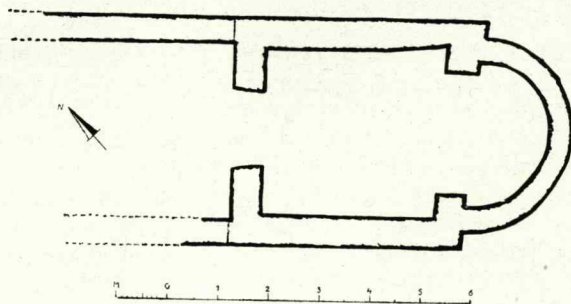

Svetište crkve sv. Pelegrina u Sovru

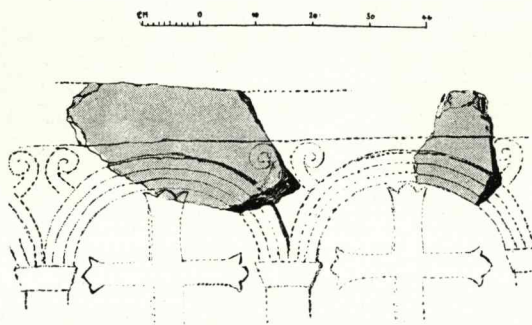

Ruševine crkve u Stivanjem polju

I. Petricioli: Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku

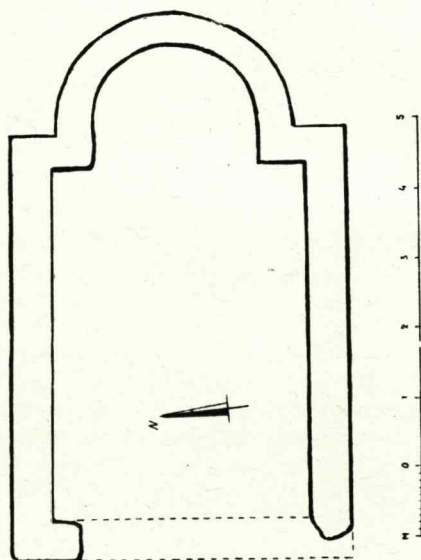

Rušivne crkve na Citoriju

Fragmenti sa Koženjaka

I. Petricioli: Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku

»Crkvina« u Čuhu

SKULPTURE S LJUDSKIM LIKOM IZ STAROHRVATSKOG DOBA

U okviru starohrvatske plastike najzanimljiviju skupinu tvori onaj mali broj skulptura, na kojima se javlja ljudski lik. Za historičara umjetnosti imaju ti spomenici osobito značenje. Dio tog materijala već je objelodanjen ili spomenut u radovima naših i stranih arheologa i historičara umjetnosti, od Radića i Bulića, Jacksona i Eitelbergera, preko Karamana i Abramića do Dyggvea i Šepera, dok neki objekti nisu nikad ni bili objelodanjeni. Da bi taj materijal, koji je vanredno zanimljiv, bio jednom na okupu, dajemo ovdje pregled i analizu svih poznatih skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba, uzevši za među tim spomenicima vrijeme od doseljavanja Hrvata na Jadran do propasti države hrvatskih narodnih vladara.

Ti spomenici su slijedeći:

1. plutej s likom vladara u krstionici u Splitu,
2. fragmenti glava iz Šuplje crkve u Solinu, u zbirci društva »Bihać« u Arheološkom muzeju u Splitu,
3. dio crkvene pregrade iz crkve sv. Stjepana »pod borovima«, na zidu groblja Sustjepan,
- 4.-7. fragmenti transena iz Biskupije kod Knina, u Muzeju hrvatskih starina u Splitu,
8. zabat s likom Bogorodice iz Biskupije, u Muzeju hrvatskih starina u Splitu,
- 9.-10. fragmenti raspela iz Brnaza i iz Biskupije, u Muzeju hrvatskih starina u Splitu,
11. reljef ratnika iz Pridrage kod Novigrada, u Muzeju hrvatskih starina u Splitu,
12. reljef lovca sa položaja Mihovilovac u Pridrazi kod Novigrada, u Muzeju hrvatskih starina u Splitu,
13. reljef lova na jelene iz crkve sv. Kate u Novigradu (izgubljen),
14. reljef sv. Jurja (?) na crkvi u Žrnovnici kod Splita,
15. vrata zadarske crkvice sv. Lovre, u Arheološkom muzeju u Zadru,
16. kapitel s likom sveca u crkvi sv. Lovre u Zadru,

17. fragmenti pluteja nađenog kod Kopnenih vratiju, u Arheološkom muzeju u Zadru,

18.–19. reljefi s biblijskim prizorima iz crkve sv. Nedjelje, u Arheološkom muzeju u Zadru,

20. zabat s poprsjem anđela uz župsku crkvu u Donjem Čelu na Koločepu,

21. plutej s lovačkim prizorima uz župsku crkvu u Donjem Čelu na Koločepu,

22. fragment sa čovjekom u skoku nad divljom zvijeri, nad vratima crkvice sv. Duha u Komolcu (Rijeka Dubrovačka).

Može se činiti, da je ovaj naš pregled ponavljanje dijelom već objelodanjenog i detaljno analiziranog gradiva. Mislim, da ipak nije bez smisla okupiti po prvi put sve te srodne spomenike i tretirati ih kao jedinstvenu cjelinu, a kao bazu za dalje proučavanje njihove kompleksne problematike. Naš cilj nije ovdje u postavljanju novih smionih teza. Želimo samo, da taj materijal bude po prvi put zajedno tretiran, jer to on u našem likovnom razvoju zaslužuje.

Kod obrađivanja tih spomenika osnovni je problem pitanje njihovog datiranja. Najozbiljnije priloge u tom smislu dao je našoj nauci Lj. Karaman u svojim brojnim studijama.¹ Dok ćemo se navraćati na datiranja kod analize svakog pojedinog spomenika, možemo ovdje istaknuti važnu činjenicu, da u jednim gledamo tretiranje i koncepciju figure prije njenog potpunog nestajanja pred isključivo dekorativnim formama pletera (kapitel i vrata sv. Lovre u Zadru, plutej sa Kopnenih vratiju u Zadru), u drugima, kojih je najveći broj, ponovno buđenje ljudskog lika u još stiliziranim koncepcijama preromaničke dekorativnosti (reljefi sa biblijskim prizorima iz crkve sv. Nedjelje u Zadru, lik vladara iz splitske krstionice, fragmenti iz Šuplje crkve), dok u trećima osjećamo prve klice romanike na pomolu (dio crkvene pregrade iz Suštjepana u Splitu). Nedostatak spomenika datiranih natpisom onemogućuje katkad neosporno čvrsta datiranja, tako da se pri datiranju moramo u najvećem broju slučajeva oslanjati na stilske, ikonografske i historijske faktore, u koliko nam ih skulptura pruža.

Drugo pitanje, koje želimo samo nabaciti u ovom uvodu, a pokušati obrazložiti kod analize spomenika, pitanje je stilske i estetske analize starohrvatske figuralne plastike.

Sama pleterna skulptura rijetko može da daje individualnog umjetnika stvaraoa. Ta je skulptura ne samo anonimna, već je majstor, klesar, toliko vezan uz određeni izbor motiva i uz njihovu određenu razradu, da gotovo onemogućuje izbijanje bilo koje jače ličnosti. Jedino se pokatkad osjeća u pojedinom arhitektonskom fragmentu ili ploči, koja je dekorirana pleternom skulpturom, slobodniji zamah klesara i individualnije rješenje dekorativnog efekta, koje odaje samostalnu i jaču ličnost majstora. Kad bi se izvršila ana-

¹ Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930; Notes sur l'art byzantin et les Slaves catholiques de Dalmatie, Recueil Uspenski, II, Paris 1932; Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i sredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji, Starinar 1924–25, str. 43–59; O počecima srednjovjekovnog Splita do g. 800, Serta Hoffileriana, Zagreb 1940, str. 419–441; O spomenicima VII. i VIII. stoljeća u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata, Vj. hrv. arh. dr. XXII–XXIII, 1941–1942, str. 73–113; Starohrvatska umjetnost, Časopis za hrvatsku povijest 1–2, Zagreb 1943; Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952; Osvrti na neka pitanja iz arheologije i historije umjetnosti, Starohrvatska prosvjeta III. s. br. 2, Zagreb 1952, str. 87–88.

liza pojedinih fragmenata, mogli bismo po tretmanu, po rezu, po pravilnosti pojedinih forma, pokušati odrediti ličnosti klesara sa jačom dekorativnom tendencijom, klesara, koji više smjeraju k dinamici i t. d., ali bi pokušaj takve analize bio odviše smion.

Kod figuralnog fragmenta ličnost može da izbiye mnogo jače. Tu možemo da osjetimo individualnost kipara i njegovu stilsku dosljednost. Autori nekih od ovih figuralnih skulptura su nesumnjivo jake i individualne ličnosti. Najjače dvije individualnosti susrećemo u autorima zadarskih biblijskih reljefa iz crkvice sv. Nedjelje. Jedan je od tih majstora »konzervativniji«, podređuje likove osnovnim zakonima pleterne skulpture i vanredno uspijeva da spoji svoje figuralne kompozicije i stroge dekorativne zakone kiparske struje, koja u skulpturi vidi samo kameni sag ili dekorativnu arabesku. Drugi je majstor »napredniji«, slobodniji, on otvara nove putove, ali još ne uspijeva da uskladi staro sa novim. Klesari tih zadarskih reljefnih ploča (mislim da to nije pretjerano reći) znače za našu skulpturu ranoga Srednjega vijeka, ono, što će Radovan i Buvina značiti za našu romaniku, a Juraj za našu gotiku.

Možemo iste takve pokušaje analize dati i za majstora reljefa hrvatskog kralja u splitskoj krstionici (s kojim Dyggve ispravno povezuje stilski i autora reljefa sv. Mojsije), zatim za autora biskupijske Bogorodice, za klesara figuralne transene iz Biskupije i za neke druge, kao što ćemo nastojati učiniti, kad se bude govorilo o pojedinim fragmentima.

U ovim našim figuralnim skulpturama možemo naći općih analogija u suvremenim skulpturama Italije, Francuske, Španije i drugih zemalja. Pažljivija komparacija dopustit će nam samo da uočimo neke zajedničke crte u tretiranju stiliziranog lika, u problematici dekorativnosti te plastike, u utjecajima sa minijatura, ikona i predmeta iz slonove kosti sa Zapada ili iz Bizanta. Ali te su analogije uglavnom općeg značaja. Tipični su međutim u našoj ranoj figuralnoj plastici neki elementi, koje u toj formi i na taj način drugdje ne ćemo naći, bilo to u koncepciji, bilo u impostaciji lika, bilo u kompoziciji ili maniri. Možda je teško tačno definirati te elemente, ali je zadatak naše historije umjetnosti, da ih nastoji uočiti i analizirati.

Proces tretiranja ljudskog lika u ranom Srednjem vijeku ima u osnovi zajednički slični razvojni put, ali u načinu obrade toga lika možemo uočiti bar kod nekih skulptura, i poneku našu varijantu. Osobito zadarski reljefi govore svojim originalnim likovnim jezikom, za koji je Karaman sasvim ispravno rekao, da je »nešto novo i drugdje nepoznato«.²

Možda se baš kod tih dvaju reljefa, a donekle, premda u mnogo manjoj mjeri, i kod reljefa hrvatskog kralja i sv. Mojsije, mogu naći neke analogije i korijeni, koje je pomalo smiono i približiti, ali koji možda imaju u općoj genezi neku latentnu ulogu. Ako uporedimo osnovnu koncepciju tretiranja lika naših zadarskih reljefa, sa tretiranjem figure na nekima od antičnih reljefa iz unutrašnjosti rimske Dalmacije, naići ćemo na neke srodnosti, koje možda nisu samo slučajne.³ Ne radi se samo o tome, da su srodne antiplastična

² Karaman, *Živa starina*, Zagreb 1941, str. 80.

³ Za antične reljefe rimske Dalmacije, u kojima se javljaju ti lokalni elementi v.: Zurnić, *Arheološke beleške iz Bosne*, Starinar IV, Beograd 1926–1927, str. 93–100; Sergejevski, *Spätantike Denkmäler aus Zenica*, Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1932, XLIV, str. 35–56; Prijatelj, *Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu*, Vj. za arh. i hist. dalm. LIII, Split 1952, str. 135–154.

i u biti antiklasična koncepcija, ili izrazita plošnost, već radije način, kako je ta koncepcija riješena. Sličnih analogija ima i na drugim poljima. Na neke sličnosti između ilirske i starohrvatske onomastičke formule upozorio je D. Rendić-Miočević sa zanimljivim primjerima.⁴

Ne ćemo ovdje ulaziti u problem stećaka, koji je sada u našoj nauci tako aktuelan. Teško se ipak oteti dojmu, ni su li neke od skulptura, koje ovdje obrađujemo (na pr. lov na jelena iz Novigrada, lovac i ratnik iz Pridrage i t. d.) možda nekima od kompozicija i tema, koje se na stećcima često javljaju, bile logičan preludij.

Naravno, da su ovo samo hipoteze, koje nam neke komparacije nameću.

Ovaj bi niz spomenika morao početi jedinom plastikom, koja bi vodila svoje porijeklo iz staroslovenske epohe prije pokrštenja, t. zv. glavom Svevida iz Vačana kod Ždrapnja. Uprava Muzeja hrvatskih starina smatra, da je ta glava autentična i da predstavlja slovensko božanstvo Svevid. Vrlo široka je još otvorena problematika, koju otvara taj značajan spomenik, koji još uvijek čeka, da o njemu nauka kaže svoju definitivnu riječ, a koji, budući ne ulazi usko u sklop ove radnje, ne ćemo ovdje obrađivati (sl. 1).⁵

Katalog, koji dolazi, nastojat će ući u neke od ovih problema, te će pokazati, kolika su pitanja povezana uz našu najstariju figuralnu plastiku. Najprije su obrađeni spomenici, koji se nalaze u Splitu, splitskoj okolici i splitskim muzejima, zatim spomenici iz Zadra i zadarskog muzeja, pa konačno spomenici iz dubrovačke teritorije, uz nekoliko odstupanja od ovog reda, koja je sama problematika nametnula.

SPOMENICI

1. *Lik hrvatskog vladara u splitskoj krstionici* (sl. 2).⁶

U splitskoj se krstionici (nekoć hramu palače cara Dioklecijana) nalazi kao oplata krstnoga zdenca niz reljefnih ploča sa stiliziranom pleternom ornamentikom, među kojima se ističe jedna sa figuralnom kompozicijom. To je centralni reljef (vel. 104/63 cm), koji prikazuje okrunjenog vladara na

⁴ Rendić-Miočević, Prilog proučavanju starohrvatske onomastike, Starohrvatska prosvjeta, III s. br. 1, Split 1949.

⁵ Glava Svevida (?) visoka 34 cm. Od običnog je vapnenca. Ima tri lica, od kojih je jedno sasvim otučeno. Reprodukcijska glava se nalazi u proglasu Hrvatskog starinarskog društva u Kninu, koji je izišao g. 1925. na str. 5 i u članku Iveković, Grobovi otaca, Narodna starina III, br. 7, sl. 7.

⁶ O reljefu hrvatskog vladara u splitskoj krstionici je glavna literatura: Eitelberger, Die mittelalterliche Kunstdenkmale Dalmatiens, Wien 1861, str. 123 i sl. 83, i Wien 1884, str. 285-286, sl. 86; Kukuljević, Prvojenčani vladari Bugara. Hrvata i Srba i njihove krune, Rad LVIII, 1881; Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria, Oxford 1887, II, str. 68 i sl. 36; Bulić, Hrvatski spomenici u kninskoj okolici, Zagreb 1888, sl. 42 i str. 38-41; Radić u Relazione del Congresso degli archeologi cristiani, Bull. dalm. 1894, str. 186-189; Jelić, ibidem, str. 190-193; De Waal u Ephemeris Spalatensis, Zadar 1894 (Relazione di un viaggio archeologico in Dalmazia), str. 8; Radić, Primjedbe na izvješće »Katoličke Dalmacije«, Starohrvatska prosvjeta I, 1895, str. 112-123; Jelić, Interessanti scoperte nel fonte battesimale del Battistero di Spalato, Bull. dal. 1895, str. 81-131; Radić, Predstavlja li plohozreba na ploči spljetske krstionice Spasitelja ili kralja?, Starohrvatska prosvj. II, 1896, br. 1-4; Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, 1903; Cattaneo o. c. str. 184; Stückelberg, o. c., str. 54; Monneret de Villard, o. c., str. 93 sl.; Dudan, La Dalmazia nell

prijestolju uz koga je uspravni gologlavi čovjek, a pred kojim leži pruženi čovuljak u stavu poklona. Ti su reljefi po tradiciji pripadali kao pluteji oltarskoj pregradi jednog oltara splitske katedrale. Dyggve je nedavno iznio novo mišljenje, da bi oni pripadali crkvenoj pregradi Šuplje crkve u Solinu, na temelju analogije sa tamo nađenim fragmentima, a u vezi sa tezom, da je ta crkva bila krunidbena Zvonimirova bazilika. Te je analogije Dyggve bio uočio još godine 1931., a detaljno će taj problem obraditi u Abramićevoj »Spomenici«, uz identifikaciju lika vladara s Dmitrom Zvonimirom.

Detaljan opis reljefa je dao Karaman u svojim citiranim studijama. On je dao i ikonografsku analizu sa argumentacijom tvrdnje, da reljef prikazuje vladara, navodeći analogije i za pojedine detalje i za cjelinu. Te analogije (među ostalim reljefna bakrena ploča kralja Agilulfa, codex Aureus iz sv. Emmerana, biblija Karla Debelog u s. Paolo fuori le mura, Jupiter u Vergilovu kodeksu, prikazi na novcu, minijaturama i reljefima) ne ćemo ovdje ponovno detaljno analizirati. Karamanova analiza dolazi do tri zaključka: 1. figuralna predstava na splitskom reljefu je drukčija od običnih »Maiestas Domini«, 2. u svim detaljima odgovara šemi predstavi svjetovnog vladara, 3. pojava svjetovnog vladara je u to doba u crkvi uobičajena.

Ovaj je reljef Karaman u posljednjim svojim studijama ispravno datirao u drugu polovinu XI stoljeća na temelju činjenice, da se tek tada tako dominantan ljudski lik javlja u dotle čisto ornamentalnoj pletornoj skulpturi, zatim na temelju historijsko-ikonografske analize, kao i na bazi oblika zrele trokutaste vijuge. Na temelju te datacije Karaman pretpostavlja također da na reljefu imamo lik Petra Krešimira ili Zvonimira.⁷

Reljef je likovno vrlo interesantan. Kao što se u pleternom ornamentu još ne javljaju predznaci romanike, tako je i sam lik još stiliziran, plošan, antiplastičan. Sama kompozicija sa trima figurama stvara stiliziranu i dekorativnu cjelinu sa svojim logičnim ritmom, u kome imaju svoju funkciju nabori kraljeva plašta, koji se u određenoj kadenci spušta na prsima, pa uspravne i pomalo valovite linije pratiočeve tunike i silueta adoranta. Antiplastičnost i stilizacija nisu znak rustične nesposobnosti klesara, koji bi nespretno, dje-

arte italiana, Milano 1921, str. 77 i sl. 43; Strzygowski, O razvitku starohrvatske umjetnosti, Zagreb 1927, str. 191–198 i T. 9; Strzygowski, Die altslavische Kunst, Augsburg 1929, str. 197 ss. i sl. 194; Karaman, Basreljef u splitskoj krstionici, Prilog I. Vj. za arh. i pov. dalm. 1924–1925, Split 1925; Karaman, O značaju basreljefa u splitskoj krstionici, Zbornik Kralja Tomislava, Zagreb 1925; Karaman, Deux portraits des souverains yougoslaves sur des monuments dalmates de haut moyen âge, Byzantion, t. IV. 1927–1928, Liège 1929; Abramić, Jedan doprinos k pitanju oblika hrvatske krune, Šišićev zbornik, Zagreb 1929, str. 1–13; Karaman, Iz kolijevke o. c., sl. 120, str. 114; Karaman, Živa starina, o. c., str. 70–73; Karaman, Starohrvatska umjetnost, o. c., l. c., str. 74 i sl. uz str. 17; Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, str. 133, sl. VI, 21. Osim ove literature o tom reljefu često je pisano u dnevnoj štampi, a reproduciran je mnogo puta.

⁷ Nedavno je J. Kovačević u članku »Beleške za proučavanje Mirosavljevog Jevandjelja i materijalne kulture XI–XII veka«, Istoriski čas. SAN, I, 1–2, Beograd 1949, str. 222, 225, iznio sugestiju, da bi reljef mogao da predstavlja Heroda, ali nas to mišljenje ni u čemu ne uvjerava. Isti Kovačević, zajedno sa M. Garašaninom, u knjizi »Pregled materijalne kulture Južnih Slavena«, Beograd 1950, datira taj reljef u poč. XIII. st. (na str. 216) i u poč. XII. st. (na str. 181), a ploče sa biblijskim prizorima u Arheološkom muzeju u Zadru u XII.–XIII. st., ne argumentirajući nigdje taj neobični način datiranja. Ta datiranja nemaju oslonca ni u općoj likovnoj problematici Evrope, ni u likovnom razvoju skulpture Dalmacije.

čacki klesao kamen. To je posljedica još uvijek nerealističke i antiklasične koncepcije, koja shvaća apstraktno i transcendentalno ljudsku figuru, kao dio dekora plošnog kamenog saga. Novo je međutim u tome, što se figura pojavljuje, ali u ovom je reljefu još i drugi dalji korak: lik je izoliran u svom prostoru i nema više onog »horror vacui«, koji je, na pr., bio još očit na zadarskim reljefima sa biblijskim prizorima. Ovdje tri figure dominiraju prostorom, a prazni prostor nije ispunjen nelogičnim ornamentom. Nema još dinamike ni pokreta, likovi su još statični, ali su povezani u jedinstvu jednog određenog čina. Baš u toj svijesnoj likovnoj volji i stilu leži neosporno umjetničko značenje ovoga reljefa, koji, kao portret hrvatskog vladara, ima i svoje neosporno nacionalno značenje.

O toj ploči, kao što kod Karamana očito proizlazi, mnogo je pisano. Osvrnut ćemo se samo na jedno od posljednjih osvrta na taj reljef. U svojoj već citiranoj knjizi, Schaffran⁸ ističe, da su obje stojeće figure splitskog reljefa vrlo bliske u tretiranju likovima na t. zv. Pemovu oltaru. Borba između figuralne i dekorativne predstave, ritmička obrada nabora i odjeće, sasma su po njemu – jednaki. – On tvrdi, da u tom spomeniku ne vidi izraz neke nacionalne hrvatske umjetnosti, jer je u Dalmaciji tada još dominirala langobardska umjetnost.

Analiza Pemova oltara će nam pokazati, da su te analogije prilično daleke i da nema govora o langobardskoj umjetnosti, dok o čistoj hrvatskoj umjetnosti kod nas nije ni bilo govora, jer bi postavljanje tog pojma pokazivalo nerazumijevanje umjetničkih problema epohe i specifičnih problema dalmatinske umjetnosti toga vremena.

Pemov oltar (Rathisov oltar, Pemmo-Altar) jedan je od fundamentalnih spomenika langobardske umjetnosti ili, bolje, onog umjetničkog izraza, koji je nastao kao sinteza langobardskog umjetničkog htijenja i antikne baštine. Taj se oltar nalazi u crkvi sv. Martina u Civaldu (Čedadu). Ima oblik kovčega. Na prednjoj je strani »Maiestas Domini«, u mandorli je Krist između dva anđela, a samu mandorlu podržavaju četiri anđela. U ornamentici su još klasične reminiscencije astragala i lisnate vitice. Na pobočnim stranama prikazani su prizori poklona mudraca s jedne, a pohoda s druge strane. Na stražnjoj su strani stilizirani križevi, rozete i vitice (sl. 3.–4).

Pemov je oltar datiran po svom natpisu, te ga treba postaviti između g. 734.–735., a ta datacija (na bazi godine smrti čivdalskog vojvode Pema i kralja Rathisa) daje nam glavnu osnovku za stilističke zaključke.

Dok je dakle Pemov oltar spomenik, koji se pojavljuje u času, kada se figuralna plastika počinje gubiti, dotle je splitski reljef spomenik, koji se javlja kao znak novoga stilskega osjećaja na pomolu. Ta osnovna karakteristika očito izbija iz ornamentike dekorativnog ruba, koji je u Pemovu oltaru još u biti kasnoantikni, dok je na splitskoj ploči zreli troprutasti pleter.

Još bitnija je razlika u samom tretiranju figura. Linearna stilizacija haljina likova Pemova oltara očito se razlikuje od grube masivne plošnosti splitskih figura. U kompoziciji anđela i Krista u mandorli na Pemovu oltaru imamo određenu ritmičku cjelinu, koja ima svoju simetričnu ravnotežu iz antike, spojenu sa barbarskim »horror vacui«, karakterističnim za langobardsku,

⁸ Schaffran, *Die Kunst der Langobarden in Italien*, Jena 1941., str. 107.

odnosno barbarsku dekorativnu koncepciju. Taj isti ritam je još više naglašen u grupi triju kraljeva na njemu, osobito u stavu samih kraljeva, u kadenci držanja triju plitica sa darovima i u apstraktnom »nadrealizmu« figure iza Bogorodičina prijestolja i anđela, koji leti iznad grupe mudraca.

Najbitnija razlika je u samom obliku glave. Schaffran uzima kao osnovku langobardske skulpture ljudskoga lika t. zv. »Birnkopf«, glavu u obliku kruške, t. j. ovala, koji se iz kružnice sužava oko obraza u duguljastu formu. Tu »Birnkopf« možemo pratiti kod svih spomenika, koji su nam se sačuvali iz langobardskog teritorija, u prvom redu kod likova na Pemovu oltaru, pa u plutejima Kalikstove krstionice u Cividaleu, te u glavama koje su nam se sačuvala u t. zv. Carceri langobardi i t. d.⁹

Tim likovima nasuprot, glava splitskog vladara i njegovog dvorjanina imaju obični produljeni oval, karakterističan u raznolikim aspektima za čitavu figurálnu plastiku preromanike.¹⁰ Postavljanje splitske ploče u langobardsku umjetnost nema osnova, neovisno o neodrživosti same langobardske teorije za pleternu skulpturu i njene derivate uopće. Za to je Schaffranova teza samo neuspjeli pokušaj, da se dokumentiraju tvrdnje, koje je tridesetak godina ranije Stüchelberg bio nabacio.¹¹ Reljef vladara iz splitske krstionice svojim određenim ritmom likova i svojom likovnom strukturom nesumnjivo pripada našoj skulpturi druge polovine XI stoljeća.

2. *Fragmenti glava iz Šuplje crkve u Solinu, u zbirci društva »Bihać« u Arheološkom muzeju u Splitu* (sl. 5).¹²

Među fragmentima pluteja, koji je otkriven prilikom iskopavanja društva »Bihać« pod vodstvom Dyggvea na položaju »Šuplja crkva« u Solinu, gdje je pronađena trobrodna bazilika, na bazi prethodnih rasprava L. Katića, za nas su od većeg značenja fragmenti glava, od kojih je zanimljiv jedan sa većim dijelom muškoga lica (vel. 10/13 cm) i drugi sa dijelom čela i kose druge glave, a na kojemu je natpis s. MOISE. (vel. 24/15,5 cm). Jamačno je taj lik s aureolom prikazivao Mojsiju, kome je, kako se čini, uz sv. Petra, bila posvećena ta crkva, za koju Katić i Dyggve smatraju, da je bila krunidbena bazilika kralja Zvonimira.¹³ Tretiranje tih glava je veoma srodno tretiranju likova na reljefu hrvatskog kralja u splitskoj krstionici. Taj je tretament dao Dyggveu

⁹ Schaffran, o. c., sl. 30a i 35b.

¹⁰ Schaffran, o. c., sl. 43 i sl. 46, donosi reprodukcije reljefa ratnika u Capui i jednog reljefa u Untermejeru, koji pokazuju, i na terenima langobardske predominacije, skulpture bez izrazitog langobardskog pečata.

¹¹ Stüchelberg, Langobardische Plastik, München 1909.

¹² Dyggve, o. c., str. 133 i T. VI, 18. O tom nalazu v. također Karaman, Otkriće kraljevskog samostana iz XI. st., Split 1931, str. 14; Katić, Voda po starohrvatskom Solinu, Split 1939, str. 17; Katić, Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira?, Hrvatsko kolo 1942, str. 186.

¹³ Lik Mojsije se često pojavljuje osobito u redovničkim crkvama u kasnijem Srednjem vijeku. Dok se ranije, u starokršćansko doba, prikazivao u sklopu velikih biblijskih prizora (portal sv. Sabine u Rimu, mozaici u S. Maria Maggiore), kasnije se njegov lik ograničava na predstavi zakonodavca ili osloboditelja s mjedenom zmijom, dok potpuno nestaje lik Mojsija, koji probija vodu iz hridine (Künstle, Ikonographie der christlichen Kunst, Freiburg, str. 288–290).

i bazu tvrdnji, da je i splitski reljef dio plastičnog dekora te crkve. Fragmenti iz sv. Mojsije imaju stoga, baš radi tih analogija, neobično značenje i pokazuju nam kako se i u stiliziranim i šematskim figurama preromanike mogu naći elementi jednog likovnog rukopisa kao i da se pri obradi pojedinih figura mogu naći analogije, koje karakteriziraju likovnu koncepciju jednoga klesara, ili bar jedne klesarske radionice, sve kad oba reljefa i ne bi pripadala istoj crkvi.

3. Reljef »*Maiestas Domini*« nad ulazom u groblje Sustjepan u Splitu (sl. 6).¹⁴

U vanjski zid groblja Sustjepan kod Splita uzidan je mramorni trokutasti zabat crkvene pregrade, koji je jamačno pripadao crkvi sv. Stjepana »de Pinis« (»pod borovima«), koja se često spominje u dokumentima iz vremena hrvatskih narodnih vladara. Na tome fragmentu, vel. 86/67 cm, nalazi se reljef Krista u slavi. Krist, bosonog, odjeven u klasičnu haljinu, sjedi na tronu. Lijevom rukom drži knjigu, a desnom blagosilja. Oko glave mu je aureola, u koju je upisan križ sa jednakim krakovima. Prijestolje podržavaju anđeli u dugim haljinama sa stiliziranim krilima i malom aureolom. Reljef je uokviren stiliziranom lozicom.

Reljef pripada ikonografskom tipu Krista u slavi ili »*Maiestas Domini*«. Opće je poznat razvoj toga tipa u općoj povijesti umjetnosti. Kod nas je on također vrlo čest. Javlja se na bizantskom reljefu Krista na prijestolju u rapskoj katedrali.¹⁵ Krist u mandorli među anđelima nalazi se i na pragu vratiju zadarskog sv. Lovre,¹⁶ a u mandorli među svecima je na freski u celi zvonika zadarske sv. Marije. Sličan motiv – ali sa ikonografski srodnom temom Uzašaća – imamo na Buvinovim vratnicama u Splitu.¹⁷ Ponovo nam se Krist na prijestolju, bez okolnih anđela, javlja u drugoj polovici XIII. stoljeća u luneti splitske crkve sv. Duha.¹⁸

Motiv »*Maiestas Domini*« možemo pratiti u zapadnoevropskoj umjetnosti od VII do XIII. stoljeća. Od Pemova oltara, karolinških minijatura (Codex aureus iz st. Emmerana, biblija sv. Kalista) i reljefa od slonove kosti provlači se taj motiv sve do svećanih romaničkih i gotičkih portala. (S. Gereon u Kölnu, S. Maria in Kapitol u Kölnu, Limburg, Soest, St. Trophime u Arlesu, Moissac, Bourges, Chartres i t. d.) S druge se pak strane, sa odgovarajućim drugim duhom, tema proširila i u bizant. ikonografiji, od mozaika u raven-skim bazilikama i od reljefa »*Maiestas*« u sv. Marku u Veneciji do brojnih varijacija u apsidalnim konkama u freski i mozaiku.¹⁹

¹⁴ Karaman, Deux portraits des souverains yougoslaves sur des monuments dalmates de haut moyen-âge, Byzantion, O. IV, 1927–28, Liege 1929; Karaman, O starom benediktinskom samostanu sv. Stjepana pod borovima u Splitu, Novo Doba, Uskrs 1935; Karaman, Živa starina, Zagreb 1943, str. 84–85; Abramić, Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie, Recueil Uspenski II, (cit) str. 326 i T. 49. I.

¹⁵ Abramić, o. c., Rec. Usp. T. 49, 2.

¹⁶ Karaman, o. c., Vj. hrv. arh. dr. XXII–XXIII, str. 16.

¹⁷ Karaman, Buvinove vratnice i drveni kor splitske katedrale, Rad 275, Zagreb 1942, str. 26.

¹⁸ Fisković, Nekoliko neobjelodanjenih romaničkih skulptura u Splitu, Serta Hoffileriana, str. 448–449, sl. 4.

¹⁹ Künstle, o. c., str. 605 ss (gdje je navedena obilna literatura).

Splitski je reljef ujednostavljena i šematizirana ranoromanička varijanta.

I Karaman i Abramić su već uočili bitne karakteristike našeg reljefa, u kome se već osjeća proboj romaničkog stilskog shvaćanja i datirali su ga u drugu polovicu XI. stoljeća. Tu dataciju – uzevši u obzir već zreli osjećaj plastičnosti i obline, koji smo uzalud tražili u reljefu hrvatskog vladara u splitskoj krstionici, pa određenu dinamiku u likovima anđela, nov smisao za komponiranje figura, koje nisu više samo dio dekora, konačno probuđeni ornament lozice – mi bismo pomaknuli do pred kraj stoljeća, postavljajući čak i mogućnost, da je reljef mogao nastati u našoj konzervativnoj sredini i prvih godina XII. stoljeća. Na putu ka pravoj romanici taj reljef je značajna ljestvica.

4.-7. *Fragmenti transena iz Biskupije u Muzeju hrvatskih starina u Splitu* (sl. 7.-12.).

Među brojnim fragmentima kamenog crkvenog namještaja, koji su otkopani na »Crkvini« u Biskupiji, pronađeni su i dijelovi bogato dekoriranih transena, koje su bile ukrašene ljudskim likovima. Premalo je fragmenata, da bi se te transene (ili, čak, ta transena) mogle rekonstruirati. Svim je tim fragmentima zajedničko, da su obrađeni s jedne i s druge strane, i to tako, da se na poledini ponavlja lik s prednje strane, ali u grubljim crtama i u šematskijem tretmanu. Najznačajnije četiri skulpture, koje se uklapaju u tu transenu, jesu likovi vojnog dostojanstvenika, svećenika – sveca sa tonzurom i Bogorodice s Djetetom, koji su pronađeni u iskopinama fra Luje Maruna godine 1889.-1894.,²⁰ i glava Bogorodice, nađena godine 1950. u iskopavanjima dr. S. Gunjače, u kojima je izvršena naučna revizija Marunovih istraživanja.²¹

Lik dostojanstvenika je sačuvan u dva fragmenta, koji se tačno spajaju. Visina je tako sastavljene cjeline 25 cm, šir. 13,5 cm, a debljina 6 cm.

Na prednjoj strani su na tom zanimljivom liku odjeća i oružje sa raznim pojedinostima mnogo brižljivije tretirani.

Karaman je dao u »Živoj starini« (I. c.) detaljan opis prednje strane i opisao frizuru, odjeću, ukras i oružje. Na drugoj se strani ponavlja ista šema, ali su elementi dani mnogo šematskije. Glava ima istu kratku kosu i istu podrezanu bradicu. Kratka haljina, na kojoj nije istaknuto suženje oko pasa, ima isti šiljasti otvor oko vrata, ali bez troprutastog ruba. Ni dno haljine nema malih kuglica. Stiliziranom rukom ratnik podržava mač istoga tipa. Sa pasa visi ista kesica.

²⁰ O tim fragmentima usporedi: Radić, Primjedbe na izvješće »Katoličke Dalmacije« o raspravi, koja se razvila u V. odsjeku I. kongresa kršćanskih arheologa u Spljetu (Starohrvatska prosvjeta I, str. 122); Radić, Starohrvatski ratni mač (Starohrv. prosvj. I, str. 246), Abramić, Quelques reliefs d'origine ou d'influence byz., o. c., str. 326-327, Karaman, Deux portraits, o. c., sl. 3, str. 329; Karaman, Iz kolijevke, o. c., str. 130-131, sl. 145; Strzygowski, Altslavische Kunst, Augsburg, o. c., sl. 199; Karaman, Živa starina, o. c., str. 74-75; Gunjača, Biskupija, Hrv. Enc. II, 1941, 593-594; Šeper, Reljef iz Zadra sa prikazom Kristova rođenja, Hrv. Smotra 1943, 11-12.

²¹ Glavu je pronašao dr. S. Gunjača, te mi ju je ustupio, da je ovdje objelodanim, kao i fragment anđela, o kome će biti kasnije govora.

Mač,²² odjeća,²³ pločice na dnu haljine,²⁴ frizura i t. d. dostojanstvenika sa transene iz Biskupije dali su povoda detaljnim analizama kulturno-historijskog karaktera, koje ovdje izlaze iz našeg okvira.

Pokušaj identifikacije dostojanstvenika sa kninskim županom Jurinom, koji se spominje kao učesnik tobože na posveti kninske katedrale,²⁵ izgubio je svaku vjerojatnost sa činjenicom, da je Gunjača dokazao, da ni u kom slučaju nije crkva u Biskupiji bila katedrala grada Knina.²⁶

Drugi fragment je glava svećenika sa tonzurom i sa aureolom. Lice je golobrado. Aureola nam očito govori, da se radi u svecu. Veličina je fragmenta: vis. 10 cm, šir. 11 cm, a debljina 6 cm. Glava je spojena sa rubom transene, na kome su na prednjoj strani slova MI. Slična je obrada na obje strane: šematski prikazane su duguljaste ovalne oči, sasvim stilizirani su nos i usta, kosa je jednostavno šrafirana kosim prugama.

Tonzura se javlja u formi, koja je bila uobičajena u Italiji i poznata pod imenom »corona«, »forma coronalis« ili »tonsura s. Petri«.²⁷

Treći fragment prikazuje Bogorodicu s Djetetom. Visina mu je 15 cm, šir. 13,5 cm, a debljina 6 cm. Vrlo je šematski prikazana Bogorodica, koja sjedi i drži Dijete u krilu. Nedostaje Bogorodičina glava. Velike stilizirane ruke podržavaju Dijete, koje sjedi, u dugoj haljini i drži u ruci nejasni predmet. Dok se Bogorodičina haljina nabire na koljenima, Kristova pada u okomitim naborima. Na stražnjoj strani se ti nabori ne vide, te je odjeća tretirana plošno. Drukčija je impostacija ruku, ali ima više pokreta.

Četvrti fragment, glava Bogorodice, koji je nedavno otkriven, ne poklapa se potpuno sa prije opisanim likom Bogorodice, kojoj glava nedostaje, ali disproporcije u ovim figurama ne isključuju iznenađenja, tako da je i ta

²² Taj je mač osobito važan za proučavanje našeg oružja. To je tip mača, poznat iz karolinških i vikinških nalaza, sa dvosjeklom oštricom i drškom u formi pečurke. Za taj tip mača i njemu slične kao i za s njim povezane probleme uporedi: Radić; Starohrvatski ratni mač, o. c.; Radić, Mrtvački prilozi nađeni u starohrvatskim grobovima u Koljanima kod Vrlike, Starohrv. prosvj. III, 1897, str. 99 ss; Radić; Mrtvački ostaci iz triju starohrvatskih grobova uz ruševine bazilike sv. Marije u Biskupiji kod Knina, ib. III, 1897, str. 33 ss; Truhelka; Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne, Glasnik zem. muzeja za B. i H., XXVI, 1914, str. 240; Karaman, Živa starina, o. c., str. 125–127; Šeper, Dva neobjelodanjena starohrvatska nalaza iz Posavske Hrvatske, Hrv. Smotra 1944, XII, 200–209; Karaman; Osvrti na neka pitanja iz arh. i pov. umj., Star. prosvj. III, S., br. 2, str. 87–88.

²³ Karaman vidi u odjeći tog dostojanstvenika oblik starohrvatske nošnje i donosi kao komparaciju lik velikaša iz menologija cara Vasiliia II. (976–1025) u Vatikanu, koji oličuje Bugarina, koji ubija kršćanina, u kome je Niederle gledao ne tursko-bugarsku, već slavensku nošnju. Uporedi: Karaman, Iz kolijevke, str. 130–131, i sl. 146. Ima i analogija sa odjećom kraljeva na reljefu triju kraljeva u zadarskom Arheološkom muzeju.

²⁴ Karaman je našao bakarne pločice u Glavičinama i doveo ih s pravom u vezu s našom skulpturom. Uporedi: Karaman, Iskopine društva »Bihać« u Mravincima i starohrvatskog groblja, Rad J. A. 268, Zagreb 1940, str. 16–17.

²⁵ Abramić u Rec. Usp. o. c., str. 327.

²⁶ Gunjača, O položaju kninske katedrale, Starohrv. prosvj. III, serija, br. 1.

²⁷ O tonsuri uporedi osobito Fuchs u Lexikon für Theologie und Kirche (Tonsur), X, Freiburg 1938, str. 207–208; Giambene, Tonsura, Enc. It. Treceani, XXXIII, 1937, str. 1034–1035; Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1887, 123–124 sv. 8, Tonsura se javlja najprije na istoku u poč. IV. st., a na zapadu nešto kasnije. Najstariji je tip potpuno rezanje kose, o kome govori sv. Jerolim. Glavni tipovi tonsure ranog Srednjeg vijeka su: tonsura s. Pauli (potpuno šišanje), na Orijentu, tonsura s. Joannis ili Simonis Magi (šišanje poprečne trake od uha do uha, u Irskoj, Škotskoj i katkad u Francuskoj) i spomenuta tonsura s. Petri.

kombinacija moguća. Veličina glave je $7/8$ cm, a ako priljubljeni fragment okvira uračunamo u cjelinu, onda je veličina 10,5/11,5 cm. Debljina je 6 cm.

Lice ima kruškolik oblik sa velikim jajolikim šematskim tretiranim očima, kao na likovima dostojanstvenika i sveca svećenika. Isto su tretirani i jednostavni nos i usta poput urezane crte, koja se na krajevima širi, ili poput položenog velikog slova I. Oko glave Bogorodice je aureola, a na odjeći, nad čelom, urezan je mali križić, koji se inače javlja na tom mjestu u gotovo svim spomenicima starije Bogorodičine bizantinske ikonografije.²⁸

Osim ova četiri velika fragmenta, sačuvali su nam se još neki djelovi tih transena, koji imaju iste karakteristike kao i četiri opisana figuralna fragmenta, te su obrađeni na obje strane. Na okvirnom rubu se nalazi natpis s imenima evanđelista, tako da se fragmenti životinja, koji su se sačuvali, mogu identificirati kao simbol evanđelista. Od tih fragmenata, koji su inače značajni najviše za buduću rekonstrukciju transena, figuralni je samo jedan lik, od kojega je gornji dio bio još Radić g. 1896. objelodanio, a donji dio pronašao dr. Stjepan Gunjača u svojim iskapanjima g. 1951. Možda taj lik prikazuje anđela, koji bi tu simbolizirao evanđelistu Matiju. Spojeni lik je vrlo zanimljiv. Visok je 19 cm, širok 10,5 cm, a debeo 6 cm. Glave nema. Na prednjoj strani je lik, mnogo brižljivije obrađen, i odjeven u suknju, koja je izljebljena, sa žljebovima, koji svršavaju u polukrug. Iz suknje vire noge sa rustično tretiranim prstima, koji se okomito spuštaju. Potećirano velika ruka drži knjigu, iznad koje se vjerojatno vidi perje krila. Na poledini je traitement mnogo grublji i rustičniji. Na ruci se raspoznaje rukav, suknja nema ornamenta, knjiga je mnogo veća, a krilo nije jasno tretirano. (sl. 12).²⁹

Umjetnički značaj ovih transena je nesumnjiv. Ako analiziramo zajedno sve ove fragmente, možemo da utvrdimo rad jedne te iste ruke. Klesar ima zadat da izradi transenu sa šupljim međuprostorima i da figuru pokuša dati reljefno i s obje strane, jer se ona i s jedne i s druge strane mogla vidjeti. U izradi samih likova on šematski stilizira i vrlo je daleko od realizma i u koncepciji i u proporcijama. On ne ide za tim, da postigne pravilne omjere ljudskoga tijela, već bitne dijelove kao glavu i ruke izrađuje u nerazmjerno većim dimenzijama. U koncipiranju figure imamo svijesnu tendenciju k nekoj apstraktnosti i transcendentnosti, koja je tipična za Bizant, ali – na taj način – mnogo više u svojoj općoj koncepciji za karolinške i otonovske minijature, samo je naš klesar bez njihove finoće i elegancije. Ta sklonost k nekom, da tako kažemo, ekspresionizmu, dolazi osobito do izražaja u ogromnim stiliziranim očima sa nerazmjerno velikom ovalnom šupljinom, što se osobito vidi iz naše slike 7, gdje su sve tri glave u istoj veličini uporedo poredane. Usprkos neospornoj rustičnosti izrade, ne može se poreći ovim fragmentima svijesna likovna volja.

Na poledini transene izrada je šematskija u detaljima, ali su osnovne crte koncepcije jednake. U pojavi, što je transena izrađena s obje strane, ne treba gledati neku tendenciju k postizanju plastičnog oblog lika, već logičnu posljedicu, što je transena bila gledana s jedne i s druge strane.

²⁸ V. osobito u Diehl, Manuel de l'art byz., Paris 1910, passim.

²⁹ O fragmentima transene, koje je već Marun bio našao, v. Radić, Nekoliko ulomaka kamenitih rešetaka (transennae) i krstova pripadajućih bazilici S. Marije u Biskupiji kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, II, 1896, br. 4, str. 211–214 i sl. 1–3.

Ne možemo povezati te radove ni uz koju ličnost, a ne možemo im naći ni blizih komparacija u tretiranju ili u oblikovanju u suvremenoj im plastici, osim u općem konspektu. I pitanje njihove datacije ostaje otvoreno. Dok se kod nošnje ratnika mogu naći analogije sa odjećom triju kraljeva iz ploče u Arheološkom muzeju u Zadru, na kojoj je prikaz rođenja Kristova i poklona mudraca, kao što je uočio Šeper, a za koju i mi smatramo da je iz VIII. stoljeća, dotle je conspectus mnogo bliži osvitu romanike i govori nam radije za drugu polovicu XI. stoljeća. U svakom slučaju su ti fragmenti od prvo-razrednog značaja možda među najzanimljivijima na tom putu ljudske figure u doba naše starohrvatske plastike.

8. *Zabat sa slikom Bogorodice iz Biskupije* u Muzeju hrvatskih starina u Splitu (sl. 13).

Među brojnim ostacima trokutnih zabata crkvenih pregrada nađenih u starohrvatskim crkvicama ističe se i odvaja zabat iz Biskupije, na kome je prikazan lik Bogorodice. Četiri fragmenta, sada rekonstrukcijom povezana, koji tvore zabat, visoki su zajedno 70 cm, široki 68 cm, a debljina im je 11 cm.³⁰ Okvir se zabata sastoji od dvije bordure. Na vanjskoj su urezane kuke, koje, protivno uobičajenom istom smjeru, tendiraju naizmjenice centru u protivnom pravcu. Unutrašnja ima trolisne klasične palmete, koje su naizmjenice okrenute prema vani i prema unutra i najavljuju svojim povratkom blizinu duha romanike. Sam je lik Bogorodice sasvim plošno tretiran. Crte lica su označene jednostavnim urezima. Oko glave je aureola. Na plaštu nad čelom je urezan križić, sastavljen od četiri mala kruga. Plašt je prebačen preko ramena, a nabori se karakteristično spuštaju dijagonalno od lijevog ramena. Ruke su podignute s otvorenim dlanom prema gledaocu. Na kraju rukava je ukras sa kružićima položenim u križ i središnjim ukrasom poput slova X. Iznad glave Bogorodice je urezan križ jednakih krakova. Oko lika Gospina nema uobičajenih kratica (MR ΘV ili slično).

U obradi lika Bogorodice na zabatu nemamo onu »pleternu« stilizaciju kao na reljefu hrvatskog kralja u splitskoj krstionici, a niti plastičnih reljefnih sklonosti na biskupijskoj transeni. Ovdje u tretmanu osjećamo apsolutnu plošnost, koja nam govori o čisto slikarskom shvaćanju, ili bolje o direktnom utjecaju samog slikarstva u procesu buđenja figuralne predstave u našoj preromaničkoj plastici. Na ravnoj su plohi plitkim zarezima označeni obrisi, da bi izbila silueta figure. Nema ni plastičnosti ni obline, a jedino je trokutasta poledina blago konkavna, da odskoči bareljef. Nema ni onog tipičnog dekorativnog osjećaja, koji karakterizira one figure, koje su se direktno razvile iz pleterne ornamentike, te su stoga i podređene zakonima pletera.

Jedino je polihromija bila sposobna da daje života i plastičnosti takvom tretiranju, te pretpostavljam, kao vrlo vjerojatnu mogućnost, da je reljef bio polihroman.

³⁰ O reljefu Bogorodice: Radić, Tegurić starohrvatske biskupske crkve sv. Marije u Biskupiji kod Knina sa plohorezanim Gospinim poprsjem, Starohrv. prosvj. I, 1894, str. 7-9; Strzygowski, Altslavische Kunst, Augsburg, 1892, str. 182; Abramčić, Quelques reliefs u Rec. Usp. o. c., str. 326 i sl. 103; Karaman, Iz kolijevke, o. c., str. 117, sl. 113; Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd 1922, str. 169; Gunjača, Biskupija, Hrv. Enc., o. c., Karaman, Živa starina, o. c., sl. 76-77.

Analogije sa bizantskom ikonografijom su tolike, da bismo gotovo mogli pretpostaviti rad bizantinskog klesara, da nemamo u tretiranju dekorativnog ruba i ostalih fragmenata pregrade, u rustičnosti klesanja i u općem utisku, argumente, da se ipak radi o domaćoj ruci, koja je bila pod jakim i direktnim utjecajem bizantske ikonografije.

Već je Radić bio uočio, da je naš klesar imao za uzor jednu ikonu, i našao je analogije u umjetnosti Bizanta. On spominje vrlo široke komparativne analogije: poprsja Bogorodice u medaljonu na mozaiku narteksa sv. Sofije u Carigradu i na mozaiku velikog luka u istoj crkvi.³¹ Taj mozaik ima analogija u frontalnom stavu Bogorodice i u križiću na čelu, ali se inače Bogorodičin lik ikonografski razlikuje.³²

Slična je odjeća i na poznatom mozaiku iz Niceje, ali su tu ruke široko raširene. Tretman nabora je prilično blizak, osobito u poprečno dijagonalno prebačenom plaštu.

Među brojnim spomenicima bizantskog slikarstva i skulpture, na kojima se pojavljuje sličan oblik križića na plaštu, iznad čela, i ornamenti na rukavu, spomenut ćemo samo poznati reljef iz S. Maria in Porto u Raveni,³³ gdje se pojavljuje križić u formi četiriju kružnica, kao u nas.³⁴

Jednaki stav Bogorodice, sa isto tako postavljenom rukom i dlanom, i sa slično nabranim plaštem imamo na poznatom kovčežiću od slonove kosti u Museo Nazionale u Firenzi³⁵ i na kameji Nikifora Botoniata (1078.–1081.).³⁶ Ne mislimo reći, da je neki od tih spomenika bio direktni uzor našem reljefu, već da je taj ikonografski lik bio raširen, te je jednim svojim krakom dopro i do Biskupije.

Te ikonografske analogije nas navode na dataciju u drugu polovicu XI. stoljeća. Za to su također važni argumenti ornamentika ruba zabata, pa vodoravnih greda iste pregrade sa klasničnim motivima i razvijenim profilom, i konačno, kako je Karaman istaknuo, slovo O iz natpisa sa dvije točkice posred slova, a s unutrašnje strane, kako je za drugu polovicu XI. stoljeća kod nas karakteristično.³⁷

9.–10. *Raspela iz Brnaza i iz Biskupije* u Muzeju hrvatskih starina u Splitu (sl. 14.–15.).

U iskopavanjima, koja su vršena na položaju Miholjača u selu Brnaze blizu Sinja, gdje je dr. S. Gunjača otkrio g. 1947. starohrvatsku crkvu sa šestero-lisnim tlocrtom, pronađen je i mali fragment kamenog raspela. Fragment je visok 9 cm, šir. 12 cm. Na njemu se vidi gornji dio urezane i šematski ocrtane glave sa aureolom. Na jednostavno ocrtanoj obloj plohi glave, oko koje je aureola, ucrtani su urezima oči, nos i usta. Iznad glave je natpis IESUS Fi(lius) DEI. Krist iz Brnaza je nastarije raspelo u našoj umjetnosti, za koje znamo,

³¹ Radić, o. c. I. c. (po Schnaase, Geschichte der Bild. Künste III, str. 202, sl. 52, str. 233–234, sl. 58).

³² Diehl, Manuel, sl. 239.

³³ Diehl, o. c., sl. 302.

³⁴ Vidi također i Syčev, Sur l'histoire de l'église du Sauveur à Neredicy près Novgorod, Rec. Usp. II, za širenje tog tipa križića na odjeći i do Rusije i na liku svetica (T. X.).

³⁵ Diehl, o. c., sl. 315.

³⁶ Diehl, o. c., sl. 320.

³⁷ Karaman, Osvrti, o. c., Star. prosvj. III S, br. 2, str. 100.

ako isključimo male Enkolpione iz splitske riznice, koji su vjerojatno import. Sačuvao se samo taj mali dio glave, i to u tako rustičnom i grubom »crtežu«, da je nemoguće izvršiti detaljniju ikonografsku analizu, jer nedostaju bitni dijelovi: ruke, noge, odjeća, čavli, brada i t. d. Vrlo vjerojatno je to raspelo pripadalo ikonografski, u svojim osnovnim konturama, općem tipu raspela predromaničke umjetnosti, koje je i na istoku i na zapadu uglavnom od VIII.–XI. st. imalo isti osnovni tip.³⁸ To je tip raspela, koji je potekao iz palestinsko-sirijskoga kulturnoga kruga, a ima kao glavne elemente živog bradatog ili golobradog Krista, pričvršćenog o drvo križa sa četiri čavla, odjevenog u »colobium« i u »tunicu manicatu«, koga često prate mjesec, zvijezde, ili Marija i Ivan. Uz natpis našeg križa je dapače, i neki znak, koji bi mogao biti pentagram ili baš zvijezda iz ove ikonografske šeme.

Ako stilski analiziramo taj mali fragment, možemo jedino istaknuti, da se tu u biti ni ne radi o plastici, već je sasma dominantan osjećaj krajnje plošnosti i negacije obline. Rustična ruka odaje osim toga totalni primitivizam.

I u Biskupiji su davno nađena tri fragmenta jednog kamenog raspela: gornji dio glave s aureolom i desni i lijevi ugaoni krak ruke.³⁹ Natpis se može rekonstruirati. Riječ IES(us) iznad glave se nastavlja u NAZA(re)N(us) RE(x) pod lijevom i IVDEORUM pod desnom rukom. Veličina tih fragmenata je $14 \times 9 \times 10,5$ cm (Glava), $14,5 \times 10,5 \times 8,5$ cm (desni krak) i $12 \times 10 \times 7$ cm (lijevi krak). Iako su ti fragmenti toliko oštećeni i maleni, da se ne mogu podvrći stilskoj ili ikonografskoj analizi, potencirana plastičnost i oblina, koja izbija iz oblika glave i iz fragmenata desne ruke, indiciji su, da se tu prije radi o djelu već romaničke koncepcije, te bih to raspelo postavio vjerojatnije u rano XII. stoljeće. Raspelo iz Brnaza, iako izmiče tačnoj dataciji, ipak se uz veću probabilnost može postaviti u okvir epohe, koju analiziramo.

11.–13. *Reljef ratnika iz Pridrage* u Muzeju hrvatskih starina u Splitu (sl. 16).

Reljef pastira iz Pridrage u Muzeju hrvatskih starina u Splitu (sl. 17).

Reljef lovca na jelene iz Novigrada (izgubljen, sl. 18).

Ova su tri reljefa srodna i po tipu i po šematici.

Dva su nađena u Pidrasi kod Novigrada, gdje se nalazi crkva sv. Martina sa trolisnom apsidom, a nedaleko nje, na položaju Mihovilac, crkva u obliku šesterolista, koju je otkrio dr. S. Gunjača g. 1940.

Fragment sa likom ratnika nađen je g. 1891, vis. 37 cm, šir. 22 cm, deblj. 13 cm.⁴⁰ U troprutastom okviru prikazan je bradati ratnik sa zamahnutim mačem u desnoj ruci, dok lijevom drži okrugli štit. Donjeg dijela tijela nema. Pred likom je nejasan predmet poput koplja, koje je možda bilo vjerojatno u ruci propaloj figuri pobijeđenog neprijatelja, koja bi bila mogla popunjavati kompoziciju. Iz troprutastog okvira – lozinog pruća – izvire stilizirani grozd. Obrada je šematska, stilizirana, plošna, primitivna.

³⁸ Usporedi Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst* I, Freiburg 1928, str. 448–458; Cibulka, *Starokršćanska ikonografija a zobrazování Ukřižovaného*, Prag 1924.

³⁹ Radić, *Nekoliko ulomaka kamenitih rešetaka (transemae) i krstova pripadajućih bazilici sv. Marije u Biskupiji kod Knina*, *Starohrv. prosvj.* II, 1896, br. 4., str. 214–216, sl. 4.

⁴⁰ Ratnik iz Pridrage je reproduciran u: Radić, *Starohrvatski ratni mač*, *Starohrv. prosvj.* I, Knin 1895, str. 245–246; Karaman, *Iz kolijevke*, o. c., sl. 130. Tu se analizira odjeća, mač i t. d. Pastir iz Pridrage i lovac iz Novigrada nisu objelodanjeni.

Još je primitivniji drugi, manji fragment, koji je otkopao dr. S. Gunjača kod spomenute crkve u Pridraži, (vis. 19,5 cm, šir. 22,5 cm, deblj. 11,9 cm). Čovjek s frulom u ruci stoji uspravno, en face, sa podignutim rukama. Na njega je nasrnula životinja poput psa. Cjelinu zatvara kanelirani stup. Radi se vjerojatno o liku lovca ili pastira u jednoj realističnoj sceni. To možemo pretpostaviti s većom vjerojatnosti, nego li da tu imamo reljef Silvana ili lika iz njegova kulta, premda bi izrada mogla biti na isti način rustikalno antikna kao primitivno ranosredovječna. Dapače u rustično-antiknim reljefima Bosne mogu se naći neke analogije u tehnici i stilu, koje nas dovode u sumnju.

Treći je reljef bio položen uza zid novigradske crkvice sv. Kate iz XVII. st. Na reljefu je jahač na konju u lovu na jelena. Pod nogama konja su troprutaste pruge, koje djeluju kao jasna reminiscencija pleternih ornamentalnih tendencija. Jelen sa velikim rogovima u brzom je trku. Okolo se vide tragovi troprutastog, odnosno profiliranog okvira. Reljef je propao za vrijeme prvoga svjetskog rata, tako da mu ne znamo dimenzije. O njemu sudimo po sačuvanoj fotografiji, na kojoj se čini da je reljef debljine, kao što su otprilike ostali reljefi, koji su služili kao dio dekora crkve. To možemo suditi utoliko više, što nam je reljef fotografiran uz fragment pleternoga kamenog crkvenog pokućstva. Nikako ne odaje, da bi bio stećak, ili dio stećka, na što bi po tematici logično odmah pomislili.

Teško je ući u detaljnije identifikacije prikaza na reljefima. Prvi vjerojatno prikazuje, kako Karaman veli, »starohrvatskog junaka sa štitom i mačem«. Ostale atribucije, koje bi se mogle nabaciti (sv. Juraj, Martin, Mihovil), nategnute su i neuvjerljive. Tako je Radić nagađao, da bi predstavljao sv. Martina u času, kad je bio još katekumen i rimski konjanik, koji je presjekao svoju hlamidu, da odjene prosjaka Ambijana. Kod drugog lika iz Pridrage, usvojiv alternativu, da bi bio iz ranog Srednjeg vijeka, imali bismo, kako smo rekli, prikaz pastira ili lovca, na koga je nasrnula životinja. Frula i pas (?) su nam indiciji, da se radi o pastirskom ili lovačkom prizoru, ali je očito, da nam se sačuvao samo fragment. Pravi lovački prizor imamo na novigradskom fragmentu, na kome lovac-konjanik nasrće na jelena, u kompoziciji jednostavno i sugestivne snage. Lov na jelena se češće spominje u našim sredovječnim izvorima. Dok nam čista rustika tih reljefa, a osobito prvih dvaju, ne daje profil jačih klesara, već govori samo kroz opće elemente stila vremena (stilizacija, plošnost, šematsko tretiranje), sva su tri reljefa značajna baš po svojoj tematici.

Bizant je poznao profane prizore lovova i borbi. Već je Prokopije spominjao profane prizore (borbe i ratove) u dekoru carigradske Chalke.⁴¹ Buđenje profanih elemenata se ojačalo u doba ikonoklastičnih borbi. Srodne motive imamo na sarkofagu s lovom u Civita Castellana i na jednom reljefnom fragmentu u rimskoj crkvi s. Saba.⁴² Iako se ne može poreći, dakle, razgranatost tih motiva, nije nemoguće, da su ti motivi nastali i spontano kod nas, kao odraz lokalnog običaja i domaćih pastirskih prizora, koji se mogu povezati uz, u prošlosti lokalno jako uvriježeni, kult Silvana. Prizor

⁴¹ Wulff, *Altchristliche und byz. Kunst*, Berlin-Neubabelsberg 1914, str. 447-448.

⁴² Rivoira, *Le origini dell'architettura lombarda*, I, str. 174, *Bolletino d'arte* 1941, sl. 121 i str. 235, sl. 3.

iz lova ima i poznata ploča na Koločepu, a ogromna proširenost motiva na stećcima Bosne govorila bi u prilog taj »lokalnoj« tezi.

Vrlo bliski temat i obradu lova na jelena imamo na stećku kod Uboskog (kot. Ljubinje), gdje lovac sa lukom i strijelom navaljuje na jelena, a medvjed skače na čovjeka-lovca.⁴³ Tu, dakle, imamo analogija i sa pridraškim i novigradskim reljefom. Lovac, koji navaljuje na propetog medvjeda, pojavljuje se i na stećku iz Podgradinja u Gor. Hrasnu (Stolac).⁴⁴ Prizore iz lova sa jelenom i kavalkadu konjanika vidimo na stećku »Kulina bana« iz Donje Zgošće (Visoko),⁴⁵ a i drugdje na stećcima imamo slične prizore (Risovac ispod Čvrstnice,⁴⁶ Žitomislić niže Mostara,⁴⁷ Podborje u Dugom Polju,⁴⁸ Sliškovića groblje kod Širokog Brijega,⁴⁹ Dragačina kod Mostara⁵⁰ i t. d. U svim tim reljefima kao da osjećamo neki kontinuitet i po tematici i po obradi iz naših dviju skulptura, za koje plošna stilizacija, ostaci ornamentike, jake reminiscencije na troprutaste pruge i t. d. govore ipak za dataciju prije g. 1100. ili oko nje. S tog stajališta bi naša dva reljefa: pastir iz Pridrage i lovac iz Novigrada, imali svoj značaj i otvarali niz skulptura, lovačkih prizora na stećcima Bosne, koje u mnogočemu čekaju dalja razjašnjenja sa ikonografskog i likovnog stajališta. Naravno, ta je veza i za nas još samo privlačiva hipoteza, i takvom i ostaje.

Stilski, usprkos totalnoj rustici, osjećamo, da smo na posljednjoj etapi oslobađanja pleterne šeme. Na reljefu ratnika iz Pridrage se troprut javlja samo na okviru, na reljefu pastira iz Pridrage mogli bismo ga osjetiti na stupu, na lovcu iz Novigrada javlja se donekle na troprutastoj bazi konja. Likovi su dobili pokreta i života, bar u nekoj mjeri nisu više apstraktne kompozicije, koje bi bile samo simbol. Likovi se ovdje kreću, ratnik vitla mačem, lovac se bori sa životinjom, jahač jaše na konju. Prizori su to iz života i svagdašnjice. To je ona nova komponenta, koja ulazi u našu skulpturu u drugoj polovici, a osobito potkraj XI. stoljeća, i koja će, stoljeće i pol kasnije, u prizorima mjeseci trogirskog Radovanova portala, doživjeti genijalnu realizaciju u zrelim oblicima romanike.

14. Reljef sv. Jurja (?) u Žrnovnici (sl. 19).

Na pročelju župske crkve u Žrnovnici kod Splita uzidan je reljef vel. 123/80 cm. Srednje je polje ispunjeno likom konjanika, koji lijevom rukom podržava uzde konja, a desnicom probada kopljem veliku četveronožnu neman. Rustični je klesar vrlo primitivno postavio lik uz konja, glavom u profilu, a tijelom en face, da bi prikazao jahanje. Oko reljefa ide niz kružića, a sa tri strane i rub od pleternih vitica, dok je četvrti rub bez ornamenta. Abramić je iscrpno proučio ikonografiju i ornamentiku toga reljefa.⁵¹

⁴³ Čurčić, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, Gl. drž. muz. u Sarajevu, LV, 1943, T. III, 9.

⁴⁴ Čurčić, o. c., sl. 8.

⁴⁵ Čurčić, o. c., T. IV, sl. 10.

⁴⁶ Čurčić, o. c., T. IV, sl. 11.

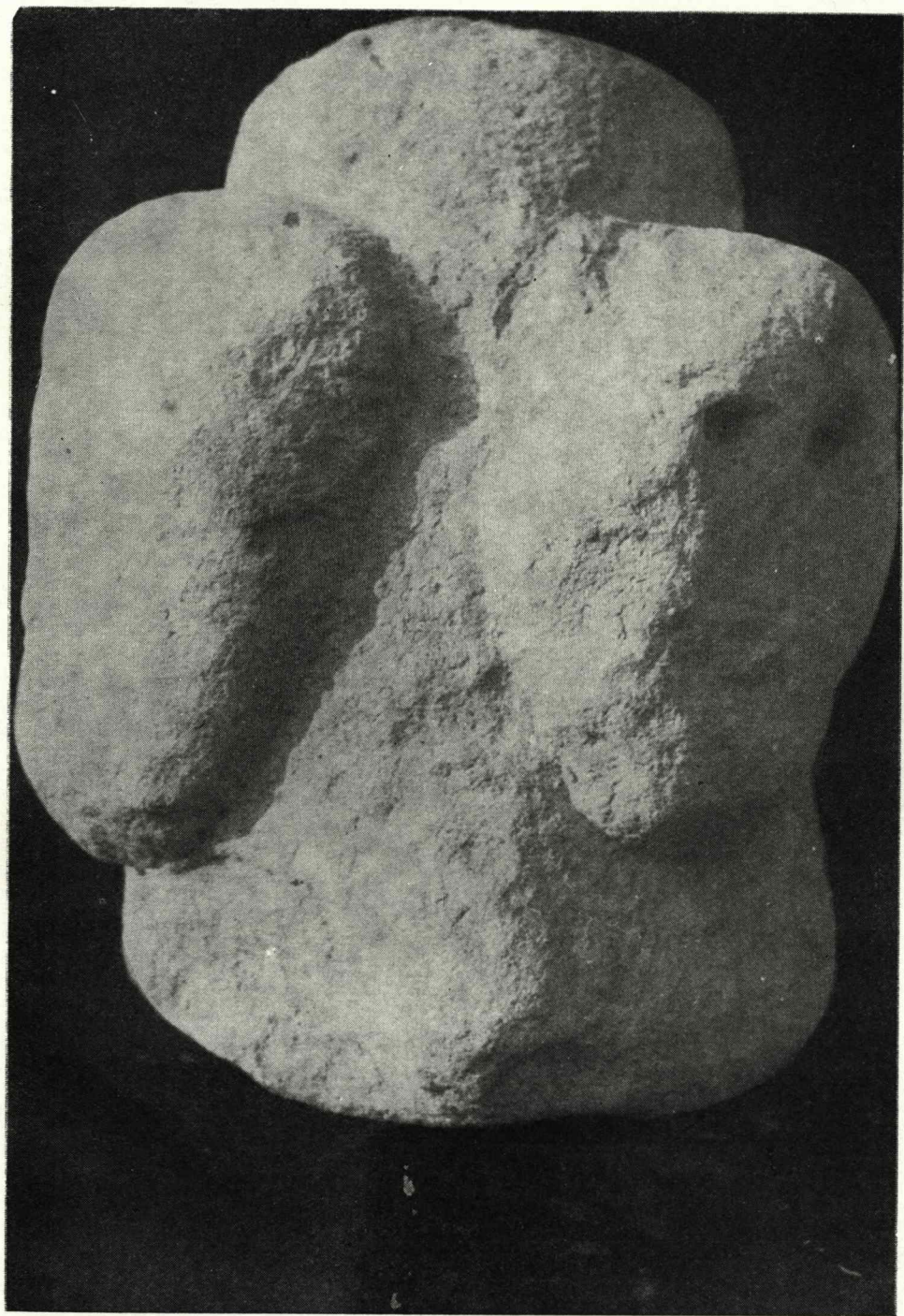
⁴⁷ Čurčić, o. c., T. IX, sl. 37.

⁴⁸ Čurčić, o. c., T. X, sl. 39.

⁴⁹ Čurčić, o. c., T. X, sl. 40.

⁵⁰ Čurčić, o. c., T. XVIII, sl. 56.

⁵¹ Objelodanio ga je Abramić, Basreljef sv. Jurja (?) u Žrnovnici, Starohrv. prosvj. N. 3. I., Zagreb-Knin 1927, str. 77-83.

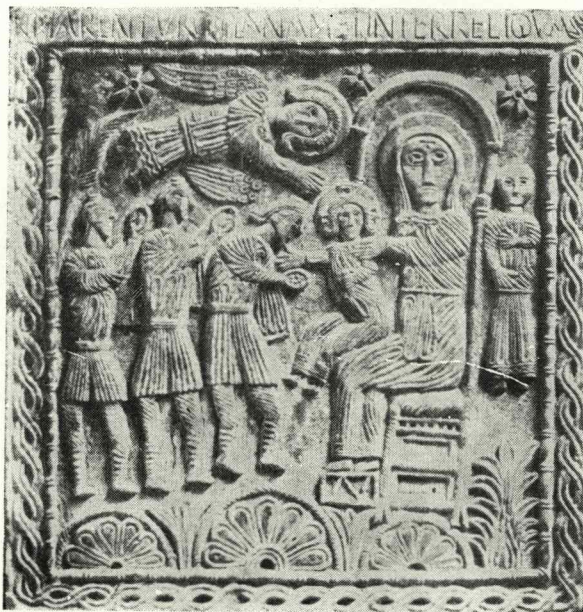

Sl. 1. Glava tzv. Svevida iz Vačana (Muzej hrv. starina, Split)

K. Prijatelj: Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba

Sl. 2. Reljef hrv. vladara u Splitskoj krstionici

Sl. 3. Reljefna ploča iz Pemmova oltara (Schaffran)

Sl. 4. Reljefna ploča iz Pemmova oltara (Schaffran)

*Sl. 5. Fragment Sv. Mojsije iz »Šuplje crkve« u Solinu
(Zbirka »Bihaća« u Arh. Muzeju u Splitu)*

K. Prijatelj: Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba

Sl. 6. »Maiestas Domini« iz Sustjepana u Splitu

Sl. 7. Fragmenti transemna iz Biskupije (prednja strana) (Muzej hrv. starina, Split)

Sl. 8. Fragmenti transemna iz Biskupije (stražnja strana) (Muzej hrv. starina, Split)

*Sl. 9. Hrvatski dostojanstvenik sa transemne iz Biskupije (prednja strana)
(Muzej hrv. starina, Split)*

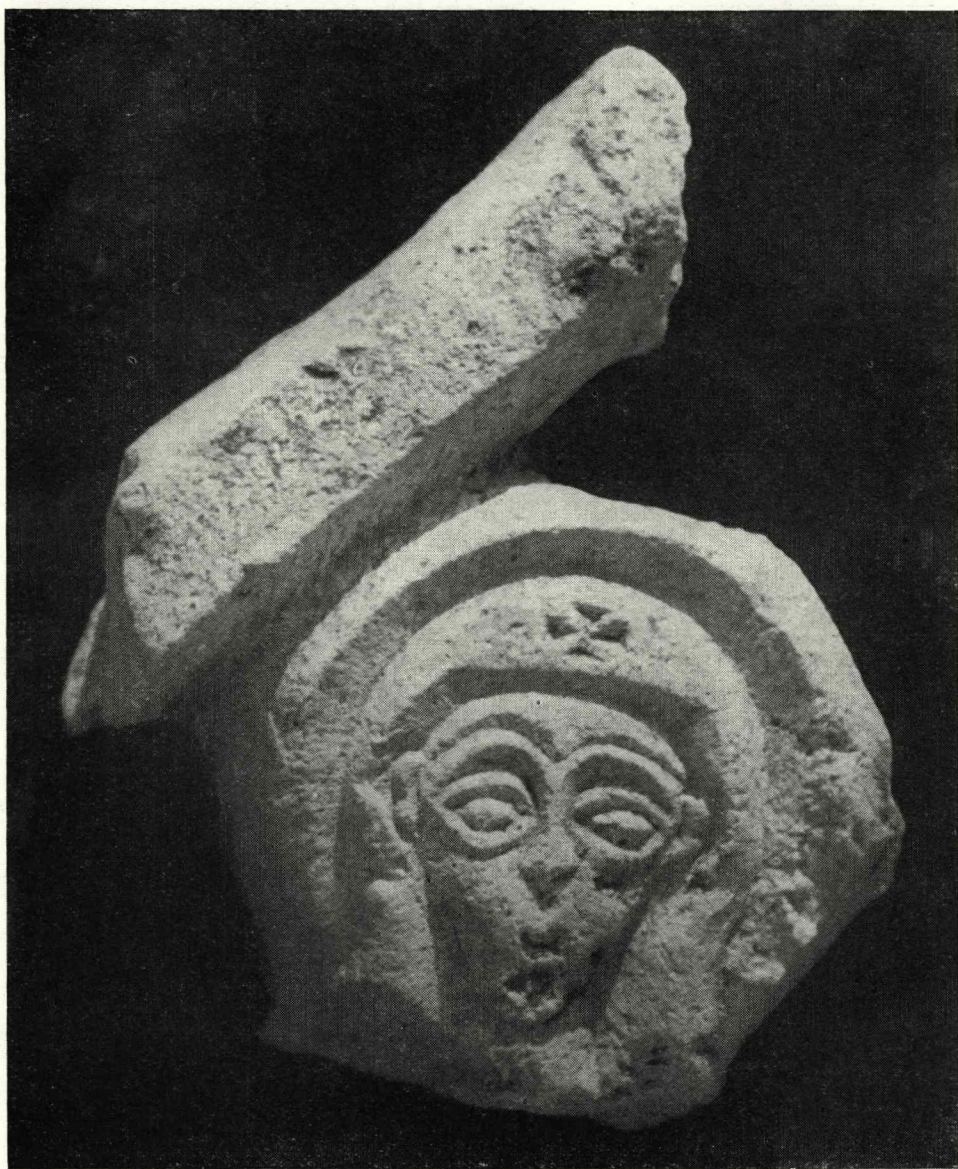
K. Prijatelj: Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba

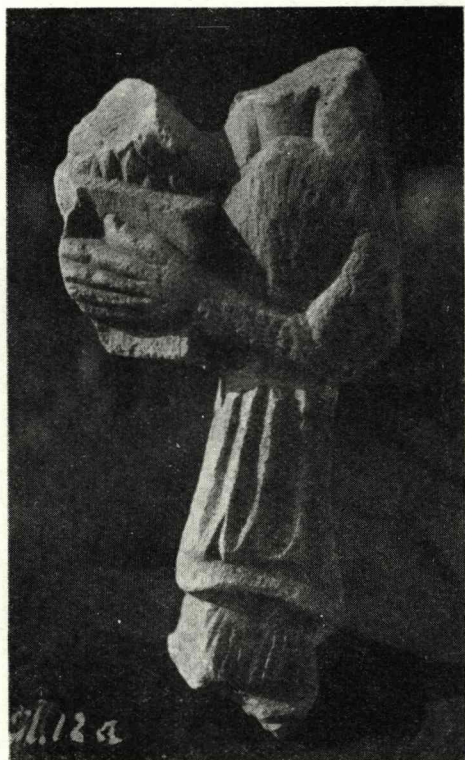
*Sl. 10. Hrvatski dostojanstvenik sa stransemne iz Biskupije (stražnja strana)
(Muzej hrv. starina, Split)*

*Sl. 11. Glava Bogorodice sa transemne iz Biskupije (prednja strana)
(Muzej hrv. starina. Split)*

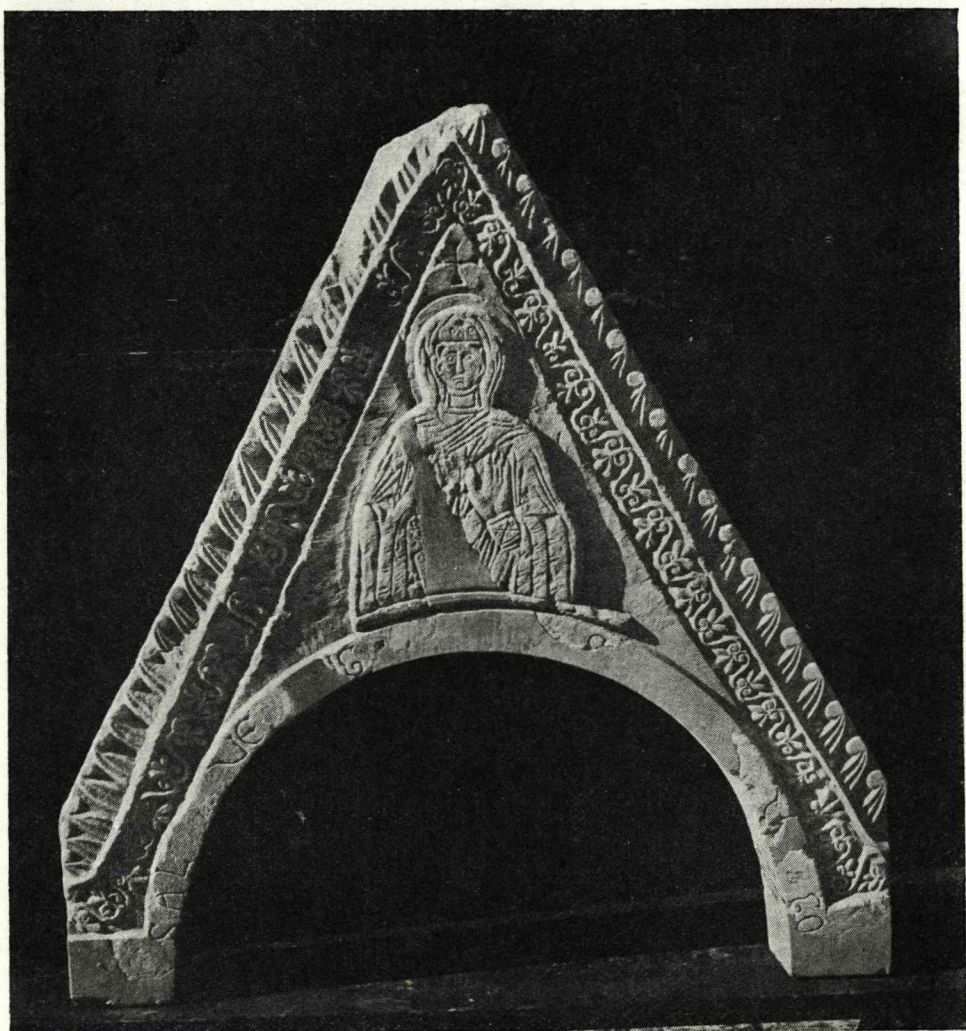
*Sl. 12. Glava Bogorodice sa transemne iz Biskupije (stražnja strana)
(Muzej hrv. starina, Split)*

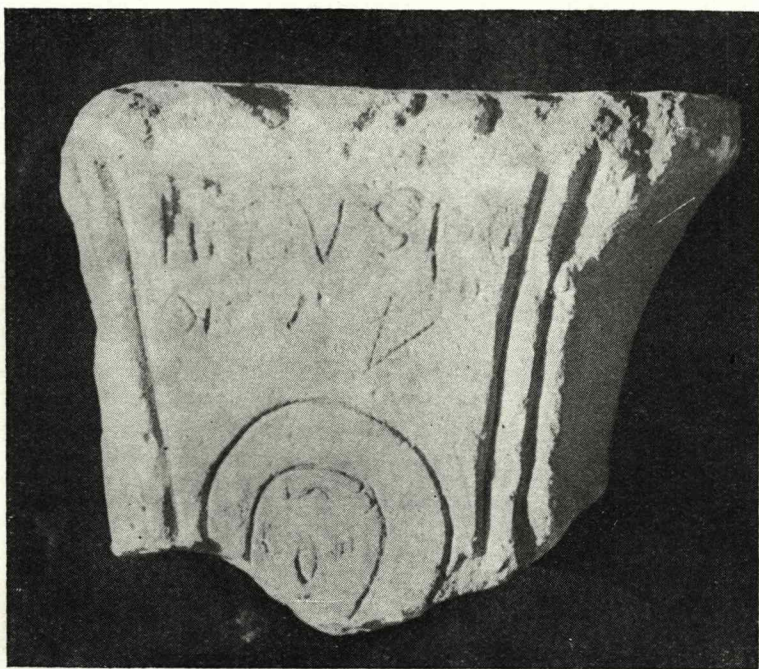
Sl. 21.

*Sl. 12a i 12b Prednja i stražnja strana lika anđela sa biskupijske tranzene
Sl. 21. Kapitel zadarske crkvice Sv. Lovre*

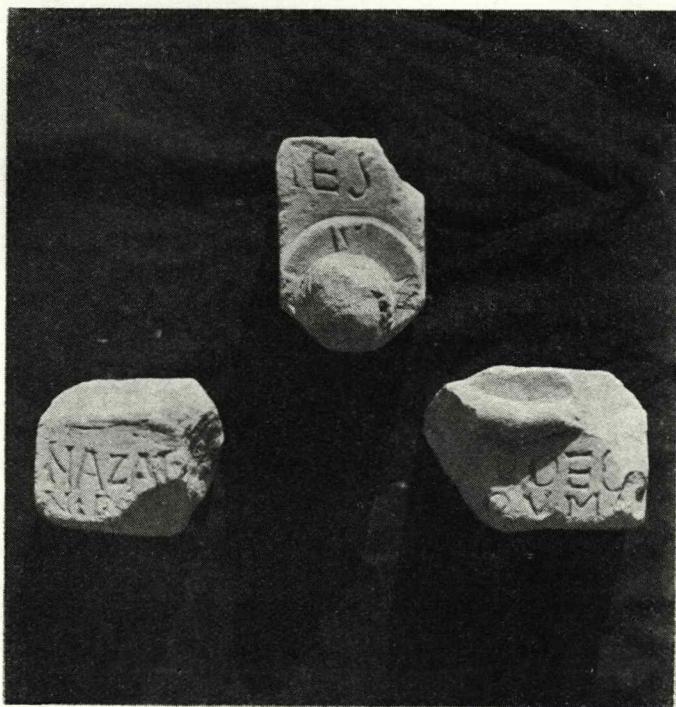
K. Prijatelj: Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba

Sl. 13. Zabat sa likom Bogorodice iz Biskupije (Muzej hrv. starina, Split)

Sl. 14. Fragment raspela iz Brnaza (Muz. hrv. starina, Split)

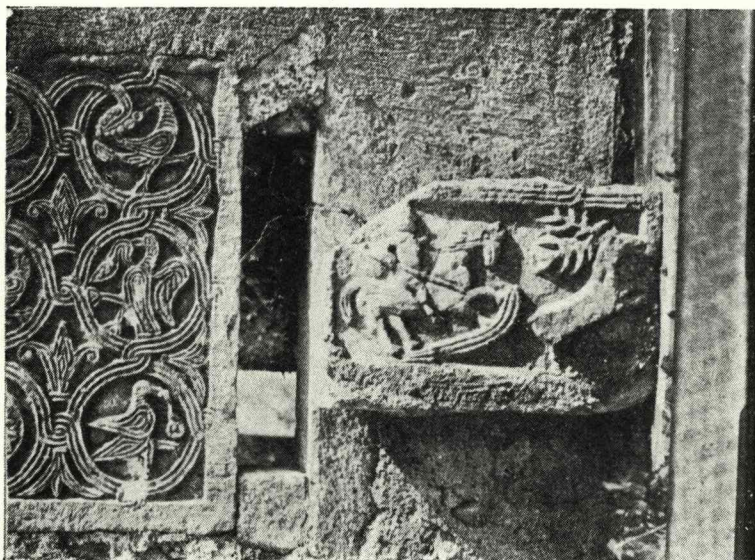
Sl. 15. Fragmenti raspela iz Biskupije (Muzej hrv. starina, Split)

Sl. 16. Reljef ratnika iz Pridrage (Muzej hrv. starina, Split)

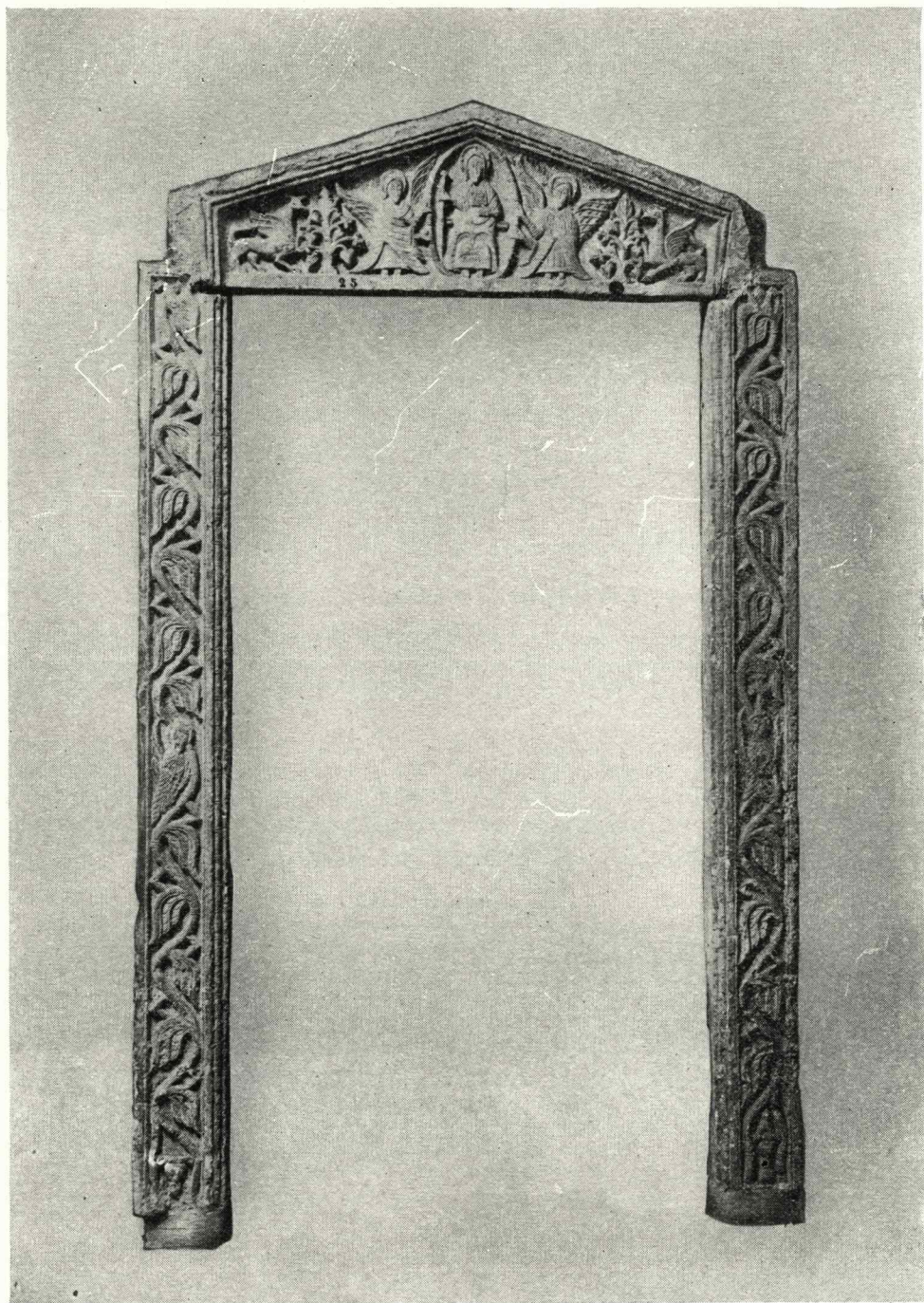
Sl. 17. Reljef pastira iz Pridrage (Muzej hrv. starina, Split)

Sl. 18. Reljef lova na jelena (nekoć u crkvi sv. Kate u Novigradu

Sl. 19. Reljef sv. Jurja (?) na župskoj crkvi u Žrnovnici

Sl. 20. Portal crkve Sv. Lovre u Zadru (Arh. muzej Zadar)

Sl. 22. Reljef s prizorima porođenja Kristova i poklona mudraca (Arh. muzej Zadar)
Sl. 23a. Fragment s likom anđela (Arh. muzej Zadar)
Sl. 23b. Fragment s likom ratnika (Arh. muzej Zadar)

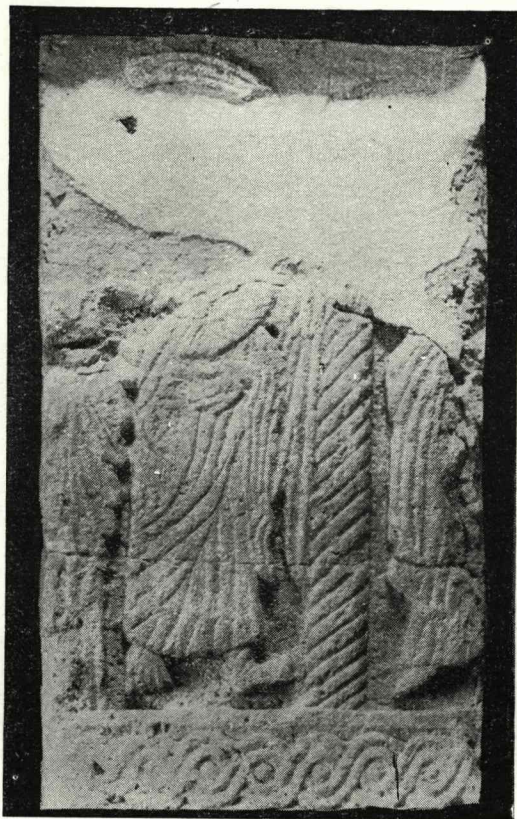
K. Prijatelj: Skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba

*Sl. 24. Fragment s likom bogorodice
(Arh. muzej Zadar)*

*Sl. 25. Plutej s biblijskim prizorima
(Arh. muzej, Zadar)*

*Sl. 26. Fragment Navještenja iz crkve sv. Nedjelje
(Arh. muzej Zadar)*

K. Prijatelj: Skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba

Sl. 27. Plutej s biblijskim prizorima iz crkve sv. Nedjelje (Arh. muzej, Zadar)

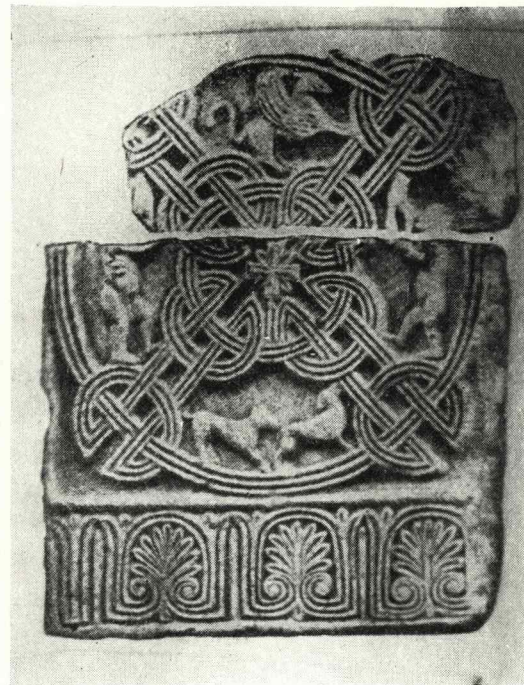

Sl. 28. Plutej s biblijskim prizorima iz crkve sv. Nedjelje (Arh. muzej, Zadar)

K. Prijatelj: Skulptura s ljudskim likom iz starohrvatskog doba

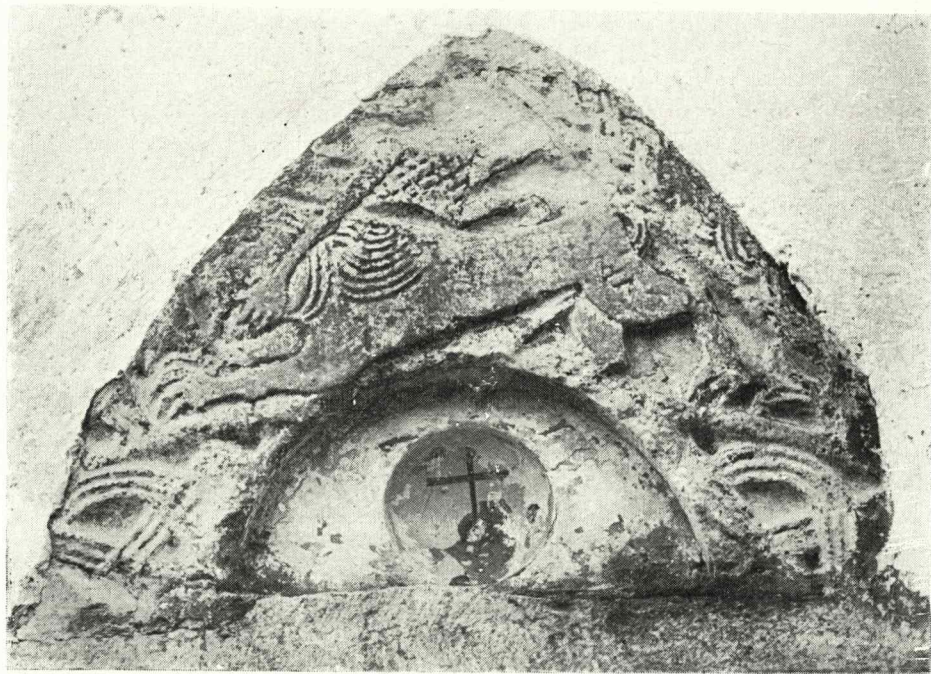
*Sl. 29. Zabat s likom Arhandela na otoku Koločepu
(uzidan u crkvu Donjeg Čela na Koločepu)*

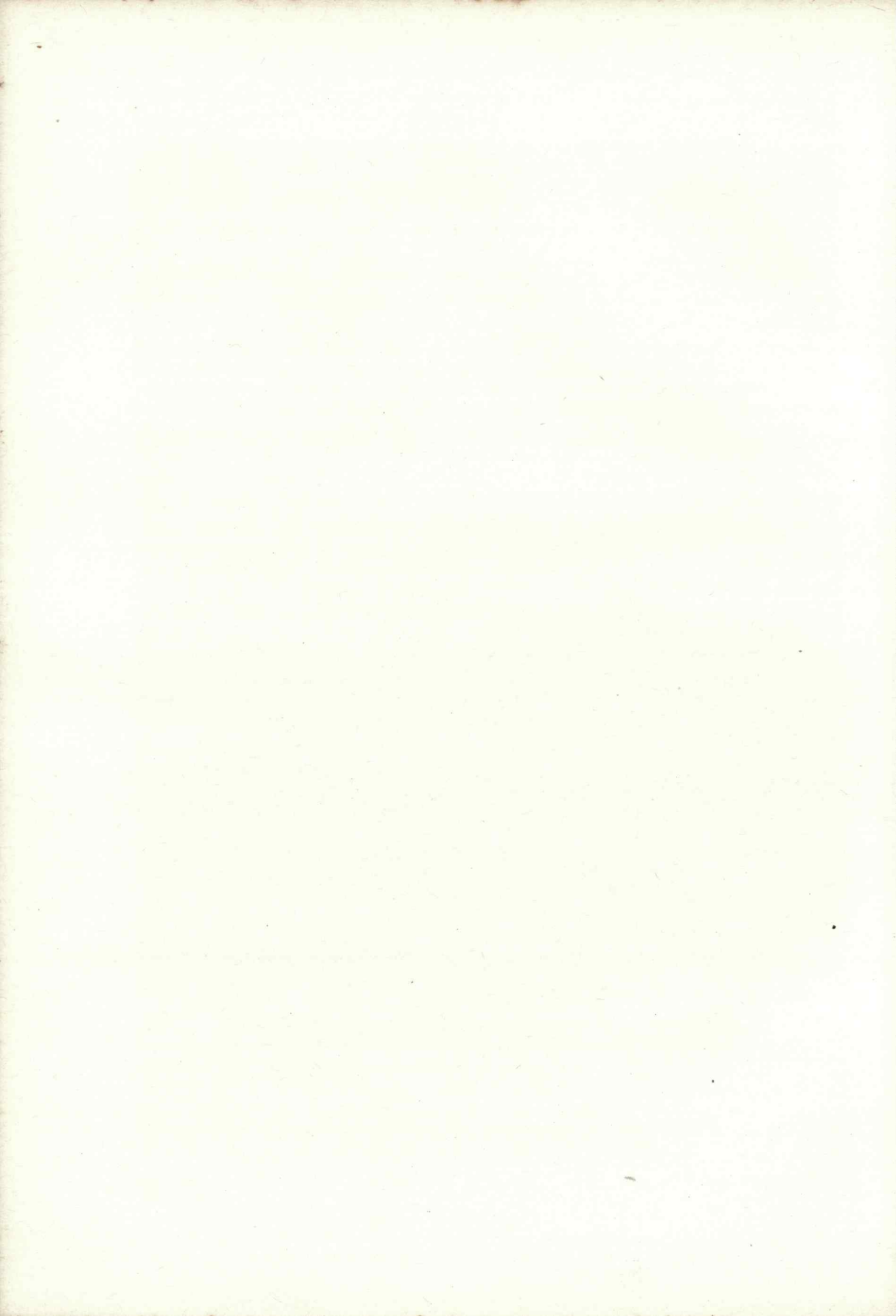
*Sl. 30. Plutej s prizorom lova iz Donjeg Čela
na Koločepu*

Sl. 31. Donji dio istog pluteja iz Donjeg Čela na Koločepu

Sl. 32. Fragment ciborija uzidan u crkvi sv. Duha u Komolcu u Rijeci Dubrovačkoj

On je ikonografski postavio dvije mogućnosti: ili se radi o konjaniku lovcu, ili o sv. Jurju (kako hoće i seoska tradicija). Bradati lik i neobični oblik zmaja ne bi bili u okviru uobičajene Jurjeve ikonografije, ali nam karakter skulpture i okvira govori radije za prizor sakralnog značenja. Nesposobnost vrlo primitivnog klesara onemogućuje – veli Abramić – apsolutnu identifikaciju.

Za sam pleterni ornament Abramić navodi analogije iz raznih pluteja splitskog i kninskog muzeja, iz okvira ploče hrv. vladara u splitskoj krstionici, iz triju stupića u zbirci »Bihaća«.

Neobično istaknuta rustičnost je jamačno znak bezpomoćnog primitivnog neznanja, a ne nekog umjetničkog htijenja. I obrada pletera je vrlo loša. Najvjerojatnije je reljef nastao, kad je pleterna ornamentika bila već preživjela, te se čuvala samo u zabačenim selima i brdskim naseljima.

15. *Vrata zadarske crkvice sv. Lovre* u Arheološkom muzeju u Zadru (sl. 20).

16. *Kapitel iz crkvice sv. Lovre* (sl. 21).

Crkvice sv. Lovre u Zadru bila je ukrašena nizom skulptura iz ranog Srednjeg vijeka. Najljepši dio, njena vrata, nalaze se od g. 1886. u zadarskom arheološkom muzeju (br. inv. 25/850, vis. 2,54 m, šir. 1,52 m). Nadvratnik, kako Karaman veli, »u obliku sedla«, uokviren je stiliziranim ornamentom astragala. U reljefu je prikazan u mandorli Krist u dugoj haljini, sa žezlom i knjigom, s dugim i stiliziranim licem. Donji dio haljine se na koljenima nabire poput arkada. Dva anđela podržavaju sa strana mandorlu, dok, u uglovima je sa svake strane po jedan grifon i stablo. Astragal se nastavlja i na bočnim uzdužnim stranama, dok je prostor tih uspravnih dijelova ispunjen stiliziranom viticom, u koju se sa svake strane upleo po jedan anđeo, sa tijelom poput leptirove krizalide.⁵²

Portal je oduvijek privlačio pažnju stručnjaka. Eitelberger ga datira u doba Karolinga, Jackson ga zove »romaničkim«, ali uočuje srodnost sa nadvratnikom iz Pule, koji je datiran u g. 850., vodič bečkog arheološkog instituta ga stavlja u VIII. st., Bulić ga datira u VIII. ili IX. st., a Brunelli ponavlja analogiju sa puljskim reljefom. Među novijim mišljenjima ističe se novi stav Toesche, koji postavlja reljef u XI. st. i Cecchellija, koji naglašava orijentalnu komponentu i vjeruje, da vrata »nisu kasnija« od XI. stoljeća. Karaman, konačno, ovoj dvojici nasuprot, vraća se, kao zadnji, koji je o portalu pisao, ranijim datacijama i postavlja reljef u VIII. st., ne gledajući u njemu produkt buđenja ljudskog lika, već njegova zamiranja, u zoru totalnog dominiranja pleterne plastike. Svoju dataciju on osniva na nadvratniku u formi

⁵² Up. Eitelberger, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens*, Wien 1884, str. 134; Jackson, *Dalmatia, the Quarnero and Istria*, Oxford 1887, I, 264–265; Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici*, Zagreb 1888, str. 371; *Führer durch das Museum von S. Donato in Zara*, Wien 1912, str. 69 (br. 102), tal. izd. str. 136 (br. 102); Brunelli, *Storia di Zara*, str. 246–248; Monneret de Villard, u *Rassegna d'arte* X, 1910, str. 109–110; Toesca, *Il medioevo*, Torino 1927, str. 789; Strzygowski, *Altslavische Kunst*, str. 32; Cecchelli, *Zara*, Roma 1932, str. 190; Karaman, *O spomenicima VII. i VIII. st. u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata*, Vj. hrv. arh. dr. XXII–XXIII, 1942–43, str. 98–101, sl. 16.

sedla (uz spomenuti primjer u Puli, navodi i zabat iz g. 753. u Brescii), na kruškolikim oblicima glave (analogije sa Pemovim oltarom), na nabiranju odjeće poput arkadica, na ornamentu astragala i na historijskim podacima o crkvi sv. Lovre, koja se spominje u oporuci zadarskog priora Andrije iz god. 918.

Karamanova analiza ispravno postavlja problem. Mislim jedino da bi se moglo nešto više pažnje posvetiti pitanju, koje je uočio G. Oštrić t. j. na dvostruku tehniku obrade gornjeg zabata i pobočnih strana. Dok je u zabatu astragal pomalo kržljiv i uži, dotle se na pobočnim stranama osjeća druga snažnija ruka, koja plastičnije tretira reljef. Astragali zabata i pobočnih strana se pravilno i ne spajaju i ne postoji sasvim logični kontinuitet. Nema sumnje, da se radi o djelu dviju ruku. Može biti da su suvremene, što je mnogo vjerojatnije, nego li da bi bočni dijelovi bili nastali negdje u XI stoljeću, na mjestu starih iz VII, koji bi bili iz trošnosti propali.

Zabat iz crkve sv. Lovre prvo je monumentalno djelo starohrvatske skulpture, negdje krajem VIII stoljeća, te je sjajan ilustrativan primjer postepenog nestajanja ljudskog lika u dekorativni splet linija, o čemu nam rječito govore likovi Krista i anđela. U toj dataciji nas, baš radi tih likovnih i stilskih razloga, ne mogu uskočebati mnogo kasnije datacije Cecchellija i Toesche, koje govore vrlo općenito i nemaju jače oslonce. Jedina Toeschina poredba, ona sa portalom crkve S. Maria in Cosmedin u Rimu, jako je široka, povodi se samo za generalnim conspektusom figure, te može da frapira samo na prvi pogled.

Dok je portal crkve u muzeju, in situ su u crkvi kapiteli, na jednome od kojih se nalazi među stiliziranim lišćem lik sveca.⁵³ Pod pulvinom je profilirani abak s rozetom, a oko samog kapitela se splelo već degenerirano lišće akantusa, iz koga izviru kržljave volute u okviru rustične varijante kompozita. Pred jednim mesnatim listom isklesan je lik sveca. Oko glave, na kojoj su naglašene oči, nos i usta, nalazi se velika aureola. Ruke su mu podignute, raširene u stavu molitve, sa dlanovima okrenutim prema vani. Na trupu su urezani polukružni urezi, koji označuju rebra. Poput dviju malenih izbočina označene su noge.

I po obliku kapitela, rusticiziranom i degeneriranom kasnom derivatu starokršćanske umjetnosti, i po formi ovog rustičnog ljudskog lica, i ovaj kapitel je jamačno suvremen opisanim vratima crkve. Nastao pod kraj VIII stoljeća, i on je jedna od onih spontanijih i zanimljivijih etapa, koje su nastale u fazi nestajanja ljudskoga lika pred posvemašnjom predominacijom pletera, koja će se pojaviti nekoliko decenija kasnije.

17. *Fragmenti pluteja nadenih kod Kopnenih vratiju, u Arheološkom muzeju u Zadru* (sl. 22, 23ab, 24, 25).

U zadarskom Arheološkom muzeju nalazilo se nekoliko fragmenata vrlo srodnih po svojim stilskim karakteristikama, koje je razdvajao navodni lokalitet njihova nalaska, prema starim inventarima zadarskog muzeja. To su

⁵³ Za kapitel v. Hauser, Die Kirchlein S. Lorenzo und S. Domenica in Zara, u Mitth. der Centralkomm. XX, Wien 1894, str. 4 i str. 245; Cecchelli o. c., str. 172.

fragmenti s prizorima Porodenja Kristova i Poklona mudraca (vel. 50/42 cm, br. inv. zad. muz. 67/751),⁵⁴ za koji je u inventaru pisalo, da je godine 1891. pronađen prilikom nekih građevinskih radova kod Kopnenih vratiju, fragment s likom anđela s ljljanom u ruci (vel. 35/25 cm, br. inv. zad. muz. N. 4) i vrlo mali fragment s vojnikom sa štitom, za koje je također stajalo, da su nađeni na istom mjestu, pa fragment s Bogorodicom koja sjedi (vel. 30/20 cm, br. inv. zad. muz. 34/803), za koji je stajalo da je nađen godine 1884 u Ninu i, konačno, fragment s prizorom Pohoda Bogorodice sv. Elizabeti (vel. 30/20 cm, br. inv. zad. muz. 28/805), za koji je pak pisalo, da potječe iz crkve sv. Lovre. Prilikom skidanja tih fragmenata sa mjesta, gdje su bili uzidani u starom zadarskom muzeju u sv. Donatu na sasma različitim položajima, kustos zadarskog muzeja Petricioli s pravom je uvidio, da su to sve dijelovi jedne cjeline i rekonstruirao od svih ovih komada, osim lika Bogorodice koja sjedi, zanimljiv plutej, na kome su poredani prizori Navještenja, Susreta Marije i Elizabete, Porodenja, zatim jednog prizora koji nam fali, pa vjerojatno grupe triju kraljeva pred Herodom i, konačno, Triju kraljeva na konju, uklopivši u plutej još par manjih dijelova s natpisima i dekorativnim elementima. Fragment Bogorodice koja sjedi (– i vjerojatno prima poklon mudraca –) nije stajao logično u tako rekonstruirani plutej i vrlo vjerojatno, budući je dio iste cjeline, pripada drugom pluteju istoga sklopa. Za lokalitet nalaza upotrebljavam položaj »kod Kopnenih vratiju«, gdje je nađen veći broj, premda nije isključeno, da su ti pluteji pripadali crkvi sv. Lovre, gdje je i po inventaru nađen jedan dio.

Zadržat ćemo se najviše na fragmentu s prizorima Porodenja Kristova i Poklona mudraca. Nakon prvih spomena reljefa u vodičima zadarskog muzeja i Cecchellijevog djelomičnog čitanja natpisa i datacije u X ili čak XI stoljeće, Šeper je prvi zahvatio u problematiku reljefa. Analizirajući ikonografske elemente, Šeper je postavio prikaz Kristova rođenja s Bogorodicom koja leži, umotana u haljinu poput povoja i sa likom Krista koga peru dvije žene, te s pastirom uzdignute ruke, u okvir sirske-bizantinske ikonografije i uporedio ga sa zadarskim reljefima biblijskih prizora, o kojima će biti kasnije riječ. Slične analogije sa sirske-bizantinskom stilskom ikonografijom općenito, a sa zadarskim plutejima iz Sv. Nedjelje napose, Šeper je našao i u prizoru poklona mudraca, gdje kraljevi jašu na konjima, imaju frigijske kape i metalnim lopticama opšivenu odjeću, donekle poput lika hrvatskog dostojanstvenika iz Biskupije (naš br. 4).⁵⁵

Prelazeći iz analize ikonografije samoga reljefa na dataciju, Šeper iznosi argumente po kojima dokazuje, da je reljef iz VIII ili poč. IX stoljeća: a) tordirana kolumna sa dvije volute, kao na Višeslavljevoj krstionici iz VIII st., b) motiv »oka«, koji se javlja u najranijoj fazi našega pletera i c) kâda u

⁵⁴ Up. Führer durch das Museum von S. Donato, str. 67, br. 95; Guida del Museo di S. Donato in Zara, str. 135, br. 95; Cecchelli, Zara, Catalogo delle cose d'arte, Roma 1932, str. 196, sl. str. 201; Šeper, Reljef iz Zadra sa prikazom Kristova rođenja, Hrv. Smotra XI, 1943, 11–12, str. 644–651; Karaman u Starohrvatskoj prosvjeti III S., br. 2, Zagreb 1952; Karaman:Osvrti, cit. u bilj. 34, str. 97–99.

⁵⁵ Šeper, o. c., str. 646 (Kehrer, Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst, Bd. I, str. 101).

obliku izvrnutog stošca s ornamentom latica zarubljenih plastičnim rubom, koji se javlja na kotorskom reljefu krstionice i na drugom kotorskom reljefu iz VIII st., kao i na još ranijim reljefima sarkofaga kraljice Teodote u Pavii, nepoznatog čovjeka iz S. Apolinare in Classe i reljefa iz Spoleta iz VII st.⁵⁶

Ti su fragmenti neosporno dovoljni, da uskolebaju Cecchellijevu kasnu dataciju u XI st. Pleter sa »očima« je tu još pleter u formiranju, tim više što su i druge analogije jake i uvjerljive. U istoj studiji Šeper, koji zastupa mišljenje da je proizvoljna tvrdnja, da su svi starohrvatski figuralni fragmenti iz XI stoljeća i da je prije toga bio vacuum, indirektno se dotiče datiranja reljefa iz sv. Nedjelje u Zadru i transene iz Biskupije. Slažući se u potpunosti sa Šeperovom datacijom ovih fragmenata nađenih kod Kopnenih vratiju, za transenu iz Biskupije mi ostavljamo otvoreno pitanje, skloniji kasnijoj dataciji, a zadarske reljefe iz sv. Nedjelje postavljamo u XI stoljeće.

Fragmenti pluteja iz Kopnenih vratiju, gledani kao cjelina vanredno su značajni i ilustrativni za tu fazu kraja VIII i, još više, poč. IX stoljeća, kad osjećamo definitivni zalaz antike i čas prodora sredovječnog antiklasičnog duha. To osjećamo u pluteju gledanom kao cjelina, komponiranom u punom vrtlogu nemira. Osjećamo u stiliziranom liku Bogorodice iz prizora porođenja, i još više iz kompozicije Marije i Elizabete, gdje se glave spajaju u dodiru nosova i liniji aureole, tvoreći jednu cjelinu. Novi nam duh progovara iz tropruta na sjedalu žene, koja pere Krista, osjećamo ga i u tretiranju pleterne vrpce, predludiju kasnijeg tako čestog ornamenta pleterne vitice. Antiki je najbliža kavalkada triju kraljeva u zanimljivom pokušaju prostorne iluzije sa trećim kraljem u pozadini. Takav se osjećaj prostora jamačno mogao nazrijeti i u kompoziciji kraljeva pred Herodom, u koju Petricioli uvjerljivo uklapa fragment izlisanog i oštećenog vojnika sa štitom.

Postaviti plutej, navodno nađen kod Kopnenih vratiju, nakon reljefa na zabatu portala iz crkvice sv. Lovre i lika sveca na kapitelu iste crkve, u sam kraj VIII ili prve godine IX stoljeća, mislim da je najlogičnije. Time ova skulptura postaje druga etapa u razvoju naše figuralne plastike na umoru. Iako su rustičan rad i izvedba, te premda su sačuvani šamo fragmenti, nedovoljni za sasma kategorične sudove u tom smislu, mislimo da nije smiono naći u ovim reljefima i izraz likovne individualnosti i ličnog skulptorskog osjećaja. Smion, ekspresionistička grupa Vizitacije sa spojenim figurama Elizabete i Marije pod kontrastno tretiranim plaštevima, prizor Porođenja, osebujan i zanimljiv, te konačno, Kavalkada mudraca u finom ritmu za to su nam najbolja potvrda. Kad bude objelodanjena Petriciolijeva rekonstrukcija, vidjet će se i smisao toga anonimnog klesara ne samo u komponiranju određene grupe, već i u usklađivanju pojedinih grupa u jednu jedinstvenu cjelinu sa svojim latentnim zakonima i svojim specifičnim jezikom forma.

⁵⁶ Šeper, o. c., str. 649 (cit. Fisković, u *Alma mater croatica*, V, 1941–1942, str. 69 za kotorsku krstionicu; Karaman u *Vj. hrv. arh. dr. XXII–XXIII*, 1942–43, str. 93 za reljefe iz Kotora; Cattaneo, *L'architettura en Italie*, Vénise 1890, sl. 5 za sarkofag iz Ravenne; Schaffran, o. c., T. 41a, za reljef iz Spoleta).

18.-19. *Reljefi s biblijskim prizorima iz crkve sv. Nedjelje, u Arheološkom muzeju u Zadru* (sl. 26.-28).⁵⁷

Reljefi iz crkve sv. Nedjelje koji se nalaze u Arheološkom muzeju u Zadru su, uz reljef hrvatskog kralja u splitskoj krstionici, najreprezentativniji spomenici starohrvatske figuralne plastike.

Prva je ploča nedavno rekonstruirana od fragmenta Navještenja (vel. 51/41 cm i 27/47 cm, br. inv. zad. muz. 14/804 i 14/806) i velike ploče sa prizorima Pohoda Elizabeti, Porodenja i kupanja Kristova, Poklona pastira i Poklona mudraca (vel. 99/182 cm, br. inv. zad. muz. 2/807, nab. g. 1887). Donji rub ovih reljefa je dvoprutasta vitica s »očima«, gornju pak borduru tvore nazizmjenice vitice dvoprutastog pletera i stilizirane fantastične ptice. Prizori su ukovireni arkadama, ali likovi razbijaju okvir arkade i slobodno se među sobom povezuju.

Prizori druge velike ploče (vis. 100 cm, šir. 180 cm, br. inv. 1/801, nabavljena g. 1881. i potječe isto tako iz crkvice sv. Nedjelje) prikazuju Pokolj nevine djece, Bijeg u Egipat i fragment iz prizora Krštenja Kristova, sa likom Ivana Krstitelja izdignute ruke. Nedostaje lik Krista u Jordanu, koji bi zatvarao prizor i koji se jamačno dalje nadovezivao. Svaki je lik na ovoj ploči u svojoj arkadi. Dok je i ovdje donji rub dvoprutasti pleter sa okom, gornji ima ornamente tropletih pletenica sa rozetama i sa pticama.

Detaljni opisi ovih dviju zadarskih ploča su dani mnogo puta, te ih ne ćemo ponavljati, prepuštajući reprodukcijama, da govore same.⁵⁷

Ovi su reljefi bili stalno u centru naše historiografije i historije umjetnosti. Bianchi ih prvi datira u VIII. stoljeću.

Eitelberger ih upoređuje sa reljefima iz Cividalea i sklon je da ih postavi u VIII. ili IX. stoljeće, a Jackson ne ulazi u njihovu analizu, ali ih postavlja u IX. ili X. stoljeće.

Radić i Bulić drže, da su iz VIII. ili IX. stoljeća, a Brunelli spominje IX. stoljeće kao doba njihova postanka.

Kehrer, analizirajući problem poklona mudraca u ikonografiji, postavlja ih u okvir sirsko-bizantske ikonografije i vjeruje, da su iz VIII. stoljeća, a Toesca, iznoseći analogije sa diptihom iz Rambone i sa srebrnim koricama evendelistara iz Vercellija, smatra, da potječu iz X. stoljeća.

Opširno se s njima bavi Strzygowski, koji vidi u njima sličnost s ikonografijom zlatne medalje muzeja u Carigradu, koja bi tobože potjecala iz Jeruzolima, i koja također ulazi u sirsko-palestinski ikonografski krug. Što se tiče

⁵⁷ O zadarskim reljefima iz sv. Nedjelje: Bianchi, *Zara cristiana I*, Zadar 1877, str. 413; Mitt. der Zentralcomm. 1880, str. LXXX, 1881, str. XIV, 1882, str. 81, 1887, str. CLXXV, 1890, str. 219; Eitelberger, o. c., str. 134, sl. 27; Jackson, o. c., str. 265; Radić, *Hrvatske starine u Zadru*, Vj. hrv. arh. dr. XII, 1890; Bulić, o. c., str. 37; Führer, o. c., str. 62 ss (br. 83-84); Guida, o. c., str. 132-133, br. 83-84; Brunelli, o. c., str. 253-257; Kehrer, *Die heiligen drei Könige in Literatur und Kunst I*, str. 101; Gurlitt-Kowalczyk, sl. 68; Brückner, *Dalmatien* sl. 51; Dudan, o. c., sl. 49; Toesca, o. c., I, str. 433-435; Strzygowski, *Altslavische Kunst*, str. 205-206; *Starohrvatska umjetnost*, str. 198-205 i sl. 103-108; Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, str. 113-114 i sl. 118-119; Karaman, *Ziva starina*, Zagreb 1943, str. 80-83; Baum, *Die Malerei und Plastik des Mittelalters II: Deutschland, Frankreich und Britannien*, Wildpark-Podsdam 1930, str. 29 i sl. 24; Cecchelli, o. c., str. 187-188 i 198; Šeper, o. c., *Hrv. Smotra* 1943; Garašanin-Kovačević, o. c., str. 181-216; *Izložba srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije*, Zagreb 1951, str. 19 i sl. 2; Karaman: *Osvrti*, o. c., str. 100.

likovnog rješavanja figura u arkadicama, Strzygowski spominje uzore sa sjevera i upoređuje naše reljefe s krstionicom u Eardisleyu, ali ne daje definitivan sud ni dataciju.

Karaman se na te reljefe ponovo vraćao. On ih postavlja u XI. st., kad se počela buditi ljudska figura i »osjetila duševna potreba, da Evanđelje prikaže u kamenom spomeniku«. Razriješivši likove u linearni crtež, kipar je postigao »nešto novo i drugdje nepoznato«. Ta je konstatacija sasvim tačna. Osobita baza za dataciju ne prije XI. stoljeća njemu je u gornjem rubu sa već romaničkom palmetom i s grifonima, u kojima se osjećaju utjecaji tekstila. U studiji o Buvinovim vratnicama datira ih čak oko g. 1100., dakle još kasnije.

Cecchelli postavlja reljefe u početak XI. stoljeća i iznosi kao analogiju jedan reljef iz muzeja u Aquileji.

U već spomenutom članku Šeper ne iznosi svoju dataciju, ali indirektno odaje svoju sklonost za datiranje tih reljefa mnogo prije XI. st.

Spomenuli smo već neargumentiranu dataciju ovih reljefa u knjizi Garašanina i Kovačevića u XII.–XIII. stoljeće.

Konačno, da pregled bude potpun, spomenut ćemo i dataciju u XI.–XII. st. u katalogu izložbe srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije u Zagrebu.

Problem datacije zadarskih reljefa je neosporno zaključasto pitanje, kao što pokazuju izrazite divergencije u mišljenjima najistaknutijih stručnjaka. Te razlike uvjetuju u biti dva faktora. Ranoj dataciji su skloni ikonografska analiza (koja nesumnjivo odaje raniji sirsko-palestinski ikonografski tip) i donji rub sa »očima« premda se taj ornamenat opet budi na putu k romanici. S druge pak strane ornamentika gornjeg ruba reljefa, osobito onoga sa početnim prizorom Herodova pokolja, kao i tehnika zrelog pletera odaju već ranoromaničke ornamentalne tendencije. Karaman je tačno povezao ove elemente sa ornamentikom pobočnih vrata splitske katedrale, koja odaju i inače romaničko stilsko htijenje i koja su ispravno datirana u XII. stoljeće.⁵⁸ Moramo ipak naglasiti, da se te pojave grifona i orlova javljaju i na tkaninama rano romaničkog i bizantskog kruga, koje se datiraju u X. i XI. stoljeće.⁵⁹

Mislim, stoga, da više negoli na nekim komparacijama u detaljima ornamenta ili u ikonografiji, koje nas navode na suprotna mišljenja, a to više, što je Karaman rekao, da su ovi reljefi »nešto novo i drugdje nepoznato«, moramo analizu osloniti na stilsku obradu samih prizora, na likovnu bit same skulpture. Sličnosti navedene sa skulpturama od Carigrada do Cividalea i od Aquileje do Eardisleya u biti su vrlo široke, a bliže, prave komparativne sličnosti u osnovi nema.

⁵⁸ Karaman, Buvinove vratnice i drveni kor splitske katedrale, Rad JA 275, sl. 41–42 i Karaman, Dva sredovječna reljefa na stolnoj crkvi i zvoniku sv. Duje u Splitu, Strena Buliciana, Split-Zagreb 1925, str. 463. Karaman, navodeći analogije za ornament sa nizom kružnica sa zvijerima i pticama na pobočnim vratima splitske katedrale, navodi trajnost ovoga motiva od starokršćanskog doba, kroz umjetnost seobe naroda do romanike. Kod nas se javlja osim na ovim pločama, na Strzygowskijevoj »splitskoj« drvorezbariji i na jednom reljefu sv. Kate u Novigradu. Tipične fantastične forme dobijaju ti reljefi tek u romanici. Duh romanike se već osjeća na splitskom nadvratniku, dok na zadarskim reljefima osjećamo neko udaljavanje od čiste pleterne interpretacije toga ornamenta, ali o romanici kao takvoj još nema govora.

⁵⁹ Up. L'antico tessuto d'arte italiano (sa predgovorom L. Serre), T. II, (grifoni na štofu iz Firenze), T. III (orlovi na kazuli biskupa Hermana), sl. 8, 11, 13 (pluvijal pape Bonifacija VII).

Mislim, da u zadarskim reljefima imamo izrazitu umjetničku kreaciju. Kipar je tu ušao u bit stila, logično izražavajući sebe u likovnoj koncepciji epohe, te je stvorio djelo nenadmašive »stilske koherencije«.

Ako je bit plastike bila tada, da se svede do krajnjih granica plošnosti, stilizacije, apstrakcije i linearizma, a želja kipara, da ipak dade figuru, onda je kipar to postigao u potpunosti. On je, u okviru svoje apstraktne i transcendentne, plošne i stilizirane likovne koncepcije stvorio djelo od toliko jedinstvene zamisli i harmonične ujednačenosti, da u njemu imamo sigurno najjačeg klesara naše predromanike. Ili, bolje, svi ti atributi idu majstoru one ploče, na kojoj su prikazani Pokolj nevine djece i Bijeg u Egipat.

Druga ploča je rad drugog klesara, u okviru iste koncepcije, »naprednije«, ako se tako smije reći.

Na ploči prvoga majstora svaki je lik u svojoj arkadi. Linije odjeće i brade, kose i nabora haljine, spajaju se s jednakom kadencom uspravnih kanelura stupova i valovitog ritma arkada. Ta jedinstvena, harmonična valovita linija, koja se spušta sa podignutog Herodova kažiprsta, preko dželata i djeteta, do likova majki i kontinuiru u liniji magareta i Josipova užeta do Ivanova plašta, ima u sebi neku fluidnu muzikalnost punu apstraktne harmonije. Ima svoje mjesto u arkadi i paoma, ikonografski reminiscencija na apokrifne legende, ali likovno cezura u jednom svjesnom komponiranom ritmu.

Autor ploče sa Navještenjem i Pohodom smjera više k individualizaciji lika, k unošenju elementa pokreta, ali se tim udaljuje od biti i strukture svoga stila na izmaku, ne ušavši u bit novoga. On je prijelaz. On je pionir. Tapka. Razbio je u potpunosti izolaciju figure u arkadi. Likovi se spajaju u istoj arkadi (Pohod sv. Elizabete) ili probijaju arkadu (pastir, mudraci). Mijenjaju se proporcije, likovi sad manji sad veći, kreću se i spajaju u vrtlogu linija. U primitivno stiliziranim licima ulaze prvi pokušaji individualizacije.

Dok je prvi klesar dominacija i sinteza jedne epohe, drugi otvara puteve novome i nalazi se u fazi strastvenog i nemirnog traganja, iako njegov nemir nema elemente nemira antike na umoru, već određenost romanike na pomolu. Uza svu divergenciju njihovih individualnosti oba su majstora bili suvremenici, što nam potvrđuje i raspored ikonografskih tema.⁶⁰

Činjenica, koja proizlazi iz komparacije obaju majstora je jasna: istovremeno imamo još prevlast punog pleternog shvaćanja i prve puteve novom gledanju. Nalazimo se ne u finalu antike, već u preludiju romanike, u XI. stoljeću, najvjerojatnije pred sredinu vijeka.

Zadarski reljefi, ako ih i uporedimo sa dalmatinskim figuralnim skulpturama starohrvatske dobi, očito ne proizlaze iz likova kasne antike na izmaku (transena sa Porodenjem i Poklonom mudraca i vrata crkve sv. Lovre u Zadru), već predhode onima, u kojima se ponovno budi ljudski lik, ili, bolje, predhode reljefu hrvatskog kralja u splitskoj krstionici iz početka druge polovine XI. stoljeća. I tu je lik još stiliziran, ali je izoliran i dominira u svom prostoru.

»Rani« ornament donjeg ruba na izgled se kosi sa »kasnijim« ornamentom gornjega. Ali, kao što su se »oko« i dvoprutasta vitica mogli vući i kasnije, a i opet se bude, slijedeći starije uzorke i iz samog Zadra, tako su klesari tih

⁶⁰ Da su reljefi istovremeni vidimo iz činjenice, da je »napredniji« izradio prizore, koji su kronološki raniji, te da ovi prethode onima od »konzervativnijeg« majstora.

reljefa mogli poznavati i sebi suvremene prve pojave ornamenta grifona na gornjem rubu. Uzevši u obzir to sve, mišljenja sam, osobito s obzirom na veliki likovni format tih anonimnih klesara, da je ta datacija u prvu polovicu XI. stoljeća najlogičnija.

U uvodu smo nabacili hipotetičnu misao o nekim dalekim analogijama sa tretiranjem ilirsko-rimskih stela. Te analogije nisu u »stilu«, već u rješavanju problematike stila. Ne u problemu, već u impostaciji problema. To je možda ključ za ono Karamanovo »nešto novo i drugdje nepoznato«.⁶¹

Ploča sa prizorima Navještenja, Pohoda sv. Elizabete, Porodenja s kupanjem Krista, Dolaska pastira i Pohoda triju kraljeva i ploča sa Pokoljem nevine djece, Bijegom u Egipat i Krštenjem Kristovim služile su jamačno kao pluteji u crkvi sv. Nedjelje. Prizor Krštenja Kristova nije čitav na toj ploči, te se, nakon sačuvanog lika Ivana Krstitelja, sigurno nastavljao lik Krista u Jordanu, iza koga su slijedili dalji prizori Kristova života. Da su nam se sačuvala sve te ploče, imali bismo sigurno jedinstvenu cjelinu za svoje vrijeme ne samo za starohrvatsku, već i za opću povijest umjetnosti.

Na kraju, zanimljivo je spomenuti Radojčićevu komparaciju ovih ploča sa minijaturama Prizrenskog Evandjelja iz XIII. stoljeća, gdje su likovi postavljeni na srodan način u arkadama, što mu i daje povoda pretpostavci da bi taj rukopis mogao nastati i posredno preko Dalmacije (Radojčić, Stare srpske minijature, Beograd 1950, str. 30). U tom slučaju, koji ostaje otvoreno pitanje, imali bismo posljednji odjek naših ploča i koncepcije njihove kompozicije još u kasnom XIII stoljeću.

20. *Zabat sa poprsjem arhandela uz župsku crkvu u Donjem Čelu na otoku Koločepu* (sl. 29).

Uz župsku crkvu u Donjem Čelu na otoku Koločepu prislono je nekoliko fragmenata skulpture. Među ovima je jedan obrađen na obje strane. Na poleđini rimskog reljefa, na kome su prikazana dva čovjeka u togi, od kojih jedan sjedi, a drugi je uspravan,⁶² isklesan je zabat crkvene pregrade (vel. 55/59 cm). Prikazano je na tom zabatu poprsje anđela a rub je ukrašen nizom kuka, okrenutih prema vani, ispod kojih je niz malih dvostrukih arkadica. Ispod lika anđela je fragment natpisa: P SOROR ET RE....., u kome je slovo O slično, kako je Karaman uočio, onome iz reljefa Bogorodice u Biskupiji.

Karaman je objelodanio ovu skulpturu, datirajući je u X.-XII. stoljeće.⁶³ Abramić je dao njenu detaljnu analizu.⁶⁴ Upoređujući je sa zabatom s likom Bogorodice iz Biskupije i sa »Maiestas Domini« iz Sustjepana, on je s pravom ubraja u tip naših zabata, koji ispunjaju plošnim »en face« likom čitavu trokutnu plohu zabata. Što se tiče ikonografske strane, on konstatira u našem liku opći tip anđela u dugoj haljini poput tunike, prekrive plaštem, koji se zakopčava nad desnim ramenom, kao što nalazimo na ravenkim mozaicima i na velikom broju bizantskih prikaza anđela.

⁶¹ Za literaturu vidi našu bilješku 15.

⁶² Rimski reljef vidi u Lisičar, Koločep nekad i sad, Dubrovnik 1932, sl. 7.

⁶³ Karaman, Iz kolijevke, o. c., str. 113 i sl. 216; Karaman: Osvrti, o. c., str. 100.

⁶⁴ Abramić, Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine, Rec. Uspenski, II, Paris 1932, sl. 100 i str. 327-328.

Koločepski anđeo drži u ruci dugo žezlo, koje svršava izduljenom kuglom sa dva prstena. Kosa (po našem se mišljenju radi o kosi, a ne o kruni) djeluje kao čista reminiscencija tropleta, a aureola ima na ivici niz kružića, kao što se javlja u romanici.

Ta Abramićeva analiza točno postavlja reljef u XI. stoljeće. To potvrđuje i ornament ruba sa kukama i lukovima koji nalazimo na brojnim starohrvatskim skulpturama od ciborija sv. Marte u Biaćima do zabata sv. Petra i Andrije u splitskom muzeju. Svojim mjestom porijekla reljef pokazuje širenje plošne, stilizirane figuralne plastike sve do najjužnijih dijelova Dalmacije. Iako naš reljef ima bizantski ikonografski tip, ipak on svojom grubom tehnikom, svojim plošnim tretiranjem lika, svojim pleternim reminiscencijama (kosa, plašt), svojom ornamentikom, ulazi u niz skulptura lokalnog porijekla i stoji između potpuno plošne biskupijske Bogorodice i već romanički koncipirane splitske »Maestas«. Kasniji će pak biti splitski reljef arhanđela Mihočila na Narodnom trgu, iz već zrelog XII. stoljeća, koji međutim ima pravi tip bizantskog derivata.⁶⁵ Naš koločepski reljef, isključivši ikonografski bizantirajući predložak, u biti je također etapa u likovnom putu k romanici.

25. *Plutej (u dva fragmenta) sa lovačkim prizorima, uz župsku crkvu u Donjem Čelu, na otoku Koločepu* (sl. 30.-31).

Uz istu crkvu su se prislonila još dva fragmenta, manji vel. 22/47,5 cm, a veći vel. 57/48 cm, koji zajedno tvore jedan plutej.

Donji rub pluteja tvori naglašena stilizirana palmeta, koja se naizmjenice triput ponavlja uz geometrijski stilizirani ornament. Bogati troplet u zanimljivoj mrežolikoj stilizaciji ispunjava gornju plohu. Ornamentat poput izduljene osmice od tropleta u dijagonalnoj impostaciji sječe dva koncentrična kruga. Na gornjem praznom prostoru je krilati grifon, na donjem pas lovi divljač. S desne i s lijeve strane, u međuprostorima, javlja se dječak, koji duva u lovački rog.⁶⁶

Pojava čistog tropleta i već zrelo formirane reljefne figuralne skulpture jasno ilustrira dugo trajanje pleternih elemenata na dalekom dalmatinskom otoku. Već palmeta najavljuje stilske oblike prve romanike. Karaman je tačno uočio reminiscencije iz orijentalnih sagova (a možemo dodati i iz romaničkih), koje se osjećaju i u čistom dekorativnom rasporedu samog ornamenta. Te reminiscencije se još jače osjećaju u liku grifona, koji se tamo često javlja. Elementi lova se javljaju i u drugim našim skulpturama (vidi naše br. 12.-13.), ali ovakva simetrična impostacija i tretman, pa i sam motiv lovca sa rogom u ustima, derivat je ranoromaničkog dekora, u kome se osjećaju klice tematike, koju će tek gotički gobelin u potpunosti iskoristiti. Iako bi pletter mogao da izgleda s time u suprotnosti, mislimo da se ova skulptura može postaviti u posljednje godine XI. stoljeća.

26. *Fragment u crkvi sv. Duha u Komolcu u Rijeci Dubrovačkoj* (sl. 32).

Nad malim vratima crkvice sv. Duha u Komolcu (Rijeka Dubrovačka) nalazi se uzidan, adaptiran kao zabat vrata, maleni fragment ciborija sa tragovima pletterne ornamentike. Na ivici je troprutasti pletter, rezan prema po-

⁶⁵ Abramić, o. c., sl. 108.

⁶⁶ Karaman, Iz kolijevke, o. c., sl. 111; Lisičar, o. c., sl. 20; Karaman, Živa starina, str. 78-79.

trebi vratnog zabata, dok su na donjem dijelu veliki tropleti krugovi. Na ugaonom polju je stilizirana zvijer, na koju skače ljudski lik. Glava je nejasna. Golemom rukom čovjek drži vrat zvijeri. Noge su mu u zraku. Stilizacija je primitivna, ali se osjeća stilski svijesni osjećaj. Orijentalna forma neman, reminiscencija iz tekstila, govori za XI. stoljeće, čemu se ne protivi ni ornament zrelog pletera. Najzanimljiviji je lik čovjeka sa golemom rukom, koja nam u svom ekspresionističkom uvećanju gotovo predskazuje sličnu pojavu – *mutatis mutandis* – kod stećaka.

Komparacija ovoga fragmenta sa uglovima ciborija Raba, Zadra, Kotora i Bijaća iz te epohe pokazuje sličnu opću strukturu, ali i prilične razlike u samom odnosu likova i ornamenta, kao i u cjelini kompozicije. Ovaj fragment, dosad potpuno nezapažen, sa svojom vanredno zanimljivom deformacijom lika jahača-borca zatvara niz starohrvatskih skulptura i tim je značajniji, što potječe iz južnih dijelova Hrvatske.

RÉSUMÉ

Sculptures de l'époque vieille croate représentant la figure humaine

Dans cette étude, l'auteur donne ses analyses stylistiques et historiques de toutes les sculptures représentant la figure humaine, pour la période nationale croate, dans le but de pénétrer plus profondément dans le problème de la plastique figurée croate (qui est surtout représentée en Dalmatie).

Il examine les problèmes divers touchant à l'apparition de la figure humaine dans notre sculpture du haut moyen-âge, les origines de cette sculpture et ses points de contact avec la plastique précédente et la plastique contemporaine, dans le pays et à l'étranger.

Il insiste sur les analogies avec le traitement de maîtres illiro-romains à l'intérieur de la Dalmatie romaine, analogies qui ne sont peut-être pas fortuites.

Les monuments analysés sont:

1. dalle avec relief d'un souverain croate (Baptistère de Split).
2. fragment de relief de Moïse de Solin (Musée Archéologique de Split).
3. partie d'une cloison d'église portant une «Maestas Domini», de l'église de Saint-Étienne (Sustjepan) à Split.
- 4.-7. fragments des transennes de Biskupija (Musée des antiquités croates à Split).
8. tympan avec la figure de la Vierge, de Biskupija (Musée des antiquités croates à Split).
- 9.-10. fragments de crucifix de Brnaze et de Biskupija (Musée des antiquités croates à Split).
11. relief d'un guerrier de Pridraga près de Novigrad (Musée des antiquités croates à Split).
12. relief d'un chasseur de Pridraga près de Novigrad (Musée des antiquités croates à Split).
13. relief d'une chasse au cerf de Novigrad (disparu).
14. relief de Saint Georges (?) dans l'église de Žrnovnica (près de Split).

15. portail de l'église de Saint-Laurent à Zadar (Musée Archéologique de Zadar).

16. chapiteau de l'église de Saint-Laurent à Zadar.

17.-18. ab. relief avec la Naissance de Seigneur et les Rois Mages et fragments avec un ange et un guerrier (Musée Archéologique de Zadar).

19.-21. grands reliefs avec scènes de l'Évangile, provenant de l'église de Sainte-Dominique (Musée Archéologique de Zadar).

22. fragment de relief avec la Vierge (Musée Archéologique de Zadar).

23. fragment de relief avec la Visitation (Musée Archéologique de Zadar),

24. partie d'un tympan avec un ange à Koločep.

25. dalle avec scènes de chasse à Koločep.

26. fragment d'un ciboire avec une scène de chasse à Komolac (Rijeka Dubrovačka).

À propos de tous ces monuments dont certains sont étudiés pour la première fois l'auteur indique la bibliographie. De plus, il donne de nouvelles analyses esthétiques et chronologiques se rapportant à chacun de ces monuments.

Certaines de ces œuvres, telle que le relief d'un souverain croate au baptistère de Split, les fragments de transenne et le tympan avec la Vierge de Biskupija (n. 4.-7., 8.) et les reliefs provenant de l'église de Sainte-Dominique de Zadar (n. 19.-21.) ont une importance de premier ordre.

ANDELA HORVAT

O SISKU U STAROHRVATSKO DOBA

NA TEMELJU PISANIH IZVORA I ARHEOLOŠKIH NALAZA

Od sviju gradova rimske Panonije, gdje je kasnije nastala Panonska Hrvatska, jedino je grad Sisak do dana današnjega sačuvao svoje donekle izmijenjeno ime.¹ Kako je bilo moguće, da je taj toponim održao svoj kontinuitet? To nas potiče da ogledamo, što znademo o razdoblju nakon propasti antiknoga grada, kad tu nastaju nove prilike, koje ne pogoduju urbanom obliku života.

O propasti Siscije nema sigurne vijesti, no s dovoljno razloga možemo pretpostavljati, da se pad grada desio razmjerno kasno. To što kovnica novca prestaje raditi u gradu 388. g., tek je početak svršetka antikne Siscije.² Na kolanje novca u Sisciji nailazimo još u doba Justinijana.³ Taj nalaz brončanog Justinijana možemo smatrati kao terminus ante quem non za pad grada. U historijskim izvorima Siscia se pak spominje još 530. i 533. g. u vezi sa saloničkim crkvenim saborima u vrijeme ostrogotskoga vladanja.⁴ No nakon toga izvori ne pružaju ni tračka svijetla gotovo trišta godina, da osvijetle sudbinu nekoć znamenitog grada. Tek 822. g. odjednom se Siscia javlja kao grad Ljudevita – kneza pobunjenika.

Iako izvori napose ne spominju, što se sa Siscijom dešavalo na prijelazu iz VI. u VII. stoljeće, držim veoma vjerojatnim, da se upravo u to vrijeme desio pad grada u vezi s prodorom i napredovanjem Slavena i Avara. Pod tim okolnostima i u to vrijeme padaju susjedni gradovi: Sirmium 582. g., Celeia i Emona prije 587. g.,⁵ a Salona – kako se to općenito drži – oko 615. g. U to vrijeme, kad teško strada urbani oblik života u Panoniji i Dalmaciji, morala je dakle postradati i Siscia. Podršku za to, da se toliko dugo mogao u Pano-

¹ Šišić, Povijest Hrvata I, Zagreb 1925, p. 279.

² Alföldi Andreas, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, Ungarische Bibliothek 12, 2. Bd., Berlin u. Leipzig 1926, p. 58.

³ Alföldi A., o. c., Ung. Bibl. 10, 1924, p. 35.

⁴ Šišić, Priručnik izvora hrv. historije, Zagreb 1914, p. 160 i 164.

⁵ Grafenauer B., Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov, Zgodovinski časopis IV, 1950, 1-4, p. 61.

niji održati antikni grad, možemo naći u susjednoj Donjoj Panoniji, gdje se dapače usred novih prilika kraj Blatnoga jezera održala Mogentiana sa svojim romanskim pučanstvom sve do konca VI. stoljeća.⁶

Pad Siscije tumačimo u nedostatku izvora analognim slučajevima. No Siscia povoljno smještena na raskrsnici kopnenih i vodenih putova opet oživi. Tako to bijaše i u nedalekome Ptuju, o čem svjedoče mnogobrojni nalazi nađeni pri arheološkim iskopanjima, koja su se vršila u posljednje vrijeme.⁷ A da je tako moralo biti i u Sisku, potvrđuju uz očuvani toponim ne samo arheološki nalazi – o kojima će kasnije biti govora, nego i historijski izvor 9. stoljeća. Međutim kontinuitet toponomastikona tu ne bismo mogli povezati s očuvanim urbanim oblikom života, kao što je to na pr. u Dalmaciji i Istri, gdje je koncentracija romanskog pučanstva u sačuvanim gradovima očuvala i institucije. Ukratko bi se moglo reći, da je vjerojatno u Sisciji održan tek kontinuitet naselja, a ne urbanog načina života.

Historijski izvori prvi put izričito spominju Sisciju, otkada su Hrvati u ovim krajevima, 822. g. onom prilikom, kad knez Ljudevit u sukobu sa Francima napušta taj grad: »Anno 822. Exercitus de Italia propter Liudewiticum bellum conficiendum in Pannoniam missus est, ad cuius adventum Liudewitus Siscia civitate relicta ...«⁸ Einhardovi anali u tim događajima Sisak spominju u kritičnom času Ljudevitove borbe. Iz događaja, koje opisuje zabrinuto franačko pero u tome času, važne su osobito dvije vijesti:

- a) da se Sisak uopće spominje i da se navodi kao grad,
- b) da Ljudevit dobiva na pomoć majstore i zidare, kako bi mu izgradili potrebne utvrde.

Kad se 822. g. Siscia javlja iz historijske tame nakon gotovo trista godina kao grad kneza Ljudevita, očito to nije više onaj grad u urbanom smislu riječi sa sijelom biskupa Konstantina iz 533. g. Ta kratka no sigurna vijest, da Siscia postoji u trećem deceniju IX. stoljeća, javlja se usred burnih događaja, kad su vojne operacije godinama ispunjavale život Panonske Hrvatske. Franački izvori na četiri mjesta spominju u vezi s tom borbom utvrde.⁹ Ljudevit je dakle uspješno mogao odoljevati napadima, jer se branio iz utvrda. Bezimena utvrđenja izvor spominje rječju »castellum«, no Sisciju Einhard spominje poimenično kao »civitas«. To, što naselju ističe i ime, moglo bi značiti, da je ono ponajvažnije u Panonskoj Hrvatskoj. Riječ pak »civitas« Einhard upotrebljava za značajnija utvrđena mjesta.¹⁰ Istaknuti historici Klaić i Šišić nazivlju Sisak glavnim gradom, odnosno središtem Panonskih Hrvata u doba kneza Ljudevita.¹¹ Za tu tvrdnju izvori ne pružaju potpuno sigurnog uporišta. Držim, da je ispravnije, ako Sisciju toga vremena zamišljamo kao znatnije utvrđeno mjesto.

⁶ Alföldi, Der Untergang II, 1926, p. 1-56 i Kos M, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* Ljubljana 1936, p. 77.

⁷ Korošec dr. J., *Staroslovenska grobišča v severni Sloveniji*, Celje 1947., p. 7-27.

⁸ Rački, *Documenta*, Zagreb 1877, p. 327.

⁹ Rački, o. c., p. 322, 324, 325.

¹⁰ Evo nekoliko primjera: Rački, o. c., p. 300 ... »apud Tharsaticam, Liburniae civitatem« ..., p. 315 ... »atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus« ..., p. 326 ... »Jaderam Dalmaciae civitatem« ...

¹¹ Klaić, *Povjest Hrvata I*, Zagreb 1899, p. 44 i 46; Šišić, *Pov. Hrvata*, o. c., p. 311.

Knez Ljudevit dobio je u toku borbe sa Francima kao pomoć od patrijarha Grada Fortunata majstore i zidare, da mu podižu utvrde.¹² Ne spominje se izričito, da su ovi »artifices et murarii« utvrđivali i Sisciju. No budući da se Ljudevit održavao pomoću utvrda, nije isključeno, nego naprotiv veoma vjerojatno, da je Siscia već zbog svoga smještaja bila tom prilikom utvrđivana, što će moguće pokazati arheološka istraživanja. Izvor među drugim majstovima posebno napominje zidare. To daje naslućivati, da je Ljudevit koristio građevni materijal Siscije. Čak još u 18 st. Marsigli u svom opisu Siska kaže, da se mjestimično vide zidovi Siscije u širini od tri hvata.¹³ A da je građevni materijal Siscije obilno bio korišten još u XVI. vijeku, znademo, jer je kralj Ludovik II. morao posredovati između Petra Erdödyja i zagrebačkoga kaptola, da se može uzeti kamen s ruševina grada Siscije za gradnju sisačke utvrde.¹⁴ (Slika 1.). U doba Karolinga, a napose za Karla Velikoga posvuda je oživjela građevna djelatnost na rimskim ruševinama.¹⁵ Navedeni majstori i zidari svjedoci su novih potreba u ondašnjoj Panoniji, koja očito oskudijeva u zanatlijama. A kako je taj sloj važan u razvoju umjetnosti, ta Einhardova vijest specijalno je zanimljiva za povijest umjetnosti.

U Sisciji se još u VI. vijeku spominje biskupsko sjelo. Toma Arcidakon u 13. glavi svoga djela »Historia Salonitana« navodi, da je i nakon dolaska Hrvata postojao sisački biskup ... »ab occidente fuit episcopus sciscianus« ... Međutim poznatim vrelima nije moguće dokazati, da je stolica sisačkoga biskupa bila stvarno uspostavljena. Opće prilike, koje su tu stoljećima vladale, nisu dopuštale, da dođe do obnove ove stolice.¹⁶ I vijest iz drugog crkvenog sabora u Splitu 928. g. javlja, da je biskupija nepopunjena.¹⁷ Osnutak pak zagrebačke biskupije o. 1094. g. indirektan je dokaz, da pitanje crkvene organizacije u sjevernoj Hrvatskoj nije bilo dotada riješeno, jer osnutak ove biskupije nije izazvao niti sukob kao ni posredovanje Rima.¹⁸

Tom prilikom, kad je osnovana zagrebačka biskupija, mogli bismo očekivati, da će se spomenuti prethodnica – sisačka biskupija i njezin biskup mučenik sv. Kvirin. Međutim svemu tome nema ni spomena. Ime sv. Kvirina spominje se među brojnim kodeksima zagrebačke biblioteke metropolitane tek u jednome brevijaru u XIII. st.,¹⁹ a onda mu ulazimo u trag u kalendaru misala R 3015, koji je pisan u XIV. ili XV. st.²⁰ Pa ipak u okolici Siska u XIV. st. postoji kult sv. Kvirina. Gorički arhidakon Ivan navodi u svom »Popisu župa zagrebačke biskupije« od 1334. g., da u ovoj biskupiji postoje tri

¹² Rački, o. c., p. 325.

¹³ Marsigli, Danubius Pannonico-Mysicus II, izd. 1726., p. 47–48. Tab. 20.

¹⁴ O tom Krivošić, Gradnja sisačkoga grada, Hrv. novine, Sisak, god. XX, br. 10 na temelju Regesta kanonika Marcelovića u kaptol. arhivu., Zagreb.

¹⁵ O tom Piper Otto; Burgenkunde, München 1912. – Kako iskorišćuje rani Srednji vijek rimske ruševine, značajan primjer daje Trier, gdje se ne upotrebljava samo obrađeni materijal, nego se čak pregrađuje Konstantinova bazilika za sjelo franačkoga burggrafa, te služi daljih šest stoljeća kao utvrda, p. 67 i 120.

¹⁶ O tom Barada, Važnost osnutka zgb. biskupije, Zbornik zagrebačke nadbiskupije, Zagreb 1944.

¹⁷ Rački, Doc., o. c., p. 195.

¹⁸ Barada, o. c., p. 3.

¹⁹ Kniewald dr. D., Zagrebački liturgijski kodeksi XI–XV. st., Croatia sacra, br. 19, Zagreb 1940, p. 70, 72. (Brevijar MR 67).

²⁰ Ibidem, p. 54.

župe s crkvom posvećenom sv. Kvirinu: u Hrastovici, Boviću i Smrčkoviću.²¹ Na cjelokupnom prostranom području zagrebačke biskupije toga vremena samo su ove tri posvećene tome svecu, a sve tri se nalaze u gorovitome kraju jugozapadno od Siska. Kod Bovića se pak i danas nalazi mjesto Kirin, koje je očuvalo Kvirinovo ime. Ova pojava kulta sv. Kvirina u XIV. st. to manje je jasna, jer tek u XVII. st. biskup Borković njime pojačava t. zv. hrvatski sloj zagrebačkoga kalendara.²²

Kult sv. Kvirina nema povoljnih uvjeta u obrednim knjigama zagrebačke biskupije prvih vjekova. To je nesumnjivo zbog toga, što je na prvotni zagrebački obred utjecao svojim liturgijskim kodeksima obred francuske nadbiskupije u Rouenu – kako su dokazala istraživanja dra Kniewalda.²³ No time nije rečeno, da se zatro svaki trag crkvenom životu iz ranijih vremena prije osnutka zagrebačke biskupije. Te su tragove neki raniji pisci i suviše naglašavali (Tkalcčić, Fancev). Ovdje napominjem, da neki obzir prema staroj sisačkoj biskupskoj stolici možemo vidjeti u tome, što Ivan arcidakon ne stavlja u svom »Popisu« na prvo mjesto arhidakonat Zagreb, nego stavlja na najodličnije mjesto arhidakonat Goru, a od svih 412 župa na prvo mjesto župu Sisak.²⁴ Na župe pak sv. Kvirina u okolici Siska nailazimo 1334. g., iako je kratko prije toga vremena Kažotićeva redakcija bogoslužnih knjiga u Zagrebu izostavila sv. Kvirina.²⁵ Time se također vjerojatno poštivala stara tradicija.

Spomen na sv. Kvirina očuvan je u dalmatinskoj crkvenoj organizaciji. Kad Toma Arcidakon u 13. glavi spominje sisačkoga biskupa, on odaje, da je sv. Kvirin poznat splitskoj metropolitani, jer izričito kaže: ... »ubi beatus Quirinus martir quondam extitit presul«. Kako je pisac te vijesti mrtav već 1268. g., a zagrebački brevijar, koji spominje sv. Kvirina – prema dru Kniewaldu – uglavnom je gotov tek 1290. g.,²⁶ nailazimo prema današnjem našem znanju, da je spomen na sv. Kvirina nakon vjekova sačuvan u krilu dalmatinske crkvene organizacije. Postoji mogućnost, da se u gorskom zaleđu Siska sačuvao kult sv. Kvirina dijasporom građana Siscije²⁷ – što je manje vjerojatno – ili da poštovanje mučenika Siscije potječe iz onih vremena, kad je područje oko Siska bilo podložno u crkvenom pogledu splitskoj metropoli. Prema tome ime sv. Kvirina može biti jedan od putokaza za traženje kulturnih veza između južnih i sjevernih dijelova Hrvatske u starohrvatsko doba, ako ne za sam Sisak, a ono za sisačku okolicu.

O Sisku u starohrvatsko doba nema vijesti ni onda, kad se dalja sudbina Hrvatske rješavala bitkom na nedalekoj Petrovoj gori. Da li iz toga možemo izvesti zaključak, da Sisak ne postoji? O protivnom uvjeravaju arheološki nalazi.

²¹ Buturac dr. J., Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. g., Zbornik zgb. nadbiskupija (s najnovijim komentarom), p. 416, 437. Na te župe upozorava Ritig dr. S.; Martyrologij srijemsko-pannonске metropolije, Bogoslovska Smotra, 1912, III. g., p. 275.

²² Sertić dr. N., Kalendar zagrebačke stolne crkve 11–19. st., Zbornik zgb. nadbiskupije, p. 170, 189.

²³ Kniewald dr. D., o. c., p. 11.

²⁴ Buturac, o. c., p. 414 i Rački, Popis, Starine IV, p. 203.

²⁵ Nežić dr. D., Sv. Kvirin, sisački biskup, Zbornik zgb. nadb., p. 12.

²⁶ Kniewald dr. D., o. c., p. 69.

²⁷ U Boviću i Hrastovici nailazi se prema bilješkama prof. Đ. Szaboa na antikne nalaze, dok o Smrčkoviću zasada nema o tome vijesti.

Na temelju oskudnih vijesti iz historijskih vrela i analognih činjenica mogli smo doći do zaključaka, da se Siscia održala u kontinuitetu, no ne kao grad, nego kao naselje. Tome u prilog govore osim sačuvanog toponima uz ostale navedene razloge i arheološki nalazi, koji pripadaju starohrvatskom vremenu.

Iako se nikada nije na području Siska u arheološkome smislu kopalo sistematski, nego samo prigodice, taj je teren dao izvanredno zanimljivih i dragocjenih nalaza prethistorijskog i rimskog razdoblja, kojima se bavilo tridesetak što domaćih, što stranih arheologa. Na temelju vijesti iz izvora i mnogobrojnih ostataka materijalne kulture imamo kakav takav pojam o Segestici i Sisciji. Ovdje ćemo pokušati da pomoću nalaza iz starohrvatskog doba unesemo barem nešto više svijetla u taj tamni vremenski period.

Kako su historijske vijesti škrte, tako su i arheološki nalazi oskudni, no utoliko više važni. Dosada se na teritoriju Siska iz toga razdoblja našlo pletterne skulpture u kamenu, metalnog nakita i zemljanih predmeta.

Decenijima je stajao nalaz pletterne skulpture iz Siska kao osamljeni, dakle izuzetni primjer djelatnosti ove vrste u sjevernim hrvatskim krajevima, dok nisu nalazi na Mariji Gorskoj kod Lobora (kotar Zlatar) iz 1946. g.²⁸ najavijestili, da imamo više očekivati iz hrvatskih krajeva izvan današnjeg pojma Dalmacije.

Brunšmid donosi u »Kamenim spomenicima« pet kamenih ulomaka s pletternom ornamentikom, koji bi se imali povezivati sa Siskom starohrvatskog doba.²⁹ Od tih pet komada jedino je siguran za ulomak kamenog pluteja pod brojem 805, koji je od žutog pješčenjaka iz Gôra kod Petrinje, da je iz Siska. Za ostale tek misli, da su ove provenijencije, no nije siguran (Slika 2.). Vjerojatno to pretpostavlja na ovome: kod opisa ulomka kamene grede pod brojem 793, koja je ukrašena kukama i motivom osmice, sam Brunšmid navodi, da je od istog žutog pješčenjaka kao i kamen pod brojem 805, za koji je sigurno utvrđeno, da je iz Siska. Kako pak ulomak pod brojem 792 potpuno pripada i po dimenzijama i po ornamentici ulomku pod brojem 793, može se smatrati s više vjerojatnosti, da su i ta dva kamena s područja Siska. Najmanje je sigurno za dva preostala kamena ulomka, koje Brunšmid donosi pod brojem 791 i 806, da su odavle, što je velika šteta utoliko više, što kamen pod brojem 791 ima i natpis.³⁰

Usprkos tome, što za ulomke s motivom kuka i osmice postoji više vjerojatnosti, da su iz Siska, nego za preostala dva ulomka, ne ćemo ipak ni njih navoditi u daljem izlaganju. Jer, da su doista iz istoga izvora kameni ulomci pod brojem 805 i 793, to bi nam mogla potvrditi tek kemijska analiza iz jezgre kamenoga bloka, a ne tek analiza s površine kamenoga sloja. No bez

²⁸ Stahuljak T., Naučno-istraživački rad Konzervatorskog zavoda u Zagrebu od 1945. do 1949. g., Historijski zbornik, 1950, p. 260. i Karaman Lj.; O umjetnosti Srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji, Historijski zbornik, 1947, p. 109-110.

²⁹ Brunšmid dr J., Kameni spomenici hrv. nar. muzeja u Zagrebu II, Vjesnik HAD N. S. XII, Zagreb 1912, p. 132-133, 137-138.

³⁰ Ta dva kamena fragmenta donosi Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig* 1905, sv. I, p. 675-678, Fig. 2058 i 2059. - Nije mi poznato, na temelju čega ih Hampel smatra sisačkima, kad ih je nekoliko godina nakon njegove publikacije Brunšmid, odlični poznavalac materijala, koji je bio i upravitelj institucije, koja ih čuva, ostavio kao otvoreno pitanje.

obzira na to, da li su ti ulomci s nesigurnom provenijencijom iz Siska ili nisu, dva kamena pod brojem 792 i 793 ukazuju na to, da se za objekt, koji je bio građen u starohrvatsko doba (gdje?) koristio vjerojatno postojeći obrađeni kamen. Oba pripadaju jedan drugome po dimenzijama i po ukrasu, no svaki je od drugačijega materijala.

Preostaje dakle da se zadržimo tek kod kamenog ulomka pod Brunšmidovim brojem 805, za koji je sigurno da je iz Siska. (Sl. 3).

Utvrđeno je, da je to ulomak pluteja. Ukrašen je reljefom tropleta s motivom t. zv. pereca. Taj motiv, koji se isprepleće u tri reмена, uklesan sa sigurnim rasporedom motiva i odrešitim rezom daje široku mogućnost datiranja od 9. do 12. stoljeća, s nešto manje vjerojatnosti upravo s obzirom na navedeni način izvedbe u korist 11. stoljeća. (Brunšmid navodi: od 10. do 12. vijeka).

Što govori taj ulomak pluteja?

U analizi historijskih vijesti govorili smo o pomoći, koju je dao novoakvilejski patrijarh Fortunat junačkome knezu Ljudevitu za vrijeme njegova otpora Francima time, što mu je poslao majstore i zidare. Karaman je prvi zapazio tu savremenu vijest,³¹ koja javlja dolazak stranih majstora u naše krajeve, otkad su Hrvati ovdje. Ukazao je s potrebnim oprezom na mogućnost, da je ta pojava sisačkoga pletera možda u vezi s tom vijesti.

No dolazak baš tih majstora ne možemo povezivati s postankom sisačkoga pluteja. Kad pročitamo čitav Einhardov tekst, dolazimo do zaključka, da u vrijeme ratnog paleža i razaranja, u godinama ustanka – kad je došla ta pomoć majstora i zidara – nisu bile nikako povoljne prilike, da se podižu i opremaju crkve. »Artifices et murarii« došli su zbog određenoga zadatka, da knezu izgrade potrebne utvrde.³² Iako ta vijest ne uvjerava, da je sisački plutej iz vremena Ljudevitova ustanka, dragocjena je zbog toga, što možemo pretpostavljati, da je i prije i kasnije također bila mogućnost, da u naše krajeve dolaze i strani majstori, čime se potvrđuju kulturne veze.

Ta pleterna skulptura mogla je prema svojim stilskim osobinama nastati ili prije Ljudevitova ustanka ili poslije njega. U prilog tome, da je taj plutej nastao u vremenskom razdoblju između 803.–819 g., bile bi tek pretpostavke o kristijanizaciji. Međutim nakon Ljudevitova ustanka bilo je u starohrvatsko doba više mogućnosti, da je u Sisku mogla nastati crkva građena kamenim materijalom. Tako dakle taj spomenik može biti svjedok kulturnih veza između Dalmatinske i Panonske Hrvatske, koja je u crkvenom pogledu bila povezana s dalmatinskom crkvenom organizacijom. To je utoliko vjerojatnije, što teško možemo zamisliti, da je crkva u Sisku bila podignuta već na početku 9. st., t. j. u vrijeme, kad je panonski teritorij tek područje misija.

Kako je kameni ulomak, o kojem govorimo, dio pluteja, znači, da je dio crkvenog namještaja. On dokazuje, uz nalaze na Mariji Gorskoj, da su neke crkve starohrvatskoga doba, kao i ta u Sisku, i u sjevernoj Hrvatskoj imale crkveni namještaj ukrašen na način, kako je to bilo pogdje u susjednoj

³¹ Karaman dr Lj., Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, p. 108, 118 i isti, O umjetnosti ..., o. c., p. 109–110.

³² Rački, Doc., o. c., p. 325.

Sloveniji,³³ Koruškoj³⁴ i Ugarskoj,³⁵ a kako je to posvuda bilo uobičajeno u Dalmatinskoj Hrvatskoj i Dalmaciji. U kraju, gdje se još dandanas zbog nedostatka kamena upotrebljavaju blokovi kamena, što su ih iz kamenoloma Petrove gore lomili rimski robovi, nastaje u starohrvatsko doba crkva, za koju je upotrebljen kamen očito sa ruševina Siscije.³⁶

Osim spomenika pleterne skulpture od arheoloških nalaza starohrvatskog doba poznat je od ranije metalni nakit iz Siska (u svemu 24 komada).³⁷ (Sl. 4). Nalazi se u Arheološkom muzeju u Zagrebu od 1886. god., no ne zna se pobliže o okolnostima ni mjestu nalaza. U njem je zastupano: šest privjesaka ili manjih ulomaka od nakita, jedan prsten i sedamnaest što naušnica što karičica sljepoočničarki. Privjesci i ulomci nakita i prsten srodni su sa sličnim predmetima t. zv. bjelobrdске kulture. Karičica sljepoočničarki s nastavkom u obliku slova S ima šest,³⁸ što većih, što manjih. Naušnica s grozdićem na karičici ima osam, a naušnica s četiri jagode na karičici ima četiri.

Za jednostavne karičice sljepoočničarke s nastavkom u obliku slova S, koje se javljaju svuda, gdje ima Slavena, smatra se, da se u sjevernim našim krajevima javljaju češće od god. 1000. unaprijed.³⁹ Prema tome se i ove sisačke mogu stavljati u 11. stoljeće, osim jedne, koja zbog svojih malih dimenzija (2,1 cm) može biti ranijeg postanka (Šeper). Naušnice s grozdićem, koje lijevanom tehnikom hoće da imitiraju granulaciju, domaća su preradevina bizantskoga tipa, što je osobito bilo usvojeno i rašireno u Panonskoj nizini, te postalo karakteristično za t. zv. bjelobrdsku kulturu.⁴⁰ Kako je ostali srodni materijal datiran novcem ugarskih vladara 11. stoljeća, može se na temelju toga smatrati, da i ovaj sisački nalaz pripada tome vremenu.⁴¹

³³ Stelè F., Predromanski ornament iz Slivnice, Razprave Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Fil.-filol.-hist. razred, 1944, p. 347-363. i Cevc E., Predromanski pletenini iz Batuj, Arheološki vestnik I, 1-2, Ljubljana 1950, p. 136-145.

³⁴ Taj materijal je kod nas objelodanila Lucerna Camilla, Tragovi saobraćaja između Karantanije i Dalmacije u doba Karlovića, Vjesnik hrv. arh. dr. N. S. XVI, Zagreb 1935, Prilog, p. 1-23. Inače vidi Ginhart K., Die karolingischen Flechtwerksteine in Kärnten, Carinthia I, 1942.

³⁵ Hampel, Alterthümer ..., o. c., III, navodi: Aracs, Szegszárd, Zalovár; Dercsényi D., L'église de Pribina à Zalavár, Études slaves et roumaines, vol. 1, fasc. 2, Budapest 1948, p. 85-100.

³⁶ O tom, kako je drvo pretežni materijal do oko god. 1000., vidi Piper, o. c., p. 128. On doduše obrađuje njemačke krajeve, no da nije bilo ruševina Siscije, koje su se koristile, njegovi navodi vrijedili bi i za ovaj kraj.

³⁷ Riegl A.-Zimmermann H., Die spätrömische Kunstindustrie II, 1923, p. 73. Šeper dr M., Dva neobjelodanjena starohrvatska nalaza iz Posavske Hrvatske, Hrvatska Smotra, god. XII, br. 5, p. 200-209 s 2 table. Vinski dr Z., Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Starohrvatska prosvjeta, III. serija, sv. I, Zagreb 1949.

³⁸ Od ovog cjelokupnog sisačkoga nalaza, koji je štampao Šeper, Brunšmid spominje samo ovih šest karičica u radnji: Hrvatske sredovječne starine, Vjesnik HAD, N. S. VII, 1903-4, p. 40. - Moguće to upućuje na to, da su odijeljeno nađene. On navodi u istoj radnji na str. 50, da je u Sisku nađen i pleteni nakit (da li ogrlica ili narukvica?) bjelobrdске kulture.

³⁹ O tom Karaman, Kolijevka ..., o. c., p. 132. Isti, Iskopine društva »Bihać« u Mravincima i starohrvatska groblja, Rad knj. 268, umj. razr. 4, Zagreb 1940, p. 14-15. - Korošec, Staroslovenska grobišća, o. c. p. 14 i 15. (Iscrpno s novijom literaturom).

⁴⁰ O tom opširnije Karaman dr Lj., Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina, Vjesnik za arh. i hist. dalm., sv. LI, 1930-34.

⁴¹ Šeper, o. c., p. 202.

Naušnice s četiri jagode na kariki, ukrašene filigranskom tehnikom, predstavljaju tip, koji je udomačen u Dalmatinskoj Hrvatskoj,⁴² a izvan te jezgre hrvatskih plemena javlja se rjeđe. Obično se stavljaju u 9. ili 10. stoljeće.⁴³

Nalaz, koji ovdje prvi put donosim, sadržava jednu karičicu sljepoočničarku s nastavkom u obliku slova S, tri naušnice s grozdićem, i ulomak naušnice sa šupljom jagodom.⁴⁴ (Sl. 5 i 6).

Kod ovog sisačkog nalaza starohrvatskog doba prvi su put donekle poznate okolnosti, u kojima su objekti nađeni. Prema izvještaju Mateja Pavletića, tada direktora pošte u Sisku i revnog sakupljača sisačkih starina, tri naušnice s grozdićem nađene su zajedno sa sljepoočničarkom u ožujku 1941. g. pri kopanju rova za obranu od napadaja iz zraka u vrtu kuće Stiller. (Nedaleko toga mjesta nađeni su 1950. g. olovni kasnoantikni sarkofazi, pri kopanju temelja za zgradu Socijalnog osiguranja, koji se nalaze u sisačkome muzeju.) Svih pet komada nalazi se u zbirci izvjestitelja M. Pavletića, danas u Zagrebu.

Da sljepoočničarka s nastavkom u obliku slova S dolazi zajedno s naušnicama t. zv. bjelobrdskega tipa, nije neobično. Već 1907. g. nađen je na pr. nalaz u takvoj kombinaciji u slovenskome Središču.⁴⁵

U ranijem sisačkom nalazu ima naušnica t. zv. bjelobrdskega tipa, koje predstavljaju lošu izradu pod utjecajem bizantskih primjeraka. Takve se nalaze više u sjevernim, a manje u južnim, dalmatinskim krajevima.⁴⁶ Međutim naušnice s grozdićem iz sisačkoga nalaza od 1941. g. razlikuju se od ranijih naušnica. One su identične s naušnicama t. zv. bjelobrdske kulture, koje su karakteristične za Podravinu 11. stoljeća, kao što na pr. dokazuju nalazi u Kloštru, Velikome Bukovcu⁴⁷ i na Ptujskome gradu.⁴⁸ Iako su ova tri sisačka komada izrađena lijevanom tehnikom, odlikuju se finom izradom. Grozdić s vanjske strane reljefnije je izveden nego s unutarnje strane, pa se prema tome može odrediti, da li je naušnica rađena za desno ili lijevo uho, ako držimo, da se ukopčavala s prednje strane uha. Pomoću ostaloga srodnog materijala mogu se datirati tako, da potječu iz prijelaza od 10. st. u 11. st.⁴⁹

Ova varijanta naušnica s lijevanim grozdićem karakteristična je za Pannoniju. Prema dosad poznatim nalazima smatralo se, da je kod nas tim naušnicama bila obuhvaćena Podravina. Taj sisački nalaz, kao i nedavno publicirane

⁴² O tom Karaman, Iskopine u Mravincima, o. c., p. 14.

⁴³ Ibid., sl. 26, p. 27.

⁴⁴ Karičica od srebra s nastavkom u obliku slova S pomno je obrađena. Mjere: 2,7×3 cm, težina 2,3 g.

Tri naušnice t. zv. bjelobrdskega tipa s grozdićem s lijeva nadesno: a) srebrna naušnica za desno uho, mjere: 3,2×4,2 cm, tež. 3,95; b) srebrna naušnica za lijevo uho, mjere 2,9×4,2 cm, tež. 4,7 g; c) srebrna naušnica za lijevo uho, mjere: 2,9×4,2 cm, tež. 4,7 g. Ulomak naušnice sa šupljom jagodom, koja je posrebrjena, dok je ostali dio vjerojatno od slitine s primjesom srebra. Mjere: dubina uščuvanog dijela naušnice 4,2 cm, promjer jagode cca 0,8 cm, tež. 3,2 g. Da ne dođe do kakve zabune u vezi s tim materijalom, napominjem, da se radi o onom nalazu, za koji najavljuje Šeper da će biti publiciran, o. c., p. 200. – Ulomak naušnice s jagodom navodi Vinski u o. c., p. 27, u bilj. 4.

⁴⁵ Korošec, o. c., p. 41.

⁴⁶ Vidi uz sisačke naušnice starijeg nalaza Marun, Popis naušnica u Starohrvatskoj Prosvjeti VII, 1903, p. 45.

⁴⁷ Brunšmid, Hrv. sredovj. star., o. c., slike na str. 81 i 85.

⁴⁸ Korošec, o. c., sl. 22, p. 23.

⁴⁹ Brunšmid, Hrv. st. ..., o. c., p. 84.

naušnice iz Junuzovaca kod Bosanske Gradiške,⁵⁰ potvrđuje, da je i naša Posavina bila njima obuhvaćena. Na području Dalmatinske Hrvatske dosad nije nađen takav materijal.

Još preostaje fragmenat naušnice (Slika 6), koji je prije kojih 15 godina nađen u Kupi. Na prvi se pogled čini, da taj ulomak pripada onim naušnicama, koje su okarakterizirane s četiri jagode, kakvih se našlo također u starijem sisačkome nalazu,⁵¹ a koje su karakteristični materijal Dalmacije. Nakon opisa ovog ulomka navest ću, po čemu se on razlikuje od uobičajenog tipa.

Donji, deblji dio ulomka ove naušnice oštećen je i iskrivljen prema vanjskoj strani. Na tanjem dijelu karičice, na iskrivljenoj strani nalazi se šuplja jagoda, učvršćena između dva kolutića. Tako pričvršćena jagoda bila je bez sumnje i na drugoj strani. Od ostalih naušnica toga tipa ovaj se ulomak razlikuje time, što se u dnu karičice iznutra nalazi zakovan ležaj, ukrašen sa šest bobica granulacije. Ukrašen, koji je nosio taj ležaj, bio je fiksiran u rupici, koja se nalazi u sredini ležaja. Tragovi takvog fiksanog ležaja postoje i sa vanjske strane. Prema tome neki se ukras nalazio zakovan i s unutarnje kao i s vanjske strane u vertikalnoj osi ove naušnice, ali nije sigurno, jer postoji i druga mogućnost. Tako se na pr. među kninskim materijalom čuvaju naušnice tipa s četiri jagode, koje u varijanti imaju umjesto četvrte jagode u dnu karičice lunulu. (Sl. 7). Ukoliko ulomak ove naušnice i pripada uobičajenom tipu naušnice s četiri jagode – što također nije isključeno –, razlikuje se od ostalih primjeraka svojom izradom. Obično se dvije jagode, koje stoje u vertikalnoj osi takvih naušnica, spajaju metalnom zamkom, kao što to vidimo na pr. i na sisačkim naušnicama ranijeg nalaza, kao i na naušnici s lunulom. Te zamke ovdje nema. Prema ostalim nalazima, taj se ulomak može datirati u IX., odnosno u X. stoljeće.

Osim navedenih naušnica u Sisku su još nađene prije kojih 15 godina dvije naušnice naroskanog tipa s tri koljenca. (Sl. 8). Izrađene su od dobro pozlaćene bronce.⁵² Gornji dio karičice s jedne je strane otvoren, a s druge je strane oko karičice ovijena filigranska žica. Donji dio karičice ima tri granulirana koljenca. Duž karičice pričvršćene su četiri tordirane filigranske žice. Između njih su na prstenastim ležajima pričvršćene pozlaćene kuglice, u ovom slučaju nagrižene zelenom patinom. Među ostalim sličnim primjercima ove se naušnice odlikuju pletenim filigranskim žicama i solidnom pozlatom. (Preciznost izrade ovog zlatarskog umijeća prikazuje znatno povećanje dijela naušnice na sl. 9.) Okolnosti ovog nalaza nisu poznate, sigurno je tek, da su nađene u Sisku. Naušnice se nalaze u zbirci Mateja Pavletića u Zagrebu. T. zv. naroskani tip naušnice s tri koljenca, koji je bez sumnje nastao prema bizantskome uzoru, raširen je u IX. i X. st. u dalmatinskome dijelu Hrvatske, a pojedinačni primjerci nađeni u okolici Srebrnice, Kuršumlije, u Čapljini, Bošnjacima, Pribudiću, kao i ovi u Sisku daju otprilike okvir rasprostranjenosti toga tipa.⁵³

⁵⁰ Korošec-Vračko Paola, Ranosrednjevjekovni nalaz u Junuzovcima, Glasnik h. z. m. u Sarajevu, g. LIV, p. 274–275, sl. 5 na str. 280.

⁵¹ Vidi Vinski o. c.

⁵² Mjere: 3,8 cm promjer, debljina karičice 0,2 cm, debljina naroskanoga dijela karičice 0,4 cm, težina 5,65 g (lijeva na fotogr.), 6,25 g (desna na fotogr.).

⁵³ Literaturu o tom navodi Vinski, o. c., p. 34, bilj. 24 Za Kuršumliju vidi M. LJ., Sve-dočanstvo jedinstvene kulture Južnih Slovena u ranom Srednjem veku, Politika, 27. III. 1949, str. 4 i Karaman, Osvrti na neka pitanja ... Starohrv. Prosvj., Ser. III, sv. 2, p. 90.

Od zemljanih predmeta tog razdoblja, koje ovdje obrađujem, poznate su zasada iz Siska tri posude. Čuva ih Arheološki muzej u Zagrebu. Ovdje donosim dvije.⁵⁴ (Sl. 10 i 11).

Jedna od ovih posuda oblikovana je bez lončarskoga kola od pročišćene tamnosive pečene zemlje. Na vanjskoj, zaobljenoj površini ukrašena je valovitim linijama, koje teku u pet redova u prilično izjednačenome ritmu. Na dnu izvana nalazi se znak u obliku nepravilnoga četverokuta. Prema materijalu, svojem obliku, ukrasu i obradi oboda, koji je s vanjske strane profiliran oštrim rezom, pripada gradišnoj keramici 9. ili 10. st. (Slika 10).⁵⁵ Druga posuda također je od tamnosive pročišćene pečene zemlje, no izrađena je na lončarskome kolu. Ukrašena je vodoravnim kružnim linijama u donjem dijelu, dok su na trbušastim oblinama i na gornjem dijelu valovite linije u isprekidanome ritmu. Na dnu izvana ima znak kružnog, zaobljenog udubljenja. Na temelju oblika i dekora, kao i prema obliku gornjega ruba s naglašenom kosinom može se približno datirati iza godine 1000. (Slika 11).⁵⁶ Ovo datiranje – u nedostatku našega komparativnoga materijala – bazira na Poulikovoj kronologiji.⁵⁷ Okolnosti, pod kojima su nađene ove posude, nisu nažalost poznate.

Pri kraju napominjem, da su se onom prilikom, kad je otkrit nalaz naušnica 1941. g., našla tri ulomka posude s predmetom od gline u obliku štapa. (Slika 12). Kako nije sigurno – zbog nedovoljnih podataka – u kakvome su odnosu ti predmeti prema nađenoj nakitu, registriram ovaj nalaz na ovome mjestu, gdje se govori o zemljanim predmetima.

Predmet u obliku štapa od sive je pečene gline, podjednake debljine, djelomično izbrazdan na površini od otisaka predmeta, na kojem je zavaljan. Sastoji se od tri komada, od kojih dva pripadaju jedan drugome, dok se treći ne može na njih spojiti. Objekt je s obje strane prelomljen, pa je prema tome neodređene duljine. Dužina nađenog dijela iznosi 11,4 cm + 5 cm, a promjer ima 1,6 cm. Teško je zamisliti, kakvu je praktičnu svrhu mogao imati taj podugački predmet načinjen od slabo otpornog materijala.⁵⁸

Na temelju tri ulomka keramike, koja su nađena uz taj pečeni »štap«, a izrađena su također od takve sive gline na lončarskome kolu na kasnoantikni način, možemo ove predmete staviti izvan vremena, koje smo ovdje obrađivali u okviru ove teme. Navodim taj nalaz tek zato, što nije isključeno, da je – iako ranijeg postanja – bio stavljen kao prilag u grob t. zv. bjelobrdske kulture.

Iz arheoloških nalaza vidimo, da je sisačko područje naseljeno i onda, kad o tom prestaje obavještavati historija. Tek u 13. st. javlja se opet Sisak kao dobro zagrebačkoga biskupa, a zatim kaptola. Ime mu je u toku Srednjeg

⁵⁴ Treću publicira dr. Z. Vinski. Prema njegovu usmenom saopćenju treća posuda, nađena 1907. g. u Kupi, pripada gradišnoj keramici najstarijeg tipa.

⁵⁵ Mjere posude sa slike 10: visina 11,3 cm, promjer dna 7 cm, promjer kod otvora posude 9,6 cm.

⁵⁶ Mjere posude sa slike br. 11: visina 9,7 cm, promjer dna 5,6 cm, promjer kod otvora posude 8 cm.

⁵⁷ Poulik J., *Staroslovanská Morava*, Praha 1948, vidi tabelu na str. 14.

⁵⁸ Jedna od asocijacija, koja se nameće u vezi s tim predmetom, bila bi ta, da se radi o pečenom glinenom valjušku, od kojeg se u sirovome stanju grade posude takozvanom spiralnom tehnikom, koja je od davnine još i danas jedna od najraširenijih primitivnih tehnika u lončarstvu. Na to svraćaju pažnju prof. Ksenija Vinski-Gasparini i Marcel Davila.

vijeka bilježeno na različite načine.⁵⁹ Nakon vjekova Sisak je zadobio ponovo važnost u kritičnome času, kad je svojom tvrdavom uspio pridonijeti na koncu 16. stoljeća, da su ostale sačuvane »reliquiae reliquiarum« Hrvatske.

Zaključak

Siscia je očuvala svoj toponim. No to ne znači, da je sačuvala i svoj urbani kontinuitet. Grad s institucijama u antiknome smislu riječi pao je razmjerno kasno, – prema ostalim analognim slučajevima u Panoniji – tek pod udarcima Slavena i Avara, vjerojatno između 582. i 615. g. Na raskrsnici kopnenih i vodenih putova održao se međutim tek kontinuitet naselja, a ne grada, koji bi svojim očuvanim romanskim pučanstvom i institucijama djelovao u daljem razvoju Panonske Hrvatske, kao što je to na pr. bilo u Dalmatinskoj Hrvatskoj.

Sisciju 9. stoljeća možemo zamišljati kao utvrđeno naselje. Einhard je 822. g. spominje kao »civitas«. Borbeni Ljudevit, knez Panonske Hrvatske, uspješno je odolijevao premoćnoj vojsci franačkoga carstva, jer se borio iz utvrda. Da može izgraditi utvrde potrebne za borbu, dobio je na pomoć majstore i zidare od patrijarha Gradeža. Oni su vjerojatno utvrđivali i Sisciju, koju Ljudevit napušta tek pri svom uzmaku. (Einhard napose navodi i zidare, kojima tadašnja Panonija bez sumnje oskudijeva. Oni su glasnici novih potreba u Panonskoj Hrvatskoj u 9. st.)

Siscia starohrvatskoga doba imala je crkvu. To dokazuje ulomak pluteja, koji je ukrašen reljefom tropleta. No da biskupija ovdje nije bila uspostavljena, zaključujemo po tome, što je o. 1094. g. pitanje crkvene organizacije u sjevernoj Hrvatskoj riješeno konačno time, da je osnovana biskupija u Zagrebu.

Iako biskupija u Sisku nije bila uspostavljena, ulazimo u tragove crkvenoga života ovoga područja kultom sv. Kvirina. Kult sv. Kvirina sisačkoga biskupa-mučenika Dioklecijanovih vremena vjerojatno se u Srednjem vijeku u okolici Siska održao kao posljedica kulturnih veza s dalmatinskom crkvenom organizacijom.

Dok na veze između Siska i Dalmatinske Hrvatske upućuju uz historijske izvore i arheološki nalazi, o vlastitim oblicima života Panonske Hrvatske onoga vremena govore tek arheološki nalazi iz svakidašnje upotrebe. (Posude, nakit). Na temelju ovih – iako zasada oskudnih nalaza – dolazimo do zaključka, da *Sisak 10. i 11. st. pripada autohtonom, regionalnom kulturnom krugu Panonije, ali da je u isto vrijeme bio na dohvat kulturnih veza i utjecaja Dalmatinske Hrvatske*. Prilozi, koji su stavljeni uz pokojnike u grob još u 11. st., ukazuju na to, da stari običaji u Panonskoj Hrvatskoj, pa čak i u znatnijem mjestu, kao što je Sisak, dugo žive, dok je u Dalmatinskoj Hrvatskoj to rjeđe.

⁵⁹ Laszowski E., Povjest spomenika plemenite općine Turopolje IV. U indexu nazivi: Siscium, Sissek, Sziszak, Sziscium, Zysek, castrum, praesidium.

Smičiklas, Diplomatički zbornik, sv. III, Zagreb 1905, zabilježeni su ovi oblici: Seitech (1215), Scytzyc (1244), Zitech (1335), Scyteck (1360).

Mažuranić V., Prinosi pravnopovijesnom rječniku, sv. IX, Zagreb 1920, navodi, da je Seitek ili ime za Sisak ili kojeg mjesta nedaleko Siska – moguće Šítec – Šítarjevo, p. 1293.

SUMMARY

Sisak in the Time of old Croatia – Based on Written Sources and Archaeological Finds

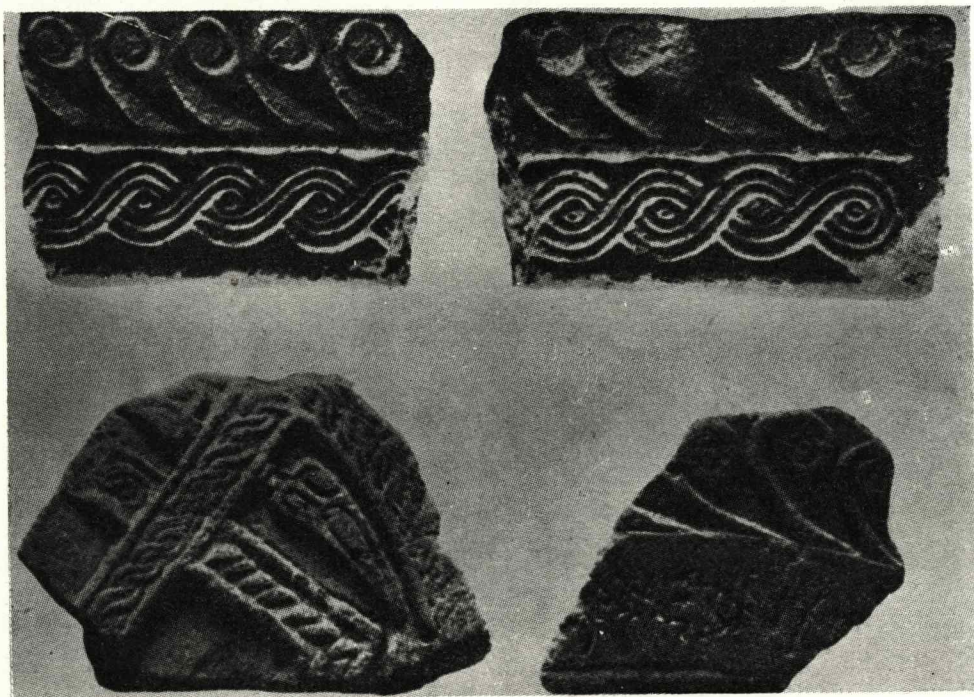
In literature the vague remark is usually found that Siscia, the famous town of antique Pannonia, was ruined during the time of the Migration. We see, however, that this town has kept its toponym up to our own time (Siscia – Sisak). This does not imply that it has also preserved its urban continuity. The town with its institutions in the antique sense of the word fell comparatively late (like others in Pannonia) only under the attacks of the Slavs and the Avars, probably between 582 and 615. On the cross-roads of continental river ways only the continuity of the settlement was maintained, but not the continuity of the town which, had its Romanic inhabitants and institutions been preserved, would have played an important role in the later development of Pannonian Croatia, as was for example the case in Dalmatia.

9th century Siscia may be thought of as a fortified settlement. In 822 Einhard refers to it as »civitas«. Ljudevit the Fighter, Prince of Pannonian Croatia, successfully resisted the much stronger army of the Frankish Empire, for he was fighting from fortifications. In order that he might erect the fortifications he needed, he was sent skilful masons by Fortunate, Patriarch of Grado. They probably fortified Siscia abandoned by Ljudevit only on his retreat. Einhard especially insists on »murarios«, which were not easy to be found in the then Pannonia. This shows, that in the 9th century new needs were arising in Pannonian Croatia. The Siscia of old possessed a church with stone furniture. This was proved by a fragment of a pluteus ornamented with reliefs representing the characteristic interlace with 3 hands. (Fig. 3). However, the diocese mentioned here for the last time in 533 at the time of the Ostrogoths was not re-established. We reached this conclusion through the fact that in 1094 the problem of ecclesiastic organizations in North Croatia was finally solved with the founding of the Zagreb diocese. Although the diocese of Sisak was not re-established, traces of ecclesiastic life on this territory may be found in the cult of St. Quirinus. The cult of St. Quirinus (bishop and martyr in Diocletian's time) was probably preserved throughout the Middle Ages in the environs of Sisak owing to cultural connections with the Dalmatian ecclesiastic organization (through the metropolitan of Salona).

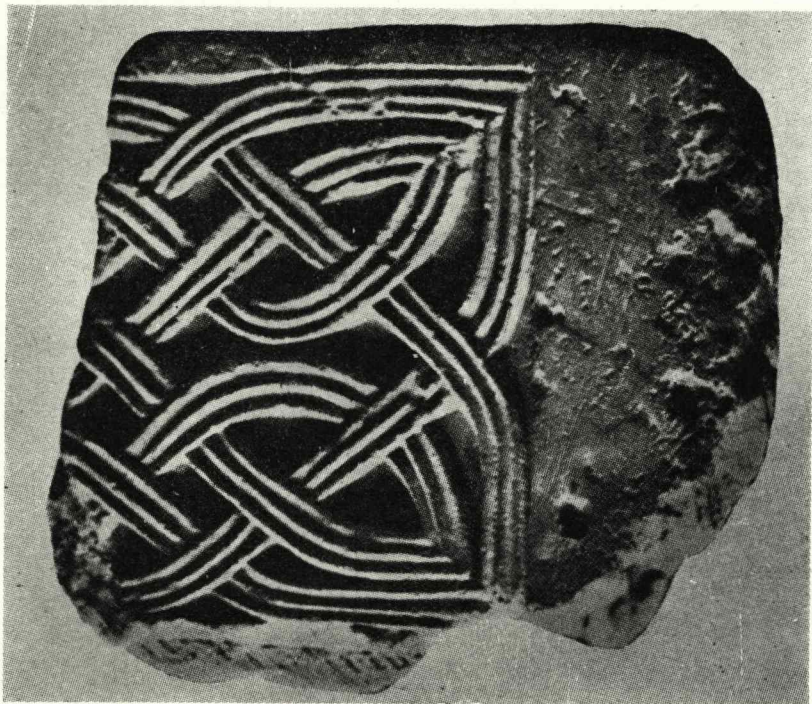
While the relationship between Sisak and Dalmatian Croatia on the one hand, and between Sisak and Dalmatia on the other, has been proved both by historical sources and archaeological finds, Pannonian Croatia with life forms of its own is revealed only by archaeological finds representing things from everyday life, such as pottery and metal ornaments (Figs. 4, 5, 10, 11). These finds, though scanty so far, have enabled us to conclude, that in the 10th and 11th centuries Sisak belonged to the autochthonous cultural circle of Pannonia, but that it was also within the reach of the cultural relations with Dalmatian Croatia and under the influence of the latter.

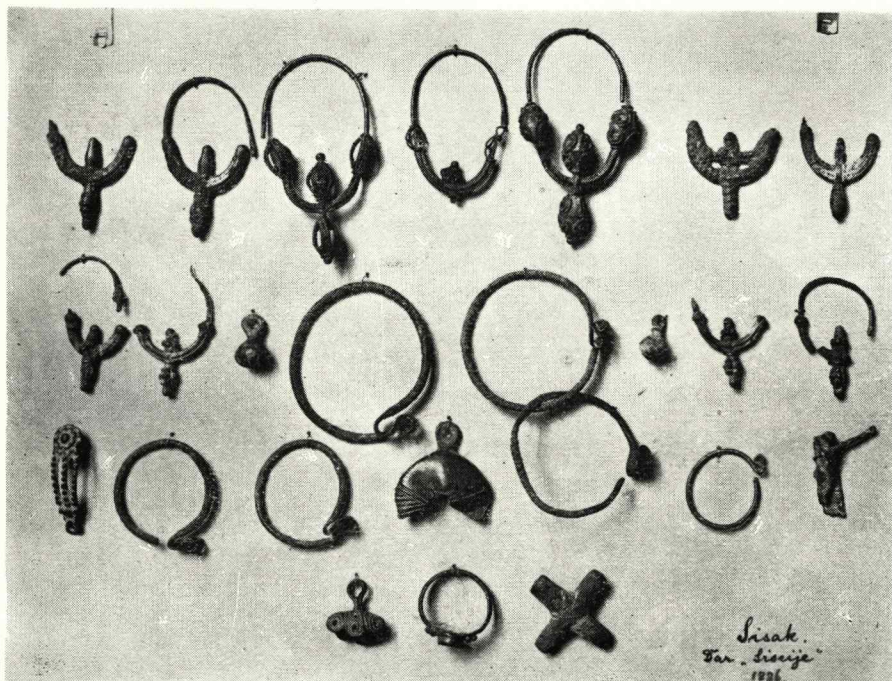
*Sl. 1. Rimska kamena greda uzidana kao građevni materijal u staju sisačkoga grada, koji je građen u 16. st. Upropaštena pri uklanjanju ruševina nakon bombardiranja grada 1945. g.
Foto: Gjuro Szabo 1916. g. Fototeka Konzervatorskog zavoda u Zagrebu br. 6338.*

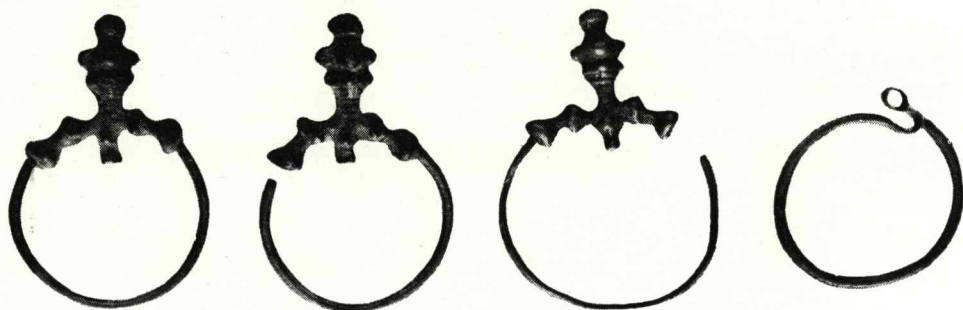
Sl. 2. Četiri kamena ulomka, za koje se drži da su iz Siska, ali nije sigurno. Postoji veća vjerojatnost, da su gornja dva iz Siska (Brunšmidovi brojevi 792 i 793), negoli dva donja (Brunšmidovi brojevi 806 i 791). Arheološki muzej u Zagrebu. Foto: Brunšmid o. 1912. g.

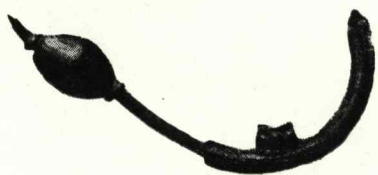
Sl. 3. Ulomak kamenog pluteja iz Siska iz 9. ili 10. st. U Arheološkome muzeju u Zagrebu (Brunšmidov broj 805). Foto; Brunšmid o. 1912. g. Foto-teka Konzervatorskog zavoda u Zagrebu br. 1755.

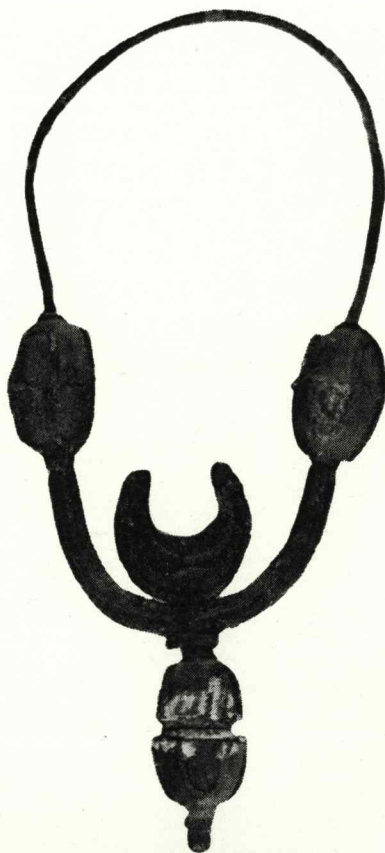
Sl. 4. Stariji nalaz nakita starohrvatskog doba iz Siska. Arheološki muzej Zagreb. (Umanjeno). Foto: Jakov Pavelić 1946. g.

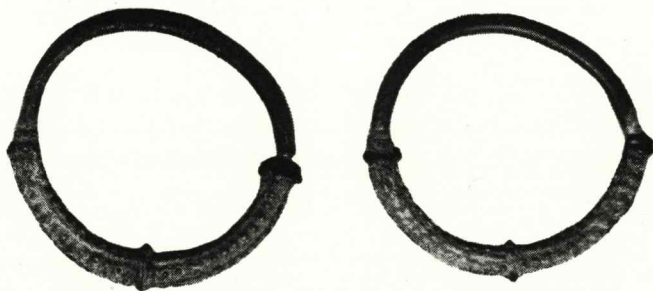
Sl. 5. Nalaz iz 1941. g. iz Stillerova vrta u Sisku. Originalna veličina. Zbirka Mateja Pavletića, Zagreb. Foto: Jakov Pavelić 1952. g. Fototeka Konzervatorskog zavoda u Zagrebu br. 9649.

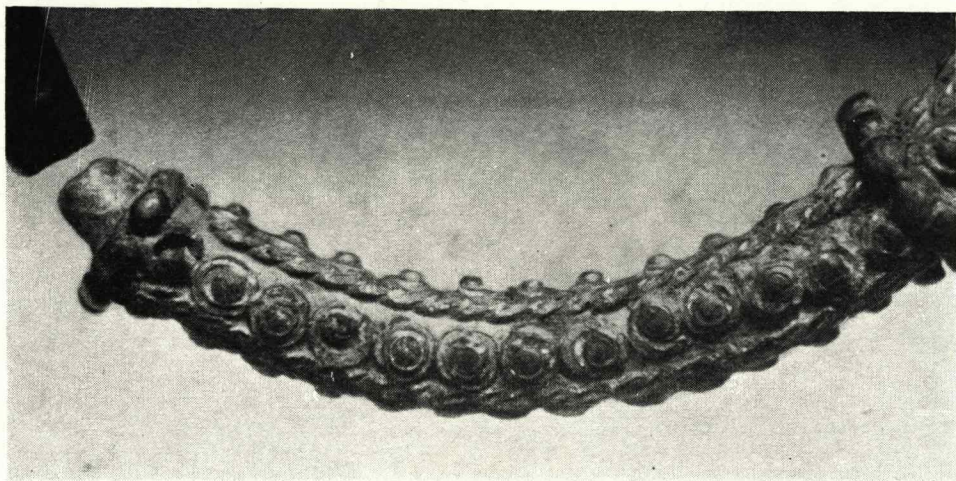
Sl. 6. Ulomak naušnice nađen u Kupu u Sisku. Originalna veličina. Zbirka Mateja Pavletića u Zagrebu. Foto: Jakov Pavličić 1952. g. Fototeka Konzervatorskog zavoda u Zagrebu br. 9649a.

Sl. 7. Naušnica iz Knina. Muzej hrvatskih starina u Splitu. Foto: Viktor Živić o. 1935. g.

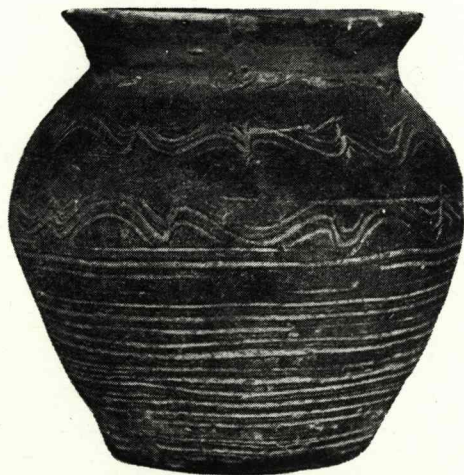
Sl. 8. Naušnice t. zv. naroskanog tipa iz Siska. Originalna veličina. Zbirka Mateja Pavletića u Zagrebu. Foto: Vlado Bradač 1953. g. Fototeka Konzervatorskog zavoda u Zagrebu br. 11.113.

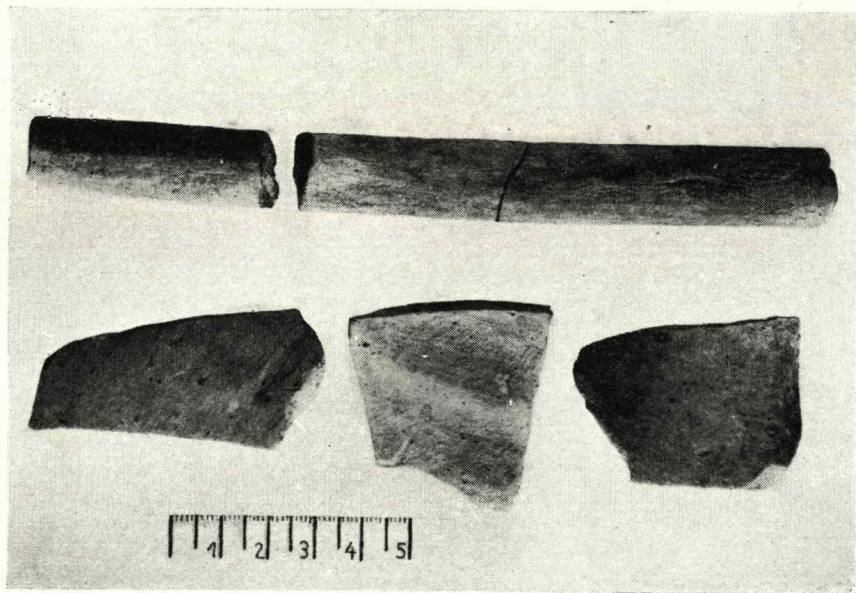
Sl. 9. Detalj lijeve naušnice sa sl. br. 8. Znatno povećano. Foto: Vlado Bradač 1953. g. Fototeka Konzervatorskog zavoda u Zagrebu br. 11.180.

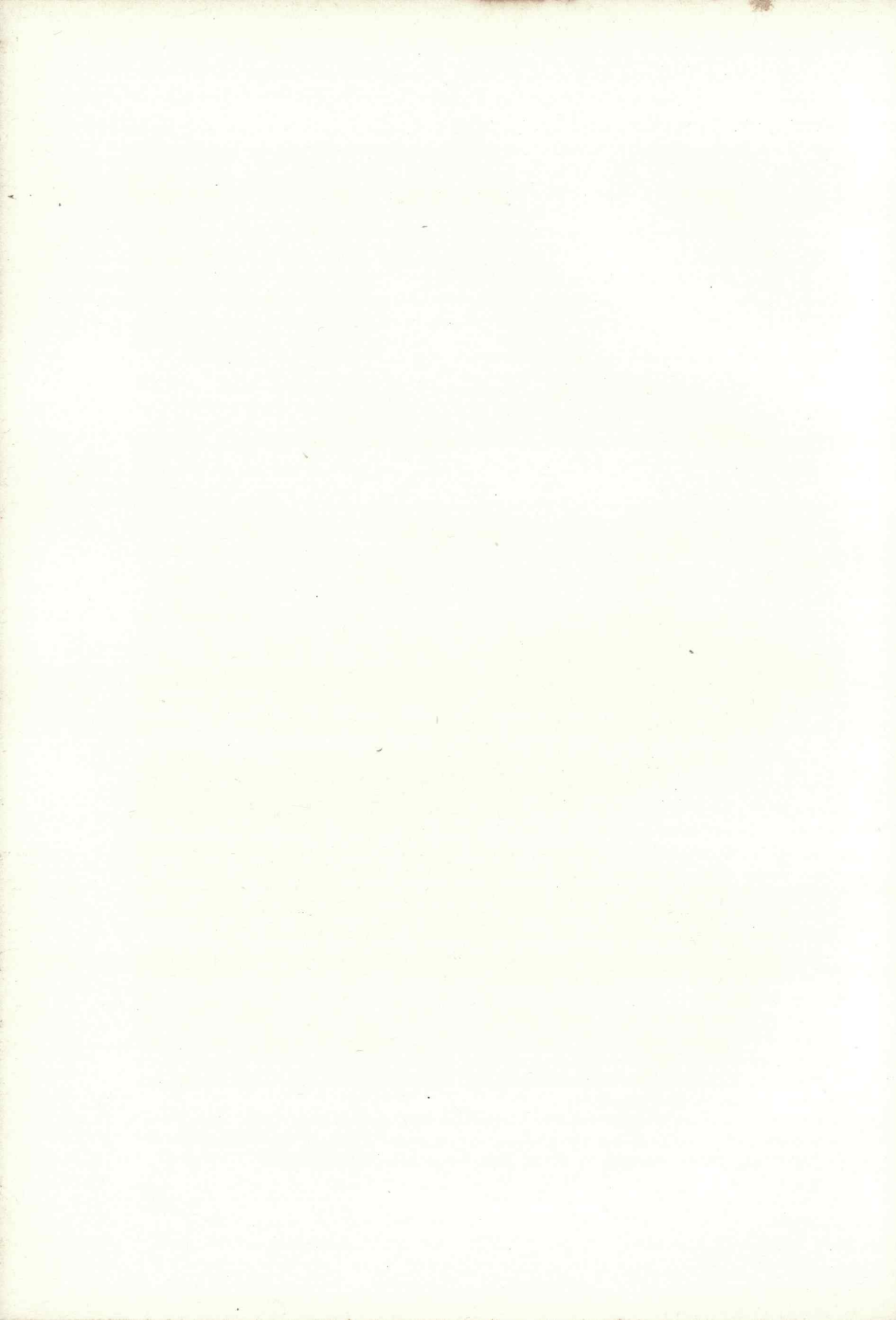
Sl. 10. Zemljana posuda iz Siska. (Umanjeno). Arheološki muzej Zagreb. Foto: Jakov Pavelić 1946. g. Fototeka Konzervatorskog zavoda br. 6303.

Sl. 11. Zemljana posuda iz Siska. (Umanjeno).
Arheološki muzej Zagreb. Foto: Jakov Pavelić
1946. g. Fototeka Konzervatorskog zavoda u
Zagrebu br. 6303a.

Sl. 12. Glineni predmeti nađeni pri nalazu naušnica 1941. g. (Nesigurne okolnosti).
Zbirka Mateja Pavletića, Zagreb, Foto: Jakov Pavelić 1952. g. Fototeka Konzerva-
torskog zavoda u Zagrebu br. 9650.

OTOK VIS U SREDNJEM VIJEKU

I.

DOSELJENJE HRVATA

Prvi se put spominje Vis, u doba poslije doseljenja Hrvata, u polovini X. stoljeća, i to u djelu cara Konstantina Porfirogeneta »O upravljanju carstvom«. Car pisac zabilježio je u tom svom djelu i ovo: »Paganija (Neretljanska krajina) ima nastanjene gradove Mokron, Beruliju, Ostroc i Labinecu. Neretljanima pripadaju i otoci: veliki otok, koji se zove Kukra ili Kiker (Korčula), na kojemu je i grad, drugi veliki otok, koji se zove Meleta ili Malozeatai (Mljet) ..., još jedan, veliki otok Fara (Hvar), i veliki otok Bratzes (Brač). Ali ima i drugih otoka, kojima *ne vladaju Neretljani*, i to: otok Hoara (Sušac), otok *Ies (Vis)* i Lastobon (Lastovo)«. ¹

Pola stoljeća kasnije, potkraj X. stoljeća piše savremenik, mletački historičar Ivan Djakon, sekretar mletačkog dužda Petra II. Orseola, koji je i pratio svoga gospodara na pohodu, što ga je taj dvije godine kasnije poduzeo protiv Hrvata i Neretljana: »U ovo je naime doba (997–998) sudac (kralj) Hrvata zbog toga, što mu je dužd uskratio danak, nakanio da napada mletačke podanike. Zbog toga gospodin dužd posla tamo šest naoružanih lađa, kojima je zapovijedao Badovarije, nazvan Bragadin. Taj napadne i osvoji jedan *njihov grad, koji se zvao Issa (Vis)*, i odvede u Veneciju zarobljenike obaju spolova. Zbog toga je mržnja između Venecije i Slavena postala još veća.« ²

Iz toga je očito, da je grad i otok Vis (Issa) i u doba cara Konstantina Porfirogeneta i 997.–998. godine pripadao Hrvatima, dok su ostali veliki otoci bili neretljanski.

Mlečani su razorili grad Issu i odveli mu stanovništvo u ropstvo, ali je po otoku ostalo još mnogo ljudi, koji su ili živjeli u selima ili izbjegli pri Bragadinovoj navali na grad.

Kad su i kako su Hrvati uzeli Issu, ne znamo i nije moguće po dosad poznatim dokumentima znati.

¹ Constantini Porphyrogeniti De Administrando imperio, ed. Bonn. str. 163–164.

² Johannis, Chron. venetum, ed. Pertz, Mon. Germ. hist. SS VII, 30–31.

Hrvati su se poslije doseljenja na Primorje doselili polako i na otoke, početka kao težaci i pastiri. Staro stanovništvo živjelo je još uvijek u svom gradu Issi, ali bilo ga je i po ostalom otoku, iako malo. Za više od 300 godina boravka na Visu oni su se stopili sa starim stanovništvom, a samom gradu Issi, koji je već u II. stoljeću n. e. počeo da propada, a kasnije gotovo sasvim propao, dali su nov život. Mlečani su godine 997.-998., zatekli Vis kao posve hrvatski grad.

Iz staroga grčkog imena otoka Issa, koji su oni, vjerojatno, nazivali Is, izgovorom *v-IS*, t. j. »u Is« došlo je do hrvatskog oblika Vis. Talijanski je pak od La Issa, L' Issa, došlo Lissa.

Pošto su Mlečani razorili grad i odveli stanovništvo, nije se na starom mjestu više digao nikakav grad, a oni, koji su izbjegli smrti ili ropstvu, naseliše se u selima u polju, od kojih se ističu dva: Velo selo i Dibje selo.

Pedeset godina poslije uništenja Visa, u junu 1050. g. osniva se na otoku Biševu, do samog Visa, cella benediktinaca s otoka Tremeiti. Tada je svećenik i monah Ivan, sin Gaudijev iz Splita, sagradio na otoku Biševu crkvu, posvećenu sv. Silvestru papi. Tu je crkvu on predao crkvi svete Marije na otoku Tremeiti, koja je pripadala manastiru benediktinaca na tom otoku. U isto vrijeme je zamolio opata toga manastira Guisenolfa, da ga primi u red. Tadanji vladar Neretljana Berigoj, pod čiju je vlast Biševo pripadalo, odobrio je tu darovnicu.

Na taj je način godine 1050. osnovana cella, t. j. podružnica benediktinskog manastira na Tremeitima. U toj je celli bio početka, možda, samo jedan redovnik, a onda se iz nje razvio samostalan manastir pod svojim vlastitim opatom.³

U crkvi sv. Silvestra na Biševu, uz koju se nalaze i ruševine nekadašnjeg samostana benediktinaca, na gornjem dijelu abakusa prve lezene lijevog zida, kad se gleda s ulaza, nalazi se natpis:

MEMENTO DNE IOHS PPS....

(Sjeti se, Gospodine, Ivana svećenika). Očito je za taj abakus uzeta nadgrobna ploča jednog svećenika Ivana. Možda je taj Ivan upravo onaj Ivan, sin Gaudijev, osnivač prve crkve sv. Silvestra.

II.

VIS I BIŠEVO OD XII. DO XIV. STOLJEĆA

Nešto prije 1145. g. zauze Venecija Hvar i Vis, koje ona podredi svom knezu u Zadru Petru, a Petar postavi za župana tih otoka Guhalisa.⁴ U to je doba manastir na Biševu već samostalan.

Sam zadarski knez Petar bio je rodom Hvaranin. On je u svoje vrijeme bio zamijenio dvije svoje zemlje u »Uocomici« s nekim Marislavom, koji mu je za te zemlje dao druge. Te je dvije zemlje spomenuti knez tada darovao manastiru sv. Silvestra na Biševu. Ali je sada Marislav počeo da napada mana-

³ Barada Miho, Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI. stoljeća, Vijesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku I, str. 177.

⁴ Novak G., Hvar, str. 46.

stir sv. Silvestra i da te zemlje traži natrag. Knez Petar povjeri sada svom županu Guhalisu, da braneći njegovu i svoju čast naredi Marislavu, neka primi za one zemlje druge, ako hoće u »Uaccomezi«, a ako tamo ne će, onda neka primi zemlje na otoku Hvaru, »koji nama pripada«. Na svaki pak način da ne dopusti Marislavu ni bilo kome da napada na opata manastira, Ivana i na ostale redovnike. Bude li se on ili tko drugi opirao toj kneževoj volji, neka zna, da će s cijelim svojim imanjem propasti.

Tu je ispravu knez Petar poslao svom županu Guhalisu i opatu manastira sv. Silvestra na Biševu, Ivanu.⁵

Zemlje, o kojima se ovdje radi, bile su prema ispravi u »Uaccomezi«. Nema sumnje, da tu riječ treba rastaviti i da ona treba glasiti Uac Comeza, i da se pogrešno čitalo Uaccomeza, dok treba čitati Ualcomeza, dakle Val Comeza, t. j. u uvali Komize, kako se u kasnijim dokumentima ta uvala redovno naziva.⁶

Čitajući na taj način, imamo u ovom dokumentu iz druge polovine XII. st. prvi put spomenuto ime Komize.

Možda je ime mjesta Vaccomeza nastalo onako kao i Vis, t. j. od Va i Cameza, dakle, kako bi se i danas čakavski kazalo, »u Komiži« va Komiži, ili »u Komižu« – va Komižu. Prema tome su Hrvati staro, vjerojatno još predindoevropsko ime Kameza zadržali, a zadarski notar Prodan metnuo u ispravu 1146 g. tadašnje kroatizirano ime Vakameza. Takvom se tumačenju ovog imena jednog lokaliteta na Visu u ispravi iz 1146. g. protivi činjenica, da je kroatizirana Issa, Is, V–Is, ostala tako do danas, dok ime Vaccomeza nazivamo samo još jedan jedini put, i to u jednoj ispravi iz kraja XII. st.⁷ Prema tome je mnogo vjerojatnije prvo naše tumačenje imena Vaccomeza, što nam potvrđuju i kasnije isprave, u kojima se komiška uvala naziva Val Comeza.

Borba između Venecije i bizantskog cara Emanuela, koja je započela 1171. g., vodila se i na Jadranu. Smrću cara Emanuela, 24. septembra 1180. g. prestala je i bizantska vlast u osvojenom dijelu Dalmacije. U to nemirno doba obrati se samostan sv. Silvestra na Biševu papi Aleksandru III., da ga primi pod svoju zaštitu. Papa se odazove toj molbi i 12. maja izda u Tuskulanu ispravu, kojom prima pod svoju zaštitu samostan sv. Silvestra na Biševu, crkvu sv. Mihovila i crkvu sv. Nikole na Visu, koje su obje crkve zajedno sa svojim imanjima pripadale biševskom samostanu. Tada je u tom samostanu bio opat Urso. Papa je tom prilikom primio pod svoju zaštitu i sav samostanski posjed, a osim toga je zabranio, da bilo tko uzima desetinu od onih dobara, koje ili oni sami obrađuju ili plaćaju za njihovo obrađivanje, kao ni od prihoda njihove stoke. Papa im nadalje dopušta, da slobodno uzimaju novu braću, i daje im *pravo, da sami biraju svoga opata* većinom glasova sve braće, i u isto vrijeme zabranjuje, da bilo tko postavi njima opata, koga oni nisu izabrali. Niko ne smije da smeta samostan ili da mu oduzima posjede ili da već oduzete posjede za sebe zadrži, da ih umanj ili bilo kako oštećuje. Naposljetku papa prijeti svjetovnim i vječnim kaznama onima, koji bi se usudili, znajući za ovaj papinski privilegij, da samostanska imanja ili njegove privilegije diraju.⁸

⁵ Izvornik u arhivu kaptola u Hvaru.

⁶ CD II, 364.

⁷ CD II, 363.

⁸ Codex Diplomaticus II, 173, 174.

Hrvatska lična imena, imena polja, planina, dolina i uvala pokazuju, da su Hrvati vrlo rano naselili Vis i da je on otada napučen isključivo hrvatskim življem, u koji su se ostaci starog grčko-ilirskog stanovništva sasvim preto-pili. To nam potvrđuju mnogobrojne isprave izdane počevši od XII. stoljeća, pa dalje.

Sačuvao nam se jedan oštećen i zbog toga nepotpun popis zemalja samostana sv. Silvestra na Biševu s kraja XII. stoljeća. Iz tog popisa vidimo, da je samostan imao zemalja na Biševu, Hvaru i Visu. Tako je opat Desen zamijenio jednu zemlju, koja se nalazila na otoku Hvaru, sa Mihom Dragunom i od njega primio zemlju na otoku Visu, koja se zove »sudarium ili mapa, a slavenski Ubrus.« Nadalje je s privolom i voljom vijeća hvarske komune knez Petronja »dao jedan komad zemlje »u polju drača – in campo spinarum«, »koje se slavenski zove *Dračevo polje*«. Zatim je opat Desen »kupio polovicu zemlje, koja je u uvali »Vacamege«, od sina Vlkova po imenu Kranka. Zemlje Sv. Mihovila bile su »pod istom crkvom u dolini prema istoku i isto tako prema jugu sve, što god se može obrađivati, a na istoku svršavaju u mjestu, koje se zove »Furca«, a slavenski »*Rasoha*«.»⁹

U toj nam se ispravi ponovo javlja ime Vacamege, za koje smo već pokazali, da to može da bude samo Komiža.

30. aprila 1226. godine hvarski župan Desislav, zajedno sa sucem Nikom i cijelim hvarskim pukom, darivaju samostanu sv. Silvestra na Biševu lokvu, koja se obično zove »u *Dragomirovoj peći*« (komadu zemljišta), ali uz uvjet, da fratri moraju puštati da se tu napaja hvarsko blago u zimsko doba sve do poklada ili kad ima obilno kiša.¹⁰

Nema sumnje, da je u početku XIII. stoljeća Vis dijelio sudbinu Hvara, i da je pripadao, kao i Hvar, bar nominalno pod vlast ugarsko-hrvatskoga kralja. Kad je kralj Andrija II. prije svog polaska na krstašku vojnu boravio u Splitu, oduševljen dočekom, koji su mu Splićani priredili, htio je da im daruje otoke Brač i Hvar, uz koji se sigurno podrazumijevao i Vis. Ali Splićani nisu htjeli da ih prime.¹¹

Godine 1222. darova kralj Andrija otoke Hvar, Brač, Korčulu i Lastovo »s malim otocima, koji im pripadaju« Henrik i Servidonu krčkim knezovima, za usluge, koje su mu učinili. Taj im dar potvrdi i papa Honorije III. i uze ih pod svoju zaštitu. Pod onim »malim otocima«, koji su velikima pripadali, bio je bez ikakve sumnje i Vis.

Kako su dugo braća Henrik i Servidon zadržali spomenute otoke, i u kakvu je odnosu bila hvarska komuna prema njima, nije moguće doznati. Već 1240. g. nisu bili u njihovoj vlasti ni Hvar ni Brač, a sigurno ni Vis. Te se naime godine nalaze Brač i Hvar pod vlašću braće Pribislava i Ozora, sinova omiškog kneza Malduka.¹²

Međutim je 1242. g. bio Hvar direktno pod vlašću ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. Pod tom istom vlašću bio je, jamačno, i Vis. Kada je 1242. g. kralj Bela IV. bježeći ispred Tatara, koji su bili provalili u Ugarsku i Hrvatsku, došao u Dalmaciju, pomogli su hvarski plemići na osobito zaslužan

⁹ CD II, 363, 364.

¹⁰ CD III, 254, 255.

¹¹ Thomae Archidiaconi Historia Salonitana ed. Rački, str. 90.

¹² Novak G., Hvar, str. 51.

način kralju Beli, koji se nalazio u velikoj nevolji. Zbog toga ih je kralj Bela obdario velikim i važnim privilegijama. Hvarani su smjeli sami birati svoga biskupa, a biskup, župan i plemići iz roda Divića mogli su slobodno birati svoga kneza. Jedino je trebalo da i biskup i knez budu iz zemalja podložnih ugarsko-hrvatskomu kralju. Župan, koga biraju i plemići i puk trebao je uvijek da bude iz roda Divića.¹³

U to je doba, jamačno, kad je rod Divića postao pravi gospodar otoka Hvara, Brača i Visa, taj rod i stekao onaj veliki posjed, što su ga u kasnije doba imale plemićke porodice, koje su proizašle iz toga roda: Jakša (Giaksa), Hektorović, Lučić.

Otada dalje Vis je, sve do propasti Venecije, 1297. g., sastavni dio Hvarске komune.

Međutim možda upravo zbog tadašnje porodice Divića, osjetio se ugrožen samostan sv. Silvestra na Biševu, koji je imao toliko svojih posjeda na Visu i na Hvaru. Pred njihovom eventualnom samovoljom nije mogao samostan da bude zaštićen, jer je njima kralj Bela predao svu vlast, i oni su na tim otocima predstavljali njega.

Da se nekako od toga zaštite, obratili su se redovnici spomenutog samostana na sina cara Fridrika, Manfreda Tarentskog, namjesnika kralja Konrada na Siciliji, s molbom, da ih primi pod svoju zaštitu. Manfred Tarentski ispunio im je molbu i primio ih mjeseca juna 1258., pod svoju i kraljevsku zaštitu, njih same, »njihov samostan i drugu braću toga samostana, ljude, životinje i ostale stvari i dobra, koja posjeduju ili će steći«. Bude li im tko smetao, taj će izazvati gnjev njegov i kraljev.¹⁴

To je prvi put, da se, pored samostana svetog Silvestra pojavljuje i sveti Nikola, i uzima se u zaštitu ne samo samostan svetog Silvestra nego i druga braća toga samostana. Ta su druga braća očito ona, koja su živjela u podružnici samostana svetog Silvestra u *novoj »celli« kod crkve sv. Nikole u komiškoj uvali*.

Malo iza toga i samostan sv. Nikole postat će samostalan, i dobiti svog vlastitog opata.

22. novembra 1278 g. Desa udovica pok. Rajnerija prodaje svoj vinograd u »*blatu*« na zemlji Sv. Silvestra opatu samostana sv. Nikole na Visu, Prodanu.¹⁵ U to je Vis, zajedno sa Hvarom, dobrovoljnom predajom 1278. g. došao pod Veneciju.

Tri godine zatim, 15. decembra 1281., za dužda Ivana Dandola, a za hvarskog kneza Marka Delfina, Drakosta, kćerka pokojnog Drajekte, predaje se sa svim svojim pokretnim i nepokretnim imetkom *samostanu sv. Nikole na Visu*, i predaje mu uz privolu hvarske komune zemlju, koja se zvala »*Piscopat*«. ¹⁶

Osnivanjem novog benediktinskog samostana sv. Nikole na Visu nije pre-
stao da postoji i dalje samostan sv. Silvestra na Biševu. 9. maja 1289. došao

¹³ Ibid., str. 52.

¹⁴ CD V, 98.

¹⁵ CD VI, 267.

¹⁶ CD VI, 395.

je u Hvar u javnu ložu (in logia communis) opat samostana sv. Silvestra na Biševu Prodan. U loži je zasjedalo veliko vijeće hvarske i bračke komune. Predsjedao je potestat Bertucije de Auro, a uz njega su bili suci komune: Bogdan iz porodice Slavogosta, Miha Petrov i Desislav Salva Mihe. Opat Prodan tužio se pred cijelim sakupljenim velikim vijećem, da su mu zakupnici, koji su na javnoj dražbi kupili sokolove na otoku Visu i drugim otocima, uhvatili i njegove sokolove. Opat je Prodan tražio, da mu se sokolovi vrate. On je iznio, kako otok Biševo pripada samostanu sv. Silvestra »po pravu i po milosti pape« i kako ni hvarska komuna ni itko ne smije da bilo kakvo nasilje čine spomenutom samostanu. U potvrdu toga podnio je on papinsku ispravu iz 1181. g.

Na osnovu svega toga hvarsko je veliko vijeće zaključilo jednoglasno, da budući da otok Biševo pripada samostanu sv. Silvestra po pravu i po papinskoj milosti, ne smije nitko da mu čini bilo koje nasilje i da oni, koji su zakupili sokolove od hvarske komune, vrate one sokolove, koji su ulovljeni na imanju toga samostana na otoku Biševu. Osim toga zaključilo je veliko vijeće, da odsada ni sama komuna ni itko drugi ne smije da smeta posjedima spomenutog samostana.¹⁷

Već je opat samostana sv. Nikole Polus imao lično pravo da nosi mitru (infulu) i pastoral pri službi božjoj i večernjicama. Godine 1320. dao je, uz privolu splitskog nadbiskupa, hvarski biskup Grgur opatu Stanciju pravo na nošenje mitre i pastoral, za njega i njegove nasljednike,¹⁸ što je uvelike podiglo ugled i opata i samostana. G. 1320., 25. februara, bio je u samostan sv. Nikole primljen neki Dragoslav pok. Matije Lobada kao »convertus«. On se pred hvarskim biskupom Grgurom, u prisutnosti nekoliko svjedoka, obavezao tadašnjem opatu samostana, Stanciju, da će služiti samostanu i čuvati njegova dobra i plodove. Nato ga je opat primio u samostan, da u njemu stanuje cijelog svog života, »kako to čine drugi conversi«. Samostan će ga usto hraniti i odijevati.¹⁹

Redovnici u samostanu sv. Nikole na Visu nisu živjeli samo od prihoda svojih zemalja, nego su se pomalo, u društvu sa svjetovnjacima, bavili i trgovinom. Tako su oni imali i jednu veću lađu, koja se i zvala »Sveti Nikola«. Ne znamo, iz kojeg je uzroka opat toga samostana Ivan bio odlučio da proda trećinu te lađe nekome Hvaraninu, Stjepanu, sinu Pribanovu, u Splitu 5. marta 1355. Tada je boravio u Splitu spomenuti opat Ivan, i tu je notar i kancelar splitske komune Paganinus pok. Andela iz Luke (Luca) u kući splitskog arhipreta sastavio kupoprodajni ugovor između opata Ivana i Stjepana pok. Pribana. Samostan je prodao tom prilikom spomenutom Stjepanu trećinu lađe »Sveti Nikola« zajedno s trećinom svih potrebnih stvari, i to za 62 libre i 14 solida i četiri mala mletačka denara.²⁰

Vjerojatno se ovdje radi o lađi »Sveti Nikola«, koju je samostan kupio, a onda uzeo spomenutog Stjepana pok. Pribana kao druga i kapetana lađe.

¹⁷ CD VI, 649, 650.

¹⁸ CD VIII, 562.

¹⁹ CD IX, 555, 556.

²⁰ CD XII, 283.

III.

IMENA STANOVNIKA I LOKALITETA NA OTOKU VISU U SREDNJEM VIJEKU

Vijesti o Visu u Srednjem vijeku vrlo su oskudne, i mi, osim onoga, što smo kazali, a što se uglavnom odnosi samo na dva samostana, ne znamo ništa o onome, što se na tom otoku događalo. Tek potkraj XIII. stoljeća doznajemo, da se 1298. g., za jedne oluje razbila o viške grebene, neka lađa, koja je pripadala nekim trgovcima iz Ankone, Pise, Firenze i Trana.²¹ Sačuvao nam se o tom i dokumenat, ali nam on ne govori ništa ni o Visu ni o Višanima.

Mi smo i dalje upućeni gotovo isključivo na isprave, koje se odnose na samostan sv. Nikole, ako hoćemo da bar nešto doznamo o Visu toga vremena. Međutim, iako nam te isprave ne daju mnogo, one nam donoseći imena mjesta i ljudi, koji su tada živjeli na Visu, jasno kažu, kakve je narodnosti bilo srednjovjekovno stanovništvo Visa, kakve su bile društvene prilike, u kojima je ono živjelo, i od čega je to stanovništvo živjelo. Te nam isprave omogućuju dalje da vidimo, u kakvom je odnosu stajao Vis prema hvarskoj komuni, koji su bili poslovi, što su ga s Hvarom vezali, a koje su Višani samostalno obavljali. Na taj način u izlaganju dokumenata, koji pripadaju samostanu sv. Nikole, mi indirektno možemo da vidimo i mnogu stranu života naroda s otoka Visa u Srednjem vijeku.

Godine 1308., 30. maja, došao je na Vis hvarski potestat Marin Bascia i svratio u samostan sv. Nikole. S njime su bili i suci hvarske komune Bogdan Slavogostov, Cvetić Kankrov i Bogdan Desislavov. Njima se potužio opat samostana sv. Nikole, da viški pošćici nepravедno globe njegov samostan, i zamoli, da takav postupak prestane. Radilo se tu najviše o globama zbog štete, što su ih samostanska stada činila na zemljištima i po vinogradima drugih vlasnika.

Kako su se u samostanu našli tada i sudac Visa Tolislav pok. Petra i gaštald Visa Drasota Grubanić, stvar se odmah raspravila i došlo je do sporazuma, a na to je potestat izdao rješenje, na koje su pristali svi suci komune i sudac Visa, a i gaštald Visa, naime da odsada unaprijed ima da samostan sv. Nikole plaća za pošćičke poslove pet libara malih denara na godinu »viškoj zajednici« (communitati Lixe), a za svaku štetu, koju bi učinila manastirska stada, prema običaju, koji vlada na Visu. Međutim, kad se štete imaju da procijene, treba uvijek da bude prisutan jedan povjerenik manastira, koji će zajedno s pošćicima procijeniti štetu, što su je nanijela samostanska stada.

*Opat je Stjepan pristao na takvo rješenje, i s njim su bila sporazumna i ostala prisutna braća: brat Radovan, prior toga samostana, brat Prodan i brat Vilkan.*²²

Kad je 1312. godine, 18. aprila samostan sv. Nikole zamijenio jednu svoju zemlju, koja se nalazila »*Na Mocah*« sa Bogdanom Slavogostom, koji mu je dao za tu jednu svoju zemlju u Dračevu polju na Visu, bili su članovi toga

²¹ CD VII, 318, 319.

²² CD VIII, 163, 164.

samostana: opat Stjepan, prior Radovan, brat Prodan, brat Vikan, brat Bogdan i brat Obrad, svi osim opata sa lijepim narodnim imenima.²³

Iste godine, 15. jula, ostavljao je Negoj Čeprenja u svojoj oporuci samostanu sv. Nikole na Visu nešto u »*Slavića vodi*« što je vrijedilo 200 mletačkih libara.²⁴ G. 1320. ostavila je testamentarno neka Kaća udova Matija Andrijina samostanu sv. Nikole jednu zemlju u »*Dolu*« na Visu, na kojoj su bili težaci Mira Draškova, Korcij sin Mire i Petrosije Desković sa Visa.²⁵

Iz te nam se 1320. g. sačuvao i jedan dokumenat, u kojem se samo spominje jedna zemlja samostana svetog Nikole, ali u njemu sklapaju jedan kupoprodajni ugovor dva stanovnika Visa, svjetovnjaci. Tada je Ivan Svirinčić sa Visa prodao Radinu Stakjeliću u ime svoje i Danijela Galisića jednu zemlju na Visu u »*Pothumlju*«. Ta je zemlja graničila sa zemljama Pervina Silosića, samostana sv. Nikole, Grupxe (Grubiše) Svirinčića (nasljednika) i Radina Stakilića.²⁶

I zbog ličnih hrvatskih imena, koja se u njoj nalaze, i zbog imena lokaliteta, koji se u njoj navode, vrlo je interesantna isprava, koja nam se sačuvala iz 1323. g. Tada je veliko vijeće komune Hvara, pod predsjedanjem potestata Anđela Bemba i njegovih sudaca Jakše Mikše, Vidosija Lomprijeva, i Vitala Bogdana, 22. juna izabralo »mudrace«, koji će poći na Vis zbog nekih zemalja samostana sv. Nikole. Ti su »mudraci« bili: Cordan Petra, Dobroslav Andrije, Prodan Balce, Slovinja Balce, Nikola Bogdana, Jakša Dujma, Cubre Desislava, sudac Visa Mikša Magassija, Ciprijan Sloba, Damijan Dujma, Mikša Balce, i Krasota Grubana *gastald* Visa. Opat manastira sv. Nikole Stancije tražio je, da mu se potvrde neke zemlje, za koje je on iznosio dokumente i svjedoke, da one doista pripadaju njegovu samostanu. Na to su spomenuti »mudraci«, na osnovu tih dokumenata i tih svjedoka, zaključili da definitivno predadu spomenutom opatu Stanciju, i njegovoj redovničkoj braći: prioru *Radovanu*, *Prodanu*, prepozitu *Jurju* i *Obradu*, kao predstavnicima spomenutog samostana za njih i njihove nasljednike teritorij u uvali (in vallaria) pod crkvom sv. Mihovila. Među međašima toga zemljišta spominju se »vici *Senodolce*«.²⁷

Prva isprava, koja je datirana na Visu, »in terra Lixe« na obali morskoj, (»ad ripam maris«) jest ona, koju je 27. septembra 1332. napisao Matija de Mallarotis iz Regija, imperiali auctoritate notar i kancelar hvarske komune. U toj ispravi, koja je sastavljena za hvarskog potestata Petra Falletra i za sudaca Galeše Gdozija (Gallecxe Kdossii), Stanoja Andrijana i Nikole Kuzmina, Kresen Desenić iz Visa dopušta da njegov sin Ivan, koji je za njega isplatio jednu kaznu hvarskoj komuni u visini od 16 libara malih mletačkih denara, uđe u posjed imanja svoga oca, dok mu taj ne isplati spomenutih 16 libara.²⁸

Pet godina zatim 9. maja 1337. g. sastavljena je isprava »u crkvi spomenutog samostana sv. Nikole«, u prisutnosti hvarskog notara i izaslanika hvarskog kaptola. Tada se radilo o izboru novog opata, jer se dotadašnji, Radoš, zahvalio. Međutim sjednica u tu svrhu sazvana nije izabrala novog opata,

²³ CD VIII, 306, 307.

²⁴ CD VIII, 313, 314.

²⁵ CD VIII, 549, 550 i IX, 91, 92.

²⁶ CD VIII, 559, 560.

²⁷ CD IX, 124, 125. Danas postoji lokalitet Že(j)na dolce i Žena Glava.

²⁸ CD X, 29.

nego je izbor novog opata prepustila hvarskom biskupu Luki, uz izjavu, da će taj izbor smatrati za vječna vremena kao ispravan i valjan.²⁹

Kupoprodajni ugovor, koji je 23. maja 1339. načinio u hvarskoj kancelariji hvarski notar i kancelar komune Matija de Mallarotis iz Regija, između Bogdana Dragoraića iz Visa, nastanjenog u Zadru i Stane, žene Draška Vlahorića, omogućuje nam da vidimo, da su se neka mjesta na Visu nazivala i onda istim imenom, kojim se ona i danas nazivaju.

Bogdan Dragoraić prodaje spomenutoj Stani ženi Draška Vlahorića neka zemljišta »na Visu u polju *Dračevopolje* (in campo Dracauapoie), u mjestu nazvanom *k Svetom Klementu*«. Međaše s tim zemljištem: s istoka: koje nasljednici Zdelka (Sdelci), a koje nasljednici Dobroslava Andrije, »a transversa« nasljednici Palladina Chiffija, sa juga je općinsko zemljište.³⁰

I ponovo se srećemo u ispravama 1339. g. sa samostanom sv. Nikole na Visu. Tada je došao u Hvar k biskupu Luki redovnik samostana sv. Nikole Nikola Mamučić i izjavio, da on više ne može da ostane u tom samostanu, nego da mu biskup dopusti, da može ući u neki drugi benediktinski samostan. Budući da je s time bio sporazuman i opat samostana sv. Nikole Ivan, biskup je pristao na to s time, da se redovnik Mamučić odrekne svih prava, koja je kao član samostana sv. Nikole imao. To je on i učinio pred biskupom i nekim drugim svjedocima.³¹

Još jedamput, 29. septembra 1341. g., hvarski notar Rapr. ... datira jednu ispravu »na Visu na obali morskoj«. U toj ispravi Dobra, žena pokojnog Deška Milčića, u prisutnosti svjedoka: Bogdana Slavogosta i Ivana de Lubalo egzaminatora, Zubre Renle, Kranoja Velcenića i Mikolja Mirkovića, izjavljuje, da je primila 10 libara od Kristofora Radovana, za što mu je ona dala u zalog jedan komad zemlje zasađene lozom, koja se zemlja nalazi »na Visu u mjestu nazvanom *Pomirje*«.

Taj ugovor proglasio je onda 5. oktobra »prema statutu Hvara Zubrianus Dujma komunalni placarij«.³²

Bilo je to godine 1364., 5. marta, Vis je tada pripadao ugarsko-hrvatskom kralju Ludoviku Anžujcu, hvarski je biskup bio Stjepan, hvarski knez »odsutan«, a suci Dujam Vladislava, Cvitan Dezomana i Dekolin Cubriana. Tada je u biskupskoj palači u Hvaru otac Juraj, opat manastira sv. Nikole na Visu, uz privolu hvarskog biskupa, koji je tome prisustvovao, zamijenio neke zemlje sa hvarskim primicerijem Jurjem. Opat Juraj dao je jednu zemlju na otoku Hvaru, koja se nalazila na mjestu zvanom »*Koludar dolac*«, a primio je za nju jedan vinograd na otoku Visu, »u *Velom polju*, na mjestu zvanom *Pod Stomorsko berdo*«.³³

I opet će opat samostana sv. Nikole sklopiti jedan ugovor 9. oktobra 1366. g. na otoku Visu kod morske obale na mjestu boravka (mansionis) »hvarskog biskupa Stjepana«, kad je Vis bio pod ugarsko-hrvatskim vladarom Ludovikom Anžujskim, a knez Hvara, Brača i Korčule Baldasar de Sorba iz Genove (de Janua), koga je zamjenjivao u Hvaru Rafael Rover iz Zadra. Opat je Juraj, uz privolu spomenutog hvarskog biskupa, koji je tu bio prisutan, zamijenio

²⁹ CD X, 324, 325.

³⁰ CD X, 462, 463.

³¹ CD X, 466.

³² CD, X, 638, 639.

³³ CD XII, 569–571.

neke zemlje, i to svoju polovicu u *Dračevu polju* (Draceuopogle) i jedno zemljište u *Velom polju* (in Campo Magno) za jednu zemlju u Dračevu polju.³⁴

Nama je taj ugovor lijep spomenik u prvom redu zbog toga, što spominje Dračevo polje i Velo polje, kako se ta polja još i danas nazivaju.

3. augusta 1367. g. isti je opat Juraj dao na obrađivanje (kolonat) Vlatku Radovaniću jedno zemljište u »*Dolu svete Barbare*«. ³⁵

Naročito nam je važan za topografiju Visa u XIV. stoljeću testamenat jednog hvarskog plemića, Stjepana pokojnog Dujma. Taj je testamenat napravljen 28. aprila 1327. g. Vis je tada bio pod Ludovikom Anžujcem, a u Hvaru biskup Stjepan iz Trogira, hvarski i brački knez bio je splitski plemić Nikola pokojnog Matije, koga je zamjenjivao u Hvaru splitski plemić Novak pokojnog Matije. Bolesni Stjepan određivao je u svojoj oporuci: »Najprije izabirem svoj grob kod crkve svetog Nikole na Visu; isto tako ostavljam crkvi svete Marije na Visu i crkvi svetog Nikole na Visu po polovici od moga dijela jedne zemlje, koja se nalazi na mjestu, što se zove *Uglocac*; isto tako ostavljam crkvi svete Marije na Visu jednu zemlju, na mjestu, koje se zove *Dracevo polje*...«. Nadalje spominje on ova mjesta na Visu, u kojima ostavlja razna zemljišta: *Berovopolje* (Borovo polje) *Skomersko bardo*, *Vinopolje*.³⁶

Najviše nas od svih dokumenata upućuje u poznavanje imena ljudi i lokaliteta na srednjovjekovnom Visu popis zemljišta na tom otoku, koja su pripadala hvarskoj komuni. Popis je iz 1380. g. Tu nalazimo ova lična imena: Deša Orlanda, Bena Slavogost, Kristokac, Lubavčić, Mikša Covin i Melior, Zanin Stanoja, Kuzma i Slavo Dekolina, Ivan Vidoša, Slavogost Vitala, Šimun Jakše, Mihoj Perčetić, Damjan, Druganjan, Lukoj Covin, Dobra, Klapoj, Grubak, Cvitan Rubinić, Bolga, Berislav Dekolina, Klimša Sliškić, Trkol, Cervina Petra, Ivan Ljubavac, Domjančić, Valtosije, Drugmanić, Simonet i Juraj Kristofora, Domjanac, Vital Dabiše, Sovinja, Volina, Jakša Mikšić, Perutinić, Katarin Domjana, Stanoj Jurković, Rada Slavonisina, Jakša Druga, Dragan Seknić, Marin Bosančić, Cvitan Desomana, Ilija Druga, Cvićo Perutinić.³⁷

Lokaliteti, koji se u spomenutom popisu nalaze, jesu ovi: Kutac, Sapuni, Kostirda, Voskice, Kolnik, Beršćan, Stomorsko Bardo, Stomorsko Bardo Magno (Velo o. p.), Cvikova gomila, Pliskovo Polje, Kut, Luka, Stanka Luka, Prirovo, Dol, Samogor, Kovačevi Lazi, Kopačine, Berdarova Strana, Radohninavas, Dol u Radohninavas, in Casali Magno (Velo Selo o. p.), Borova Njiva.³⁸ Iznesena imena viških stanovnika i lokaliteta utvrđuju bez svake sumnje, da je Vis u Srednjem vijeku potpuno naseljen hrvatskim življem, koji se duboko ukorijenio i dao gotovo svim lokalitetima svoje narodno ime. Poneko je ime ostalo, ali je slavizirano, kao Sapuni, Kostirda, a nalazi se i pokoje lično ime, koje nije hrvatsko. Ali, ako točnije istražujemo, ta su lična imena ili plemićka ili gradska, jer su se ona u gradu prilagodila crkvenom i trgovačkom utjecaju, a možda i kulturnom, koliko je on dolazio od strane Venecije, koja je dosta dugo i nekoliko puta već dotada gospodovala Hvarom i Visom. A napokon, vjerojatno je na Visu ostala i pokoja ranija porodica, koja je sačuvala svoje ime onako, kako ga je sačuvala i poneki lokalitet.

³⁴ CD XIII, 345-347.

³⁵ Novak G., Hvar, str. 82 (s fotografijom originalne pergamene).

³⁶ CD XIV, 415, 416.

³⁷ Statuta cit., ed. cit., str. 347-349.

³⁸ Ibid.

ODNOS VISA PREMA KOMUNI HVARA I BRAČA,
ODNOS PREMA KOMUNI HVARA U SREDNJEM VIJEKU

Već smo prije kazali, da je već u XII. stoljeću otok Vis uklopljen u komune Hvara i Brača. Kad se kasnije Brač odvojio od Hvara, Vis je i dalje bio u hvarskoj komuni, sve do pada Venecije 1797. g.

Veza između Visa i Hvara bila je sasvim uska: stanovnici otoka Visa bili su ne samo pripadnici nego punopravni članovi komune Hvara; viški pučani članovi puka te komune, sa svim pravima, koja su imali hvarski pučani. U XIV. i XV. stoljeću boravi katkad privremeno na Visu i pokoji od članova velikog vijeća hvarske komune, koji su se, kad se to vijeće sastajalo, pozivali na sjednice.³⁹ Isto tako su i viški pučani imali pravo da sudjeluju na sastancima pučana hvarske komune, i kad god se radilo o pučanima, uvijek se to činilo u ime pučana sa otoka Hvara, kao i pučana s Visa.

Statut Hvara nije nikad pravio bilo kakvu razliku između stanovnika tih dvaju otoka; njegovi su propisi vrijedili jednako za jedne kao i za druge. Isto su tako i razni zaključci velikog vijeća komune Hvara vrijedili i za jedne kao i za druge. I razna naređenja i rješenja, koja su se odnosila na komunu, a dolazila su od strane vlade, bilo to od vlade ugarsko-hrvatskih kraljeva, kad su ti otoci potpadali pod njih, ili od strane Venecije, kad su bili pod Venecijom, uvijek su se ta naređenja odnosila na oba otoka, osim u slučajevima sasvim lokalnog karaktera.

Za lokalne prilike Visa komuna je utvrdila već u svom statutu naročite svoje časnike, više i niže.

Odmah na početku XIV. stoljeća nalazimo pored sudaca hvarske komune i suca Visa (iudex Lissae). Prvi se takav sudac, Tolislav pok. Petra, spominje 1308. g.⁴⁰

Suci hvarske komune morali su svakoga dana doći knezu na vijećanje o prilikama i potrebama grada i komune, da s njim zajedno sude, »prema pravima i običajima Hvara«. Ti suci Hvara nisu se smjeli bez dopuštenja kneževa udaljiti ni za jednu noć iz grada. Sami su bez kneza mogli rješavati sporove do vrijednosti od 5 libara malih, a ako se radilo o većoj vrijednosti, rješavali su samo uz dopuštenje kneza i većine vijeća.

Sudac Visa je nešto drugo. I njega je biralo veliko vijeće hvarske komune. Pri nastupanju na svoju dužnost on se zaklinje da će čuvati »dobro i mirno stanje komune i grada Hvara i dobro, mirno i uredno stanje *onih ljudi, koji stanuju na Visu*, i da moram ostati u sudačkoj dužnosti pola godine i toliko više, dok mi gospodin knez ne odredi za nasljednika drugog suca.«

³⁹ Statuta Communitatis Lesinae Lib. V, c. XXV, XLIII, XLIV, XLVII, ed. cit. str. 217, 223, 225, 227, 228, 237 i kasnije Additamenta XVII, ed. cit. 383. Statut iz 1331. g. strogo je zabranjivao članovima velikog vijeća da borave izvan grada Hvara, po selima ili na Visu, pod prijetnjom globe od dvadeset libara, a ako bi prekršitelj izjavio, da ne može to platiti, imao se brisati iz vijeća i nije mogao vršiti nikakvu komunalnu čast. Statuta cit. Lib. I, c. XXVII, ed. cit., str. 180, 181. To se, razumije se, odnosilo na trajan boravak, dok je povremeno bilo slobodno i članovima vijeća da borave na Visu i obavljaju svoje poslove, utoliko prije, što su neki od njih imali na tom otoku svoje posjede.

⁴⁰ CD VIII, 163, 164.

Suci komune nisu imali nikakvog honorara, *sudac Visa imao je plaću*, i to 10 libara malih. I on je morao suditi svakome do vrijednosti od 5 malih libara, ali se nije smio miješati u stvar, ako se radilo o sporu veće vrijednosti.

Sudac je Visa morao, ako sazna, da se desila neka krađa ili počinilo neko zločinstvo, to što brže javiti knezu, a onda izvršiti sve ono, što bi mu knez naredio, da u toj stvari poduzme.

Ako je sudac Visa sudio, onda je to radio »prema običajima grada Hvara i kako se meni bude činilo razborito i pravedno«. Za pojedina suđenja nije ni sudac Visa primao nikakve plaće.

Osim toga je sudac Visa morao, da »sve štete, koje budu procijenili pošćici Visa, zapiše ili da dade zapisati u naročitu knjigu na Visu«. Tu je knjigu on morao kod sebe držati i svom nasljedniku predati. Njegova je dužnost bila i ta, da se na Visu od strane komunalnih organa ne pobiru nikakvi nameti ili slično bez naređenja kneza i njegovih sudaca i hvarske komune.⁴¹

Justiciarius comunis, komunalni baždari, pazio je na mjere i utege u cijeloj komuni i morao je u Hvaru svake sedmice obići sve krčme, da vidi, toči li se vino pravim mjerama, da svakog mjeseca kontrolira u Hvaru mjere za žito, mjere za meso i drugo. Osim toga je komunalni justiciarij morao svake godine, 15 dana prije jematve, poći po otocima Hvaru i Visu, da tamo tačno izmjeri i uredi sve »kace«⁴² za mjerenje masta.⁴³

Prvi se put spominje 1308. g. zajedno sa sucem Visa i *gastald Visa*.⁴⁴ Bio je to Drazota Grubanić.

Dužnost *gastalda Visa* bila je da izvršava sva naređenja kneza i sudaca i da onda, kad je sudac Visa odsutan s otoka, zamjenjuje njega u sudačkoj dužnosti, t. j. da sudi u parnicama do 5 libara. *Gastald* je Visa morao bdjeti nad sigurnošću imovine i života stanovnika Visa i čim dozna za neku krađu ili neki zločin, koji bi bili počinjeni na Visu, odmah to dojaviti sucu Visa. Dalje je on morao, kad suca Visa nema na Visu, zapisati sve štete, koje bi procijenili viški pošćici, i paziti, da se na Visu ne pobiru nikakvi nepropisni nameti.⁴⁵

Između *gastalda Hvara* i *gastalda Visa* bila je znatna razlika. Tako je na pr. *gastald Hvara* morao »sve krađe, za koje dozna da su učinjene ili koje se čine na otoku Hvaru, prijaviti gosp. knezu i njegovim sucima«. Tu je dužnost prijave knezu imao na Visu sudac Visa. *Gastald* je imao da krađu prijavi samo sucu Visa. *Gastald Hvara* nije imao pravo da zamjenjuje suca, dok je to *gastald* na Visu imao.⁴⁶

Važna je bila dužnost »poščika«-*poljara*, kojih je na Visu kao i na Hvaru bilo nekoliko. I »poščici« se prvi put spominju na Visu 1308. g. Na čelu pošćika stajao je na Visu jedan od njih s titulom »kapetan« (*capitaneus*).

Pošćici su nadzirali polja, vinograde i vrtove i procjenjivali štete, koje bi u njima napravili ljudi i životinje. U takvom slučaju je pošćik morao procijeniti štetu i u roku od tri dana prijaviti je sucu Visa ili, ako suca nije bilo na Visu, *gastald*u Visa. On se dalje morao pobrinuti, da šteta bude doista i na-

⁴¹ Statuta et leges civitatis et insulae Phariae, ed. Ljubić, MHJSM (Monumenta Historico-juridica Slavorum Meridionalium) P. I. Statuta et leges vol. III, Zagreb 1882-3, str. 172, 173.

⁴² Kaca je mjera za mast i ima 12 sića.

⁴³ Statuta c. V., ed. cit., str. 173.

⁴⁴ CD VIII, 163, 164.

⁴⁵ Statuta cit., ed. cit., str. 176.

⁴⁶ Statuta cit., ed. cit., str. 176.

doknađena. Procijenjenoj svoti dodao bi pošćik još $\frac{1}{3}$ za svoj trud. Ta procjena nije bila samovoljna, nego je bila utvrđena vrijednost za pojedine štete, i to:

1 star pšenice	10 solida malih
1 star ječma i prosa	5 " "
1 star sočiva	6 " "
1 star zob	1 groš
1 kaca masta	10 solida malih
za svaku lozu od godine dana .	6 denara malih

Štetu do vrijednosti od 10 solida procjenjivao je jedan pošćik, a ako je šteta prelazila tu svotu, trebalo je da to učine dva pošćika.

Suca, gastalda i pošćike Visa biralo je veliko vijeće hvarske komune. Ostali časnici komune bili su zajednički Visu i Hvaru, kao camerarius, justiciarius, examinadores i buccarii.

Kako su neki plemići, članovi velikoga vijeća imali i svoje kuće na Visu, odnosno po selima otoka Hvara, i tamo se zbog bilo kojih razloga duže vremena zadržavali, to su nastajale u Hvaru neprilike i za održavanja sjednica velikog vijeća i radi popunjavanja razliĉnih časti i dužnosti. Zbog toga je već u izdanju hvarskog statuta 1331. g. uređeno, da »odsada unaprijed mora svaki član velikog vijeća Hvara stanovati u gradu s cijelom svojom porodicom i svojim stvarima kako to čine ostali građani članovi vijeća a ne da stanuje na Visu ili u selima, pod prijetnjom kazne od 25 libara za svaki put, od čega će polovica pripasti komuni, a polovica onome, koji ga prijavi. Onaj pak, koji bi se tome opro i izjavio, da ne može da plati, ima se brisati iz vijeća i ne može da bude sudac ni da izvršava bilo koju dužnost ili čast, koje vrše ostali članovi vijeća.«⁴⁷

U parnicama do 5 libara vrijednosti morali su Višani tražiti pravdu od svoga suca, ali, ako nisu njegovom presudom bili zadovoljni, mogli su da se prizovu na hvarskog kneza i suce komune. Kad se pak radilo o sporu preko 5 libara vrijednosti, onda je trebalo da onaj Višanin, koji je tužio drugog Višanina na sud kneza i sudaca komune, stavi tuženom na raspolaganje lađu, kojom će taj poći na sud u Hvar.⁴⁸

Svake je godine u početku maja stavljala komuna na dražbu i prihod svojih posjeda na Visu. Zakupnik je dobivao $\frac{1}{4}$ prihoda žita sa zemljišta, koje se oralo, a $\frac{1}{5}$ s onog zemljišta, koje se kopalo. Do svetkovine Velike Gospe morali su zakupnici platiti komuni zakupninu.

Osim te dražbe bila je svake godine i dražba vina s općinskih zemalja na Visu i na otočiću Budikovac. Ta se dražba vršila prvih osam dana augusta, a zakupninu je trebalo isplatiti do sv. Martina. Zakupnik je dobivao $\frac{1}{4}$ vina ili masta.⁴⁹

Svake se godine davala u zakup i »mesarnica i ribarnica Visa«. Zato se vršila dražba posljednjih dana oktobra, a zakup je trajao od 1. novembra . godinu dana. Zakupninu trebalo je da zakupnici isplate do sv. Dujma, 7. maja.

⁴⁷ Stat. cit., ed. cit., str. 180, 181.

⁴⁸ Ibid., 182.

⁴⁹ Ibid. 201.

Viški su mesari plaćali ovim zakupnicima za svakog vola ili kravu 3 mala solida, za svaku svinju 2 mala solida, za svaku životinju sitnog zuba 12 malih solida. Za prodaju ribe plaćao se zakupniku svaki deseti denar.

Kao i na Hvaru postojala je i na Visu komunalna vaga, na kojoj se pri prodaji mjerila pšenica i ostalo žito, smola, sol. I tu je vagu davala komuna u zakup.

»Mali otočići Visa« stavljali su se također na dražbu zbog žita, koje bi se na njima našlo, zbog paše i kunića. Bez dopuštenja zakupnika nije smio nitko da na te otočiće povede svoje životinje na pašu.

I prihod poreza na pojedine životinje velikog i sitnog zuba davao se u zakup.⁵⁰

Svake se godine, prvih osam dana aprila, stavljaao na dražbu zakup sokolova i na Hvaru i na Visu. Isplatu zakupnine trebalo je izvršiti do sv. Dujma.

Svaki onaj, koji je zakupljivao bilo koji komunalni prihod, trebalo je da pruži dovoljno jamstvo, da će zakupninu doista i isplatiti.⁵¹

V.

OTOK VIS OD MIRA U ZADRU 1358. GODINE DO DOLASKA POD VENECIJU 1420. GODINE

Zajedno sa cijelim primorjem od »polovice Kvarnera do granica Drača« dodoše mirom u Zadru između ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika I. i Venecije i Hvar i Vis pod vlast Ludovikovu.

Za borba, koje su nastale poslije smrti Ludovikove u Ugarskoj i Hrvatskoj, ostali su Hvar i Vis i dalje u ugarsko-hrvatskoj državi. Ali kad je bosanski kralj Stjepan Tvrtko počeo svoje uspješno ratovanje i napredovanje u Hrvatskoj i Dalmaciji, okupivši oko sebe, a protiv kralja Žigmunda svu Hrvatsku Velebitu na jugu, s gradovima Kninom, Ostrovičom i Klisom, steče on i Split, Omiš, Trogir i Šibenik i 1390. g. proglasi se kraljem Hrvatske i Dalmacije. Tada dodoše u njegovu vlast i otoci: Brač, Hvar i Vis.

Brat i nasljednik kralja Tvrtka, Stjepan Dabiša (1391.–1395.) bijaše također gospodar Hvara i Visa. Za Dabišina vladanja nosi naslov i čast hvarske kneza (1394. g.) ban Ivan, dok stvarno upravljaju komunom dva rektora, domaći ljudi: Ivan Vidošev i Nikola Stanojev. Stjepan Dabiša sklopi sa Žigmundom 1393. g. mir u Đakovu, u kojem se obaveza, da će poslije smrti ostaviti svoju državu Žigmundu. Štaviše, on još prije smrti vrati Žigmundu onaj dio Hrvatske i Dalmacije, što ga je Tvrtko bio osvojio, i u isto vrijeme se odreče naslova kralja Hrvatske i Dalmacije. Tako su i Hvar i Vis došli 1394. g. pod vlast ugarsko-hrvatskoga kralja Žigmunda.

U Hrvatskoj i Bosni bio je velik broj velikaša nezadovoljan sa Žigmundom. Na čelu nezadovoljnika stajao je Hrvoje Vukčić, gospodar Donjih Kraja, t. j. zapadne Bosne oko rijeke Vrbasa. Nezadovoljni hrvatski i bosanski velikaši, a i neki ugarski, izabraše za svoga kralja Ladislava Napuljskoga. Ladislav Napuljski dođe u Zadar, gdje ga 5. augusta 1403. okruniše za kralja. Međutim

⁵⁰ Statuta cit. ed. cit., str. 202.

⁵¹ Ibid., str. 202, 203.

on ne pode u Ugarsku, nego se vrati u Napulj, a za svoga namjesnika u Hrvatskoj i Dalmaciji postavi Hrvoja, koga ujedno imenova hercegom splitskim.⁵²

Godine 1403. darovao je kralj Ladislav Napuljski otoke Brač, Hvar, Vis i Korčulu zadarskim plemićima Alojziju i Guidonu de Matafaris. U njihovim su rukama ostali ovi otoci samo kratko vrijeme, jer ih još iste godine darova Ladislav Hrvoju, u čijim su rukama ostali i kasnije, kad se Hrvoje izmirio sa Žigmundom.⁵³

Kad je kralj Žigmund slomio otpor bosanskih velikaša, i kad mu se poklonio i Hrvoje, kralj Ladislav videći, da se ne će moći dulje održati protiv Žigmunda, prodade u julu 1409. g. Veneciji za 100.000 dukata Zadar, Novi-grad, Vranu i otok Pag i sva svoja prava na Dalmaciju.

Hrvoje je sada, kao vazal Žigmundov vladao samostalno Donjim Krajima, Splitom, Omišem i čitavom krajinom između Cetine i Neretve, pa otocima Hvarom, Visom, Bračem, Korčulom.

Zbog raznih makinacija proglasi Žigmund Hrvoja buntovnikom, a Hrvoje, da se obrani, pozva u pomoć Turke. Tada, 17. juna 1414. g., oduze Žigmund pored ostaloga, Hrvoju i otoke Hvar sa Visom, Brač i Korčulu i dopušta dubrovačkoj komuni, da ih u njegovo ime zauzme. To su Dubrovčani i učinili, ali su na otocima naišli na vrlo velike neprilike. Hvarani se obrate svom saplemeniku, Hvaraninu Ladislavu Jakšu od Kušalja, koji je bio stekao velikih zasluga pomažući Žigmunda, a bio je i velik prijatelj i ljubimac kraljice, s molbom, da ih oslobodi Dubrovčana. Ladislav uspije i 21. septembra 1416. g. dade kralj otoke Hvar s Visom, Brač i Korčulu Ladislavu, sinu Jurja Jakša od Kušalja, i naredi Dubrovčanima da mu te otoke predadu.⁵⁴

U martu 1417. g. preuze Ladislav te otoke.

Stanovnici Visa, svi odreda pučani, jer su vlastela samo od vremena do vremena boravila na Visu, bili su sastavni dio puka hvarske komune, pa su učestvovali u svim njegovim borbama, koje je on već od početka XIV. stoljeća počeo da vodi protiv vlastele. Viški pučani bili su članovi »pučke kongrege« (skupštine) hvarske komune i preko nje i u njoj tražili su svoja prava. Zajedno s ostalim pučanima uspjeli su oni, da je 3. decembra 1418. g. došlo do velike skupštine plemića, građana i seljaka hvarske komune radi toga, da se svi među sobom izmire i stvore uvjete za trajni mir na svojim otocima. U vezi s tom skupštinom zaključilo je veliko vijeće Hvara, da u vijeće primi 20 pučana, koje sam puk izabere.

I ako je taj zaključak bio izmijenjen, i u veliko vijeće bilo primljeno samo šest pučana, ipak su ovaj put pučani nametnuli vlasteli svoju volju i uspjeli da prodru u vijeće.

Da su i Višani učestvovali vrlo živo u tim borbama, vidimo iz samog teksta sporazuma, koji je 24. marta 1420. g. uglavljen između predstavnika vlastele i zastupnika puka: hvarskog kanonika Nikole Stipkovića, Vitala Silvestrova, Nikole de Fumatis i Vidosija Drazice, koji su kao »reformatori i odbornici izabrani i određeni – i od plemstva i generalnog vijeća i od zajednice (universitas) pučana«. U tom sporazumu kaže se izrijeком u tački 5.:

⁵² Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, str. 193.

⁵³ Novak G., Hvar, str. 58.

⁵⁴ Ibid, str. 60.

»Isto tako hoćemo, preinačujemo i potvrđujemo sve »gratije«,⁵⁵ koje su dane sve do dana današnjega *pučanima Hvaranima i Višanima*, a ne rješavamo ništa o »gratiji«, koja je dana Višanima o dovoženju vina u sela, nego *nju* prepuštamo velikom i generalnom vijeću Hvara, da ono o njoj odlučuje i rješava.«⁵⁶

VI.

VIS POD VENECIJOM

30. marta 1420. g., kad je Venecija pregla da oružjem osvoji cijelu Dalmaciju, koju je kupila od kralja Ladislava, ukoliko je još nije bila uzela, zaključili su *plemići i pučani Hvara i Visa*, da se dobrovoljno predaju Veneciji. Isto to su zaključili bili i Bračani i Korčulani.⁵⁷

U vezi s tim naredila je mletačka vlada 30. marta 1420. g. vrhovnom kapeitanu kulfa (Jadranskog mora) Loredanu, da krene i primi te otoke u njenu vlast i da im obeća, da mogu birati kneza, koga oni hoće, samo ako je on iz zemalja i mjesta podložnih Veneciji. Ujedno naredi mletačka vlada Loredanu, da na tim otocima uvede mir i red, unovači vojnike i naredi im, neka i oni pošalju hrane za vojsku. Dostora se predade Veneciji i Kotor, a nakon uzaludna otpora, jer ih Žigmund nije ničim pomagao, i gradovi Split i Trogir. Tako je zbog Žigmundova nemara došlo gotovo čitavo hrvatsko i dalmatinsko primorje u ruke Venecije. Hrvatskom kraljevstvu ostadoše jedino frankopanski Senj i Krk na sjeveru, a Omiš s Kraljinom i Poljicima na jugu. Tu je vladao moćni knez Ivaniš Nelipić, koji je imao u svojoj vlasti još i čitavu Hrvatsku Velebitu na jugu, osim Knina, Ostrovice i Bribira.

Tek što je Venecija zauzela Vis, zamolio ju je, po svojim poslanicima, *bosanski vojvoda Pavao*, da njemu dade Vis i druge obližnje otoke oko njega, koji pripadaju Hvaru. U zamjenu za to nudio je vojvoda Pavao, da će slušati naredjenja Venecije i biti joj vjeran saveznik. Venecija mu je odgovorila, da će, ako joj ustreba, zatražiti njegove usluge, ali je odbila njegovu molbu, da ga primi u red svojih plemića i za člana svog velikog vijeća. Isto je tako mletačka vlada odbila njegovu molbu, da mu dade »utvrđeno mjesto (castrum) na Visu i otoke oko njega«. »Ta spomenuta mjesta – odgovarala je Pavlu Venecija – bijahu u rukama i vlasti naših neprijatelja, i u ta su se mjesta zaklanjali Trogirani i drugi protivnici našeg vladanja, i tu su imali prihode i prijem, i drugo, kako su htjeli. Spomenuta smo mjesta i otoke stekli oružjem (de bona guerra), i dali smo da se uzmu iz ruku neprijatelja, kako smo kazali, i obećali smo našim vjernima spomenutih mjesta i otoka, da ćemo spomenute naše vjerne, ta mjesta i otoke sačuvati i držati pod upravom i zaštitom našeg vladanja, i tako hoćemo i namjeravamo da se izvrši i učini.«⁵⁸

⁵⁵ Gratije (gracije) su bili razni privilegiji, pa i darovštine, koje je hvarska komuna davala.

⁵⁶ Statut, ed. cit., str. 399.

⁵⁷ Listine o odnošajih VIII, 11.

⁵⁸ Listine, ed. Ljubić, VIII, 16, 17.

Kad su Hvar i Vis došli ponovo pod Veneciju, ona im je priznala onaj statut, koji su dosada imali. Ali je sada iskrslo pitanje, tko da bira kneza. Plemstvo je htjelo sebi prisvojiti to pravo, dok su opet pučani tražili, da ga bira čitav narod i neki plemići, ili da ga mletačka vlada sama imenuje. Vlastela su opet htjela, da ga mogu birati bilo iz kog kraja podložnog republici, dakle i iz Dalmacije, dok su pučani naročito to isključivali, i nisu nipošto htjeli Dalmatince, nego kojega plemića iz Venecije.⁵⁹ I pučani i plemići poslaše u Veneciju svoje delegate, da zastupaju njihove zahtjeve. Kako se želja pučana o izboru kneza slagala s interesima republike, prihvati je vlada i riješi, da će ona sama imenovati kneza, i to mletačkog plemića.

Hvarska su vlastela uporno molila mletačku vladu, da u hvarskoj komuni zabrani svako drugo vijeće, osim plemićkoga, ali im Venecija nije molbi udovoljila, i tako se puk i dalje sastajao, raspravljao i zaključivao, i često je svoje zaključke, mimo vijeće i protiv vijeća, iznosio ravno pred mletačku vladu. Na taj je način pučanima često polazilo za rukom, da im se želje ispune i da osujete zaključke plemićkog vijeća. Štaviše oni su uspjeli i u tome, da su poslanici tih njihovih pučkih skupština išli u Veneciju na trošak komune.⁶⁰ Pučani su sada svaki put, kad im se učinilo, da je koji zaključak plemićkog vijeća protiv njihovih interesa, sazivali pučku skupštinu i slali svoje poslanike u Veneciju.

Pučani su imali pravo da drže skupštine kad god ih je bila volja, jedino im je trebala za to dozvola kneza. Tim njihovim skupštinama predsjedao je sam knez ili njegov zamjenik.

Kad god se sazivalo veliko vijeće plemića, slali su se pozivi u Vis i u sela. Komuna je bila jedna, i svaki je plemić, koji je stanovao na Visu, bio plemić Hvara, kao što je i svaki pučanin Visa bio član hvarske pučke zajednice (universitas popularium). I kao što je svaki plemić, koji je stanovao na Visu, imao pravo na sve časti u autonomnoj upravi komune i pravo da bude član vijeća, imao je svaki pučanin Visa pravo da učestvuje u pučkoj skupštini i da bude od nje biran na one časti, na koje je ona svoje članove mogla da izabere. Interesi viških i interesi hvarskih pučana bili su zajednički. Puk se naziva često »cjelokupan puk Hvara i Visa.«⁶¹

Da je tako, vidimo iz različnih zaključaka pučke skupštine, kao iz zaključka 1446. g. i molbe, koju su poslanici te skupštine podnijeli vladi u Veneciji, zatim iz zaključka mletačkog kolegija od 9. juna iste godine. Među ostalim tražili su pučani i ovo: »Budući da je prije šest mjeseci donesen zakon (u velikom vijeću), da se ne smije – kako se to uvijek običavalo – po ostalom otoku strojiti koža, i da težaci cijelog otoka i s Visa i njegova područja moraju da dolaze strojiti kože u grad (Hvar) na strojarnicu (a la zuecha), što je na potpunu propast siromašnog svijeta, koji su za jednu ili dvije kože, što ih za potrebu svoje porodice stroje, obavezani da putuju 25 ili 30 milja« pučani su molili, da mletačka vlada promijeni taj zaključak velikoga vijeća. I doista ona je to i učinila i odredila, da samo oni, koji žive u

⁵⁹ Novak G., Hvar, str. 87.

⁶⁰ Ibid., 90.

⁶¹ U Archivio di Stato u Veneciji; Senato Mar. 1444–1447/2, fol. 148 v. Netočno citirano u Mon. I. III., str. 416. pro parte totius populi Liesne et Lisse. U istom arhivu; Senato Mar. 1447–50/3, fol. 170 r.–173 r.

gradu ili u daljini do 10 milja od njega, moraju da stroje kože u gradu, a oni, koji su dalje od 10 milja, mogu slobodno za potrebu svoje porodice da stroje kože, gdje hoće, ali ne smiju da ih prodaju ni u gradu ni unutar onih 10 milja.⁶² Na taj su način i Višani, jer je Vis udaljen od Hvara više od 10 milja, oslobođeni te neugodne i skupe dužnosti.

Kad je ponovo 1450. g. pučka skupština podnijela mletačkom senatu svoje »kapitule«, odgovorio je senat na »dalje navedene kapitule, koji su podneseni duždevskoj vladi od strane *cjelokupnog naroda Hvara i Visa*«. ⁶³

I doista, to se ticalo svih pučana Hvara i Visa, a naročito drugi kapitul. Pučani su postigli, da je senat odredio, da, kada se oruža hvarska galija, »patron« ima da bude plemić, veslači pučani, a ostala posada polovina pučana, a polovina plemića.

Kao dio hvarskoga puka Višani su među ostalim ishodili ovlašćenje, da beru svoje grožđe kada ih je volja i kako ih je volja.

I 1454. g. pučka je skupština iznijela pred mletački senat svoje prigovore protiv zaključaka hvarskog plemićkog vijeća i ishodila, da je senat 25. augusta donio rješenje, »da pučani Hvara i svi ostali, koji imaju posjeda i vinarstva na našem otoku *Visu*, mogu da trgaju svoje grožđe kada i kako ih je volja, bez obzira na bilo kakvu zabranu, koja je učinjena ili koja bi im bila učinjena od strane plemića i njihova vijeća, jer je, prirodnim pravom, svakome dopušteno da raspolaže svojim plodovima i proizvodima po svojoj volji za svoju udobnost i korist.« ⁶⁴

Hvarsko je veliko vijeće i pored spomenutog ovlašćenja pučanima smetalo da beru grožđe, kada oni hoće, na što su pučani ponovo, u svojoj skupštini 1458. g., zaključili da zamole senat, da se poštuje njegova ranija odredba o tome. I doista, senat je 29. aprila 1458. g. donio rješenje, neka se knez pobrine, »da se spomenuta vrlo pravedna odluka poštuje onakva, kakva je, da se spomenuti naši najvjerniji ne uznemiruju« i »da naši vjerni na Hvaru i na Visu, plemići i pučani, mogu da beru grožđe u svako doba po svojoj volji«. Štaviše mletački je senat zaključio, da se bez njegove volje ne smije na tome ništa da mijenja. ⁶⁵

Već je statut Hvara iz 1331. g. zabranjivao uvoz vina na Hvar i Vis pod prijetnjom globe od 20 libara malih i gubitka uvezenog vina. Jedino su u nestašici vina u komuni mogli knez i suci uz pristanak većine vijeća dopustiti uvoz. ⁶⁶

Skoro je nevjerovatno, da je bilo godina, kad Hvar i Vis nisu imali ni toliko vina, koliko je bilo potrebno za domaću potrošnju. Tako je bilo 1544. U takvim prilikama dao je hvarski knez i providur otoka, Alviz Tron popisati sve vino, koje se nalazilo u podrumima Visa i Hvara, i našao još manje od onoga, koliko je mislio da ima. Zbog toga je Tron izdao naređenje, kojim ukida sva dopuštenja za izvoz vina s teritorija Hvara i Visa i zabranjuje svakome ne samo da izvozi vino iz komune, nego i svaki prijevoz vina iz mjesta u mjesto bez dopuštenja samoga kneza i providura. Tko bi se usudio da iz-

⁶² Mon., cit., str. 416.

⁶³ Mon., cit., str. 420.

⁶⁴ U Archivio di Stato u Veneciji; Senato, Mar. Vol. III. fol. 174. – Statuta, cit. str. 429.

⁶⁵ U istom arhivu u Veneciji; Senato Mar. III.; Statuta, cit. str. 429–430.

⁶⁶ Statut Hvara L. II. c. XXXXII, ed. cit. str. 191.

veze vino sa spomenutih otoka Hvara i Visa, imao je da izgubi to vino, i da plati globu od 100 dukata, i da za deset godina bude istjeran s teritorija hvarske komune. Osim toga oni, koji bi u svoje lađe ukrkali to vino za izvoz, imali su da izgube svoju lađu. I napokon je naređivao knez i providur svim gastaldima, da imaju strogo paziti, da ne bi tko krcao vino i izvezio ga, pod prijetnjom stroge kazne za njihovu nemarnost, ako bi se to dogodilo.⁶⁷

Osim toga naredio je knez i providur, da se proglasi na Hvaru, u Visu i Komiži još jedno njegovo naređenje, koje se ticalo vina. U tom svom proglasu kaže knez i providur, kako se u Hvaru ne nalazi dobrih vina u prodaji namalo i da su sva ta vina pokvarena. Zbog toga se siromašan svijet uvelike tuži. Prema popisu vina, koji je dao sastaviti knez i providur, ima vina na Hvaru i Visu, ali ga neki, koji ga imaju, drže i ne će da prodaju, očekujući, da će ga kasnije skuplje prodati. To je glavni uzrok, što su ona vina, koja se prodaju namalo, pokvarena i nevaljala. Zbog toga knez i providur, imajući pred očima potrebe siromašnoga svijeta, naređuju svim onima, koji imaju više od 100 kvarata vina, da u roku od mjesec dana dopreme četvrtinu toga vina u Hvar i da ga tu prodaju za potrebe grada. Onaj, tko to ne učini, izgubit će sve vino, koje će se odrediti za mletački arsenal, i osim toga bit će progнан s teritorija komune za pet godina.

VII.

RADNI ODNOSI NA SREDNJOVJEKOVNOM VISU

Stanovništvo otoka Visa bavilo se u Srednjem vijeku gotovo isključivo zemljoradnjom. Pored zemljoradnje drugo je glavno zanimanje bilo stočarstvo. Stoka je pripadala ili samostanima,⁶⁸ crkvi, plemićima, ili pojedinim stanovnicima Visa, koji su se bavili i zemljoradnjom ili su pak bili samo pastiri.

O odnosu pastira prema vlasnicima stada nije nam moguće iz sačuvanih dokumenata mnogo kazati. Hvarski je statut određivao kaznu onim pastirima i gastaldima, koji bi bez dopuštenja svojih gospodara prodavali bilo kome bilo koju glavu stoke, što im je bila povjerena na pašu i čuvanje. Statut je izrijeком isticao, da se tu radi o pastirima Hvara i Visa. Pastir, koji bi to učinio, morao je platiti deset libara malih globe svaki put, kad bi to učinio; od toga je polovina išla komuni, a polovina onome, koji bi to prijavio. Ovdje se govori o »gastaldus vel pastor«. Očito taj »gastaldus« nije identičan sa »gastaldus Pharae« ili sa »gastaldus Lissae«.

Ako bi tko ukradio koju glavu stoke »protiv volje gastalda ili pastira«, trebalo je da gastald pod prijetnjom globe od pet libara malih prijavi knezu i njegovoj kuriji one, koji su krađu počinili. Oni, koji bi krađu počinili, kaznili bi se prema propisima hvarskog statuta. Ali, ako bi netko, tko bi prispio kojom ladom, htio da kupi koju glavu stoke, onda je gastald ili pastir mogao prodati, ali je morao to javiti »gospodaru ili gospodarici životinje«. Za kozu

⁶⁷ Mon. Hist. jur. III, str. 443.

⁶⁸ CD VIII, 163.

ili ovcu trebalo je platiti ili dati zalog od pet groša malih, a za jarca, ili ovcu, ili ovna od godine dana i više dvanaest groša.⁶⁹

Gastald ili pastir morao je na svaki poziv vlasnika stada doći, da mu izloži stanje stoke.⁷⁰

Kad bi tko uzeo koju glavu stoke i dao zalog, trebalo je da taj zalog vrijedi jedan dukat zlata. Ako je netko uzeo koju glavu stoke i nije dao takav zalog trebalo je da plati jedan dukat vlasniku, a osim toga dvadeset solida malih komuni. Gastald ili pastir trebalo je u roku od deset dana da predadu taj zalog vlasniku stoke.⁷¹

Iz spomenutog se vidi, da su i pastiri, koji su pasli tuđa stada, imali određene prihode, od kojih su mogli plaćati eventualne globe. Koji su to bili prihodi, nije nam poznato. Bez sumnje bilo je to mlijeko, sir, vuna i t. d. Isto tako su takve prihode imali i ti gastaldi. Koja je razlika bila između gastalda i pastira, ne može se iz sačuvanih dokumenata razabrati. Možda su gastaldi bili upravitelji i čuvari pašnjaka, a pastiri čuvari ovaca, možda su gastaldi pobirali mlijeko i sir, koji je pripadao gospodaru, a isto tako i vunu za gospodara. Sve nam to nije poznato.

Treća važna grana privrede na srednjovjekovnom Visu bilo je ribarstvo. Već u statutu iz 1351. g. spominje se ribarnica na Visu, koja se svake godine davala u zakup,⁷² svaki je ribar, koji je prodavao ribu na ribarnici morao plaćati zakupniku svaki deseti denar od prodane ribe. Ali je statut oslobađao više ribare od toga da moraju prodavati ribu u ribarnici.⁷³

Kako je u Srednjem vijeku bio razvijen lov na plavu ribu na Visu, nije nam poznato, jer se iz toga vremena nisu sačuvale nikakve vijesti o tom lovu. Ali kako se u XVI. st. javlja lov na plavu ribu kao vrlo razvijen i na Visu, mislimo, da je već i u Srednjem vijeku ta privredna grana bila ondje lijepo razvijena.

Značajan je bio i lov na sokolove na Visu⁷⁴ i na Biševu⁷⁵. Lov na sokolove na Hvaru i na Visu davao se u zakup.

Sigurno je na Visu bilo i zanatlija, ali nam se nisu sačuvali nikakvi dokumenti, koji bi ih za Vis spominjali napose. Njihov odnos i njihove su dužnosti bili regulirani hvarskim statutom, koji je za njih vrijedio kao i za zanatlije na Hvaru.

Na otoku je Visu bilo i ljudi, koji su se bavili paljenjem vapna u vapnema. Poznate su nam vapnenice, koje su se nalazile na Stomorskom brdu (Stomorsko Bardo).⁷⁶ Jesu li se radnici na vapnenicama samo time bavili, ili su, kao u današnje vrijeme, bili u prvom redu poljoprivrednici, ne može se iz dokumenata vidjeti.

⁶⁹ Statuta cit. V. c. XVII, ed. cit., str. 214, 215.

⁷⁰ Statuta cit. V. c. XXVI, ed. cit. str. 217.

⁷¹ Ibid. c. XXVIII, ed. cit., str. 218.

⁷² Statuta cit. IV, ed. cit., str. 201.

⁷³ Statuta cit., Lib. cit., ed. cit., str. 203.

⁷⁴ Statuta cit., ed. cit., str. 202, 203.

⁷⁵ CD VI, 649, 650.

⁷⁶ Statuta cit. Registra terrenorum communis Pharae, d., ed. cit., str. 347.

Bilo je na Visu seljaka, koji su strojili kožu, i sigurno su u tom imali neko specijalno znanje, ali oni su se strojenjem bavili pored nekog drugog, vjerojatno poljoprivrednog posla. Viški su pučani zajedno s hvarskima 1446. g. tražili od mletačke vlade, da ukine jedan zakon, koji su bili donijeli plemići u velikom vijeću, po kojem nisu viški težaci smjeli strojiti kožu na Visu, nego su je morali strojiti u Hvaru. Mletačka im je vlada odgovorila, da u mjestima, koja su preko 10 milja udaljena od grada Hvara, »može svako da stroji kožu za svoju upotrebu i upotrebu svoje porodice, ali je ne smije prodavati u gradu (Hvaru) ni unutar spomenutih 10 milja«. Vidi se dakle, da im strojenje kože nije bio neki zanat, nego da su ga poneki vršili kao kućnu radinost.⁷⁷

Prema onim dokumentima, koji su nam se sačuvali, obradiva je zemlja na Visu vlasništvo samostana sv. Silvestra i sv. Nikole, crkve, nekih plemića i seljaka. Od tih samo seljaci obrađuju svoju zemlju sami svojim rukama, dok je drugi daju na obrađivanje. Tih seljaka posjednika zemljišta bilo je u Srednjem vijeku na Visu dosta. Kad 1341. g., 29. rujna Dobra, žena pok. Deška Milčića izjavljuje, da je primila 10 libara od Kristofora Radovana, ona mu daje u zalog jednu zemlju. Ta njezina zemlja graniči sa zemljama, koje su vlasništvo: Galeše Vidoša, Stipka Kuholaze. Sva spomenuta trojica vlasnika zemljišta i Deško Milčić i Galeša i Stipko su slobodni seljaci i vlasnici zemljišta, i nijedan od njih nije plemić, i sva trojica obrađuju sami svoju zemlju.⁷⁸

Dvadeset i jednu godinu prije toga Ivan Svirinčić iz Visa prodao je Radinu Stakjeliću u svoje ime i u ime Danijela Galisića jednu svoju zemlju na Visu u Pothumlju (Podechomo) uz zemlju Pervine Silosića, koja joj je bila s istoka, dok joj je s juga bila zemlja samostana sv. Nikole, sa zapada zemlja nasljednika Grupše Svirinčića, a s transverse zemlja Radina Stahilića. Kupoprodaja se izvršila pred notarom Superancijem Ranalducija de Cingulo, koji je tada bio kancelar hvarske komune.⁷⁹ I u tom kupoprodajnom ugovoru su ugovorne strane slobodni pučani, koji posjeduju svoju zemlju, i nju obrađuju, i slobodno je prodaju, kome hoće. Takvi su i Ivan Svirinčić, i Danijel Galisić, i Radin Stakjelić, i Grupša Svirinčić.

Pored takvih pučana, koji su obrađivali svoju zemlju, postojali su na Visu i oni, koji su obrađivali tuđu zemlju, a od tih su neki imali i svoju i tuđu. Najstariji nam je svjedok takvog obrađivanja tuđe zemlje isprava, kojom Kača, udovica Andrije dariva samostanu sv. Nikole na Visu, 1308. g., jednu svoju zemlju u Dolu na Visu. Tu su zemlju obrađivali Mira Draškova i Korcije, sin Mire i Petrozije Desković iz Visa.⁸⁰

Na srednjovjekovnom Visu ne postoje nikakvi kmetski odnosi. Seljak je ili sasvim slobodan vlasnik zemlje, koju obrađuje, ili je uzima na težaštinu (dalmatinski kolonat). U tom posljednjem slučaju slobodan je seljak sklapao ugo-

⁷⁷ Statuta cit., ed. cit., str. 416.

⁷⁸ CD X, 638, 639.

⁷⁹ CD VIII, 559, 560 – U CD VIII, 559 i 560 publicirana isprava ima neispravan regist, jer Ivan Svirinčić ne »prodaje Radini Stahieliću i Danijelu Galisiću zemlju u Pothumu na Visu«, nego Ivan Svirinčić prodaje u svoje ime i u ime svojih nasljednika u polovini, a u drugoj polovini mjesto i u ime Danijela Galisića i njegovih nasljednika jednu svoju zemlju Radinu Stahieliću.

⁸⁰ CD VIII, 549, 550.

vor s vlasnikom zemljišta, koji mu je zemlju davao na obrađivanje uz određene uvjete. Ugovorne strane bile su pri tom sklapanju ravnopravne. Najstariji takav sačuvani ugovor u hvarskoj komuni je onaj, koji je 3. augusta 1367. godine sklopio samostan sv. Nikole na Visu s Vlatkom Radovanićem. Listina je od najveće važnosti za poznavanje radnog odnosa kolona prema vlasnicima zemljišta na našim otocima.⁸¹

»Brat Juraj, opat samostana sv. Nikole na Visu u svoje ime i u ime svog samostana i svojih nasljednika, po vlastitom pravu, dao je na vječna vremena, ustupio i predao Vlatku Radovaniću, koji je prisutan i ugovara za sebe i za svoje nasljednike i baštinike, jedan komad zemlje, koji se nalazi u *Dolu sv. Barbare*; a kojemu su međaši, kako rekoše, ovi: s istoka Dujma Vladislavova, sa zapada Radoša Petrića i njegove sestre Perveke, s juga i »a transuersa« javni put, ili ako bi neki točniji međaši bili, da je ima, drži, posjeduje, radi, obrađuje, i to pod tim uvjetom, da spomenuti Vlatko ili njegovi nasljednici ili podnasljednici moraju obrađivati cijelo spomenuto zemljište, koje se nalazi između spomenutih međaša, i da ga rade prema običaju i statutima grada Hvara, da daju četvrti dio prihoda spomenutog zemljišta i polja spomenutom samostanu sv. Nikole, i da, kad na spomenutom zemljištu loza uquine, prazno zemljište ostane spomenutom samostanu sv. Nikole slobodno i razriješeno. Ipak je spomenuti gospodin opat s posebnom naklonošću htio, da, ako bilo kada spomenuti Vlatko, ili njegovi baštinici, ili nasljednici ne bi obrađivali spomenuto zemljište i vinograd, prema statutu i običajima Hvara,⁸² samo za onu godinu cijeli prihod spomenutog zemljišta ili vinograda ima pripasti spomenutom samostanu sv. Nikole, i uža sve to spomenuto zemljište i vinograd ima da ostane spomenutom Vlatku i njegovim baštinicima i nasljednicima kao i ranije, kao da je obrađeno, i tako sukcesivno. Jedna strana obećava drugoj, da će se svega i pojedinačno, što je gore napisano, držati čvrsto i sigurno, da će to izvršavati i da ne će ništa protivno raditi bilo sama ili preko drugih, »de iure vel de facto, sub pena quarti pluris.«

Ta je isprava izdana u Hvaru 3. augusta 1367. g., a izdao ju je Petar, pok. Bartolomeja »de Annobonis de Serçana, imperiali auctoritate notarius et iudex ordinarius et nunc iuratus cancellarius Farre« u kući, u kojoj je on stanovao, u prisutnosti svjedoka, koji su bili pozvani, da se pred njima taj ugovor načini. Ona je vrlo važna po svojem spoljašnjem karakteru; njeno je datiranje široko: a natiuitate, po indikciji, po vladajućem kralju (Ludoviku), po hvarskom biskupu (Stjepanu), po knezu Hvara, Brača i Korčule Baldassaru de Sorba de Janua, po njegovu zamjeniku, koji je tada mjesto njega u Hvaru boravio, njegovu bratu Nikoli de Sorba, po sucima hvarske komune Gazaru Perrostu, Solvu Stjepanu i Jakši Mikše. Vidimo dakle, da su se takvi kolonatski ugovori sklapali sa svim mogućim spoljašnjim obilježjima kao svaki drugi bilateralni, ravnopravni ugovor, da je dakle isto tako bio slobodan čovjek vlasnik zemljišta, koji je svoju zemlju dao na obrađivanje na kolonat, kao i onaj, koji je zemlju na obrađivanje primao.

U tom je ugovoru napose istaknuto, da samostan sv. Nikole daje spomenutu zemlju na obrađivanje »prema običaju i statutima grada Hvara«. Hvarski je

⁸¹ Publicirao Smičiklas u CD XIV, 72, 73, ali netočno.

⁸² Na tom je mjestu kod Smičiklasa izostavljeno »secundum statuta et consuetudinem Pharae«. V. Novak G., Hvar str. 82, 83.

statut u II. knjizi, gl. XXI.–XXIV., određivao dužnosti onih, koji su primali na obrađivanje neko zemljište. Onaj, koji je primao zemljište na obrađivanje, morao je da ga kopa dobro i u redu (*bene et fideliter*) svake godine u veljači, da ga kopa do polovice mjeseca ožujka, i da ga drugi put prekopa do svetkovine sv. Vida. Ako onaj, tko zemljište obrađuje, te obveze ne ispuni, a to je trebalo dokazati zakonski s najmanje dva vjerodostojna svjedoka, mogao je vlasnik zemljišta da taj vinograd ili vrt oduzme spomenutom težaku i da mu za njegov dotadanji posao ništa ne da, a osim toga trebalo je da težak plati pet libara malih za štetu; od te globe išla je polovica komuni, a druga polovica vlasniku zemljišta. Istom se kaznom kaznio i onaj težak, koji bi u takvom vinogradu ili vrtu krao vino, što je također trebalo dokazati. Težak nije smio, bez sporazuma s vlasnikom zemljišta, napustiti to zemljište, vinograd ili vrt. Ako bi to učinio, imao je snositi istu kaznu, t. j. platiti pet malih libara.⁸³

Težak nije smio obrati grožde, ni pokositi žito bez dopuštenja i suglasnosti vlasnika zemljišta, pod prijetnjom iste kazne od pet libara malih, od kojih je isto kao i u spomenutim slučajevima polovina išla komuni, a polovina vlasniku zemljišta. U tom slučaju trebalo je da težak gospodaru naknadi štetu, koju bi taj pod zakletvom naveo, da ju je imao. Hoće li se vlasniku dopustiti zakletva ili ne, odlučivao je knez i suci prema svom uvjerenju.⁸⁴ Ako je vlasnik zemljišta bila komuna, trebalo je da se težak zbog jematve ili kosidbe sporazumije sa zakupnikom, koji je na javnoj dražbi za tu godinu zakupio komunalni mast i komunalno žito. Ako to nije učinio, potpadao je pod istu kaznu kao oni, koji se nisu sporazumjeli s privatnim vlasnikom na privatnom zemljištu. Ali, ako bi težak (*sa svjedocima*) mogao dokazati, da je on tri dana, svakog dana jedamput tražio od zakupnika dopuštenje, mogao je on slobodno trgati ili kositi.⁸⁵

Odnos težaka prema zemlji i njezinu gospodaru najjasnije se vidi u onoj glavi hvarskog statuta, u kojoj se govori o raspolaganju tim zemljištem u slučaju smrti težakove. Prema toj odredbi hvarskog statuta težak je mogao vinograd ili vrt, koji je kao poklon obrađivao, oporučno ostaviti jednom svom nasljedniku ili jednom od svoje braće ili svojoj ženi, ali nikako nekoj drugoj osobi; ako bi se pak žena preudala ili umrla i ne bi imala muških potomaka, tada bi zemlja pripala ženskim potomcima; a ako ne bi imala nasljednika, zemlja se vraćala njenu vlasniku. Ako bi spomenuti težak umro bez oporuke, zemlja je pripadala jednom od njegovih muških potomaka; ako pak ne bi imao muškog potomka, pripala bi ženskom, a ako ne bi imao uopće potomaka, gospodaru zemlje.⁸⁶

Prema tim odredbama hvarskog statuta bio je obvezan da se vlada i Vlatko Radovanić, a i svi oni, koji su uzimali na obrađivanje viška zemljišta, koja nisu bila njihova. Oni su ih uzimali na temelju slobodnog ugovora, koji su sklapali prema svim tadašnjim formama pred notarom. Taj je ugovor obavezivao težaka na obrađivanje zemljišta, i oduzimao mu zemljište, kad ga on ne bi prema hvarskom statutu redovno i ispravno obrađivao, ali nije ničim dirao u ličnu slobodu težaka, koji je mogao raskinuti ugovor, kad god je htio.

⁸³ Statuta Communitatis Lesinae, Lib. II, c. XXI; MHJSM I, 3, str. 186, 187.

⁸⁴ Statuta cit., L. II, c. XXII, e. c. str. 187.

⁸⁵ Statuta cit., L. II, c. XXIII, e. c. p. c.

⁸⁶ Statuta cit., L. II, c. XXIV, e. c., str. 187.

RÉSUMÉ

G. Novak: L'île de Vis au moyen-âge

La première mention de l'île de Vis après l'immigration croate est celle qui figure dans *«De administrando imperio»* de l'empereur Constantin Porphyrogénète, au milieu du Xe siècle. «Mais il y a d'autres îles – y est-il dit – qui ne sont pas au pouvoir des Narentains, à savoir: Hoara (Sušac, Cazza), Ies (Vis) et Lastobon (Lastovo)». A la fin du Xe siècle (997–998) un conflit surgit entre le doge Pierre II Orseolo et les Croates, le doge ayant refusé de payer aux Croates le *«censum solitum»*. «C'est pour ces raisons que le seigneur doge y envoya six navires armés, sous le commandement de Badovarius dit Bragadin. Celui-ci attaqua et conquiert une de leurs villes, appelée Issa et conduisit à Venise les prisonniers des deux sexes. La haine entre Venise et les Slaves s'en accrut encore.» C'est ainsi qu'écrivit le chroniqueur Jean le Diacre. Il en ressort, à n'en pas douter, qu'à cette époque Vis appartenait aux Croates, de même qu'à l'époque de l'empereur Constantin Porphyrogénète.

Après la destruction d'Issa par les Vénitiens et la réduction de sa population à l'esclavage, aucune ville n'a été construite sur l'ancien emplacement, et ceux qui ont échappé à la mort ou à l'esclavage se sont établis dans les villages et à la campagne en général. On mentionne dans la suite deux de ces villages: Velo selo et Dibje selo. 50 ans après la démolition de la vieille ville d'Issa (qui s'appelait alors Is), en juin 1050, les bénédictins de Tremiti établirent une *«cella»* dans l'îlot de Biševo. C'est alors que le moine Ivan, fils de Gaudius de Split, construit à Biševo une église, dédiée à saint Sylvestre le pape, en la donnant au monastère bénédictin de Sainte-Marie dans l'île de Tremiti. Il demande en même temps au prieur du couvent de Tremiti de l'admettre dans l'ordre.

La donation faite par Ivan fut confirmée par le prince narentain Berigoj, à qui Biševo appartenait à cette époque. Cette *«cella»* ou filiale du monastère bénédictin de Tremiti, habitée peut-être au début par un seul religieux, s'est transformée par la suite en couvent indépendant, ayant son propre prieur.

Un peu avant 1145, Venise s'empare des îles de Hvar et de Vis, et les subordonne au prince Pierre, originaire de Hvar. Celui-ci à son tour nomme un certain Guhalis *«župan»* de ces îles.

La lutte entre Venise et l'empereur de Byzance Emmanuel, commencée en 1171, était engagée aussi dans l'Adriatique où Byzance avait réussi à consolider sa puissance. Mais en 1180 le roi hongaro-croate Bela III s'empara de toute la Dalmatie, de sorte que Vis aussi tomba au pouvoir des rois de Hongrie et Croatie, situation qui dura jusqu'en 1278 quand Vis et Hvar passèrent sous la domination de Venise. Par le traité de paix de Zadar (1358) Vis fut rendue aux rois hongaro-croates. En 1390, les îles de Vis et de Hvar passent sous la domination du roi de Bosnie Stjepan Tvrtko, pour rentrer bientôt (en 1394) au pouvoir des rois de Hongrie et Croatie. En 1403, Vis est sous la domination de Hrvoje, seigneur des *«Donji Krajevi»* (Bosnie occidentale) et duc de Split. Partageant le sort de Hvar et de Korčula, Vis se trouve de 1413 à 1416 sous la domination de Raguse. En 1416 le roi Sigismond en fait don,

avec Hvar et Korčula, à Ladislav Jakša de Kušalj. En 1420 Venise s'en empare de nouveau, domination qui ne cesse qu'avec la chute de la république, en 1797.

A partir de 1278, sinon plus tôt, Vis appartient à la commune de Hvar. Ses habitants sont membres de la commune, assimilés au point de vue de droits et de devoirs aux autres habitants, protégés et liés par le statut. Le grand conseil de Hvar statue sur affaires de Vis et le podestat ou comte de Hvar est en même temps comte de Vis. Le peuple de Vis fait partie du peuple de la commune de Hvar (*universitas popularium*), avec droit de participation à ses réunions (*kongrega*). Outre les fonctionnaires de la commune, il y a, à partir du XIVe siècle, des fonctionnaires, désignés spécialement pour les affaires de Vis, à savoir: le juge (*judex Lissae*), le *gastald* et les gardes-champêtres (*»pošćici«*). En 1308 le juge s'appelle Tolislav et le *gastald* Dražota Grubanić. Les gardes champêtres sont également mentionnés en 1308.

Dès 1145 on mentionne la localité *Vaccomeza*, ce qui probablement veut dire *Val Comeza*, c'est à dire val de *Komiža*. Mais on pourrait lire aussi *»Va Komeza«*, ce qui signifie en croate *»à Komiža«*, de même que *Vis* dérive de *»v Is«*, à *Is*.

Au moyen-âge les renseignements sur Vis sont très rares, mais ils nous permettent néanmoins de connaître la situation ethnique et sociale de l'île. Nous apprenons par les documents les noms des habitants et des localités que voici: *Vlko*, *Kranko* (du XIIe siècle tous les deux), *Prodan* et *Desa* (de 1278), *Radovan*, *Prodan*, *Vlkan*, *Bogdan*, *Obrad* (moines du couvent de Saint-Nicolas de Vis, en 1312), *Mira Draškova*, *Petronije Desković*, *Ivan Svirinčić*, *Radin Stakjelić*, *Danijel Galisić*, *Prvin Silosić*, *Grubša Svirinčić*, *Dragoslav* (tous de 1320), *Krasota Grubana*, *Mikša Balče*, *Ciprijan Zlobe*, *Mikša Magazija* (tous de 1323), *Kresen Desenić* (1332), *Bogdan Dragorać*, *Dražko Vlahorić*, *Dobroslav Andrije*, *Nikola Mamucić* (tous de 1339) *Desko Milčić*, *Bogdan Slavogost*, *Krasoje Velcenić*, *Mikolja Mirković* (tous de 1341), *Vlatko Radovanić* (1367).

De tous les documents celui qui nous révèle le plus de noms de personnes et de localités de l'île de Vis médiévale c'est un relevé (de 1380) des terrains appartenant dans cette île à la commune de Hvar. Nous y lisons les noms personnels suivants: *Deša Orlanda*, *Bena Slavogost*, *Kristokac*, *Lubavčić*, *Mikša Covin* et *Melior*, *Zanin Stanoje*, *Kuzma* et *Slavo Dekolina*, *Ivan Vidoše*, *Slavogost Vitala*, *Šimun Jakše*, *Mihoj Perčetić*, *Damjan Druganjan*, *Lukoje Covin*, *Dobra*, *Klapoj*, *Grubak*, *Cvitan Rubinić*, *Bolga*, *Berislav Dekolina*, *Klimša Sliškić*, *Trkol*, *Cervina Petra*, *Ivan Lubavac*, *Domjančić*, *Valtosije*, *Drugmanić*, *Simonet i Juraj Kristofora*, *Domjanac*, *Vital Dabišiv*, *Sovinja*, *Volija*, *Jakša Mikšić*, *Perutinić*, *Katarin Domjana*, *Stanoj Jurković*, *Rada Slavonisina*, *Jakša Druga*, *Dragan Seknić*, *Marin Bosančić*, *Cvitan Desomana*, *Ilija Druga*, *Cvićo Perutinić*.

Et voici les noms des localités qui figurent dans le relevé des terrains qui appartenaient à la commune de Hvar: *Ubrus*, *Dračevo Polje*, *Rasoha* (du XIIe siècle), *Dragomirova peča* (1226), *Dol* (1320) *Senodolce* (aujourd'hui *Že(j) na Dolce* et *Žena Glava* 1323), *Dračevo Polje* (1339), *Pomirje* (1341), *Koludar Dolac* (1364), *Pod Stomorsko berdo* (1364), *Dračevo Polje* (1366), *Ugločac* (1372), *Berovo* (*Berov Polje*), *Skomersko Bardo*, *Stomorsko Bardo Magno* (c'est à dire *Velo*, remarque de l'auteur), *Zvikova gomila*, *Kut*, *Luka*,

Stanka Luka, Prirovo, Dol, Samogor, Kovačevi Lazi, Kopačine, Berdarova Strana, Radohninavas, Dol u Radohninavas, in Casali Magno (Velo Selo en croate, remarque de l'auteur), Borova Njiva.

Les habitants de Vis s'occupaient au moyen-âge le plus souvent d'agriculture, ensuite d'élevage et de pêche, quelques-uns de la calcination de la chaux dans des fours ainsi que de la chasse aux faucons. Sans doute y avait il aussi d'artisans bien que nous n'en ayons pas de confirmation. Les champs de Vis appartenaient principalement à la commune de Hvar, ensuite aux églises et aux couvents et, enfin, à quelques nobles et même à quelques roturiers de Hvar et de Vis. Nombreux étaient les roturiers qui travaillaient leurs terres eux-mêmes. Les églises, les couvents, la commune, les nobles et même quelques roturiers, donnaient leurs terres à cultiver aux colons. Le colon recevait la terre en bail par un contrat bilatéral librement contracté par-devant notaire. Il était tenu de fournir une partie déterminée des revenus au propriétaire. Quant à la navigation il semble qu'elle n'était pas encore très développée à cette époque à Vis. Il n'est arrivé à notre connaissance qu'un seul cas de propriété de navire: c'est le »Saint-Nicolas«, propriété du monastère du même nom, dans le val de Komiža.

LOVRE KATIĆ

STEĆCI U IMOTSKOJ KRAJINI

TOPOGRAFIJA

Već pred 20 godina obilazeći za školskih praznika Imotsku Krajinu bilježio sam, što sam opazio. Posebnu pažnju sam poklonio stećcima, kojih je velik broj u imotskim selima. Te moje putne bilješke bile su, naravno, nepotpune, a da bi se po njima mogla napisati kakva radnja o stećcima. Vremenom sam ih popunjavao i napokon u društvu s drom Stipom Gunjačom i fotografom splitskog Arheološkog muzeja Karlom Stühlerom u mjesecu srpnju 1952. ponovo sam stećke pregledao i važnije objekte fotograf je snimio. Nažalost zbog kratkoće vremena nijesmo mogli čekati na pogodniji momenat osvjetljenja pojedinih strana stećaka, pa je tako nekoliko interesantnih pojava ostalo ne fotografirano.

Reambulaciju smo počeli sa pograničnim selom sinjske i imotske krajine, Budimirom, a onda zaredom obišli Biorine, Cistu, Lovreć, Studence, Proložac, Vinjane Donje, Dikovaču u Runoviću, Lokvičiće, Poljica, Slivno i Zagvozd. Drugi put zbog usporedbe pohodili smo Bisko i treći put Sv. Spas na vrelu Cetine. Napokon ja sam pregledao stećke u Kaštelima.

BUDIMIR

Ovo je selo pretežno stočarsko, oranica je malo i malene su i gladne. U selu ima stećaka na više mjesta.

Pisak

U Budimiru mali humak od kakvih 3-5 m visine zove se Pisak. Nalazi se s lijeve strane puta, kad se dolazi od Sinja i Ugljana prema Imotskom. Na tome humku bilo je prije više stećaka, ali su vremenom nestali. Sada se nalaze

samo tri u obliku ploče. Oko njih je zemlja prekapana, sve prevrnuto i ispremiješano bez ikakva pijeteta i razumijevanja. Uokolo u poljskim suhozidima opažaju se komadi razlupanih stećaka, koji su poslužili seljacima kao građevni materijal.

Navrh humka još se nalazi grob, ali je stećaka nestalo. Grob je ovalan i ozidan bedrenicama. Takvi su grobovi dosada datirani X. stoljećem, ali ih je dr. Gunjača našao u Biskupiji kod Knina iz mnogo kasnijeg doba. Dakle forma ovoga groba ne može nam poslužiti kao indicij vremena, kad je nastao. Grob je dug 2,10 m, po sredini širok 0,50 m. Od sačuvanih stećaka vrlo je interesantna jedna ploča. Dimenzije su joj: dužina 1,80 m, širina 1,34 m, a debljina 0,27 m (slika br. 1). Na ploči je prikazan čovjek obučen u dugu haljinu poput ženske. Haljina mu seže do tla. Stopala se ne vide. Lijevu je ruku podbočio, desnu ispružio i njome drži križ. Križ je veći od čovjeka. Visina čovječje figure je 0,42 m, a visina križa 0,76 m, dužina poprečnih krakova 0,62 m.

Krakovi su križa široki i urešeni crticama u obliku riblje kosti. Pri vrhu u oba kuta dvije su osmolatične rozete, jedna izdubljenih latica, druga ispupčenih. Drugi su spomenici bez ikakva ukrasa.

U istome kraju, nešto prema istoku s lijeve i s desne strane puta nalazi se 48 stećaka. Ovaj položaj seljaci zovu »Steljci«. S lijeve strane stoje 3 sarkofaga i 2 sanduka. Kao na Pisku tako je i ovdje sve prevrnuto.

Na lijevoj strani puta

Stećci-sarkofazi: 1. Prikazan je na pročelju konjanik s mačem, a pred njim pas goni zvijerku.

2. Stećak je prevaljen sa svoga postamenta. Jedinu ovaj ima postament, druga ga dva nemaju.

Na vidljivim stranama prikazano je kolo, koje se nastavlja oko tri strane stećka, a valjda i na četvrtoj, nevidljivoj. Na pročelju su dapače dva kola, jedno poviše drugoga. Na jednom zabatu (užoj strani) prikazan je konjanik s mačem u ruci, a na drugome povrhu kola uklesana je svastika (Hackenkreuz). Dimenzije: visina do početka strehe 1,30 m, do vrha krova 1,40 m, dužina 1,30 m, širina 0,80 m.

3. Na fasadi sarkofaga uklesan je križ, a na užoj strani dvije košute i pas.

S desne strane puta ima 43 stećka, od kojih su 4 sarkofaga, 28 sanduka i 11 ploča. Sarkofazi: 1. Dimenzije: visina do vrha krova 1,20 m, dužina 1,20 m, širina 0,70 m. Fasada je razdijeljena na dva polja. Po sredini je reljefna pruga urešena kosim crtama, ona se grana u luku na obje strane, os se produžuje te na vrhu završava oštricom strijele. U lijevom polju konjanik u desnici natrag pruženoj drži koplje, a u desnom polju je pas ili košuta (slika 2).

2. Na krovu polumjesec u formi potkove i rupica.

3. Na fasadi dva konjanika gone jelene. Na prvom zabatu uklesan štap, na drugome mač. Na krovu osmokraka zvijezda i polumjesec (slika 3).

4. Vitezovi u jahanju.

Sanduci su većinom bez ornamenta. Na jednome, oštećenom, lijep je reljefan i pravilan okvir, a na izdubljenoj pozadini u plošnom reljefu prikazan je konjanik i pred njim figura, u dugoj do tla haljini, drži u desnici koplje, a lijevom konja za uzdu. Konjanik ima na glavi oštrljatu kapu (kacigu), u ljevici četvrtast štit. Konj sa svinutim vratom i upirući se prvim nogama pokazuje žilav pokret (slika 4). 2. Na sanduku je pet rupa tako raspoređeno, da prave oblik križa, a na pobočju jednog sanduka uklesan je križ, kojemu kra-kovi završavaju kuglicama (slika 6).

Na jednoj ploči uklesan je luk i strijela.

Pištet

Kakvih 300 m istočno od Piska i Steljaka diže se s desne strane puta humak, zapravo grobna prethistorijska gomila, koju seljaci Budimira zovu *Pištet*. Na humku leže 43 stećka, svi u obliku sanduka osim dva (slika 7).

Jedan sarkofag, prevaljen, na pročelju je uokviren širokim letvama, a u udubljenoj pozadini prikazano je u reljefu kolo: dvije ženske i jedan muškarac. Ženske imaju dugu haljinu te im se stopala ne vide, a muškarac mora da je u kratkom haljetku, jer su mu noge od bedara vidljive. Noge su neraszmjerno i neprirodno izrađene. Tako su odjevene muške i ženske figure na svim stećcima u Imotskoj Krajini. Muškarac i slobodna žena podbočili su se slobodnom rukom. Muškarac je opružio lijevu nogu kao u podskoku. Tako je »kovač« naglasio pokret u kolu (slika 8).

Sanduci su imponantni, ali izjedeni od atmosferilija. Osobina je ovoga groblja na Pištetu, da su nad stećcima-pločama postavljeni učelci, t. j. prizmatičko kamenje. Još ih je na mjestu pet (slika 9).

Mnogo je grobova prekopano.

Lazine

Istočno od »Pišteta« oko 250 m na lijevoj strani puta, ali već na teritoriju sela *Biorina* na malom prirodnom humku zaraslu hrastićima i grmljem položeno je 12 stećaka. Svi imaju podnožje (postament), ali su bez ikakva ornamenta. Tu su još dva groba bez stećka, koji su bez sumnje dignuti odatle. Osim ovih ima u Budimiru 4 stećka u obliku sarkofaga kod Mladin-ovih kuća, a kod Čubića kuća 10 ploča i sanduka. U Biorinama je kod Suškovih kuća jedan stećak.

CISTA

Četiri km istočno od Biorina nalazi se selo Cista, koje se opet proteže 4 km. Cista je postojala već u rimsko doba i imala malu tvrđavu, a godine 1935. otkrio sam tu u starokršćanskoj nekropoli jednu memoriju i crkvu iz VI. st.¹

¹ Lovre Katić, Tragovi starokršćanske nekropole u Cisti, Vjesnik za arheologiju i hist. dalm. LIII, str. 267.

Najveći broj stećaka nalazi se baš u Cisti. Tri su, uglavnom, groblja u Cisti sa stećcima: Zadužbina, Mala gomila i Velika gomila. No i kod današnje župske crkve nalazi se nekoliko stećaka.

Kod župske crkve

Izvan ograde groblja leži jedan stećak-sanduk, dva su uzidana u ogradnom zidu i jedan u negdašnjoj župskoj crkvi iz XVIII. st., koja danas služi za ognjenicu. Ovaj je ornamentiran, ali je presječen po polovici. Fasada je uokvirena širokom profiliranom prugom. Na pozadini je jelen, kojega je konjanik sulicom pogodio. Konjaniku se vidi jedino podlaktica, a konju samo glava i jedna prednja noga. Jelen je prikazan u trku. »Kovač« je imao dobro oko za opažanje, jer je pravilno uklesao noge jelenove, lijevu prvu i stražnju jednu do druge, a desnu prvu i stražnju razmaknute. Inače je trčanje bez života. I kod konja se ispoljava neka vještina kovačeva. Kao u luku svinut vrat konja i energično uprta prednja noga u zemlju i naperene uši karakteriziraju jak pokret i snagu životinje (slika 10).

Na jednom sarkofagu, koji je uzidan u zid groblja, isklesano je stablo, koje se grana i tako pravi arkade. U lijevoj je arkadi pas, u desnoj ptica (valjda sokol).

Zadužbina

Zadužbina se nalazi 500 m južno od župske crkve, a jednako toliko i od Crkvine, gdje je bila već spomenuta starokršćanska nekropola. Na zapadu su od Zadužbine Seline, kojima označuju bez sumnje staro selo. Između Crkvine i Zadužbine, a južno od obiju i udaljeno oko 600 m, ostaci su turske kule. Pripovijedaju, da je tu Ale Matuzović ljetovao, a zimi prebivao na Zadvarju.

Zadužbina je bunar, pojilo za blago, a ime joj valjda potječe od toga, što je koji Turčin (Ale Matuzović?) napravio pojila kao svoju zadužbinu. Bunar je nedaleko u kružnici obzidan suhozidom, u kojem se nalazi jedan stećak-sarkofag sa postamentom, šest sanduka i dva postamenta bez stećaka. Čini se, da zidari suhozidine nisu premještali stećke sa svoga mjesta. Na sarkofagu s dobro profiliranom strehom južna je fasada razdijeljena sa 4 štapa u 3 arkade ili bolje reći okvira, jer arkadice su odozdo i odozgo zaobljene te imaju ovalni oblik. Štapići se završavaju stiliziranim ljiljanima. U desnoj i srednjoj arkadici jaše u svakoj po jedan konjanik. U lijevoj je košuta, koju pas grize za stražnju lijevu nogu. Figure su stisnute, pa, jer nije bilo mjesta u trećoj arkadi za psa, kovač ga je uklesao, kao da stoji na stražnjim nogama ispod košute. Jednako je radio i klesar u Žrnovnici prikazujući sv. Jurja kako ubija zmaja.² Na sjevernom pročelju prikazano je otvoreno kolo: tri žene i dva muškarca, gdje se dotiču rukama, drže neki predmet, koji izgleda kao produžena brojka 8, valjda rubac (slika 11).

Na zabatu je razgranjen stilizirani ljiljan, kojemu se stabljika pri dnu rašlja u dva štapića, a na vrhu se produžuje u križ.

² M. Abramić, Basreljef sv. Jurja u Žrnovnici, Starohrvatska prosvjeta, N. S. I, 1-2, str. 78.

Sanduci: 1. Oko gornje plohe provedena je lozica s dvolistom i jednolistom. Na plohi su prikazane dvije vijugaste zmiје, koje gmižu dijagonalno po plohi. S lijeve strane sjecišta, reljefna je osmolisna rozeta. Ona s lijeve strane je izdubljenih, konkavnih latica, a s desne ispupčenih, konveksnih (slika 12). Poviše i ispod sjecišta uklesan je križ s dužim donjim krakom i pri dnu zašiljenim. Krakovi križa su urešeni slomljenim crticama u obliku riblje kosti.

2. Stećak-sanduk sa četiri rupe na gornjoj plohi, a sa štitom u obliku okrenutog trapeza na postranoj plohi duže strane.

3. Sanduk s podnožjem. Na gornjoj plohi izdubljeno je pet rupa tako razmještenih, da prave sliku križa. Promjer rupa 8 cm. Pri dnu plohe peterolatična rozeta s rupom u sredini. Sličan motiv na nadgrobnoj ploči nalazi se u starokršćanskoj nekropoli u Solinu kod Pet mučenika »Kapljuć« zvanog.^{2a}

CRLJIVICA: MALA GOMILA

Glavno nalazište stećaka jest na položaju zvanom Crljivica. Ona se dijeli na Malu i Veliku gomilu. Ove gomile nisu drugo nego pretpovijesni grobovi, tumulusi. Gomile se nalaze uz cestu. Ja sam negda čuo u Cisti pripovijedati, da je u Crljivici bila crkvice. Narod priča, da je za bježanja pred Turcima ova crkvice bila zasuta gomilom kamenja, a u njoj zakopano sve crkveno ruho s jednim oltarom i zvončićem. Dalje se priča, da tu leži kalež i misničke planite (kazule) velike cijene. Kopati se tu ne smije, jer bi obolio, tko bi to pokušao, a i grād bi obio usjeve. Od Duhova do sv. Ante u toj gomili čuje se zvonce. To sam čuo iz usta seljaka već 1931. godine, kako je zabilježeno u mojoj bilježnici, pa pri pohodu u mjesecu srpnju 1952. ponovo sam pitao nekoje seljake, no oni mi nisu znali ništa kazati.

Mala gomila leži s lijeve strane puta i na njoj je šest stećaka-sarkofaga, 4 sanduka i jedna ploča. Svi su sarkofazi urešeni raznim ornamentima i reljefnim prikazima.

1. Stećak-sarkofag s jako profiliranom strehom, koja odskače za 2 cm od pobočnih stranica stećka. Stećak je prevaljen. Na široj strani, koja je vidljiva, obrub je s lozicom na spiralu. Na užoj strani je isklesan vrlo reljefno i plastično polumjesec, koji odskače od pozadine za 2,50 cm (slika 13).

2. Prevaljen sarkofag s jako profiliranom strehom. Po sredini šire strane široka pruga urešena lozicom od spirala (slika 14).

3. Sarkofag. Povrh sljemena krova povučeno uže, a tako i oko čitave strehe. – Na široj strani, pročelju bez arkada, tri su konjanika, a na začelju dva muškarca i između njih dvije žene vode otvoreno kolo. Jedan je muškarac raskoračio noge i one prelaze liniju, na kojoj počiva čitav prizor. Na užoj strani su vrlo reljefno izrađeni polumjesec i osmokraka zvijezda.

4. Sarkofag. Na široj strani urezana dva paralelograma jedan u drugi, u manjem su dva muškarca u kolu. Na užoj je strani arkada i u njoj narozan stalak, koji se u dnu rašlja u dva traka, a pri vrhu razdvaja se u prečku, na kojoj počivaju dva produžena luka jedan u drugome. Sve to izgleda kao slika pulta. Na drugoj, užoj, strani stablo, kojemu je deblo narozano paralelnim crticama kao i kod pulta, a vrhovi grana završavaju kružićima (slika 15).

^{2a} Recherches a Salome, Tome I, par. E. Dyggve et J. Brondsted, Copenhagen 1928, str. 138.

5. Sarkofag povaljen. Šira strana plastičnim letvama uokvirena i na njoj dvije osmolatične rozete. Lijeva rozeta izdubenih latica, a desna ispupčenih. Na užoj strani stablo u reljefu, dvaput se grana i spušta dolje grane. Na drugoj užoj strani stablo razgranato, kojemu osovina završava križem pri vrhu.

6. Sarkofag, kojemu sljeme završava užetom. Pročelje je razdijeljeno jakim plastičnim i narozanim štapom u dva polja. U lijevome polju je jelen u trku, a u desnom konjanik, čiji je konj također u kasu. I ovdje je životinjski pokret pravilno prikazan. Čitav je prizor uokviren širokim letvama (slika 16).

Na jednoj ploči prikazano je stablo s uvis uzdignutim granama, a među njima križ jednakih krakova.

VELIKA GOMILA

Velika gomila nalazi se na ravnici od 100 m dužine i 30 m širine. Kroz sredinu prolazi cesta za Imotski. Lijevu stranu ove ravnice presijeca duga suhozidina, kojom je ogradena njiva. Ova nekropola broji 87 stećaka. Od tih je sarkofaga 16, sanduka 56 i ploča 15.

Stećci u njivi

Sarkofazi: 1. Konjanik u običnom stavu. 2. Sarkofag urešen trolisnom lozicom. Na pročelju je čovječja figura, pod njom osmolatična rozeta, a s desne strane križ uokviren ravnim crtama.

Sanduci i ploče u njivi

1. Sanduk ukopan u zemlju. Dimenzije: dug 1,85 m, širok 1 m, debeo (iznad zemlje) 0,20 m.

Po gornjoj plohi protežu se dvije široke dijagonalne pruge. Povrh i ispod njihova sjecišta nalazi se po jedan malen križ. 2. Sanduk. Urešena gornja ploha samo na desnoj strani jednolistom lozicom. Uvrh lijeve strane osmo-kraka izbočena zvijezda, a pri dnu te strane isto takva izdubena (konkavna) s polumjesecom. Po sredini čovjek drži križ, koji je urešen u obliku riblje kosti (cik-cak crticama).

3. Sanduk. Na gornjoj plohi reljefan križ upisan u četvorini. Na vrhu krakova izvan četvorine kružići (slika 17).

4. Sanduk na dnu oštećen. U četiri kuta na gornjoj strani po jedna osmolatična rozeta. Dvije u gornjem dijelu plohe konkavne, a dvije u donjem dijelu konveksnih latica. Po sredini plohe crux hastata (križ s kopljem), dakle procesionalni križ. Križ je širokih krakova, koji su urešeni u obliku riblje kosti. Krakovi se završavaju ostrim kutom. S desne strane stoji čovjek raskoračenih nogu, desnom rukom drži križ, a lijevom se podbočio. Glava je čovjeka produžena, kao da ima visoku kapu. Uokolo je jednolisna lozica.

5. Sanduk sa reljefno isklesanom svastikom, u kojoj je u sredini rupa.

Ploče s ornamentima tri su:

1. Na ovoj je jednakokraki (grčki) križ urešen u obliku riblje kosti. Nad križem polumjesec.
2. Ploča s dva plastična vijenca (slika 18).
3. Ploča sa svastikom na gornjoj plohi, a na tanjoj, sjevernoj strani križ.

Stećci izvan njive

Sarkofazi: 1. Vrlo profilirane strehe. Leži prevaljen. Na prednjoj, široj, strani prikazana su dva konjanika: prvi, udario je jelena kopljem, a drugi, u pruženoj desnici drži uvis mač. Figure su konjanika i konja vitke i tankovite, konji prikazani u kasu, a jelen bez života i pokreta.

2. Plitak reljef konjanika, koji gađa kopljem jelena.

3. Krov vrlo lijepo profiliran. Na prednjoj strani prikazan konjanik u plitkom reljefu, kako gađa kopljem košutu.

4. Sarkofag oštećen. Prednja strana urešena s tri strane užetom. Prikazane dvije ženske, koje jedan muškarac vodi u otvorenom kolu. U slobodnoj, desnoj ruci, kojom se podbočio, muškarac drži štap, a krajnja ženska podbočila se lijevom slobodnom rukom.

5. Sarkofag uzidan u poljskoj ogradi. Šire strane su nevidljive, a na jednoj, užoj strani uklesana su dva konjanika s kopljima kao u turniru jedan prema drugome, među njima rozeta.

6. Sarkofag uzidan u ogradi. Na krovu mu je rozeta konveksnih latica. Na užoj (jedino vidljivoj) strani prikazan je čovjek, koji drži štap urešen kosim paralelnim crtama.

7. Također u zidu. Krov profiliran. Na užoj strani isklesan ljiljan, stilski izrađen spušta lišće do tla. Gornja dva lista prave oblik križa (slika 20).

8. U zidu još na postamentu trapezoida stećak (pri dnu sužen) profilirane strehe. Na užoj strani tri ljiljana jedan u drugome (slika 21).

9. Na pročelju širi stablo grane, koje prave dvije arkade. Praznine u uglovima i po sredini iznad stabla ispunjene su palmetama.

U arkadama s lijeve strane košuta, koju udara kopljem konjanik iz desne arkade. Predstava je uokvirena letvama sa sve četiri strane.

Sanduci

1. Na gornjoj plohi sanduka urezan dvjema tankim crtama križ. Na vrhu svakoga kraka kružić, a na vrhu vertikalnog kraka rupa, u kojoj je opet izdubena manja rupa.

2. Kao i pod br. 1.

3. Sanduk sa svastikom urezanom na gornjoj plohi.

4. Kolo: dva muškarca i među njima žena. Izrada: plitak reljef.

5. Na gornjoj plohi sanduka letvama ukrašenim u obliku riblje kosti izrađena forma zabata, a u njemu čovjek raskoračenih nogu i podbočenih obiju ruku. Izrada: vrlo plošan reljef (slika 22).

6. Po sredini gornje plohe sanduka letva urešena u obliku riblje kosti. Na desnoj gornjoj strani isto tako urešen križ. Donji kraj vertikalnog kraka duži od ostalih triju. Uz letve polumjesec i osmokraka zvijezda u reljefu. S lijeve strane letve rupa 5 cm duboka.

7. Sanduk oštećen na desnoj strani. Oko gornje plohe prolazi lozica. Sa vanjske strane ima dva lista, a na unutrašnjoj jedan romboidan. Prikazan je na plohi čovjek, koji drži u lijevoj ruci narozan štap, a desnicom se podbočio, noge raskoračio. Na glavi mu klobuk sa širokim obodom sjeća nas slike Ljudevita I. sa sličnim klobukom.³ Mogao bi tko misliti, da je to jastuk, na kojem počiva mrtvačeva glava, ali raskoračene noge, podbočena desnica i štap u lijevoj ruci oznake su živa, a ne mrtva čovjeka. Napokon sve figure na stećcima prikazuju pokojnike za njihova života, pa po tome ni ovdje ne može biti prikazan pokojnik u mrtvačkom stavu. Pod likom čovječjim nalazi se križ, a pod križem dvije osmolatične rozete, jedna šiljastih, a druga zaobljenih latica. Pod njima polumjesec. Sve izrađeno u niskom reljefu.

8. U visokom reljefu prikazano stablo, koje spušta grane na takav način, da izgleda kao ornament u obliku riblje kosti.

9. Čovjek raširio ruke, a ispod lijeve ruke gmiže zmija. U kutovima osmolatične rozete. Sve u niskom reljefu.

10. Na gornjoj plohi prikazan čovjek podbočenih ruku, a pri vrhu je luk i strijela. Sa strane križ.

11. Gornja ploha uokvirena letvama. Letve na dužim stranama urešene spiralom, a na kraćim u obliku riblje kosti. Izvan okvira osmolatična rozeta konveksnih latica, a u okviru dva koplja dijagonalno položena sa zmijoliko izrađenim kopljištem od dva križa jedan prema drugome, ali u suprotnome smjeru položeni. Polumjesec u jednom polju, a osmokraka zvijezda u drugome.

12. Na užoj strani sanduka prikazan raskoračen junak, u desnici mu mač, a u lijevici štit dolje obao, a na gornjoj strani u luku s uzdignutim krajevima. Stav je junaka u napadaju (slika 23).

Desetak metara južno od Velike gomile bunar je, pojilo za životinje. Kod njega je, ali ne na prvotnom mjestu, stećak-sarkofag vrlo lijepe izrade. Krov jako profiliran, streha na užoj strani urešena meandričkom crtom.

Na istočnom pročelju dva polja razdijeljena narozanim štapovima, koji se završavaju cvijetom. U lijevom polju konjanik s mačem, u desnom jelen u trku. Na zapadnom pročelju muškarac vodi u kolu tri ženske. On se podbočio slobodnom desnom rukom, a tako i krajnja ženska lijevom. U rukama, kojima se muškarac i ženske drže, protegnut je uvis štapić. Između muškarca i prve žene u plošnom reljefu isklesana sedmolatična rozeta.

Ispod ove predstave narozan štap, koji dijeli gornji dio pročelja od donjega. U donjemu figura u dugoj haljini, koja joj pokriva stopala (ženska?), drži koplje, a lijevom konja za uzdu. Konjanik je bez sumnje pod zemljom (slika 24.) Južni zabat ispunjen je križem, a sjeverni narozanim štapom.

³ Klaić, Povijest Hrvata.

Za Lovreć piše Klaić, da u njemu ima mnogo stećaka.⁴ Jednako tvrdi i Katalinić u svojoj »Storia della Dalmazia«.⁵ Milinović kaže u članku »Stećci« (»Vienac« 1879, br. 8 i 9): »Od svih, što sam ih dosele vidio učinili su mi se najobsežniji, najljepši, a i najmnogobrojniji na Lovreću okolo seoske crkve i na Mramoru« (br. 8, str. 126). Danas ih se nalazi prilično malo i mnogo manje nego u Cisti.

Ispod stare župske crkve (iz g. 1759.) i groblja oko nje nalaze se ostaci groblja sa stećcima: dva sanduka na zapadnoj i dva na južnoj strani. Svi su bez ikakve ornamentike.

Na južnoj strani jedan je sarkofag sada pod zemljom, tek mu krov viri iz zemlje.

U samom groblju napravljena je nadgrobna ploča od dva stećka-sanduka. Natpis glasi: »Ovde leži Pivanica (—!— Ivanica) mater o. F(ra) Filipa Milinovića 1795«.

Pred crkvom je kapelica s oltarom s lijeve strane vrata. Oltar je sazidan od stećka-sarkofaga, na kojem je prikazano običajno kolo. Raznošenje sarkofaga, dakle, počelo je već u 18. stoljeću.

Na zapadu humka, na kojem je groblje i crkva, nalazi se čatrnja, obzidana uokolo poput vijenca stećcima. Upotrebjeno je do 20 velikih fragmenata (slika 25).

Sve to pokazuje, kako su stećci bili izloženi rušenju, pa stoga nije čudo, što ih se ovdje relativno mali broj sačuvao.

Oko stotinjak metara zapadno od čatrnje nalazi se »Markuzina ograda« i u njoj pet stećaka-sarkofaga i 10 sanduka. Sanduci su većinom bez ornamenata. Od tri ornamentirana sarkofaga na jednom su prikazana dva konjanika, od kojih jedan gađa kopljem jelena, a na drugom sarkofagu, na široj strani, kolo igra šest plesačica (s haljinom do tla). Na svakoj užoj strani prikazane su po tri plesačice ravno pruženih ruku. Više plesačica polumjesec dolje obrnutih rogova, a s obje strane polumjeseca dvije izbočene kuglice (slika 26).

Na trećem sarkofagu na široj strani uklesan je konjanik, kako ubija jelena, a na užoj strani stiliziran ljiljan, kojega stabljika u gornjem dijelu prelazi u križ (slika 27).

Od sanduka jedan na gornjoj plohi nosi križ, kojega krakovi završavaju strelicama, a gornja ploha drugoga razdijeljena je u dva polja vodoravnim užetom. U gornjem se polju čovjek podbočio rukama, a raskoračio noge, dok je u donjem polju uklesan križ. Gornja je ploha sanduka čitava oivičena cik-cak crtama.

Stećci ili Mramori

U pravcu prema Imotskome 5 km daleko od župske crkve poviše susjedstva Bekavaca nalazi se nekropola, koju zovu »Stećci«, »Mramori«. Tu se nalazi 13 stećaka-sarkofaga, 14 sanduka i 2 ploče.

⁴ Klaić, Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, Zagreb 1880, II, str. 163.

⁵ Cattalinich, Storia della Dalmazia, Zara 1834, tomo I, str. 94.

To je kamenito polje s brežuljcima u pozadini i tek pokojim hrastom. Stećci leže uz cestu s lijeve strane i prave jak dojam na prolaznika.

1. Među svima osobito se ističe jedan sarkofag. Na krovu nosi natpis, danas nečitljiv, a da li ga je tko prije pročitao, ne znam, samo mi je jedan student god. 1935. saopćio, da ga je kušao čitati neki profesor iz Zagreba. God. 1935. ja sam mogao pročitati: Ase ležit bar ... b ... Blagoje.

Stećak nije dovršen, jer od četiri arkade samo su dvije lijeve ispunjene figurama, a dvije su desne ostale prazne. Dimenzije postamenta: dužina 1,76 m, širina 1,19 m, debljine 0,50 m, sarkofaga: od dna do početka strehe 0,98 m, od dna do vrha zabata 1,28 m, širina pročelja 1,20, širina 0,60 m.

Krov je sarkofaga dobro profiliran, po podnožju pruža se plastična letva. Arkade su visoke, elegantne, ali nejednake, lukovi nepravilni. Stupići su narozani paralelnim crtama. Sarkofag je nešto maknut sa svoga mjesta, te se opaža u podnožju udubina za nj.

Dvije lijeve arkade nisu odijeljene stupićem, jer bi smetao jedinstvenosti i logičnosti prikazanog prizora. U prvoj slijeva prikazan je pješak u čvrstom stavu, lijevu ruku podbočio, a u desnoj drži širok mač uzdignut više glave.

Prema njemu u drugoj arkadi konjanik je zaustavio konja, koji je u tom času skupio sve četiri noge. Konjanik drži uzdu u lijevoj ruci, koju je povukao od boka, a desnom uperio koplje prema pješaku. Glava konjanika pokrita je oštrlatom kapom, valjda kacigom. Povezanost ovih figura odaje nedostatak stupića između arkada, pa je po svoj prilici tu prikazan dvoboj između pješaka i konjanika.

Na sjevernom pročelju isklesano je stablo, koje svojim granama pravi dvije arkade. U prvoj s lijeve strane konjanik gađa jelena u drugoj arkadi.

Pobočni zabati na istočnoj i zapadnoj strani imaju po jednu široku i dvije malenim lukovima tek simbolično naznačene arkade. U svakoj široj arkadi stilizirani je ljiljan, kojega se stabljika pri dnu rašlja, a u međuprostoru utisnut je opet mali ljiljanov cvijet.

Lukovi arkada na pročelju obli su, dok su na zabatu nešto uzdignuti i šiljasti (slika 28 a i b).

2. Do ovoga stećka leže dva postamenta bez stećka, a onda jedan mali sarkofag bez ikakva ornamenta. Dalje opet mali sarkofag, na kojem je prikazan pješak, kako kopljem gađa zvijerku. Dimenzije ovoga lijepog sarkofaga jesu: visina do vrha na zabatu 0,88 m, širina pročelja 0,85 m, dubljina pobočne strane 0,41 m.

3. Do ovoga je opet postavljen mali sarkofag bez ornamenta.

4. Do ovoga je jedan veliki stećak-sanduk, o kojemu će kasnije biti govora, i onda ponovo mali sarkofag prevaljen sa svoga postamenta. Na njemu je izrađena u visokom reljefu osmolatična rozeta na pročelju. Drugih ornamenta nema.

5. Do ovoga leži sarkofag prevaljen sa svoga postamenta. Pročelje je izdubeno, pa uokvireno letvama. U relativno visokom reljefu prikazan je konjanik podbočene ljevice, a u desnici mu (nezgrapno savijenoj) koplje, koje se zabolo u hrbat jelena. Konj je krikazan svinuta vrata i prvih nogu u trku, a jelen nepokretan i velikih rogova. U lijevom gornjem kutu isklesan je križ debelih, kratkih krakova (slika 29). Na pobočnim stranama stilizirani ljiljani. Vrlo rustičan rad.

6. Pravcem prema zapadu mimoišavši 4 sanduka nailazimo opet na stećak-sarkofag, koji stoji na postamentu. Pročelje je uokvireno nepravilno izvedenim letvama. U gornjem dijelu polja konjanik gađa kopljem jelena. Od koplja se sačuvala samo ručka.

Glava jelena prilično izrađena, a rogovi vrlo plastični i razgranjeni. Inače čitava je predstava bez života, ali se doima svojom primitivnošću. Ispod toga su dva stabla, koja na obje strane savijaju po dvije grane u spirale. I stabla su izrađena nezgrapno. Sve su linije i okvira i predstave nepravilno i neznačajki izvedene (slika 30).

7. Na ovom mjestu nalazi se i stećak, koji uz uobičajeni lov na jelena i spirale na užoj, zapadnoj strani ima dva polja razdijeljena širokom letvom. U gornjem su polju tri križa, po sredini veći, a sa strane dva manja, u donjem dvostrana spirala sa stabljikom. Izrada naročita, ali nepravilna (slika 31). Križevi ovoga oblika, nazvani jeruzalemski, dobro su poznati u heraldici.

Sanduci

1. Već spomenuti sanduk među sarkofazima (vidi br. 4) ima dužinu 1,74 m, širinu 1 m, debljinu 0,58 m. Ornamentata nema, ali udara u oči zbog svoje glomaznosti.

2. Blizu njega je (dijeli ih mali sarkofag) opet još veći sanduk. Dimenzije: dužina 1,95 m, širina 1,25 m, debljina 0,50 m. Oko gornje plohe teče lozica s izmjeničnim trolistom i dvolistom, ali i ova je lozica u okviru, koji prave ravne crte oko čitave plohe. Na uokvirenom polju leži mrtva zvijerka s nogama uzgor. Nad njom je dvosmjerna spirala, a poviše spirale križ. U lijevom kutu pri vrhu petokraka zvijezda, u desnom polumjesec.

I taj je prizor s mrtvom zvijerkom jedinstven, jer se redovno prikazuju zvijerke u trku, kako bježe pred lovcem.

3. Treći veliki sanduk ima ove dimenzije: dužina 2 m, širina 1,28 m, debljina 0,48 m. Ploha gornja oivičena lozicom s trolistom i spiralama. Na vrhu je nepravilan križ širokih krakova i polumjesec s rogovima dolje okrenutim.

4. Sanduk bez ornamenta.

5. Sanduk. Po gornjoj plohi dijagonalno povučene dvije tanke crte. Na desnoj i lijevoj strani sjecišta dijagonala nalaze se dva čudna predmeta uklesana: polumjesečaste krivulje s privjescima, koji vise na vanjskoj strani krivulje. Na lijevoj krivulji visi 11, a na desnoj strani 7 jajolikih privjesaka. Valjda su to djezdani ili ogrlice.

Još 100 m na zapad odavle, također uz cestu, nalaze se 4 sanduka i 2 ploče:

1. Sanduk sa predstavama oko vertikalnih ploha. Na jednoj je dužoj strani prikazan lov na jelena; na drugoj reljefna rozeta. Na zapadnoj užoj plohi dva križa i spirala, na istočnoj letva, a više nje stilizirano stablo i dvosmjerna spirala.

2. Sanduk ovih dimenzija: dužina 1,52 m, širina 0,72 m, debljina 0,45 m. Na gornjoj plohi u lijevom kutu pri vrhu dvostruka rupa, t. j. jedna rupa u drugoj. Dubljina rupe 6,5 cm.

3. Sanduk. Na gornjoj plohi reljefna šestokraka zvijezda i pod njom nešto nadesno polumjesec. Na dužoj strani, na vertikalnoj plohi, prikazan je lovac,

koji čeka jelena, a ovoga k njemu tjera pas. Čitav je prizor izrađen minijaturno. Svi ovdje opisani stećci nalaze se s lijeve strane puta u pravcu Sinj-Imotski, ali i s desne strane puta vide se ostaci nekropole. U ogradi opažaju se učelci (biljezi navrh glave mrtvačeve). Ti grobovi nemaju ni ploča, ni sanduka, ni sarkofaga, već su uokolo omeđašeni bedrenicama nasađenim oko tijela pokojnikova. Nad jednim grobom, koji jedini ima ploču, usađen je veliki rustičan križ (slika 32).

STUDENCI

Sjeverno od Lovreća selo je Studenci. Ovdje se nailazi na jednaku pojavu kao i u Lovreću: nemilosrdno rušenje stećaka. Kod vode »Zvizde« do pred 30 godina bilo je mnogo stećaka, ali su srušeni i upotrebljeni kao građevni materijal.

1. Kod »Zvizde« nalazi se trapezoidan sarkofag, sužen prema podnici. Uz strehu pruženo usukano uže. Prikazuje: dva konjanika gone srnu; prvi gađa kopljem, drugi drži uzdignut mač. Drugi konjanik ima oštrljatu kapu. Pod prvim konjem malena čovječja figura uspravna, a do nje druga, koja kao da vodi konja prvog konjanika držeći ga za uzdu. Konji prikazani u oštrom kasu (slika 33).

Uzde su konjske označene, što se kod drugih stećaka rijetko nalazi. Repovi konjski uvijeni su u pletenice.

2. Dva su stećka bez ursa.

Sanduci su također bez ornamenta osim jednoga, koji na gornjoj plohi ima veliki križ sastavljen od širokih letava. Krakovi su križa široki 24 cm, a tiču se svih četiriju stranica plohe.

Istočno od ovih stećaka oko 100 m daleko nalazi se 18 stećaka sanduka jako istrošenih. Nekoliko ih se vidi uzidanih u poljskim zidovima.

Naš pratilac kazao nam je, da na putu prema Šakića komšiluku kod Koplince, gdje je živa voda Grivac, ima 7-8 stećaka-sanduka. Tamo nismo prispjeli zbog tehničkih nemogućnosti.

PROLOŽAC

Na putu za Imotski i dalje za Vinjane, gdje ima lijepih stećaka, trebalo je proći kroz pitomi Proložac. Kod Pirićeve kuće ima stećak, a kod potoka Suvaje jedan sarkofag jako profilirane krovne konstrukcije. Plohe su omeđašene zaobljenim štapovima na uglovima. I predstave su vrlo interesantne i visoko reljefno izrađene. Na istočnoj široj strani konjanik je pogodio kopljem jelena, koji je zbog toga pao na stražnje noge. Jelen nije mogao uteći, jer mu je ussret dotrčao pas, koji ga je zaustavio. Prizor je živ i dramatičan, pa odskače između drugih, koji su šablonski izrađeni i bez života.

Na drugom pročelju prikazane su kule. Sve je to oivičeno okvirom od spirala, koje izgledaju kao položeno slovo S. Na užim stranama jako reljefni ljljani (slika 34). Nezgodno osvjetljenje onemogućilo je da se fotografira bolja i ljepša strana stećka.

Seljaci nas uputiše k Meterovim kućama, kazujući nam, da tamo ima grobova. Zaista na maloj uzvisini nalazi se dosta grobova sa učelcima; nad jednim grobom još stoji rustično izrađen križ sa elegantno izrađenim polumjesecom na zapadnoj strani. Već je bilo sunce zapalo, pa se nije ovaj spomenik mogao fotografirati.

Na istome mjestu nalazi se jedna lijepo presvođena grobnica iz rimskog doba (slika 35).

Kod župske crkve ima također jedan stećak, ali tamo se nijesmo mogli odvesti zbog nadošle noći.

VINJANI DONJI

Od Imotskoga do Vinjana ima 7 km puta. Uz put kod jednoga potoka tri su sanduka bez ornamenta. Jedan se ističe svojom veličinom: dužina 1,47 m, širina 1,24 m, debljina 0,80 m. Na *Glavici* također s desne strane puta, ima 7 komada sanduka. Na jednom je križ sastavljen od dva štapa, s desne strane šesterokraka zvijezda, pod njom polumjesec dugih rogova uzgor okrenutih.

Rudežove kuće

Kod ovih kuća vrlo su lijepi stećci. Ima ih 22, od kojih 1 sarkofag, 17 sanduka i 4 ploče.

Sarkofag je sužen pri dnu, trapezoidan i ima postament. Postament je dug 1,78, širok 1 m, debeo 0,50 m. Sam sarkofag je visok 1,37, debeo 0,34 m, pri vrhu širok 0,95 m, pri dnu 0,65 m. Gornji dio sarkofaga urešen je profiliranim cik-cak crtama. Pod tim ornamentom pet visokih i tankovitih žena igra kolo. Figure nisu šablonski isklesane, jer krajnja, koja vodi kolo, jačega je struka i širih haljina. Svima haljine padaju sve do tla, te im se stopala ne opažaju. Glave nisu prikazane krugom, već kao da imaju nekakvu četvrtastu kapu. Krajnje figure: lijeva je spustila desnu slobodnu ruku niz struk, a desna također lijevu ruku, u kojoj drži nešto poput rupca. Pod ovim je prizorom uklesan u visokom reljefu križ urešen na riblju kost. Na krajevima poprečnog kraka uspravljen je opet po jedan manji križ. S lijeve strane križa izbočena osmo-kraka zvijezda s polumjesecom, a s desne šestokraka.

Na južnoj široj strani prikazano je kolo: ženska-muško-ženska-muško. Krajnje figure drže u slobodnoj ruci nešto poput štapa, ako nije nevješto uklesan rubac. Pod kolom konjanik gađa košutu. Na užim stranama stilizirano stablo. Čitava izrada odaje talentirana i relativno vješta »kovača« (slika 36).

Sanduci

1. Dimenzije ovoga sanduka, koji je kao i ostali ovdjašnji velik, jesu: dužina 1,95 m, širina 1,15 m, debljina 0,40 m. Na gornjoj plohi vrlo plastična osmo-kraka zvijezda. Nad njom polumjesec, a u desnom kutu rupa.

2. Sanduk, na gornjoj plohi kojega je izrezana polureljefna ženska figura u plesu. Reljef je postignut tako, da su konture žene izrezane i tako odijeljene od ostale površine. Žena širi i elegantno savija ruke. Lijevu, nešto u laktu svinutu, pruža, a desnu, također u laktu savitu, svija podlakticom prema glavi. Donje tijelo, pokrito haljinom do tla, prikazano je vitko i u pokretu. Vitkoću tijela pojačava pas, kojim je više bokova opasana. Poviše nje, a s desne strane uklesan je rogova okrenutih prema dolje vitak polumjesec s petokrakom zvijezdom (slika 37).

3. Sanduk urešen po rubovima lozicom.

Dimenzije: $1,80 \times 1,30 \times 0,60$ m. Na gornjoj je plohi štit, a iza njega mač, koji na vrhu balčaka ima jabuku. Mač pri dnu proviruje ispod štita. Na štitu je na desnoj strani uklesan plastičan polumjesec s rogovima prema dolje. Na lijevoj strani štita šestokraka zvijezda. Mjesec okreće zvijezdi ispupčenu stranu.

4. Sanduk tako ukopan pod zidom, da mu se vidi samo jedan kraj, a na njemu štit i balčak mača. Na vertikalnoj plohi opaža se kolo.

5. Sanduk sa pravilno izrađenom spiralnom lozicom na gornjoj plohi. Na toj plohi postavljen u koso križ, kojemu se krakovi sužuju prema sjecištu, a šire prema krajevima, pa izgleda zrakast (malteški križ).

6. Ogroman sanduk. Pri vrhu gornje plohe polureljefan križ oblika kao pod br. 5. Plastičnost je »kovač« pokušao postići tako, da je u ovaj križ urezao drugi manji.

7. Na gornjoj plohi sanduka reljefan vijenac (slika 38).

DIKOVAČA

Na južnoj strani Imotskoga polja nalazi se selo Runović (negdašnji rimski Rus novum). Između Runovića i Podbablja na ravnici Bublin u Zmijavcima diže se prethistorijska gomila Dikovača. Uvrh Bublina otkrio je god. 1897. fra Ivan Tonković na položaju »Crkvina« starokršćansku crkvu.⁶ Dikovača je istočno od Bublina, a Tonković piše, da su po Dikovači stećci »nekoliko ih na pokrov, nekoliko pločastih«. Dikovača je, zaista, posuta grobovima, ali na njoj se još nalaze samo 4 stećka-sarkofaga, 2 sanduka i 3 ploče. Od svih ovih stećaka samo je jedan sarkofag na postamentu i ornamentiran. On je trapezoidan, sužen prema dnu s profiliranim krovom. Na jednoj široj strani prikazano je kolo, u kojem jedan muškarac vodi tri ženske. Muškarac je tanak u pasu, ruku slobodnu pružio je, a ne podbočio. To pojačava iluziju pokreta u kolu. S jedne uže strane urešen je velikim polumjesecom i osmokrakom zvijezdom, dok druga uža strana nosi ljiljan, kojemu se latice svršavaju trolistom i savit je u spiralu na obje strane. Stabljika je stilizirana poput užeta ili bolje reći narozana. Stabljika se produžuje između spirala i završava strjelasto.

U mojim bilješkama iz god. 1935. nalazim, da na Dikovači jedan stećak nosi ime »Lovrin grob« i da je na njemu uklesan mač i štit. U ovom pohodu u srpnju 1952. nisam našao toga stećka.

⁶ Bullettino di a. e. s. d. god. 1899, str. 211–218.

LOKVIČIĆI

Zaobilazeći južnu stranu Imotskoga polja stigli smo u selo Lokvičiće. Kad je Vejsil Čurčić ovdje jednom snimao stećke, umalo nije platio glavom, jer je poslije jednog sata grād obio ljetinu. Ta supersticija čuvala je stećke u ovom selu. Nigdje nisu tako dobro sačuvani kao ovdje.

U Lokvičićima nalaze se stećci kod Pezinih kuća i na Berinovcu. Stećci su na okupu, a položaji su jedan od drugoga udaljeni 500 m zračne linije. Kod *Pezinih kuća* ima 6 sarkofaga s postamentom, 13 sanduka i 4 ploče.

Sarkofazi

1. Dimenzije: visina 1,80 m do vrha zabata, 1,20 m do strehe, dužina 1,20 m, širina na pobočju kod strehe 0,87 m. Trapezoidan. Streha je jako izbočena. Južno pročelje urešeno s dvije šire i dvije uže arkade.

U dvjema srednjim, širim arkadama prikazan je turnir dvaju konjanika. Junaci imaju na kacigi čelenke. U manjim arkadama po jedna izbočena šestolatična rozeta.

I sjeverno pročelje ima po dvije veće, šire, i dvije manje arkade. U većima je slika lova na jelene. Konjanik kopljem gađa jelena, a koplje prelazi stupić arkade.

Uže strane, zabati: sjeverna je ornamentika sa stiliziranim ljiljanom, kojega se stabljika rašlja, pa je tu umetnut drugi ljiljan. S obje strane ljiljana osmolatične rozete. Južni zabat nosi okvir od nepravilnih štapova. U okviru ruka drži kratak mač, onako kao bosanski grb. – Gornja strana okvira urešena je s tri križa: jedan po sredini i na svakom kraju po jedan. Križevi su zrakasti. Stupići arkada na pročelju produžuju se u cvjetove ljiljana (slika 39 a i b).

2. Na slici br. 39 opaža se krov povaljena sarkofaga. Seljaci pripovijedaju, da ga je potres prevalio. Na široj strani prikazana je kula s kruništem, dok je drugo pročelje nevidljivo, jer na toj strani leži sarkofag.

Obje uže strane, zabati, urešeni su kulom s kruništem. Na jednoj pod kruništem stoji konj u mirnom stavu, samo naćulio uši. Pod njim kolo: muškarac po sredini, dvije žene sa strane. Kamen je porozan (slika 40).

3. Sarkofag povaljen. Na fasadi kolo: dvije žene i jedan muškarac. Na užoj strani konjanik raširio obje ruke, desnicom drži uspravljen mač, u ljevici štit. Prsluk na konjaniku markiran je dvjema kosim paralelnim crtama, koje sječe treća, također kosa. Dvije crte protežu se od desnoga boka prema lijevome ramenu, a treća obratno od lijevoga ramena prema desnom boku. Kamen porozan, izrada plošni reljef. Konj pruža prednju desnu nogu, što predočuje životinju u kasu (slika 41).

4. Sarkofag oštećen. Na užoj strani: konjanik pružio ljevicu do vrata konju, valjda drži uzdu, desnicom vitla kopljem ili mačem, koji se ne vidi, jer je tu kamen oštećen. Konj je digao glavu, a skupio noge. Ispod toga dvije spirale razvite u protivnom smjeru izlaze iz širokog debela (slika 42).

Zapadna uža strana urešena polumjesecom i spiralom. Fasada nosi stablo u formi spirala, a više spirale stoji jelen. Na krovu peterolatična rozeta.

5. Prevaljen sarkofag. Na fasadi prikazuje se turnir s mačevima, a na užoj zapadnoj strani stilizovan ljiljan. Na krovu šesterolatična rozeta.

6. Prevaljen sarkofag. Streha bordirana užetom.

Sanduci

1. Sanduk, na južnoj strani kojega po debljini naturalistički su prikazana dva stabla, a između njih narozan štap.

Na gornjoj plohi križ sa girlandom, pod kojom su dvije ženske figure s uzdignutim rukama. Ispod ovoga kolo muškaraca i ženskih. Gornji prizor od donjega rastavlja narozan štap.

2. Sanduk, ako li nije veći postament stečka.

Dimenzije: dužina 1,86 m, širina 1,83 m, debljina 0,60 m. Gornja ploha oivičena užetom. Prostrane plohe s istočne i sjeverne strane također bez ornamenta, a zapadna i južna lijepo ornamentirane. To daje slutiti, da istočna i sjeverna strana nisu bile vidljive ili da stećak nije dovršen. Zapadna strana ima 4 arkade od užeta: dvije srednje veće, a pokrajnje manje. Stupovi su arkada tri narozana štapa, koji se produžuju u križeve.

U srednjim arkadama prikazan je turnir između dva konjanika, kojima su prsluci označeni kosim crtama, koje se sijeku. Konjanici su pružili koplja jedan prema drugome, desni drži koplje u desnoj ruci, lijevi u lijevoj, slobodne ruke podbočili. U pokrajnim arkadama stoji po jedna žena uzdignutih ruku kao uzbuđeni gledaoci turnira. Prikaz je bez života i u plošnom reljefu (slika 43).

Južna strana razdijeljena je u tri arkade jednako kao i zapadna užetima i narozanim štapovima sa križićima. U prvoj, lijevoj arkadi životinja je kratka repa, a duga vrata. U drugim dvjema konjanici bez oružja desnicom drže uzde, ljevicom se svaki podbočio. Glava konja u krajnjoj desnoj arkadi dobro izrađena. Uzde se dobro opažaju kao dvije crte, a i griva konjska markirana trima crtama (slika 44).

Kod Pezinih kuća nalazi se na putu jedan fragment stečka s lozicom i jedna ploča. Budući da je ovaj stećak smetao kod izgradnje puta, trebalo ga je minirati. Jedva se našao jedan radnik, koji je izveo taj posao, a i on je zahtijevao trostruku nadnicu. Karakteristično za pijetet prema ovim grobovima u stanovnika Lokvičića, što ga inače ne susrećemo u Lovreću i Studencima.

LOKVIČIĆI-BERINOVAC

Svi dosada opisani stećci leže pod državnom cestom, a dalje nad cestom po njivama nalaze se stećci u Berinovcu, odlomku Lokvičića, u tri skupine:

1. Na poljskom putu na zidu stoji na postamentu trapezoidan sarkofag s jako profiliranom strehom. Na sjevernoj fasadi tri su arkade, prva s desne strane prazna, u drugoj konjanik, koji gađa jelena, a ovaj se nalazi u trećoj arkadi.

2. S druge strane puta na poljskom zidu također trapezoidan sarkofag s jako profiliranom strehom.

Na užoj strani dva velika ljiljana u reljefu, jedan u drugome. Ljiljan završava trolistom, a po sredini strelolikim listom (slika 45).

U zidovima još se nalaze 4 sanduka, a na njivi 4 ploče. Na jednoj ploči križ od tankih crta, koje završavaju kružićima, donji krak križa duži od ostalih triju.

Grebašnik se zove položaj daleko 100 m od ovih stećaka. To su dvije tri mršave njive i na njima 6 sarkofaga na postamentima i 8 ploča. Sarkofazi su maleni, ali ukusni sa vrlo lijepim i pravilno izrađenim lozicama (slika 46).

Sarkofazi

1. Prikazano na stećku kolo muških i ženskih i jako reljefan polumjesec.
2. Sarkofag s profiliranim krovom. Po sredini fasada u okviru od izbočenih crta teče pravilna reljefna lozica s lišćem i viticama u spirali. Rad odaje dobra majstora (slika 47).

NOVINA

Pedesetak metara istočno od Grebašnika leži rudina »*Novina*«. Na rudini ima 7 sarkofaga, 18 sanduka i 6 ploča. Pet sarkofaga imaju postament, a dva su bez njega. Za primjer, kako su oštećeni od lišaja i atmosferilija, neka posluži sl. 48.

Sarkofazi

1. Na široj, južnoj strani polumjesec, križ i svastika. Na užoj, zapadnoj stilizirano stablo, koje gornje grane širi gotovo vodoravno, a donje vijugavo svija. Izrada rustična, a kamen porozan.
2. Na široj, južnoj strani rupa, jelen u reljefu i svastika. Na užim stranama: na zapadnoj vrlo čudno stilizirano stablo, kojemu deblo izlazi iz dvaju koncentričnih krugova, a grane završavaju kružićima (slika 49); na istočnoj strani polumjesec i mala petokraka zvijezda. Sve je izrađeno u visokom reljefu.
3. Na južnoj strani (fasadi) isklesan je konj bez konjanika, križ i dvije ispupčene kugle, a na sjevernoj šesterolatična rozeta i mala svastika.

SLIVNO RAVNO

Iz Lokvičića prešli smo u Imotska Poljica. God. 1935. tu sam vidio dva stećka sarkofaga ispod Kujundžića kuća, a negda ih je bilo desetak. Položaj zovu »*Grebine*«. Na jednom od ta dva sarkofaga nalazi se obično kolo, lozica je u obliku spirala poput položenog slova S.

Nedaleko »*Grebin*« mala je uzbregina od nabacanoga kamenja »*Gomile*«. To je prethistorijska gomila, tumulus. Dvadeset km prema jugu nalazi se

Slivno Ravno. Kod Mrkonjića kuća na »*Grebniku*« na desnoj strani puta u smjeru prema Makarskoj diže se prethistorijska gomila i na njoj 9 stećaka sanduka. S lijeve strane puta nalaze se 2 stećka-sarkofaga s postamentom, 23 sanduka i 20 ploča. Na ovoj strani imade osim stećaka također i učelaka na prostim grobovima. Stećci su pravilno poredani (slika 50, 51, 52). Slivanjska je nekropola bila velika, ali stećci nisu osobiti, jedva je koji ornamentiran. I ovdje su stećci stradali od barbarske ruke.

Od *sanduka* jedan se ističe svojom veličinom. Dimenzije su mu: visina 1,84 m, širina 1,25 m, debljina 0,60 m. Gornja ploha urešena je spiralnom lozicom. Okomite plohe na sve četiri strane ispunjene su prikazom kola. Na sjevernoj, dužoj strani, igraju kolo 4 žene u haljinama do tla. Kolo se rastavlja na objema dužim stranama, sve po tri ženske. Na južnoj, dužoj strani kolo vodi jedan muškarac i dvije ženske. Na kraju do muškarca isklešana je ruka svinuta u laktu s rastvorenim pesnicom (pet prstiju). Zbog niskoće polja sve su figure zdepasto prikazane, a ruka je također nenaravno debela, osobito u mišici, što odaje slabo vješta majstora (slika 53).

2. Sanduk na krajevima zaobljen urešen je uokolo po debljini, pokrajnjim stranama, osmolatičnim rozetama izrađenim u visokom reljefu (slika 54).

3. Sanduk s lozicom na spiralu, ostalo prazno.

Kako su u ovome kraju stradali stećci, dokazom je ovo, što su nam pripovijedali seljaci. Imala se graditi nova crkva u Slivnom. Neki su htjeli, da se gradi ovdje na »*Grebniku*«. Drugi su bili za položaj, gdje se sada nalazi. Pogodili su se, da će se graditi ondje, gdje ima više stećaka, i kad su ih prebrojali, našli su da ih ima više tamo nego na »*Grebniku*«. Danas, kako nam rekoše, nema ni jednoga stećka kod crkve! Upotrebljeni su kao građevni materijal.

ZAGVOZD

Nekoje stećke opisao je don Petar Kaer, ondašnji župnik toga sela, u »*Bullettino d'archeologia e storia dalmata*« god. 1879. Kaer tvrdi, da je vidio u Imotskoj Krajini 160 stećaka, a da nijedan nema natpisa. Naprotiv Milinović u spomenutom članku u *Vijencu* (1879. g. str. 142) pripovijeda, kako je sa svojim kolegama prof. Matasom i Perićem na više stećaka u Budimiru, Cisti i Lovreću opazio natpise. »Na nekih imade po dva tri i do četiri retka, a na dva ili tri na Crljinici u Cisti i na Mramoru (Lovreć) imade po više redaka sa obje strane krova. Svijet se čudio, što mi stećke onolikom pomnjom razgledamo, te se glas prosuo, da smo tobože nekakvo blago našli, a to nam da su natpisi pokazivali, mislio prosti puk, pak iz neznanstva kašnje štetili ona pismena, da ne bi opet tko blago našao«.

Danas osim u Lovreću na Mramoru nema traga nijednom natpisu. Milinović donosi samo jedan po prijepisu Šalinovićevu:

Ovdi leži dobra žena Vladija

Polag svojega sudjenika

Jerka Kostražića

Ov bilig postavlja – 1357

Ja sumnjam u autentičnost ovoga natpisa. Kako da nije vidio onaj Blagovjev stećak u Lovreću? Ti podaci su vrlo nepotpuni.

Kaer počinje svoje opisivanje sa stećkom t. zv. Zaranč-pločom s lijeve strane puta Sinj-Zagvozd-Metković, uz ondašnji 217 km. Izmjerio joj je i dimenzije: dužina 2,45 m, širina 2,15 m, debljina 0,30 m. (Moje bilješke iz 1935. – dužina 2,40 m, širina 2,10 m.) Položena je u smjeru istok-zapad na izbrežini visokoj 0,10 m. Pod pločom je grob. Taj su grob seljaci god. 1865. otvorili. U njemu su našli kosti s glavom na zapadnoj strani. Grobna je jama duga 1,70 m, široka 0,45 m, a duboka 0,60 m. Godine 1877. ponovo ga je otvorio Kaer i opisao ga.

Strane groba ozidane su tesanim kamenom, koji je dobro sljubljen jedan uz drugi. Ni traga kakvome mazu, sve je zidano usuho. U grobu nije bilo traga ni drvu, platnu niti kakvoj kovini. (Slika u Bullettino str. 48).

Po Kaeru ploča ovako izgleda: U četiri kuta po jedna šestokraka zvijezda, na vrhu u sredini križ, ispod njega rustično izrađena ruka svinuta u laktu, a ispod desnog kuta i zvijezde polumjesec okrenut konveksnom stranom prema gore, a konkavnom prema dolje. Pri dnu ploče prikazan je pas, kako tjera jelena. Oko ploče lozica sastavljena od ornamenta poput slova S.

S lijeve strane ruke ubilježena je godina 1645.

Kaer tvrdi, da su u Zagvozd u više mjesta ubilježene godine 1645. i 1647. To je bez sumnje uspomena na vojevanje u tome kraju za Kandijskog rata. Oko Zaranč-ploče, kaže Kaer, nalaze se još 4 groba, ali su pokrita s više ploča i bez ikakva znaka.

Ja nijesam opazio te grobove oko Zaranč-ploče.

Kaer bilježi malo dalje od ovoga mjesta »Zaranč-gomilu«, a onda i pjesmu poznatu u Zagvozd, kako lijepa i jaka mlada Vidosava, sestra popa Radoslava:

*Ona poni ploču na Zaranču
Ovce pasuć, a kudilju preduć.
Bože mili, čuda velikoga!
Trista godin mlada carovala,
Trista godin mlada nevovala
Trista godin mlada udovala.*

1. Kod župske crkve Svih svetih, oko koje leži seosko groblje, po Kaeru bilo je 50 grobova, a od tih 27 stećaka. Nekoji su stećci već onda bili upotrebljeni za zid oko groblja. Od tih stećaka ja sam godine 1935. vidio tri sarkofaga i 4 sanduka, a god. 1952. ni toliko. Od onih 27 Kaer je pobrojio 2 sarkofaga s podnožjem i 4 sarkofaga bez podnožja, ali s reljefima (Bulletin, str. 48).

Kaer opisuje jedan stećak: optočen je lozicom, u lijevom kutu šestokraka zvijezda, u desnom polumjesec s rogovima dolje okrenutim, a među njima križ. Pri lijevoj strani na dnu borac u desnici drži mač, u lijevici štit.

Ovaj sam stećak i ja vidio 1935. godine.

2. Stećak s postamentom. Pod njim grob 2 m dug, 0,80 širok, 1 m dubok. Unutrašnjost je groba ozidana prostim kamenjem, ali je kamenje povezano međusobno malterom i sitnim pijeskom. Stećak nad grobom bio je već god.

1879. razbit. Bila je sačuvana samo polovina postamenta. Gornji dio, sarkofag, bio je visok 1,05 m, dug 0,90 m, a širok 0,45 m.

Predstava na stećku: čovjek podbočio se lijevom rukom, u desnici kopljem gađa jelena pred sobom. Poviše jelena šestokraka zvijezda. Na drugoj fasadi muškarac vodi u kolu dvije ženske. Na užim stranama, na jednoj običan križ, a na drugoj križ, kojemu se krakovi rašljaju u dva pruta.

3. Stećak, treći u Kaera, u obliku sarkofaga. Za nj kaže Kaer, da je sličan stećku pod br. 2, a prikazuje na objema fasadama po jednoga muškarca i dvije žene, kako igraju kolo. Na svakoj užoj strani nalazi se križ. Kaer je opazio i jednu ploču s vrlo lijepo izrađenim ornamentima u visokom reljefu. Duga je 1,60 m, široka 1,10 m, debela 0,25 m. Uokolo je po vrhu urešena visoko isklesanim ornamentom vrlo dobro izrađenim. Pri vrhu je polumjesec, a ispod njega križ u formi slova X (križ sv. Andrije). Vrhovi križa rašljaju se u tri druga vrha. Na ploči je rupa. U mojim bilješkama je također ova ploča, samo što sam je ja gledao s protivne strane. Ornament oko ploče nije lozica već usukano uže. Čudno mi je, što Kaer nije zabilježio jednu ploču s polumjesecom u vrlo visokom reljefu i s tako jednako izrađenom osmokrakom zvijezdom. Polumjesec je izrađen vrlo elegantno u fazi prve četvrti. Još dva stećka kod crkve nije zabilježio Kaer.

Na uglu grobnoga zida stoji stećak-sarkofag. Na njegovoj južnoj fasadi prikazana su 4 muškarca u kolu. Tri se dobro vide, a četvrtu figuru abradirala je voda. Na sjevernoj fasadi prikazane su tri žene u kolu. Na lijevoj strani krajnja podbočila se rukom, a na lijevoj prva vodi kolo i pružila je lijevu ruku. Čitava predstava uokvirena je širokom letvom, a izvedba je nevješta, zdepasta (slika 55).

Na užim stranama istesan je po jedan križ u visokom reljefu, kojega krakovi sežu od jedne do druge strane okvira. Na krovu su četiri zvijezde u visokom reljefu.

U groblju je jedan stećak-sanduk urešen po gornjoj plohi cik-cak crtom i šestolatičnom rozetom i križem, koji je sastavljen od latica.

Pobočne strane ornamentirane su ovako: istočna polumjesecom, križem, šesterokrakom zvijezdom i opet križem. Na užoj strani je križ širokih krakova, koji se od sjecišta zrakasto šire. Sve je to izrađeno vrlo plastično. Mjesto lozice na ovoj strani postavljena je letva.

Crkva, oko koje se nailaze stećci, posvećena je od skradinskog biskupa fra Pavla Posilovića, hrvatskog književnika, godine 1645. na 29. siječnja, kako se čita nad vratima crkvenim pisano bosančicom.

Kaer je bio obećao, da će opisati i druge stećke u Zagvozdu, ali to nije učinio.

Po mojim ranijim bilješkama i pregledu god. 1952. mogu zabilježiti još ove:

1. »Vukov greb« navrh Golubinčine i kod Vukova doca. To je sarkofag maknut nešto sa svoga podnožja, pri dnu sužen, dakle trapezoidan. Krovna streha jako profilirana, a obje strane krova, t. zv. vode urešene jakim, ali nepravilno izgrađenim spiralama. Na južnoj fasadi prikazan je prizor iz lova, inače neobičan: pješak s mačem goni dva jelena. U figurama lovca i jelena ne opaža se život ni pokret (slika 56). Na južnoj fasadi konjanik s mačem. Drugo se ne razabire. Po dnu su dvije spirale. Uže strane sarkofaga urešene su spiralama, koje izlaze iz zajedničke stabljike i zavijaju se svaka na svoju

stranu (slika 57). Do ovoga sarkofaga leži sanduk ukrašen lozicom i dijagonalnim crtama. Na njemu je uklesana godina 1627. Uz ovaj sanduk je i drugi. U sva četiri kuta gornje plohe uklesana je po jedna šestokraka zvijezda, a na desnoj strani pri vrhu i polumjesec.

Po sredini je mač, kojemu su prečke na balčaku svinute prema dolje u obliku velikog polumjeseca. Mač je u koricama, koje su narožane paralelnim crtama. Po dnu ispod mača letva (slika 57 a).

2. Sto metara dalje prema sjeveru uz put, koji se zove »Priko Vranjića krčine« nalaze se 4 ploče bez ikakva uresa. Put »Priko Vranjića krčine« vodi do bunara zvana »Brestovica«, onda k jugu »Na rašelju« putem »Između dolaca« kod bunara »Čelinca«. Tu su tri ploče. Dvije su urešene spiralom. Na jednoj spirale, po običaju, izlaze iz zajedničke stabljike i svaka se na svoju stranu svija. Nad spiralom dva jelena i križ. Na drugoj ploči dvije su spirale u formi slova X, kojemu se krajevi svijaju u spirale.

Osim ovih još se nalaze stećci u Zagvozdu: 1. kod Sv. Križa pod Biokovom 4 stećka, 2. pred crkvicom sv. Stjepana u Rastovcu 2 ploče, 3. na Gracu kod Kristića kuća 1 ploča, 4. na Gradini više Varkaševih kuća 1 sarkofag, 5. ispod Dedića kuća 1 sarkofag.

ŽUPA BIOKOVSKA

U Župi, koja se nalazi pod Biokovom na putu za Makarsku, ima sporađično pokoji stećak.

U groblju je jedan uzidan u mrtvačnicu, a urešen je lozicom, križem i polumjesecom.

U istom groblju na jednoj ploči izrađena je noga od koljena do stopala, prsti nisu označeni, već kao da je noga u čizmi. Uz nogu je uklesana ruka, a prsti su svi jasno prikazani. Ruka je posve sama, od mišice, blago svinuta u laktu. Na desnoj strani pri vrhu zvijezda. Jedna ploča ima polumjesec u formi kapitalnoga slova C, zatim križ u formi X, a pri dnu rozetu i vijenac ili rupu.

Na jednoj je ploči polumjesec, dvije zvijezde i vijenac. U staroj zapuštenoj crkvi, koja na gornjem pragu vrata nosi godinu 1736., u pločniku vide se stećci. Znak je to, da su već u ono vrijeme stećci upotrebljavani kao kameni materijal.

Iza crkve i groblja, na sjever, nalazi se položaj »Topola«. I tu je jedan stećak-sarkofag u formi kuće sa vrlo blago svinutom strehom. Usred fasade je križ jednakih krakova. Još ih ima u Župi kod Luetića kuća na mjestu zvanu »Plišine«. Inače u Župi i Kozici ima mnogo gomila-tumulusa.

MEDOVDOLOAC

Između Medovdolca, Zagvozda i Grabovca ima mnogo stećaka. U Medovdocu na Mustapića glavici razbacani su stećci, a dosta ih je upotrebljeno za gradnju poljskih zidova. Danas ih se na tom položaju nalazi 12, a drugih ugrađenih u zidove 18, svega 30.

Pregled:

1. U zidu na ploči uklesana šestokraka zvijezda, a do nje rupa.
2. Na jednom sanduku polumjesec i u desnom gornjem kutu križ širokih krakova.
3. Stećak-sarkofag. Na fasadi je prikazan lov: konjanik iz lijevoga polja pri dnu se rašlja. Na užoj strani stilizirano granato stablo ima 4 grane.
4. Sanduk sa polumjesecom u visokom reljefu, a sa strane križ.
5. Po gornjoj plohi stećka-sanduka ukolo je uklesana lozica.
6. Na fasadi sarkofaga obično kolo.
7. Kod kapele sv. Roka (1760) na fasadi sarkofaga nerazumljiva predstava, a na užoj strani mjesec s rogovima uzgor i zvijezda.

U Medovdocu je od jednoga stećka izdubena u novo doba kapelica i postavljena na drugi stećak kao na postamenat. Jednaki pojav vidio sam i u Lučanima kod Sinja.

GRABOVAC

Uz prethistorijske i starorimske nalaze u Grabovcu ima i stećaka, a to sve svjedoči za kontinuitet naselja na tome mjestu.

Kod župske crkve četiri su stećka-sarkofaga, ali ne na prvotnome mjestu, već su tri uzidana u temelj sakristije, i to već 1722., kad je crkva građena. Bosančicom je uklesan datum u taj temeljni kamen »1722 marča«, t. j. u ožujku 1722. I opet jedan datum, kad su se raznosili stećci.

Na jednome stećku opaža se križ, kojemu krakovi završavaju izdubljenim krugovima.

Jedan je od tih stećaka pri dnu sužen. Taj je postavljen kao uresni završetak na uglu dvorišnog zida kod obližnje župske kuće. Na pročelju prikazan je konjanik, koji ubija jelena, a na začelju muškarac podbočen vodi u otvorenom kolu dvije žene. Na užim stranama uklesan je naročit križ krakova širokih poput letve. Rubovi fasade ornamentirani su cik-cak crtama. Danas tu nema stećaka, ali kažu seljaci, da ih je bilo podno Gradine, pa su porazbijani i upotrebljeni za gradnju zidova.

Na »Orasima« ima mnogo tragova starorimskoga života. Južno od »Oraha« ima pedesetak stećaka, ali bez uresa. Nijedan nije na svome mjestu, već su ih seljaci uzidali u poljske ograde, a groblje iskrčili.

Još pri kraju spomenut ću, da u *Ričicama*, kako mi javlja župnik, ima stećaka: 1. na »Pratrovoj glavici« 15–20. Od toga 5 su sarkofazi, a ostalo ploče (valjda sanduci). Svi su bez uresa; 2. kod kuća Parlovih ima ih također nekoliko bez uresa.

POLOŽAJ STEĆAKA

Dosada se nije dao opći pregled stećaka u Dalmaciji, pa ni u pojedinim krajevima dalmatinskim.

Imotska Krajina, kao zaokružena cjelina, zgodna je, da se njom počne ovaj posao, pogotovu i zbog broja stećaka, a i zbog obrade i osebnosti orname-

nata. Naravno, ne mogu se isključiti imotski stećci iz cjeline, koju sačinjavaju dalmatinski stećci uopće, pa premda se ova radnja bavi samo imotskim nekropolama, ipak radi upoređivanja i radi zajedničkih ili sličnih pojava na njima trebalo je zahvatiti i stećke na susjednim položajima u Cetini, pa i u udaljenijim mjestima po Poljcima, Kaštelima, oko Trogira i drugdje. Ti se stećci ne proučavaju niti opisuju potanje, već samo ukoliko je potrebno, da se bolje objasne oni u Imotskoj Krajini. Nijesu zaista imotski stećci mnogobrojni kao u Bosni i Hercegovini, ali se ipak nalaze na okupu i do preko stotine na pojedinim mjestima. Prema sveukupnom broju, koji Ćiro Truhelka cijeni na 27.067 u Bosni, imotski stećci dopiru do 593, dok kod samog Sv. Spasa na vrelu Cetine ima ih 726.⁷ Interesantan je položaj ovih stećaka. Većim dijelom nalaze se uz današnje putove ili nedaleko od njih. To nije čudno, kad se zna, da su ti novi putovi provedeni najviše po starim rimskim, a potom i sredovječnim cestama. Stećci nisu ovdje u pustim krajevima već u blizini današnjih naselja (Budimir, Cista, Lovreć, Vinjani, (Rudeži), Lokvičići, Zagvozd). Pojedinačni stećci, koji su dalje od puta, opet su u samim komšilucima. To je važno za kontinuitet naselja. Nepojmljivo je, kako ih malo ima i to podalje od sredovječnoga važnog grada Čačvine, koja je na granici Imotske Krajine. Slučaj, da je najveći broj stećaka kod crkve sv. Spasa, iznosi pitanje, u kojem su odnosu stećci sa crkvom.

Valentin Lago u svome djelu »Memorie sulla Dalmazia« (god. 1870.) sa površnošću svojstvenom ondašnjim talijanaškim piscima u Dalmaciji tvrdi, da se stećci uz crkvu nalaze jedino kod sv. Spasa. Gunjača u spomenutom članku opovrgava tu tvrdnju činjenicama, da ih na pr. ima uz crkvu u Mropolaci, Biskupiji, Hrvacima, Pridrazi, Gracu. Ja bih dodao i stećke kod crkve u Muću, Brštanovu, Kaštel-Starome kod Sv. Jurja od Pomorja, u Kaštel-Novome kod Sv. Jurja od Žestinja, u Solinu kod Sv. Nikole, u Kaštel-Kambelovcu kod Sv. Martina, u Zagvozdu, u Lovreću i dr. Makar neke od tih crkvi bile sagrađene tek u XVIII. stoljeću, poslije odlaska Turaka, ipak su one građene na položajima, koje je tradicija označivala kao stara crkvišta. U Cisti najveći je broj stećaka kod »Velike gomile«, a tradicija tu lokalizira staru crkvu. Marun dapače tvrdi: »Skoro nigdje u unutrašnjosti ne nađosmo starohrvatskih crkava bez stećaka, dok nađosmo stećaka bez crkava«.⁸ U Budimiru na Pišetetu, u Cisti na Maloj i Velikoj gomili, u Runoviću na Dikovači stećci su na humcima položeni. Trebalo bi istražiti, šta su ti veći humci, da li ruševine kakve crkve ili prethistorijski grobovi ili i jedno i drugo (slika 7).

Na Poljanicama u Bisku stećci su na ravnici posutoj malim humcima, prethistorijskim grobovima (slika 19). »Crkve sv. Mihovila« u Kijevu kod Vrlike, istoimena u Pokrovniku kod Drniša, Gospe u Budimirima, istoimena na Pomišljaju kod Šibenika podignute su na prethistorijskim gomilama.⁹

U Imotskoj Krajini rijetko se gdje nastavilo pokapanjem u blizini stećaka (gotovo jedino u Zagvozdu i Župi), pa su zato stećci lakše stradali, dok su ih

⁷ Ćiro Truhelka, Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine (Povijest zemalja Bosne i Hercegovine, knjiga I, Sarajevo 1942), str. 630.

⁸ S. Gunjača, Rezultati arheološkog istraživanja u staroj Vrlici, Slobodna Dalmacija 1947, br. 911.

⁹ L. Marun, Ruševine crkve sv. Luke na Uzdolju kod Knina, Starohrvatska prosvjeta, N. S. I., br. 3-4, str. 274 i 282.

⁹ Benac, Radimlja, Sarajevo 1950, str. 37.

izvanredno dobro sačuvali kod Sv. Spasa, gdje se i danas seljaci pokapaju pod stare stećke. Kako bilo da bilo, činjenica, što se stećci nalaze na okupu, dokazuje, da je to posljedica jedne organizacije, bilo vjerske, bilo plemenske.

Ima stećaka i osamljenih, a to opet znači, da su uz zajednička groblja u isto doba postojali i grobovi jačih i istaknutijih pojedinaca.

Nekoliko stećaka još danas nose imena pokojnika, koji su pod njima pokopani. U Vedrinama kod Trilja je »Mladenkin grob«, »Lovrin grob« na Dikovači u Rumoviću, »Vukov greb« u Zagvozdu, »Magličev greb« između Tijarice i Aržana. Bez sumnje u starije doba ili narodna pjesma ili predaja čuvala je uspomenu na koji važan događaj u vezi s tim grobovima ili na junaka, koji tu leži. Pred najezdom turskom starinici iselili su se, a rijetki, koji su ostali, predali su blijeđu uspomenu novim naseljenicima. »Vukov greb« kod Zagvozda leži u »Vukovu docu«, pa nam dovodi u pamet bosanske natpise, gdje ponosni vlastelin »leži na svojoj, na plemenitoj baštini«. Ovo slaganje s povijesnim utvrđenim činjenicama nuka me da zaključim, da je Vuk doista realna ličnost, a onda analogno i oni ostali.

VRSTE STEĆAKA I KAMENOLOMI

U ovome kraju opazit ćeš samo tri vrste stećaka: sarkofag, sanduk i ploču. Najbrojniji su sanduci, a najljepši sarkofazi. Mjestimično ima i dražesnih malih sarkofaga (Lovreć), a sanduka ima vrlo velikih, na pr. kod Rudežovih kuća u Vinjanima i u Lovreću. Ipak ne mogu se ni najveći imotski stećci uporediti s ona četiri stećka kod Sv. Spasa (slika 62). Najveći u Lovreću ima dimenzije $2\text{ m} \times 1,28\text{ m} \times 0,48\text{ m}$, dok kod Sv. Spasa:

- I. ima dimenzije $3\text{ m} \times 1,60\text{ m} \times 1,22\text{ m}$
- II. ima dimenzije $2,70\text{ m} \times 1,45\text{ m} \times 1,27\text{ m}$
- III. ima dimenzije $1,56\text{ m} \times 1,25\text{ m} \times 2,50\text{ m}$

Prije se mnogo pitalo, kako su primitivnim sredstvima po neprohodnim krajevima i lošim sredovječnim putovima dovozili tako velike blokove kamena iz dalekih daljina. Onda se držalo, da je to kamenje sječeno u udaljenim krajevima, no danas je već dokazano, da je kamen za stećke sječen u nedalekim kamenolomima.

Za nekropolu u Radimlji utvrdio je Benac, da se kamen sjekao u stijeni Ošaničkoga brda, a za stećke u Olovu mogao je utvrditi jedino kamenolom u Boganovićima.

Ja sam mogao konstatirati, gdje se sjekao kamen za stećke u Čisti i u Zagvozdu. U Čisti južno od Male i Velike gomile i Zadužbine nalaze se majdani kamena, i u njima po jedan stećak nedovršen.

U Zagvozdu između župske kuće i Gornjih Čagalja poviše Pazara nalazi se u Majdanu jedan kamen započet u izrađivanju. Taj je položaj poput male glavice, a ogoljeni kamen lako se cijepa u veće blokove. Komad bloka, koji se tu nalazi, velik je i izrađen na istočnoj strani nekih 30 cm. Na njemu je isklesan polumjesec, dakle jasno je, da je bio određen za stećak.

Na sjevernoj i zapadnoj strani pravilno je isječen a na južnoj je netaknut, već ostavljen onako, kako je od litice otcijepljen. Bio je tu još jedan započet stećak, ali su ga seljaci razlupali i upotreбили za poljski zid.

U Vedrinama kod Trilja stećci su od krupnog pješčanika (breccia) istovetnog, kakav se nalazi u neposrednoj blizini kod Lipotića kuća.

Stećci kod Sv. Spasa ističu se brojem i veličinom, a u okolici se ne opaža nikakav kamenolom, dapače sve je to položeno na kamenitoj ravnici tipičnog krša. Ipak jedan sat hoda od Sv. Spasa u brdu iznad Lukovače postoji položaj »Plazila« i na tome mjestu nalaze se blokovi, od kojih se otkidao kamen za stećke. Na putu leži jedan stećak, koji je tu ostao kod prijevoza. Karakterističan je naziv lokaliteta »Plazila«, jer nam dovodi u pamet tehniku prijevoza kamenih blokova pomoću zaobljenih balvana.¹⁰

Jesu li »kovači« klesali stećke u kamenolomu ili na samome grobu? Benac misli, da su to radili na samome grobu i ovu tvrdnju dokazuje činjenicom, što su nekoji stećci ostali nedovršeni, premda se nalaze na svome odredištu.

Za imotske stećke teško je išta sigurno kazati. Naveo sam tri stećka (u Cisti i Zagvozdu), koje su majstori započeli izrađivati u kamenolomu, ali ih s nepoznata razloga nisu dovršili, ali opet jedan karakterističan i jedini s natpisom (Blagojev u Lovreću) stoji na grobu, no na južnoj fasadi dvije su arkade ispunjene figurama, a dvije potpuno prazne, dakle čini se, da stećak nije dovršen.

ORNAMENTACIJA STEĆAKA

Obrada sarkofaga u Imotskoj Krajini zaostaje za obradom u Radimlju i u Nikšiću. To se isto može reći za broj ornamentiranih stećaka, pa i za invenciju i plastičnost ornamenata. Mislim, da je tome uzrok sam položaj Imotske Krajine, koja je bila daleko od kulturnih žarišta, dalmatinskih gradova. Fisković je dokazao, da su i sa sela, i to udaljenih, iz Cetine i Grahova dolazili daroviti mladići u primorske gradove, da izuče klesarski zanat, ali naučivši ga oni se nisu vraćali u svoj zavičaj.¹¹ Tamo su ostali i radili slabiji majstori, »kovači« stećaka. Ipak i u toj tmini prosja pokoja zraka zakopanoga talenta samouka. Tako je na stećku sarkofaga na Berinovcu (slika 47) dobro i vješto izvedena romanička lozica, pa plesačica kod Rudežovih kuća pokazuje eleganciju u zamisli i donekle u izvedbi (slika 37), konj bez sedla pod kulom na stećku kod Ložića kuća u Lokvičićima pjesnička je zamisao, jer nas konj pod sedlom sjeća konjanika pod stećkom u grobu (slika 40). Te dobro zamišljene, makar primitivno izvedene predstave, odaju umjetnički duh »kovača«. Dinamika se katkada opaža kod primitivne obrade na pr. konja (slika 10) ili kod turnira (Lokvičići – slika 43), gdje sa svake strane stoji po jedna žena s uzdignutim rukama kao u znak duševne uzbuđenosti. Naprijed ispružena ruka kolovođe markira živost i pokret.

Figurativne su predstave jednoličnije od dekorativnih. Lov i turnir shematski su razdijeljeni po arkadama. U jednoj je arkadi jedan vitez, a u drugoj njegov protivnik, koplja im prelaze mimo stupova arkada.

Arkade su razdijeljene ili pletenim užetom (gotički motiv) ili stiliziranim granama stabla. Ja sam za užeta na nekoliko mjesta upotrebio izraz »narozani

¹⁰ Po usmenom saopćenju S. Gunjače.

¹¹ C. Fisković, Nekoliko dokumenata o našim starim majstorima, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LII, Split 1949, str. 189 i 192.

štap«. To sam učinio zato, što način dekoriranja štapa narezivanjem i oguljivanjem kore na takav način, da se izmjenično povlače trake oguljene i neoguljene kore, i danas se upotrebljava u Dalmaciji, u primorju, kod t. zv. »barabana«. To je prut, koji se tako narozan nosi za Velike nedjelje u crkvu, da se »tuče baraban«. Takvo dekoriranje prutova zove se: »rozati baraban«. Vuk ima ovu riječ u značenju »sich runzeln«, a Parčić u svom Hrvatsko-talijanskom rječniku uzimlje ovu riječ u dekorativnom značenju: »dentellare; fregiar d'intagli«.

Arkade nisu u Imotskoj Krajini ni pravilno ni plastično izrađene kao na stećcima u Radimlji i Nikšiću,¹² ali se svojom *slobodnom obradom* lijepo doimlju i postižu dubok i živ efekt. Odakle ondašnjim »kovačima« taj motiv arkada na nadgrobnim spomenicima?

Oni ga upotrebljavaju samo za sarkofage, a na sanducima i pločama samo se izuzetno nalazi (u Lokvičićima, slika 43, 44).

U Splitu u peripteru stolne crkve sv. Dujma jedan sredovječni sarkofag ima pročelje razdijeljeno na arkade. I u zvoniku uzidani prizori romanički predstavljajući Blagovijest postavljeni su u arkade; poliptisi po gradskim crkvama u Splitu i Trogiru mogli su također potaći »kovače« na takvo dekoriranje stećaka. Ta već naš stari majstor XI. stoljeća kod predstavljanja na pr. Bijega u Egipat i Zadru u crkvi sv. Nedjelje, sada u muzeju sv. Donata) postavio je svaku osobu u posebnu arkadicu. Arkadicama je ukrašeno podnožje predvorja katedrale u Trogiru.¹³ Drugi su dekorativni (a možda i simbolični) motivi polumjesec, rozeta, zvijezde, spirale i ljiljani. I tu katkada priprostim sredstvom »kovač« postiže umjetnički efekt, na pr. mjesecom u visokom reljefu na praznoj ploči (slika 13).

I spirale jako izbočene, makar grubo isječene, imaju neku dinamiku, na pr. slika 30 i 31.

Katkada su spirale puki cifrasti motiv, na pr. na krovu »Vukova greba« u Zagvozdu (slika 57): Uokvirenje pojedinih prizora i figura pojačava djelovanje i snagu predstave. »Kovač« je tražio način, da izbjegne monotoniju, koja je neizbježiva kod malog broja dekorativnih sredstava. Ako su dvije rozete, jednu kleše s konkavnim laticama, a drugu s konveksnim. Ljudsku figuru kovači klešu vrlo nevješto, samo shematski i bez plastike i oznake najistaknutijih dijelova, na pr. nosa, očiju i sl., a da o odijelu nema ni govora.

Na dva stećka posve je nedovoljno i nevješto označena odjeća sa tri, četiri ukrštene crtice. Do god. 1940. svakog blagdana sv. Kaja (22. IV.) prodavale su se »lučice« od tijesta pečene, posve nalik bez plastike na figure ljudske na stećcima. Te su se »lučice« prodavale jedino kod sv. Kaja u Solinu. Jedino u Kaštel-Kambelovcu kod Sv. Martina od Kruševa prikazan je jedan pokojnik na ploči nešto plastičnije, a i u neobičnom stavu: čovjek stoji okrenut leđima prema gledaocu, ruke je skrstio na leđima. Ramena su plastično izrađena, a leđa udubljena. Obućen je u hlače t. zv. *verdon*, kakve su se nosile do pred 60 godina u Kaštelima. Dio hlača oko bokova i niže široko je izrađen, a nogavice su tijesno uz noge priljubljene. Može se konstatirati razlika muške odore

¹² Sergejevski D., Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Cetinje. 1952.

¹³ Lj. Karaman, Portal majstora Radovana u Trogiru (Rad Jug. akad., knjiga 262), Zagreb 1938, str. 34.

između Bosne i Dalmacije. U Dalmaciji je kaparan kratak te su noge od kuka vidljive. Na stećcima u Bosni gornja haljina, poput košulje, dopire do koljena. I danas se tako razlikuju nošnje dalmatinskih Zagoraca i Bošnjaka.

Ženske je bilo lakše prikazati: duge haljine do tla, omeđene dvjema crtama šire se odozgor dolje poput zvona. Nigdje ni traga naborima ni rukavima.

Karakteristična je i izuzetna figura plesačice na stećku-sanduku kod Rudežovih kuća u Vinjanima. Nije sumarno i bez pokreta prikazana kao druge ženske figure, već u živom i elegantnom pokretu (slika 37). Haljina joj ne pada shematski kao drvena niz tijelo, već je potpasana u bokovima, što ističe vitkost tijela. Plesačica širi obje ruke, desnu savija prema glavi, a lijevu pruža tek nešto prignutu u laktu.

Nigdje ni na jednom stećku nije se našla kao ovdje ženska figura sama u plesu izvan kola. Čudno je, da su stećci u Primorju gotovo bez izuzetka proste ploče, stećka sarkofaga ni sanduka nema, a i ploče su gotovo bez ornamenta. Tako u Kaštelima kod crkvice sv. Jurja od Žestinja, sv. Jurja od Podmorja, kod Sv. Nikole u Solinu. Kod Sv. Martina od Kruševa već sam spomenuo figuru muškarca, a još su dvije ploče ornamentirane mačem i štitom. Kod Sv. Vida u Segetu također su uklesani samo štitovi, mačevi i križevi.¹⁴

I u blizini Trogira i Splita, gdje je bilo dobrih klesara (ne uzimajući u obzir umjetnike), ljudske figure izrađuju posve primitivno: glavu kao krug bez očiju i nosa.

U Imotskoj Krajini pregledao sam 124 sarkofaga, 316 sanduka i 103 ploče, dakle 543 stećka. Neodređenih stećaka, o kojima sam dobio samo izvještaje, ima 50 i ti su bez ornamenta. Svega dakle 593. Od 124 sarkofaga samo 5–6 nije ornamentirano, sanduka ima od 316 samo 37 ornamentiranih, a ploča 8. Dakle od 593 stećka 169 ih je ornamentirano.

SAHRŽAJ PREDSTAVA NA STEĆCIMA

Sadržaj se predstava na sarkofazima ne mijenja mnogo, kao što nije bio ni raznovrstan život ondašnjih ljudi. Zapravo sve predstave i ornamenti imaju narativno značenje. Oni prikazuju život i funkciju društvenu i koji događaj iz života pokojnika. Već samo ekonomsko stanje nije dopuštalo siromašnjijima, da podignu sebi bolji i veći stećak, to su mogli jedino imućniji. Pa napokon samo su vlastela i ostavljala spomen o sebi. Narodne pjesme pjevaju o vlasteli, a i Kačić mari pjevati samo o plemićima. Kao što nadgrobni natpis nije sud ni čuvstvo pokojnika, već volja njegove rodbine, da ga ovjekovječi, tako i tu predstave na stećku prikazuju ono, što su htjeli potomci sačuvati o svojim pređima. Gospoda su lov lovila, viteške igre igrala, vojevala i po kulama rujno vince pila. Kako je taj život većinom bio jednoličan kod niže vlastele, tako su jednolični i prizori toga života na stećcima. Ipak i uz malu njihovu umjetničku vrijednost oni su vrijedan dokumenat onoga doba.

Ne kažem, da simboli i predstave na stećcima nisu možda blijeda reminiscencija na negdašnje pogrebne običaje, koji su negda imali svoje značenje.

¹⁴ Slade-Šilović Roko, Stećci u okolici Trogira (Strena Buliciana), 1924, str. 689–693.

Dyggve povezuje kolo na stećcima s obrednim plesom na urnama starosjedilaca naših zemalja,¹⁵ a po tom mogli smo s istim pravom prikaz lova smatrati derivatom sa starih sarkofaga. Ali je to malo vjerojatno.

Kad je junak prikazan kao ratnik, a ne kao lovac, onda mu je u desnici koplje, a u ljevici štit. Slobodne ruke i kod konjanika i kod pješaka obično su podbočene (slika 1, 22, 30, 33). Lijepo ilustriraju ondašnje vlasteoske običaje predstave na stećku u Budimiru (slika 4). Konjanik je dojahao, a gospođa je svome »gospodaru« prihvatila konja za uzdu i primila koplje. Taj prizor je prikazan i u narodnoj pjesmi: Mrtvi pohodani:

*Kad su došli do ravne Indije,
Lipo ih je seka dočekala
I prid braćom konje uhvatila.*

ili u pjesmi: Bolani Dojčilo:

*Pa da vidiš bolnoga Dojčila,
Sa megdana doma dvoru ide.
Pred dvorom ga ljuba dočekala
I pod njime konja usprimila.*

Ovako se i prizorima na stećcima obistinjuje narodna pjesma te se jedno s drugim popunjuje.

Kad je konj izgubio svoga gospodara i možda sam se vratio »k bijelome dvoru« i onda ga gospođa drži za uzdu nad grobom gospodarevim (Bunar u Cisti, slika 24).

Jednako narodna pjesma pjeva i o dvobojima:

*Megdandžije ate uzjahaše,
A počera jedan na drugoga.
Kad im koplja na udaru bila,
Obojica koplje otiskoše.*

Na imotskim se stećcima četiri puta prikazuju turniri (slika 28, 39 a, 43): na Velikoj gomili, u Lovreću i dva puta u Lokvičićima kod Pezinih kuća.

Inače su najbrojniji prizori lova na jelene. Ti su dakle prizori nastali, kad je i u Imotskom bilo dosta jelena, ako nije možda lov na jelene samo umjetnički obrazac, koji je došao na nadgrobni spomenik jednako kao na portale crkve. Ili je valjda simbol svakoga drugog lova. Ja bih rekao, da taj lov ima veza sa realnim životom. Lov je bio najmilija zabava i strast sredovječnog feudalca, dapače je to njegovo isključivo pravo i seljaci su morali veliku štetu trpjeti zbog te zabave plemićke. Za lov su upotrebljavali konja za potjeru i pse, da nagone divljač, a onda i sokolove.¹⁶ Konji su prikazani gotovo kod svakog lovačkog prizora osim jednoga, gdje pješak udara jelena mačem. Pas u lovu prikazan je na 6 stećaka, a ptice (soko) samo jedamput. Može se uzeti, da je takvo uresivanje grobnoga kamenja došlo u Imotsku Krajinu iz Bosne, ali opet mogli su »kovači« takve lovačke predstave vidjeti i u Splitu nad ula-

¹⁵ Ejnar Dyggve, History of salonitan christianity, Oslo 1951, str. 79, 91, 97.

¹⁶ Georg Grupp, Kulturgeschichte des Mittelalters, III. Band, Paderborn 1912, str. 463 i dalje.

zom u zvonik stolne crkve i još i življe i obilatije na portalu crkve Sv. Ivana u Trogiru. Prizore lova voli romanička umjetnost prikazivati i na portalima crkvi.¹⁷

Ništa dakle nije neobično, ako se prizorima lova ilustrira i život pokojnika na stećku. Da je bilo u XIII. stoljeću jelena i u dalmatinskim šumama, osim stećaka svjedoče nam i dokumenti. Barada je našao u trogirskom općinskom arhivu dokumenat iz XIII. st., koji spominje »cervus venatorius«.¹⁸

Pripitomljeni jelen držao bi se u ogradi i tamo bi se namamile košute, a onda bi se ogradna vrata zatvorila i jeleni polovili. U Trogiru u XIII. i XIV. st. meso jelenje bilo je jeftinije od drugoga mesa. Znači, da je bilo obilje jelena u okolici grada, a po tome pogotovu po Imotskoj Krajini. Dakle prikaze na stećcima imaju svoju realnu podlogu u životnim prilikama ondašnjeg života.

Da je u tome prikazivanju lova na stećcima dosta i manire uz realne životne prizore, možemo zaključiti po tome, što se rijetko prikazuje lov na drugu divljač osim jelena. Jelen je za lovca bio najplemenitiji lov. Prizori lova vrlo su oskudni. Tu nema šume ni potjere ni trubljača. Naravno, kriva je tome klesачka nevještina »kovača«.

SIMBOLI

Malo je slučajeva, da su na imotskim stećcima prikazani znakovi časti pokojnika.

Kule na stećcima u Prološcu i Lokvičićima bez sumnje su oznaka vlasteoskog roda, a mač i štit njegova vojničkog staleža.

Naprotiv na stećku kod Sv. Martina od Kruševa (Kaštela) štit sa zvijezdom na njemu, a bez mača, očito je grb.

Polumjesec i zvijezde na imotskim stećcima pojavljuju se relativno mnogo više nego na bosanskim i hercegovačkim, pa u Nikšiću, barem ukoliko su ove opisali Benac i Sergejevski. U jednoj svojoj homiliji Grgur Veliki (svršetkom šestoga stoljeća) spominje mjesec kao simbol umrlosti tijela: »mjesec se u Sv. pismu uzima kao znak propadanja tijela, jer kako on u mjesečnim fazama nazaduje, tako obilježava nedostatak naše umrlosti«.^{18a}

Različan položaj polumjeseca možda označuje fazu mjesečevu, koja je bila, kad je pokojnik umro.

Polumjesec nalazi se u vezi s drugim ornamentima i figurama 26 puta, dok u Radimlji 3, u Olovu 2 puta.¹⁹

Solovjev sluti, da polumjesec s rogovima okrenutim dolje i štap na stećku znači, da je pod tim stećkom pokopan koji djed bogumilski.²⁰

¹⁷ Karaman Lj. Portal majstora Radovana u Trogiru, str. 16.

¹⁸ Barada M., Trogirski spomenici, dio II, sv. 1 (po pismu autora).

^{18a} »Luna autem in sacro eloquio pro defectu ponitur: quia dum menstruis suis temporibus decrescit: defectum nostre mortalitatis designat.« Gregorius Magnus Papa Homiliae de diversis evangelii Lectionibus, str. 3. (Sveuč. Bibl. Zagreb, R. 54).

¹⁹ Benac, Olovo (Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine), sv. II, Beograd 1951, str. 53.

Benac, Radimlja, str. 31.

²⁰ Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst – (Glasnik zem. muzeja u Sarajevu) 1948, str. 92.

U Imotskoj Krajini našao sam takvih šest polumjeseca, dapače i na stečku s figurom plesačice (Rudežove kuće, slika 37). Nemoguće je, da je toliki broj djedova bio u ovoj krajini, a ni da pod stečkom s figurom plesačice počiva djed. Naravno, treba i ovo uzeti *cum mica salis*, jer uz takav polumjesec nema štapa. Moglo bi se pomisliti, da sam polumjesec u takvom obliku, ali bez štapa, označuje kojega crkvenoga predstavnika nižega reda. Tako se nalaze kod Vrela Cetine dva stečka s polumjesecom okrenutih dolje rogova, a nad mjesecom križ. Tradicija u bližnjem selu sačuvala je uspomenu, da su to svećenički grobovi.²¹ Ipak stećak plesačice kod Rudežovih kuća pobija i to nagađanje, barem za imotske stečke.

I rozete su obilnije na imotskim stećcima nego u Radimlji (3 puta) i Olovu (35 puta).²²

Benac kaže, da se u Olovu rijetko javlja rozeta sama, već obično s drugim motivima.

Kod naših stećaka vrlo je lijep primjerak u Slivnu, gdje su brojne i plastično izrađene rozete nanizane oko okomite strane sanduka (slika 52).

Zrakasta zvijezda, kakva se nalazi u Radimlji na spomeniku (br. 10 a, slika 11), urezana je na štitu-grbu kod Sv. Martina od Kruševa.

Krug od pletenog užeta nalazi se u obliku vijenca na tri stečka. Na Velikoj gomili u Cisti na ploči dva su takva vijenca poluplastično isklesana, i to jedan do drugoga na gornjem dijelu ploče (slika 18). U Vinjanima kod Rudežovih kuća na sredini sanduka jedan je vijenac u visokom reljefu (slika 38).

Jedan je na stečku na groblju u Župi, ali uz druge ornamente. Spirale su vrlo česte, ali većinom takve, koje izgledaju kao dvije zavijene grane, što izlaze iz jedne stabljike.

»S – motiv« spirale je rijedak, nalazi se tek na dva stečka. Lozica je obična ili u obliku djeteline. Inače mjesto lozice kleše se u funkciji okvira ili razdjelne linije uže i ponegdje cik-cak linija.

Benac rupe na stećcima uzima za posudice za hvatanje kišnice. Radije bih ih obilježio uljenicama za žižak. Takve su rupe često na starokršćanskim sarkofazima u Solinu.

U Imotskoj Krajini ima ih mali broj, svega na četiri sarkofaga. Čovječju ruku, strijelu i štit s mačem ne smatram ornamentalnim motivima već narativnim sredstvom.

Ruka sama po sebi nalazi se na tri stečka (na groblju u Župi, na Zaranč-ploči u Zagvozdu i u Slivnu). Na groblju u Župi do ruke je i noga.

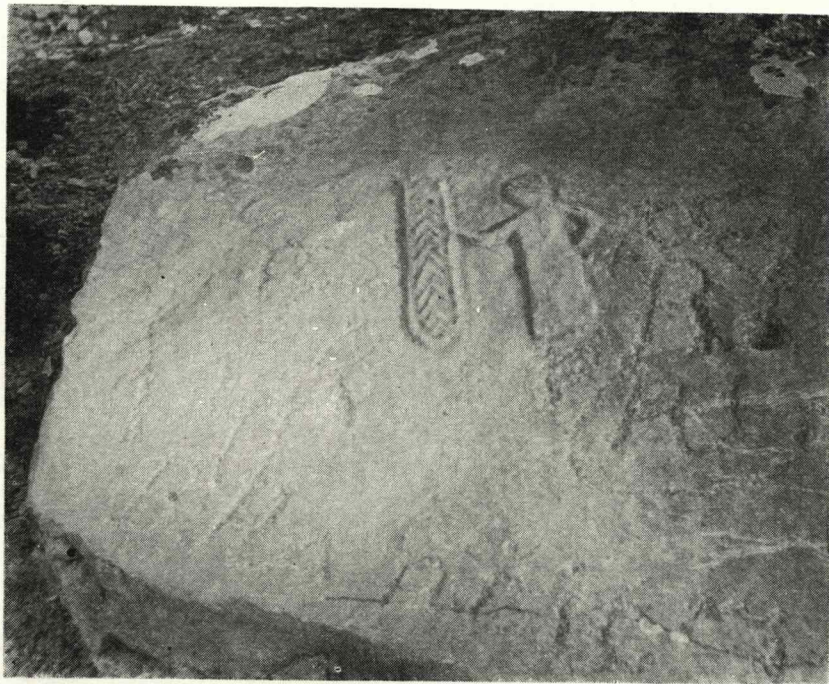
Na nozi se ne raspoznaju prsti, dok su na ruci jasno odijeljeni. Benac drži, da ruka na stečku obilježava ratnika, ali čemu onda noga? Nije li i tu kakav narativni momenat, da je pokojnik izgubio u boju ruku i nogu?

Vrlo lijep primjerak ruke s mačem u obliku bosanskoga grba predstavlja nam zabat stečka u Lokvičićima (slika 39 a i b). Na fasadi toga stečka prikazan je turnir.

Štit u ruci ratnika negdje je obao pri dnu, a uzdignutih uglova pri vrhu, tako da gornji dio štita prelazi u luk (slika 23). Na jednome sarkofagu na Poljanicama u Bisku, čovjek drži desnicom za gornji ugao štit, iza kojega prolazi

²¹ Po usmenom saopćenju S. Gunjače.

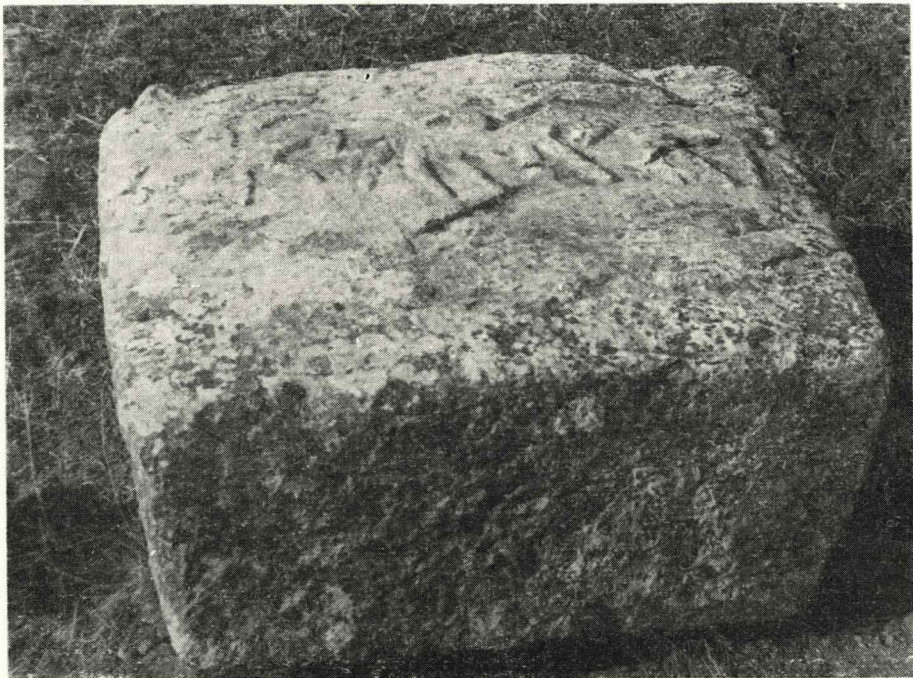
²² Benac, Radimlja, str. 31., Olovo, str. 52.

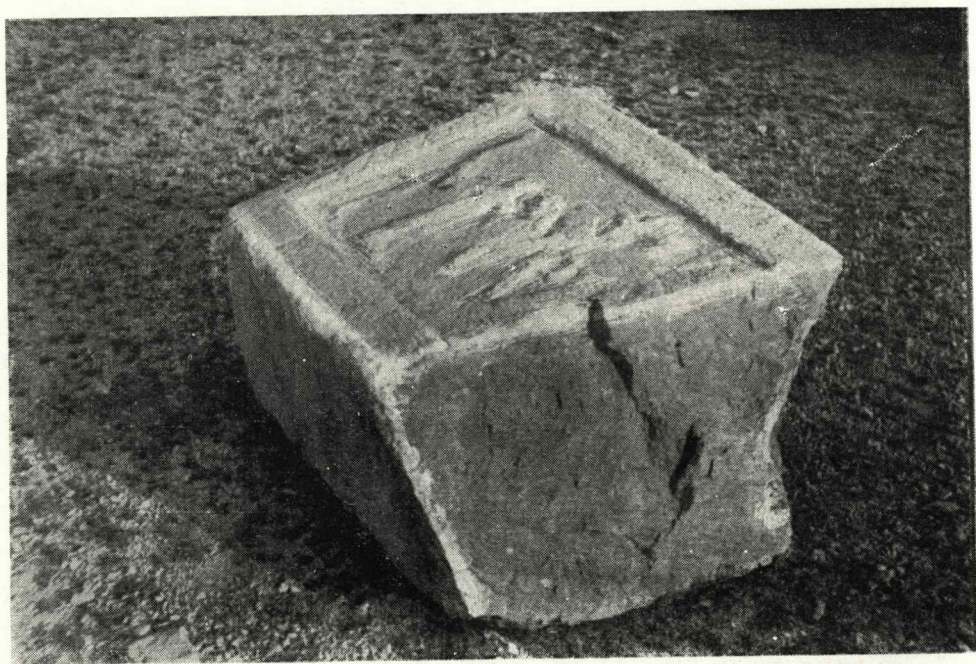
Sl. 1. Budimir, muška figura u dugoj halji drži križ

Sl. 2. Budimir (Pisak) Steljci, prizor iz lova

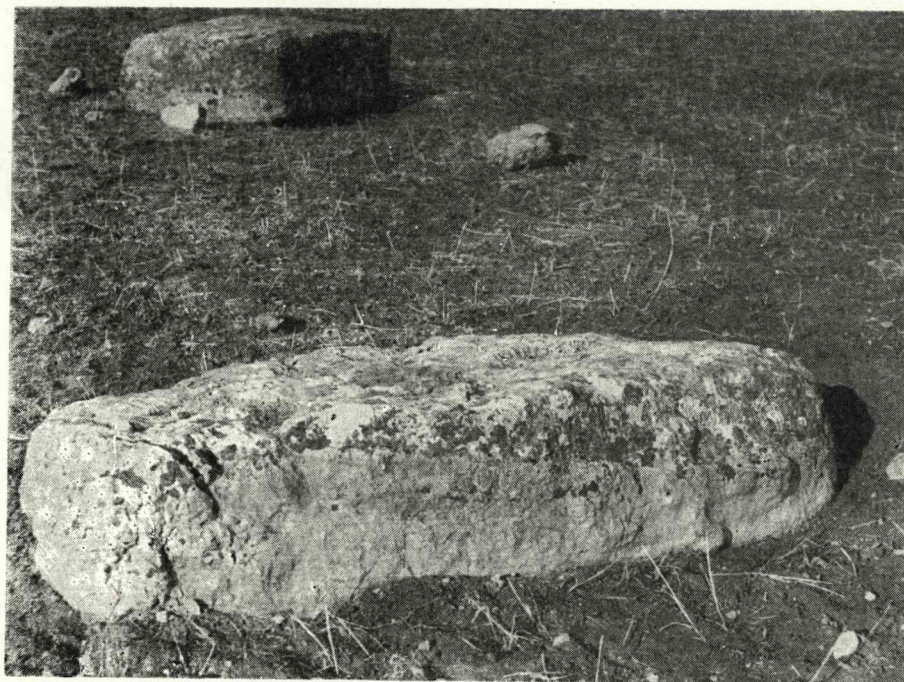
Sl. 3. Budimir (Pisak), dva konjanika gone jelena

Sl. 4. Budimir (Pisak), konjanik s kacigom ili oštruljicom kapom. Ženska figura prihvatila koplje i drži konja za uzdu

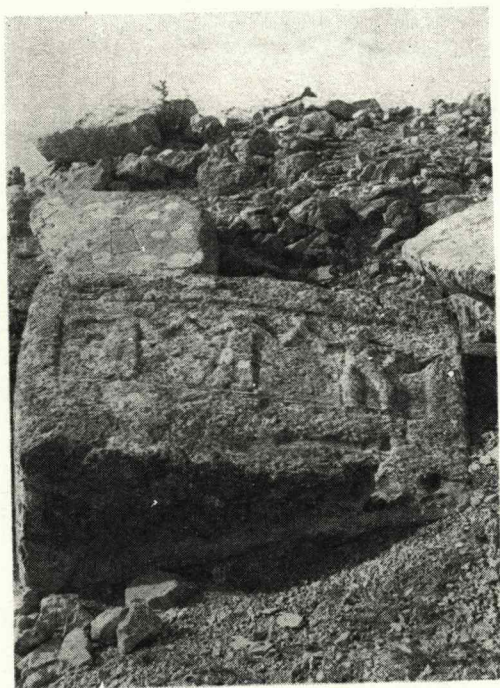
Sl. 5. Budimir (Pisak), izduben križ u medaljonu završava kružićima (križ u sunčanom krugu)

Sl. 6. Budimir (Pisak), križ kojemu krakovi završavaju kuglicama

Sl. 7. Pištet

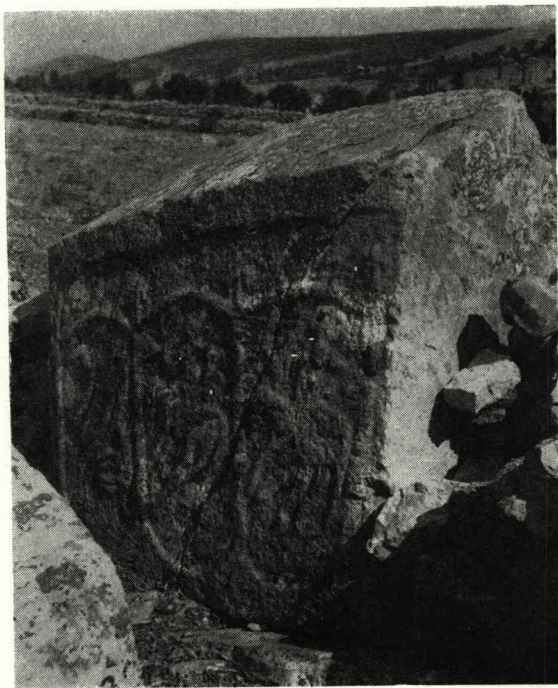
*Sl. 8. Pištet, otvoreno kolo. Prizor uokviren
četirna letvama*

Sl. 9. Pištet, učelak nad grobom

*Sl. 10. Cista (groblje), jakim letvama uokviren
prizor lova. Glava i prednja noga konja
označuju jak pokret*

*Sl. 11. Cista (Zadužbina), dva konjanika progone
košutu. Pas nenaravno prikazan pod košutom*

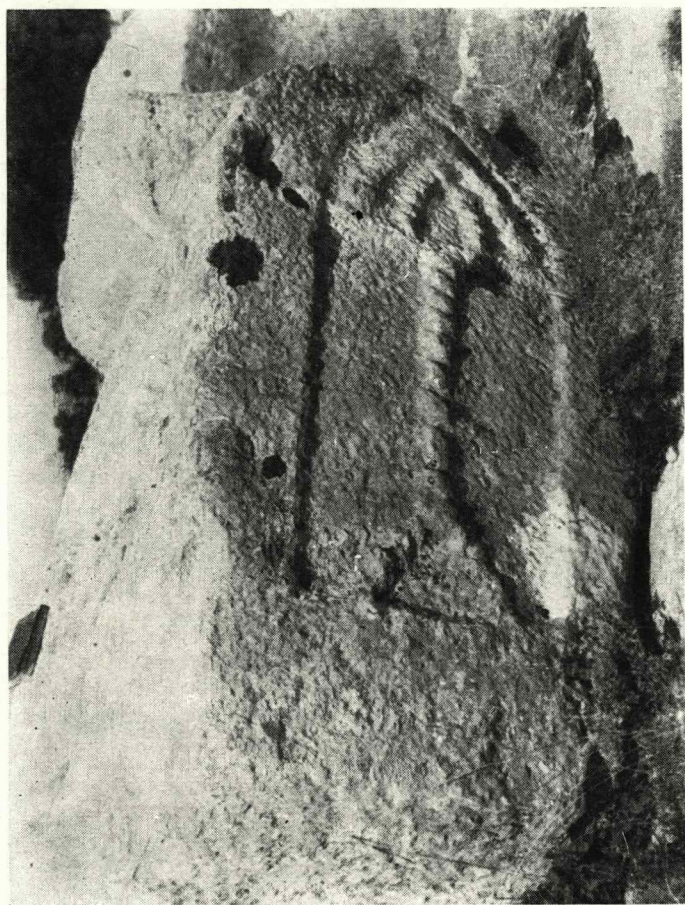
*Sl. 12. Cista (Zadužbina), dvije zmiје plaze
u diagonalnim pravcima*

Sl. 13. Cista (Mala gomila), polumjesec u visokom reliefu na praznoj plohi

Sl. 14. Mala gomila: Stećak s jako profiliranom strehom i s lozicom od spirala

Sl. 15. Cista (Mala gomila). Narožan stalak

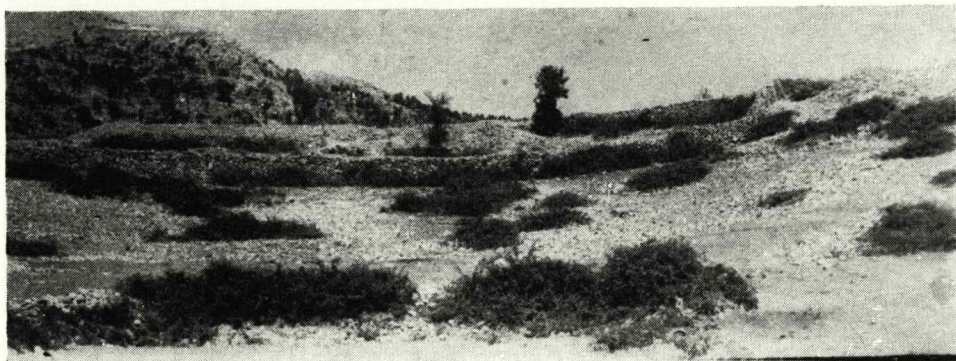
Sl. 16. Cista (Mala gomila). Primjerak narozanog stupca, koji dijeli fasadu u dva polja

Sl. 17. Cista (Velika gomila). Križ u kvadratu upisan

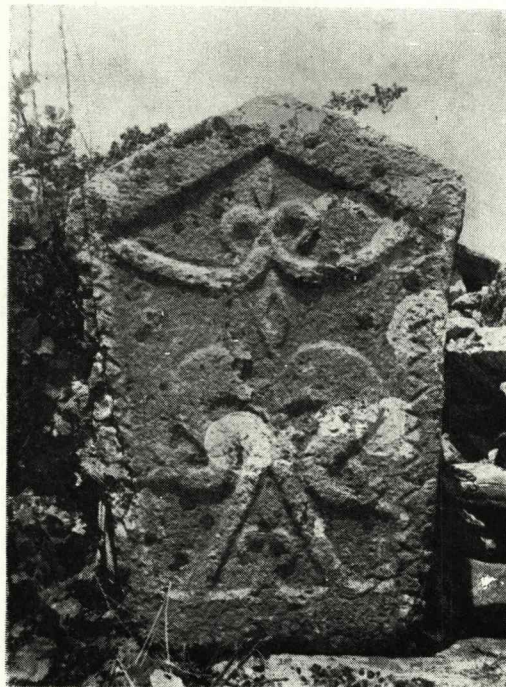
Sl. 18. Cista (Velika gomila). Dva užeta u obliku vijenca

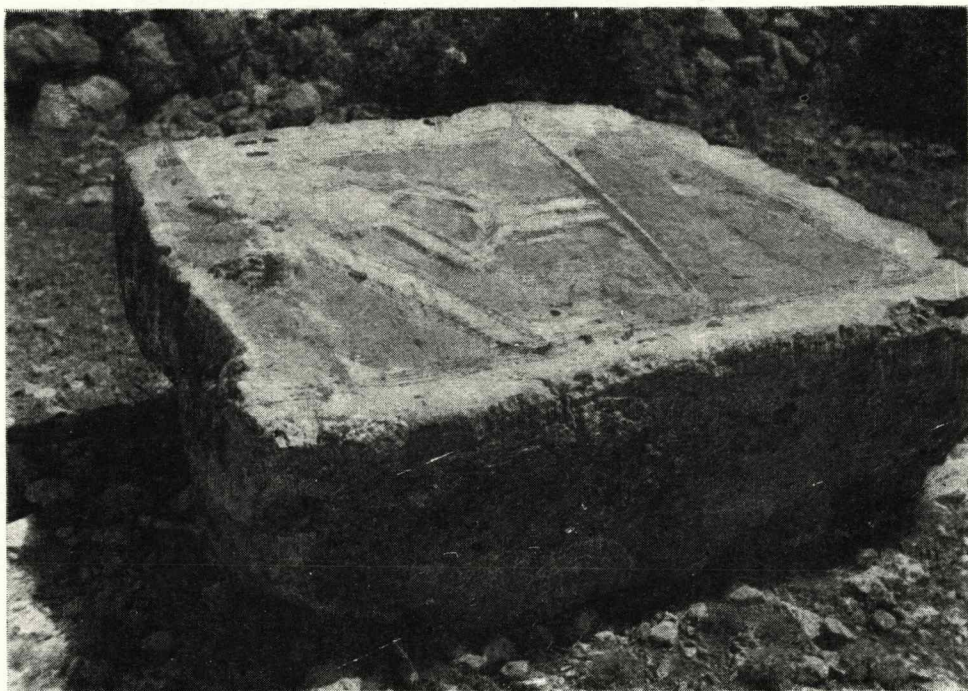
Sl. 19. Bisko (Poljanice). Žbunjevi drača na malim tumulusima

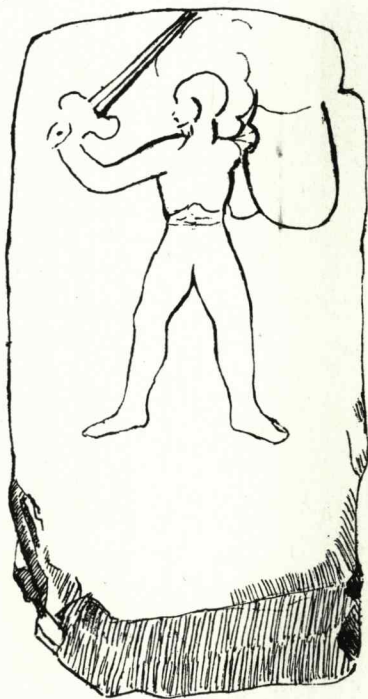
*Sl. 20. Cista (Velika gomila). Stiliziran ljiljan,
u gornjem dijelu prelazi u križ*

*Sl. 21. Cista (Velika gomila). Stilizirani ljiljani,
jedan u drugome*

Sl. 22. Cista (Velika gomila). Figura čovječja nenaravno tankih nogu i ruku, a i struka.

*Sl. 23. Cista (Velika gomila). Čovjek
s mačem i štitom*

*Sl. 24. Cista (Bunar kod Velike gomile).
Ženska figura drži konja za uzdu.
Gospodar je pod zemljom u grobu*

Sl. 25. Lovreć. Čatruja ogradena stećcima

Sl. 26. Lovreć. Žene u kolu, ožgor polumjesec s dolje okrenutim rogovima

Sl. 27. Lovreć (Markuzina ograda). Stilizirani ljiljan prelazi u gornjem dijelu u križ

Sl. 28a. Lovreć (Stećci, Mramorni). Turnir. Stećak nije dovršen. Natpis nečitljiv

Sl. 28b. Lovreć. Kao i 28a, ali s druge točke gledan

Sl. 29. Lovreć. Lov, u gornjem uglu križ

Sl. 30. Lovreć (Stećci, mramorni). Vrlo loše izrađen prizor lova

Sl. 31. Lovreć (Mramori). T. zv. Jerusalemski križ, osobito poznat u heraldici

Sl. 32. Lovreć (Mramori). Učelci i jedan križ nad grobovima u blizini stećaka

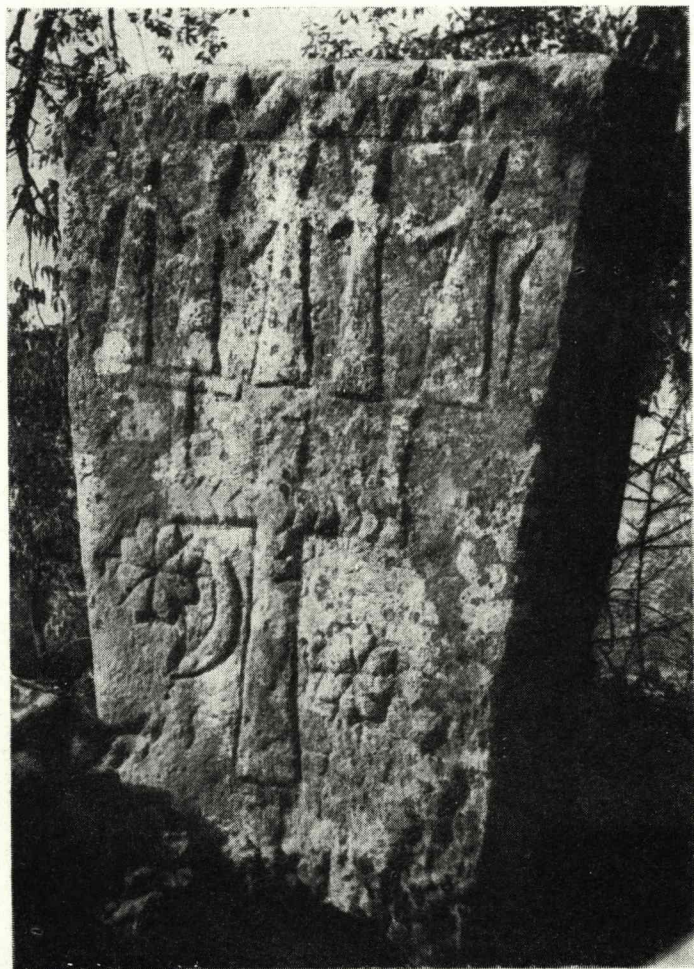
*Sl. 33. Studenci (Zvizda). Prizor iz lova. Konjanici i pješaci.
Stražnji konjanik ima oštrljatu kapu*

*Sl. 34. Proložac (Potok Suvaja). Jako profiliran krov
i reliefan ljiljan. Kule s krušnitom na fasadi nisu se
mogle fotografirati*

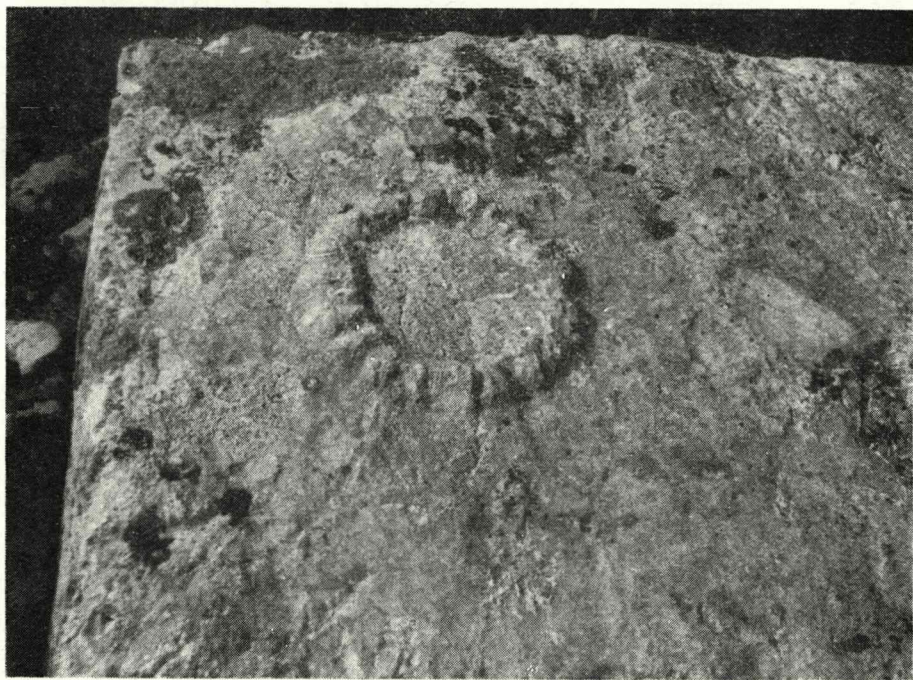
Sl. 35. Proložac (Meterove kuće – Lug). Rimska grobnica na svod

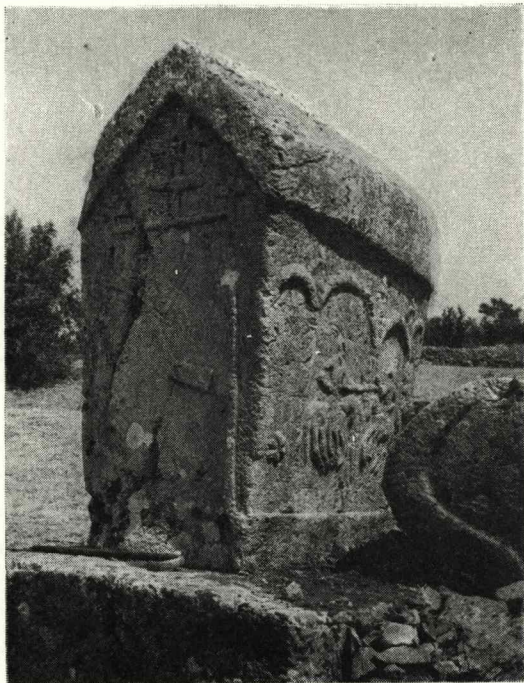
Sl. 36. Vinjani (Rudežove kuće). Kolo, križ, s druga dva, koji se dižu na poprečnom kraku

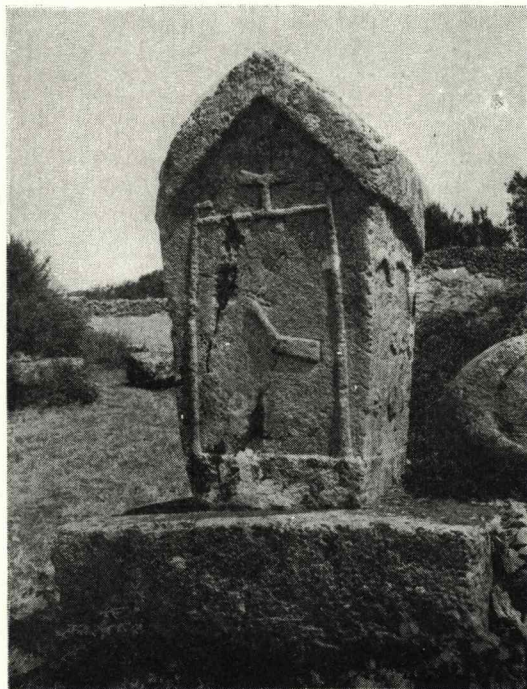
Sl. 37. Vinjani (Rudežove kuće). Elegantna figura plesačice

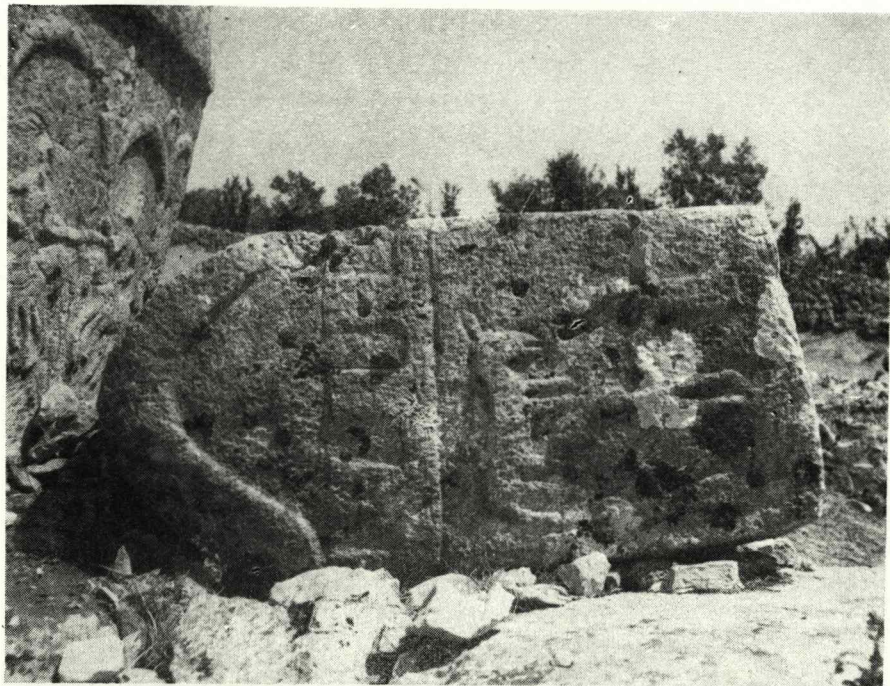
Sl. 38. Vinjani (Rudežove kuće). Uže u obliku vijenca

Sl. 39a. Lokvičići (Pezine kuće). Turnir na fasadi

*Sl. 39b. Lokvičići (Pezine kuće). Turnir na fasadi
na zabatu ruka s mačem i tri križa*

Sl. 40. Lokvičići (Pezine kuće). Kula sa zupcima. Konj bez konjanika. Kolo

*Sl. 41. Lokvičići (Pezine kuće). Konjanik s mačem. Prsluk
označen crtama. Tako i griva konjska*

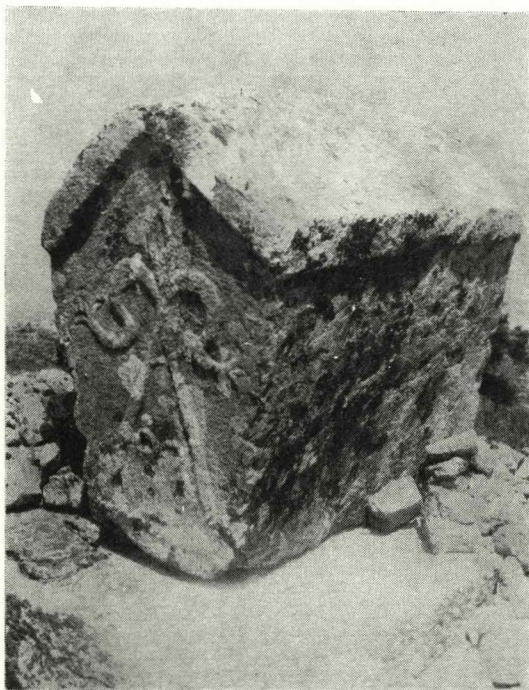
Sl. 42. Lokvičići (Pezine kuće). Konjanik i spirale

Sl. 43. Lokvičići (Pezine kuće). Dvije veće i dvije manje arkade od užeta. Prikazan turnir i dvije žene, koje uzbuđeno uzdignutih ruku očekuju svršetak turnira

Sl. 44. Lokvičići. Na istome stećku sl. 43 druga strana. Lov, Griva konjska i prsluk jahača označeni crtama kao kod br. 43 i 42. Valjda djelo istoga kovača, stećak 42 i ovaj (43 i 44)

Sl. 45. Lokvičići (Berinovac) Stiliziran liljan

Sl. 46. Lokvičići (Berinovac – Grebašnik)

Sl. 47. Lokvičići (Grebašnik u Berinovcu). Vitica pravilno izrađena

Sl. 48. Lokvičići, Berinovac (Novine). Na zabatu križ s kružićima

Sl. 49. Berinovac (Novine). Stilizirano stablo s krugovima

Sl. 50. Slivno Ravno. Stećci s učelcima

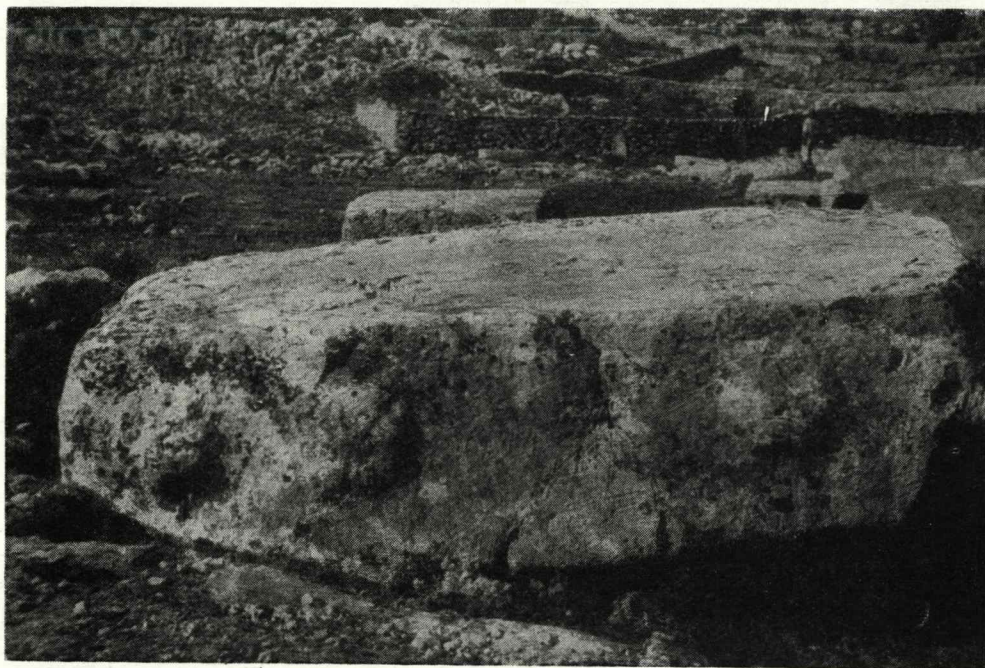
Sl. 51. Slivno Ravno. Stećci s učelcima

Sl. 52. Slivno Ravno. Stećci poredani

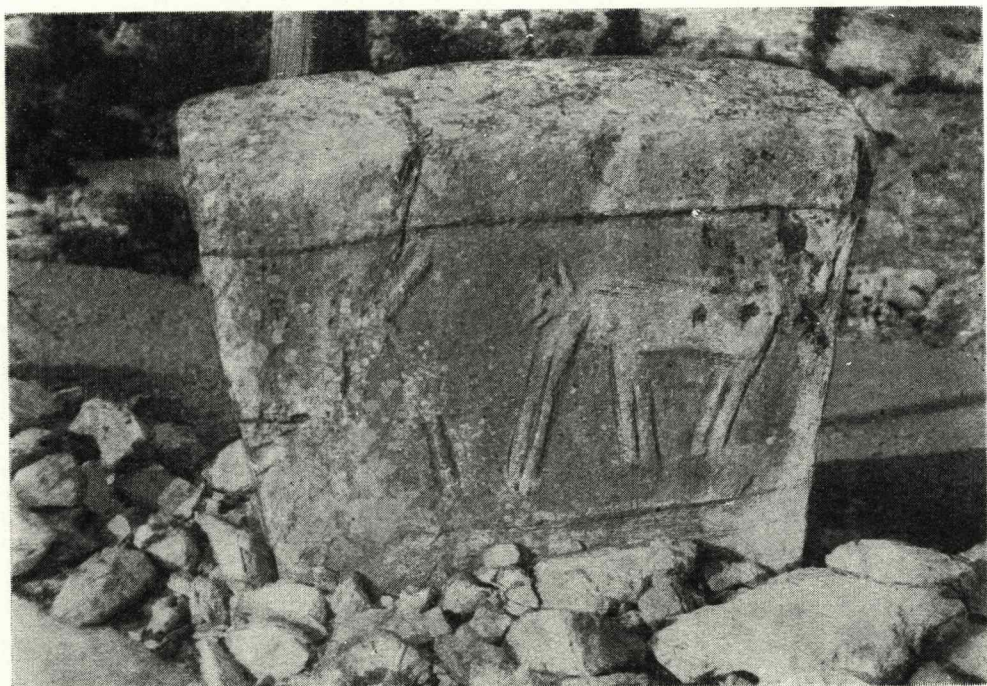
Sl. 53. Slivno Ravno. Čovječja ruka, kolo

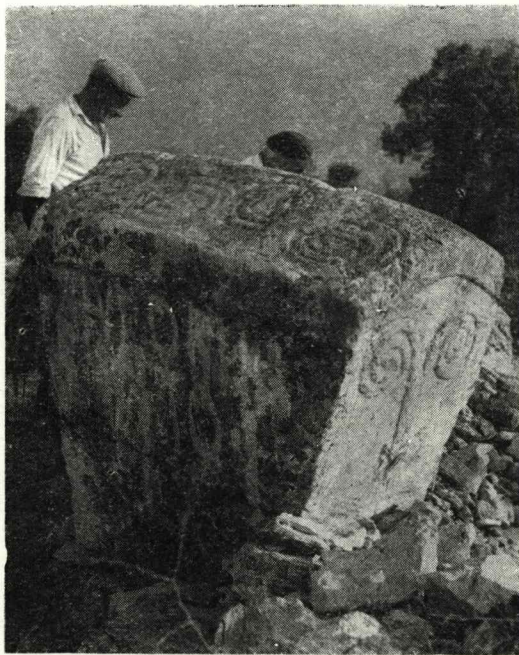
Sl. 54. Slivno Ravno. Na pobočju sanduka rozete u visokom reliefu

Sl. 55. Zagvozđ (Grobļje). Kolo

Sl. 56. Zagvozđ (Vukov greb). Pješak progoni dva jelena

*Sl. 57. Zagvozđ (Vukov greb). Neukusne spirale
po krovu sarkofaga*

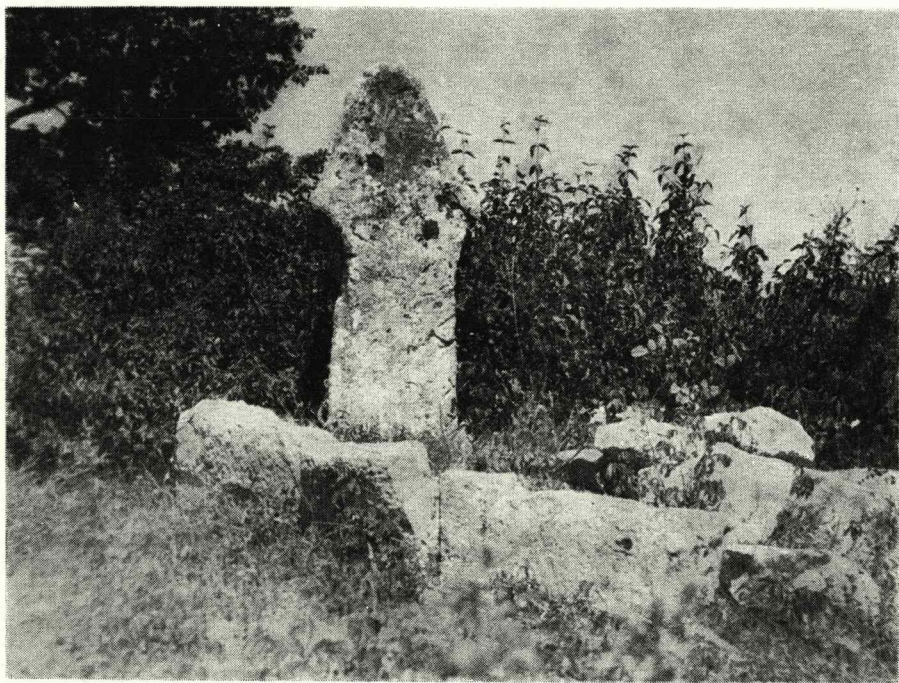
Sl. 57a. Zagvozđ (Vukov greb). Mač u koricama s neobičnim balčakom

*Sl. 58a. Bisko (Poljanice). Čovjek desnicu
s mačem spustio niz bedro, u lijevici digao
križ*

*Sl. 58b. Isti stećak kao pod br. 58a. Bisko
(Poljanice). Stiliziran križ*

Sl. 59. Bisko (Groblje). Antropoidan križ. Lik čovječji na njemu ne vidi se, jer se i u prirodi teško raspoznaje

Sl. 60. Kotlenice (Perića groblje). Križ na pseudo-stečku

Sl. 61. Kotlenice (Perića groblje). Učelak na grobu

Sl. 62. Sv. Spas. (Među ostalima ističu se tri najveća stećka)

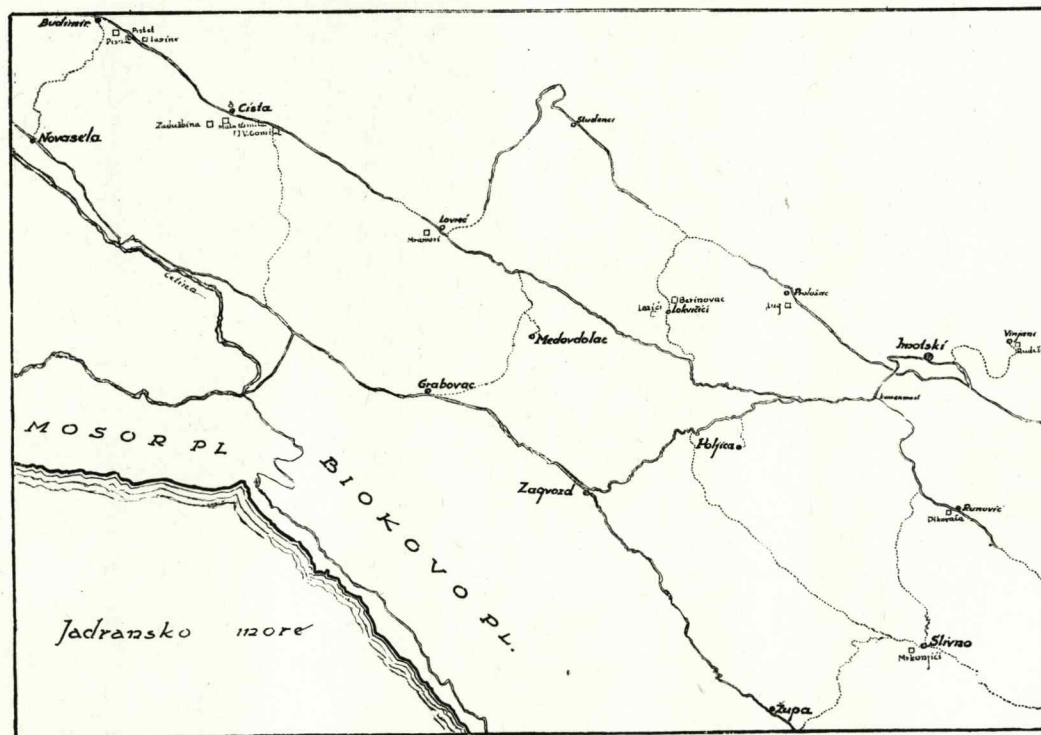

Sl. 63. Most preko Cetine napravljen od stećoka

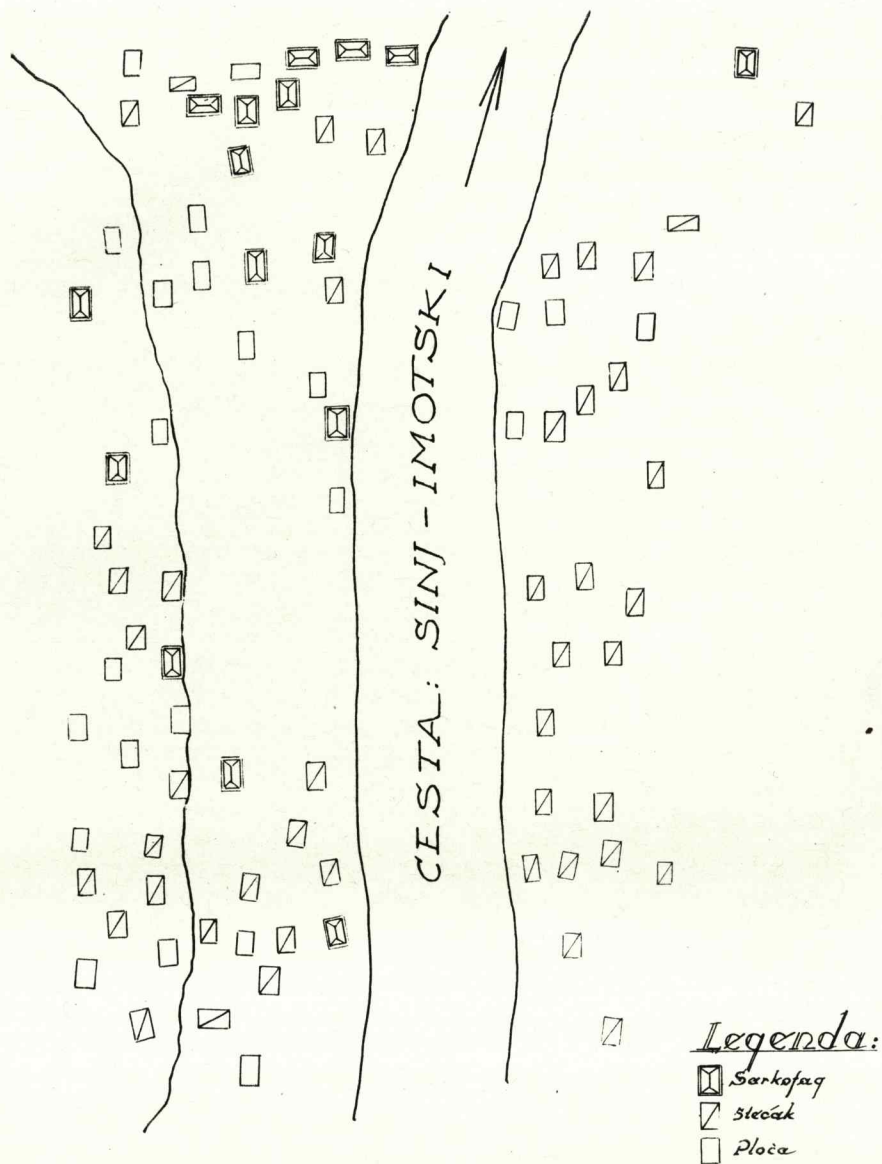

Sl. 64. Grob Lovrina Paraća u Solinu u obliku stećka iz god. 1763. Na ploči su uklesani štap i sablja, znakovi časti harambaše

Lovre Katić: Stećci u imotskoj krajini

Nalazište stećaka u Imotskoj krajini

Raspored stećaka na Velikoj gomili u Cisti

mač. Štit je četvrtast, a gornji uglovi uzdignuti i zaobljeni. Tu su također na drugome stečku prikazane dvije žene i muškarac u kolu.

Muškarac drži desnom rukom četvrtast štit, iza kojega također prolazi mač. Mač i štit u obadva slučaja jednako su veliki kao ljudska figura.

Mačevi su jednaki kao i na bosanskim stećcima, osim pokojega na pr. kod Vukova greba (slika 57).

Neobičan je motiv vijugastih zmijsa na stečku kod Zadužbine u Cisti. Zmije nisu same, već su popraćene drugim motivima: dvjema rozetama i dvjema križevima. Na Velikoj gomili u Cisti na sanduku prikazan je čovjek, a ispod lijeve mu ruke gmiže zmija. Wilke uzima dvostruku zmiju za simbol smrti, t. j. dušu pokojnika.

I Solovjev drži, da zmija na stečku »verovatno ima simboličan značaj«.²³ Štap na stečku (Pisak br. 3, Velika gomila u Cisti br. 6 i 7) bez sumnje je znak, da je pokojnik za života nosio kakvu čast i vlast. Najčešće je štap udaren na stečke u Cisti, što bi značilo, da je ona bila neko sijelo vlastodržaca.

U Solinu kod crkvice sv. Nikole još se opažaju ostaci nekropole sa stećcima. To su same ploče, no među njima se ističe jedna grobnica sazidana u formi sanduka, ali ispunjena. Pokojnik ne počiva u tome sanduku, već pod njim u grobu. Grob je Lovre Paraća, koji je umro 1763. od kužne bolesti, i kako nije mogao biti pokopan u Vranjicu u župskoj crkvi, položen je tu u staro groblje, a nad njim podignut spomenik u obliku stečka. Grobnica je pokriva pločom, na kojoj je uklesana sablja i štap. Nad grobom je kao učelak usađen križ, s jedne strane na njemu natpis, a s druge strane urezan polumjesec. Takav je križ i u Lugu, u Prološcu, s polumjesecom. Natpis kaže, da je Lovro Parać bio seoski harambaša, a to znači za mletačke vladavine civilni i vojnički časnik. Oznake tih časti bile su udarene na grob: štap i sablja. Eto koliko dugo živi tradicija sa stećaka, sve do XVIII. st. Luk sa strijelom nalazi se uklesan na jednome stečku na Velikoj gomili u Cisti, na Pisku (steći br. 3), u Budimiru i jedan kod Sv. Spasa na vrelu Cetine. Barjakom nije označen nijedan stećak.

Marun spominje jedan stećak u Uzdolju kod Sv. Luke (Kosovo polje kod Knina), na kojem je bio urezan krstaš barjak, i kaže: »Na žalost i ovaj rijetki primjerak u posljednje vrijeme bio je uništen po običaju, kako se zadnjih decenija u svim našim krajevima takovi časni spomenici, kao naumice uništavaju«.²⁴ Križ je rjeđi na bosanskim stećcima.

Za Olovo Benac kaže: »Relativno česta upotreba krsta kao ornamentalnog motiva također je karakteristična za stečke olovskog kraja«.

U Radimlju od 133 nadgrobna spomenika 63 su ornamentirana, a od ta 63 samo 11 spomenika imaju križ.²⁵

U Nikšiću »Na nikšićkom groblju ima samo dva krsta i to kasnijega doba, t. j. već iz turskog doba«.²⁶

Čiro Truhelka postojano je isticao, da na stećcima nema nikakvih aluzija na bilo koji vjerski motiv. Tu nema simbola, pa čak ni križa. »Ako križ i nala-

²³ Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst? – (Glasnik zem. muzeja u Sarajevu) 1948, str. 91.

²⁴ Marun, o. c., str. 273.

²⁵ Benac, Radimlja, str. 32.

²⁶ Sergejevski, o. c., str. 5.

zimo redovito u početku natpisa, on tu ima tek konvencionalno značenje tadašnje pismenosti, koja početak teksta obilježava križem». ²⁷

I Solovjev piše: »Ponekad se javlja znak krsta, ali u vrlo skromnom obliku i malom broju«. ²⁸

Mimo sve ovo i ne obazirući se, da su Benčeve radnje o Radimlji i Olovu opovrgle pisanje Truhelke i Solovjeva, može se utvrditi činjenica, da na imotskim stećcima znak križa ne samo nije rijedak, već naprotiv je čest i u različnim varijantama. Od svih ornamentiranih stećaka gotovo svaki treći ima taj znak.

Križ se ovdje javlja:

1. kao manji ili veći jednakokraki (grčki) križ,
2. križ s duplim donjim krakom (latinski),
3. crux hastata, t. j. kakav se nosi u procesijama,
4. križ, kojemu vrhovi krakova prelaze u krugove,
5. križ označen s pet rupa poređanih vertikalno i horizontalno,
6. svastika (Hackenkreuz),
7. križ stiliziran od grana stabla ili petlja,
8. jedan slučaj ljiljana t. zv. crux gemina,
9. križ sv. Andrije kao slovo x (u Župi Biokovskoj 3 puta),
10. ivanovački ili malteški (u Vinjanima).

Za ivanovački križ na stećcima možemo pomišljati, da su ga i po Bosni i po Imotskoj Krajini »kovači« upoznali na odijelu vranskih ivanovaca, kojih je prior Paližna bio saveznik bosanskih kraljeva, i velikaša, ali se nalazi često i na starokršćanskim objektima.

Od svih ornamentiranih stećaka (169) nosi križ 50, svastiku 1 (i tri zajedno s križem) i k tome nad grobom su usađena dva kamena križa (Lovreć i Lug u Prološcu).

Najinteresantniji su slučajevi:

1. Čovjek u dugoj (poput ženske) haljini, koja seže do tla, podbočio se lijevom rukom, a desnicom drži križ veći od sebe, širokih krakova urešenih u obliku riblje kosti. Gornji krak križa manji je od drugih triju (slika 1).

2. Na Velikoj gomili u Cisti na jednome sanduku čovjek bez duge haljine drži u desnici križ, a lijevu ruku svinuo je prema boku. I ovaj je križ urešen u obliku riblje kosti.

3. Na istome mjestu drugi je sanduk. Na njemu je prikazan čovjek bez duge haljine. Drži procesionalni križ urešen u obliku riblje kosti, a kopljište križa narozano je paralelnim crtama.

4. Izvan Imotske Krajine nalazi se stećak sličan stećku pod br. 1 u Strmen-docu kod Trilja. Sarkofag-stećak je u blizini Mladinovih kuća. Na njemu je figura čovjeka s dugom haljinom. I taj lijevom rukom drži križ s dugim donjim krakom, ali na ovome je stećku-sarkofagu prikazan prizor iz lova.

²⁷ Č. Truhelka, o. c., 633.

²⁸ Solovjev, Jesu li bogomili poštovali krst? - Glasnik zem. muzeja u Sarajevu 1948, str. 91.

Uz križ postavljeni su na ove stečke i drugi ornamenti: lozica, zvijezde, polumjesec.

Najjače je istaknut križ na stečku-sarkofagu na Poljanicama u Bisku. Na užoj strani stečka prikazan je pješak u svjetovnom odijelu. Desnicu je svinuo uz bok i drži mač uz nogu, a lijevom rukom uzdigao je visoko križ kratkih, ali širokih krakova (slika 58). Na tome istome stečku nalazi se križ neobične forme. Tri gornja kraka prelaze u romb (slika 58 b).

Držim, da je nosač križa u dugoj haljini član klera, ali u tri ostala slučaja bez sumnje su svjetovnjaci, posebice onaj na Poljanicama.

Ti križevi nisu uresni motivi, već označuju životnu funkciju pokojnika ili njihovu djelatnost.

Osobito su istaknuti križevi u Lokvičićima, gdje se na stečku s turnirom na užoj strani nalaze tri. Na Lovreću je također jedan sarkofag sa tri vrlo plastična križa na zabatu.

U Vinjanima ističu se tri stilizovana križa ispod kola, koje igra pet žena. Onaj turnir s tri križa možda je aluzija na kakve krvave epizode u ovoj krajini.

Križ sam po sebi kao učelak nalazi se samo u Lovreću i Prološcu nad imotskim grobovima, dok je drugdje češći. U Strmendocu kod Trilja na »Krolinim grepčinama« našao sam tri takva rustično izrađena križa i jedan fragment četvrtoga. U blizini, u Kosmašu, na putu k Žaperovim kućama opet su dva. Ima ih i u groblju u Bisku (slika 59) (1), ispod Kotlenica na »Perića groblju« (2) (slika 60).

Križ na groblju u Bisku ima antropoidan oblik. Na njemu je prikazan čovjek, koji pruža jednu ruku prema lijevom kraku križa, a drugu je podbočio. Figura se čovječja na slici ne opaža.

Uz križeve na »Perića groblju« nalaze se i učelci (slika 61). Na križevima i učelcima vide se zvijezde i polumjeseci.

Tako velik broj križeva nije bio poznat na dosada opisanim nekropolama, te je za Imotsku Krajinu značajan i jedinstven.

Simboli na stećcima na primorju

Primorski stećci u Dalmaciji ponešto variraju svojom ornamentikom.

Ovdje ću spomenuti jedan stećak, koji se jedini nalazi u Gatima (u Poljicima), a nije na svome prvotnome mjestu, već je upotrebljen kao ploča preko vodnog jarka uz put. Odakle je donesen, nisam mogao konstatirati. U blizini je crkve i staro groblje, ali u njemu nema stećaka.

Ovaj je stećak vrlo zanimljiv, jer veže običaje i predstave imotskih i bosanskih stećaka s predstavom na primorskim grobovima. Nažalost zbog nedostatka svijetla, bio je već suton, nije se mogao fotografirati.

Na ploči je prikazano vrlo živo kolo. Figure prikazane u poskoku. Četiri su muške i jedna ženska figura. U gornjem desnom kutu uklesana je motika, a pod njom polumjesec s rogovima dolje okrenutim i pod njim osmokraka zvijezda.

Motika na stečku jasno nam kazuje, da je pokojnik bio zemljoradnik. I na grobovima po crkvama u Kaštelima, na Poljudu u Splitu i u Slatinama na otoku Čiovu, vidio sam uklesan kosijer. Kolo i polumjesec, pa forma stećka

jasni su znaci vremenske, a i idejne povezanosti s ostalim stećcima u Dalmaciji, a motika, oznaka težačkog staleža, povezana s ostalim pojavama na stećku dokazuje, da su i bogatiji seljaci dizali sebi stećke nad grobom. Naravno, mjesto nalaza ovoga stećka, Kneževina poljička, ublažuje nešto tu tvrdnju, jer su Poljičani bili plemići i težaci.

Malo koji stećak u primorju ima ornamenat. U tome je pogledu vrlo interesantna nekropola kod *Gospe od Andjela* u odlomku *Gustirna* sela Marine kod Trogira. Ta se nekropola nalazi iza brda, ali nedaleko od mora.

Tu se nalazi oko stotinjak stećaka. Groblje je davno napušteno, ali ipak je ograđeno kamenim zidom, što svjedoči, da je u tome kraju živ pijetet prema grobovima. Stećci su proste ploče i samo nekoliko ih je ornamentirano. Nigdje nema prikaze kola ni lova. Posve naravno, jer u tome krševitom kraju nijesu živjeli feudanci. Dvije ploče su urešene bistama u reljefu. To je jedini slučaj, da nije tijelo čitavo prikazano na stećku, već samo poprsje. Po svoj prilici to su ženski grobovi. Na jednoj ploči je prikazan luk sa strijelom, a na drugoj alabarda, znakovi kojeg ratnika nižega reda.

Mač se nalazi jednom bez štita, a jednom sa štitom, oblika kao na stećku na Velikoj gomili u Cisti (slika 23). Šest je stećaka urešeno križevima, od kojih je jedan urezan, a drugi u reljefu. Interesantan je stećak sa isklesanim *lemešem* u plitkom reljefu, kao i jedan drugi, na kojem je isklesan kosijer. Takva ornamentiranja slikom poljskoga oruđa srodna su već naprijed spomenutoj slici na stećku u Gatima, gdje je na stećku motika.

I na *novome* groblju u Marini na moru na jednom grobu našao sam prikazan kosijer i lemeš. Ovdje se pokopavaju seljaci već od XVI. stoljeća.

ŽENSKI GROBOVI

Stećci, kako su dosada prikazivani u povijesnoj literaturi, obilježeni su samo kao spomenici nad grobovima muškaraca. Stećak Polihranije-Radače u Popovu polju i Vukave žene kneza Batića gotovo su izuzetni slučajevi.

Ipak, mislim, dalo bi se s uspjehom nagađati, da nekoji stećci pripadaju pokojnicama.

Stećci-sarkofazi, na kojima se ne prikazuje lov ni megdan, valjda su ženski grobovi.

Tako i oni stećci s vijencem (na Velikoj gomili, u Vinjanima i u groblju u Župi), a pogotovu onaj stećak s likom plesačice u Vinjanima, pripadaju po svoj prilici ženama.

Najvjerojatnije je, da kojoj ženi pripada onaj stećak u Lovreću, na kojem su prikazani jajoliki privjesci na polukružnoj krivulji. To su bez sumnje slike đerdana pokojnice. I žena, koja drži konja za uzdu (slika 40.) na sarkofagu bez predstava lova i megdana lik je pokojne udove, kojoj je »kovač« htio istaknuti vjernu službu svome »gospodaru«. Nigdje se ne govori ni o dječjim grobovima. Benac donosi iz Radimlje par stećaka s likom djece.

U Lovreću ima nekoliko malih sarkofaga, jedan bez ikakva uresa. Taj bi mogao pokrivati koje dijete, o kojemu »kovač« nije znao što zabilježiti u kamen.

Veličina grobova pokatkada pada u oči. Većinom su to sanduci, pod kojima počivaju mogućniji ljudi. Gdje nije bilo vještih »kovača«, da istaknu životna djela i slavu pokojnika slikama iz njegova života, tu se uspomena na nj htjela uvijekovječiti glomaznošću kamena nad grobom. Ja sam svratio pozornost čitatelja na nekoje, ali ovdje ponovo ističem tri sarkofaga kod Sv. Spasa. Malo je grobova pod stećcima pretraženo, a taj bi se posao morao izvršiti, jer bi eventualni nalazi rasvijetlili mnoga pitanja o stećcima.

Dr. Gunjača vrši taj posao i postigao je dobre rezultate. Jedan zanimljiv slučaj objasnio je, zašto su onako veliki steći kod Sv. Spasa.

God. 1939. pod jednim od ona tri velika stećka želio se pokopati jedan seoski gavan.^{28a} Drugi seljaci pokopavaju svoje mrtve pod obične stećke, ali on se htio pokopati pod najveći. Potkopaše pri pokopu glomazni kamen i pročistiše stari grob pod njim, kad li na kosturu nadoše velik vrlo lijep pozlaćen srebrn niz aplika. Neki je bogataš, dakle bio tu pokopan, pa je jasno, da i pod ostalim velikim stećcima leže moćna vlastela. Taj nalaz upućuje nas, da bi trebalo barem ponegdje otkapati grobove pod stećcima, ne bi li se kojim sretnim slučajem bolje riješilo prednje pitanje u vezi sa stećcima. U Cisti, kad su širili cestu kod Velike gomile, našli su pod jednim stećkom jednu naušnicu, ali od straha, da ne udari grad, opet su je zakopali. Očevidac, ondašnji đak, Madunić Ljubo pokušao ju je nacrtati, pa je po tome crtežu sudeći izgledala kao filigranska radnja s jagodom na dnu, dakle nešto kao iz doba X.-XII. st. To spominjem samo mimogreće, jer nisam sam vidio naušnicu. Već Ivan Lovrić u svojim opažanjima na Fortisov putopis spominje, da je kod Sv. Spasa nađeno u jednom grobu na mrtvacu odijelo izvezeno zlatom. Dalje kaže: »Vjerojatno je, i rekao bih sigurno, da su postavljali veće ili manje blokove kamenja nad grob prema dostojanstvu (položaju), koje je pokojnik imao«.²⁹ Nemajući dobrih majstora, daleko od kulturnih središta, ta vlastela dala su isklesati velike blokove kamenja za svoje grobove, koji su se imali razlikovati od drugih. Analogijom možemo isto tako i na imotskim stećcima približno zaključivati o društvenom položaju pokojnika po ljepoti ili po veličini njegova nadgrobnog spomenika.

A siromasi? Ukoliko su se kmetovi i seljaci pokapali u istom groblju gdje i feudalni gospodari (na pr. Cisti, Lovreću, Slivnom), imali su za grobove proste jame, u koje su polagali tjelesa i okruživali ih pločama bedrenicama. Na vrh glave postavio bi se učelak.

Po broju stećaka i po izradi moglo bi se suditi o ekonomskom stanju i napučenosti pojedinih krajeva.

Gradovi Glavaš (negdašnji Lab) i Prozor kod vrela Cetine, kolijevka hrvatskoga plemena Čubranića i njegovih ogranaka Lukačića, Vladavića, Berislavića i dr., imali su najveće groblje u Dalmaciji, a to je posljedica napučenosti onoga kraja. Taj kraj i danas je bogat, premda je davno nestalo šuma

^{28a} Gunjača, Muzej hrv. starina od oslobođenja do danas. – Starohrv. prosvjeta III, serija br. 2, Zgb. 1952. – str. 227–229.

²⁹ Osservazioni di Giovanni Lovrich etc, Venezia 1776, str. 28.

i pašnjaka, koji su se negda tuda prostirali. Napokon i sama lijepa crkva Sv. Spasa i u svojim ruševinama čuva uspomenu, zajedno sa ogromnim stećcima, na blagostanje hrvatske župe Vrhrike. Kraj od Budimira do Lovreća morao je biti šumovit sudeći po lovačkim predstavama na stećcima. Stanovnici kod Rudežovih kuća, sudeći po veličini i izradi stećaka i po štitovima s mačem na stećcima, bili su vojnici i ljudi na položaju. Oni su na uskome prostoru stisli svoje stečke jedan uz drugi.

I stećci kod Pezinih kuća u Lokvičićima sa predstavom turnira i kula dobrom izradom svjedoče, da su pod njima pokopani feudalci.

VRIJEME POSTANKA DALMATINSKIH STEĆAKA

Ja držim, da su stećci u Dalmaciji nastali za bosanske dominacije. Premda se oni nalaze na nekim starohrvatskim grobljima, ipak nema na njima traga niti degeneriranoj pleternoj ornamentici, što znači, da su nastali, kad se ona već zaboravila, dakle poslije svršetka XII. stoljeća. Poslije turskog osvajanja nestaju. Turci ne postavljaju nadgrobne spomenike u formi stećaka, već u obliku turbeta, a takav se nije našao nijedan u Imotskoj Krajini. Nekoja groblja nazivlju seljaci turskima, ali ta su bez ikakva spomenika. Velik broj stećaka ornamentiran je ljiljanima, što nam dovodi u pamet vladanje Anžuvina u Hrvatskoj, jer oni su imali u grbu ljiljane, a ovaj cvijet su i Kotromanići uzeli u svoj grb. Napokon broj stećaka raste, što je kraj bliži Bosni, a što je dalji, to se tek sporadično javljaju. Imota i Cetina obiluju stećcima, a primorski krajevi tek pokoji imaju.

Već Stjepan Kotromanić upleće se u borbe hrvatskih velikaša Šubića, Nelića i Kurjakovića, pa širi svoju vlast u ovim krajevima. Kralj Tvrtko I. za pobune Hrvata protiv kraljica Marije i Elizabete dopire do vrata Splita zadržavši 1387. god. grad Klis, a onda i Omiš. U njegovoj je vlasti i Vrana i Ostrovica. Vranski protuprior Albert Lacković nije mogao uzeti posjed Vrane »zbog mnoštva i sile bosanskih heretika«, ³⁰ kako javlja Splitsanima u pismu 25. XI. 1387. Godine 1390. proglasio se Tvrtko kraljem Hrvatske i Dalmacije. I poslije Tvrtka Bošnjaci gospoduju ovim krajevima. Hrvoje 1393. stoluje u Lučanima (gdje su lijepi stećci), a god. 1402. u Sinju. ³¹ U Imotskom gradu živio je herceg sv. Save Stjepan Kosača, koji je bio gospodar i Prološca. ³²

U to doba, po svoj prilici, nastaju stećci u Imotskoj Krajini i traju do dolaška Turaka. Za kaštelanska sela znamo, da su se nalazila tamo po sredini između mora i bila Kozjaka. Tu su ostala do prvih provala turskih i tu se još nalaze njihove stare crkvice sv. Martina od Kruševa (spominje se u XIV. st.), sv. Jurja od Podmorja u selu Radunu (X.-XI. st.), sv. Jurja od Žestinja pod Trečanicom. Oko crkvi nazivi polja »šelišća« čuvaju uspomenu na stara sela

³⁰ Lucio, Memorie di Trau, - Venezia, presso Stefano Curti - MDCLXXIV, pag. 334.

³¹ Klaić, Zemlje u kojih obitavaju Hrvati II, str. 154.

Od god. 1388. do 1394. Knin je bio u vlasti bosanskog kralja.

³² Klaić o. c. str. 162, 163.

i naselja, koja su napuštena u drugoj polovici XV. ili u početku XVI. stoljeća. Vlasi i Martolozi u službi Turaka pustošili su ih, pa su se stanovnici spustili k moru ili odselili na otoke. Tada su se pokapali u crkvama u zatvorenim kaštelima. Poslije odlaska Turaka i kad je bilo zabranjeno pokapanje u Crkvama, oni su uspostavili groblja oko sredovječnih crkvice svojih napuštenih selišća. Stećci, dakle, oko onih crkvice nastali su prije provale Turaka, jer za pogibelji od Turaka nije se nitko pokopao oko crkava u napuštenim selišćima, a poslije, kad su Turci izgubili Klis (1649.), nastavio se način pokapanja u zajedničke grobove, kakvi su u uporabi i danas. Dakle otada nisu mogli nastati stećci. To za stećke u Kaštelima i uopće u primorju. Tek koja imitacija nalazi se kao na pr. Paraćev grob u Solinu. Da pak nisu iz doba X.–XIII. st. dokazom nam je činjenica, što ih nema na starohrvatskim grobljima oko Sv. Jurja od Putalja i Sv. Marte. Naselje oko Sv. Jurja od Putalja preselilo se k moru već 1392. god., a selo Bijaći opustjelo je u polovini XIV.³³ st. Napokon na stećcima nalazimo slike samo kopalja, mača i luka, a nigdje vatrenog oružja, pa niti handžara i krivošije sablje, dakle i to pokazuje, da su iz doba prije Turaka. Po svemu tome možemo datirati dalmatinske, a time i imotske stećke vremenom XIV. do svršetka XV. st.

Stećci Imotske Krajine svojim brojem, svojim ponekim osebujnim dekorativnim motivima mogu biti koristan prilog za proučavanje kulturnih, socijalnih i drugih prilika hrvatskoga naroda u doba prije »rasuća Hrvatske« (in desolatione Croatiae) kako piše na jednome grobu u crkvi sv. Ivana u Trogiru.

ZAGLAVAK

S umjetničkoga stajališta gledajući stećke, oni djeluju spontano, oni se mogu u tome porediti s narodnom pjesmom. Izrađeni sirovo, ali ponegdje s dobrom umjetničkom zamisli, djelo su darovitih majstora, koji nisu imali snage izraditi svoju zamisao, jer su bili bez škole. U tome narodna pjesma i stećci idu uporedo, prikazuju život svoga vremena, samo što je narodni pjesnik lakše mogao obraditi umjetnički svoj siže nego li nevješti »kovač«. Produkt su iste sredine i imaju u svome rodu umjetnosti uvijek ista pomagala.

Na kraju hoću da istaknem žalosnu činjenicu, kako su vremenom mnoge nekropole stećaka nestale, a neke se prorijedile. Bez ikakva razumijevanja stećci se razbijaju, upotrebljavaju za zidove oko oranice, za gradnju i različite druge svrhe. Eklatantan je primjer, koji se daje i slikom prikazati, most u blizini vrela Cetine. Most je napravljen od samih stećaka (slika 63). To rušenje i uništavanje počelo je već u XVIII. stoljeću.

Skrajnje je vrijeme, da se zaštite stećci od daljega uništavanja, jer će ih inače brzo nestati, a s njima jedan važan dokumenat narodnog života i kulture u staroj hrvatskoj župi Imoti, a i Cetini.

³³ Lucio: Memorie di Traù, str. 271, (kod Perojevića).

RÉSUMÉ

(*Imotska krajina*)

La »Krajina« (Marche) d'Imotski abonde en monuments historiques et pré-historiques illyriens, romains et croates. Les plus marquants parmi ces monuments sont les »stećci« (pierres tombales) répartis sur toute l'étendue de la région. L'auteur les a étudié depuis assez longtemps, en parcourant à plusieurs reprises le territoire de la Krajina d'Imotski, et c'est ici qu'il résume les résultats de ces études.

Il commence par donner la description des pierres tombales des localités suivantes: Budimir, Biorine, Cista, Lovreć, Studenci, Proložac, Vinjane, Lokvičići, Podbablje (Runović et Dikovača), Poljica Imotska, Slivno, Zagvozd, Župa Biokovska, Grabovac, Medovdolac. Ensuite, il compare ces »stećci« avec les pierres tombales de la région de la Cetina, partiellement aussi avec celles de Poljica, de Kaštela et des environs de Trogir (Seget et Marina). Les »stećci« de la Krajina d'Imotski ne sont pas particulièrement nombreux, l'auteur n'en avait pu dénombrer que 593, alors qu'à la source de la Cetina, près de Sv. Spas, un seul cimetière en contient 726. Les pierres tombales d'Imotski se trouvent le plus souvent le long des routes actuelles, celles-ci étant tracées sur les vestiges des routes romaines. Par conséquent, ces »stećci«, ne se trouvent pas dans des contrées inhabitées, mais plutôt en proximité de localités, par endroits même ils sont entourés de maisons, — fait qui témoigne de la continuité de ces localités à travers l'histoire. Quelquefois, ces pierres tombales sont érigées sur des amas préhistoriques, sur des emplacements attribués par la tradition à d'anciennes églises (»erkvište«), voire même tout près de églises. Mais il y en a aussi d'isolées désignant un tombeau unique, tel que »Vukov greb« à Zagvozd. Presque toutes ces pierres sont aujourd'hui dépourvues d'inscription, à l'exception de celle de Blagojev grob, à Lovreć, qui garde son inscription, illisible du reste. Certaines de ces tombes sont attribuées par la tradition populaire à des personnages non identifiés: Mladenkin grob (tombe de la jeune mariée) à Trilj (Vedrine), Lovrin grob à Dikovača, Maglića grob à Tigarica.

Les »stećci« sont de forme et de grandeur diverses: plaques simples, caisses grossières, sarcophages avec ou sans socle. La grandeur de la tombe est fonction du rang social occupé par le défunt.

Les »stećci« sont pourvus de divers ornements: symboles préhistoriques (serpent, spirale), vigne romaine, figures humaines, scènes de chasse, ronde, croissant, étoiles, rosaces, lys stylisés. Les figures humaines sont représentées d'une manière schématique, le plus souvent sans indication de costume, du visage ou de ses parties.

Les plus intéressantes sont les scènes de tournoi et de danse. Toute cette figuration a été exécutée dans une pierre calcaire grossière, par des maîtres »forgerons« du village. On y trouve parfois une bonne idée, voire même une bonne exécution (au moins partielle), ce qu'on peut dire par exemple de la danseuse de la pierre tombale de Vinjani (v. ill. 37) dont le corps et le mouvement sont représentés avec une certaine élégance.

Toutes les scènes qui figurent sur ces monuments représentent la vie domestique des seigneurs féodaux du pays, telle que nous la dépeint aussi la poésie nationale croate de l'époque. Ainsi, nous y voyons une dame accueillant un guerrier devant le château et se chargeant de son cheval et de sa lance. Les »stećci« en forme de sarcophage sont tous ornementés: sur 124,5 à 6 seulement ne le sont pas. Mais en dehors des sarcophages tous les autres »stećci« sont au plus sans ornements.

La figuration de ces »stećci« possède également une valeur documentaire quant aux conditions sociales et économiques des temps où elle a été exécutée. Les scènes représentant la chasse au cerf sont sans doute autant de témoignages de l'existence à cette époque, en Dalmatie, de forêts aussi bien que de cerfs. Ceci d'ailleurs nous est confirmé aussi par des protocoles judiciaires de Trogir.

L'auteur situe l'origine des »stećci« de la Marche d'Imotski dans une époque s'étendant du XIVe à la fin du XVe siècle, et il l'attribue à l'influence exercée par la domination bosniaque sur cette région.

L'auteur conclut en déplorant que beaucoup de ces pierres tombales aient disparu avec le temps, étant utilisées par les paysans comme pierre de construction.

LJUBO KARAMAN

O BOSANSKIM SREDNJOVJEKOVNIM STEĆCIMA

(povodom publikacija A. Benca o nekropolama u Radimlji i okolici Olova)

Bosanski nadgrobni spomenici obično zvani stećci odavna su privukli pažnju naše javnosti i pobudili veliki interes svagdje, gdje su s njima bile upoznate strane zemlje. A ipak je donedavno izostalo njihovo sistematsko proučavanje i objelodanjivanje od strane stručnjaka. Mislim, da su tome bili uzrokom dvojaki razlozi. S jedne se strane dobar dio srednjovjekovnih grobalja sa stećcima u Bosni nalazi u teško pristupačnim položajima podalje od današnjih naselja, a s druge strane stećci po svojem značaju ostaju na granici različitih naučnih struka, arheologije, historije, historije umjetnosti, pa i etnografije. Arheologu stećci ostaju izvan vremenskog okvira njegova užeg interesa i rada; historičaru umjetnosti su oni odveć različiti i daleki od razvoja i dostignuća savremenih historijskih stilova; historičaru pružaju ti većinom anonimni grobni spomenici s rijetkim natpisima malo neposrednih historijskih podataka; a etnograf nalazi u motivima i izradi stećaka dodirnih točaka s pučkom umjetnošću, ali oni nisu prvenstveno etnografski materijal. Po oslobođenju posvećena je ovim zanimljivim i originalnim spomenicima naše kulturne prošlosti osobita pažnja. Odabrani primjerci stećaka prikazani su u točnim odlivima na izložbi naše srednjovjekovne umjetnosti u Parizu, gdje su oni pobudili interes kulturne javnosti i stručnjaka. A kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu A. Benac započeo je sistematsku publikaciju stećaka pod naslovom: »Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«, dakle kraja, u kojem se nalazi najveći broj stećaka. Prva sveska, posvećena nekropoli u Radimlji u Hercegovini, izišla je g. 1950. u izdanju Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a druga, posvećena nekropolama u okolici Olova u Bosni, g. 1951. u izdanju Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture u Beogradu. Kritika je povoljno ocijenila solidan rad A. Benca.¹ Kako sam pratio

¹ Up. članak M. Gorenca, Povodom prve kataloške publikacije stećaka, »Historijski zbornik«, Zagreb, god. IV, 1951, str. 283-289. U istom svesku H. Z. ima zanimljiv prilog o vrlo rijetkim stećcima u Sjevernoj Hrvatskoj od A. L. Horvat, str. 157-163.

s interesom sve, što se pisalo o stećcima, kojih ima i u Dalmaciji, iznijet ću ovdje najprije nekoliko konkretnih razmatranja i napomena u vezi sa spomenutim nedavnim publikacijama A. Benca i potom će iznijeti svoje općenito mišljenje o podrijetlu i značenju ovih spomenika.

I.

Bosanski stećci su vrlo često bili navedeni kao argument u spornom pitanju značaja »bosanske crkve«, pa su se pristaše patarenstva ili bogomilstva te crkve pozivali u prilog svoje teze na navodno izostajanje znaka krsta na tim grobnim spomenicima. Benac međutim ističe, da nekropole u Radimlji i Olovu pobijaju mišljenje, da »križevi dolaze na stećcima sasvim izuzetno i obično u deformisanim oblicima«. Relativno brojna upotreba znaka križa na stećcima govori odlučno protiv toga, da oni pripadaju bogumilskoj herezi, piše Benac doslovno. Pri rješavanju pitanja, tko je počivao pod stećcima, da li pristaše patarenske hereze, bosanski »krstjani« ili pak uopće stanovnici nekih naših krajeva iz određenog doba, bez razlike na vjeru, trebat će obratiti veću pažnju teritoriju, na kojem se stećci javljaju. Obično se navodi, da pored Bosne stećaka ima i u primorskim krajevima i u unutrašnjosti Dalmacije, na Pelješcu i u okolici Dubrovnika, koji su bili svakako blizu bosanske države. Stećaka međutim imamo i na samoj obali srednje i sjeverne Dalmacije. Sjećam se, da sam ih vidio uz crkve na obroncima Kozjaka između Splita i Trogira, u okolici Trogira, iznad Segeta i u Marini. Sjetimo li se, kako su dalmatinski biskupi revnovali protiv patarenske hereze – primjer nam je za to od Tome Arcidakona prepričana epizoda braće slikara Mateja i Aristodija u Splitu – morat ćemo se složiti s time, da nesmetani opstanak i sačuvanje do danas naprijed spomenutih stećaka govori u najmanju ruku za to, da u svoje doba nitko nije u tim stećcima gledao znakove herezičkih zabluda.

Posebnu pažnju obraća Benac pitanju, koji je društveni sloj bio pokapan pod stećcima. Bit će točno njegovo mišljenje, da je pojava stećaka u vezi sa željom mladog feudalnog društva u Bosni, da vanjskim znakom na grobu afirmira svoj ugled i moć. Ali isto tako je točna njegova konstatacija, da je broj stećaka toliki, da je nemoguće pretpostaviti, da su oni isključivo pripadali gornjem sloju feudalnog plemstva, nego mora da su pod skromnijim spomenicima pokopani pripadnici slobodnog seljaštva, a možda i kmetova. U radnji o Radimlji Benac napominje, da na tom groblju, osim grobova sa stećcima, ima još čitav niz srednjovjekovnih grobova, koji nemaju nadgrobno spomenika, nego su označeni manjim krugom kamenica, pa su očito pripadali siromašnijim slojevima i kmetovima, a možda su kasnijeg datuma. U radnji pak o groblju u Olovu Benac dopušta mogućnost, da su i najsiromašniji žitelji srednjovjekovne Bosne, pa čak i kmetovi postavljali sebi stećke na grobove.²

² Up. Benac, Radimlja, n. dj., str. 5 i Olovo, n. dj., str. 72-73.

Da se ovo pitanje raščisti, bit će dobro istražiti i objaviti, da li na grobljima sa stećcima ima i grobova bez ikakvog kamenog znaka nad grobom, odnosno da li u mjestima sa srednjovjekovnim grobljem stećaka ima još i drugo groblje, i to bez stećaka: ako toga nema, nužno ćemo morati nagađati, da su i kmetovi mogli uzeti kamen, koji im je bio na dohvatu, i izraditi ga u prostu pačetrovnu ploču kao spomenik nad grobom.

Benac konstatira, da u šumskom i planinskom kraju Olova, gdje su kuće bile građene od drveta, a ne od kamena kao u kršnoj Hercegovini (Radimlja), stećci često imitiraju detalje drvene gradnje. Uvjerljivo je piščevo upozorenje, da sarkofag u Klisi (Olovo, sl. 18) imitira kuću građenu s uspravnim drvenim oblicama. Bilo bi usiljeno pretpostaviti, da je klesar iz tehničkih razloga lakše obrade ili iz sklonosti prema okomitoj liniji izvrnuo položaj oblica, kakav je bio pravilo u brvnoj gradnji, koje vlada i danas u gradnji drvenih kuća u planinskom dijelu srednje Bosne.

Ovaj sarkofag u Klisi svakako potvrđuje moj davni utisak, da moramo vrlo elastično uzeti tezu, koju Strzygovski navodi i iskorišćuje u svojoj knjizi »O razvitku starohrvatske umjetnosti«, Zagreb 1927, naime tezu o gradnji na stupce (Blockbau) kao značajki Sjevera, o kanatnoj gradnji kao značajki Zapada i brvnoj gradnji kao značajki Istoka Evrope, odakle su podrijetlom Slaveni.

Manje je uvjerljivo piščevo mišljenje, da sarkofag u Križevićima (Olovo, sl. 52) imitira kanatnu gradnju kuće. Tu su rozete, spirale, pa i grozdovi, koji nas upućuju na to, da se radi o ornamentalnom motivu, koji ima samo vrlo daleku i vjerojatno slučajnu sličnost sa konstruktivnim kosturom kanatne gradnje.

Benac datira nekropole u Radimlji i Olovu potkraj Srednjeg vijeka. Nekropolu u Radimlji on datira na temelju natpisa na stećcima, što spominju članove vojvodske obitelji Hrabrena-Miloradovića, koja je živjela u Batnoga u 15. stoljeću, pa postavlja nekropole u vremenski okvir 15. i 16. stoljeća, a nekropole u Olovu postavlja u vremenski razmak od kraja 14. do kraja 15. stoljeća, i to na temelju velike sličnosti u ukrasu nekih stećaka iz Olova sa stećkom Vukave, žene kneza Batića iz Kopošića, iz početka 15. stoljeća. Pored toga za nekropole sa stećcima uopće Benac drži, da se one ne javljaju prije početka 13. stoljeća. Ja se slažem s ovakvim datumima bilo općenito za pojavu stećaka, bilo posebno, što se tiče vremena nekropola u Radimlji i Olovu; ali ću ipak ovdje iznijeti nekoliko primjedbi nekim piščevim izvodima, koji mi se ne čine metodološki ispravni.

Tako na primjer za datiranje nekropola u olovskom kraju ne može biti presudna činjenica, što se mjesto Kamenica ispod Klise spominje tek potkraj 14. stoljeća. Često u srednjovjekovnim pisanim dokumentima imamo prvi spomen o nekom naselju tek nekoliko stoljeća kasnije nego li materijalnih ostataka i dokaza za naselje u grobljima i spomenicima toga kraja.

Obelisk u Vlaškovcu u obliku muslimanskog nišana pripadat će svakako feudalcu, koji je potkraj 15. stoljeća prešao na islam, kako Benac tvrdi; ali iz toga ne mora izlaziti, da stećci, koji imaju ukras sličan ukrasu na ovom obelisku, moraju biti isto blizu toga doba. Ukras obeliska, spiralni zavoji,

rozete i pleteno uže pripadaju, i kao motiv i kao obrada, u okvir pučke umjetnosti; a ta je u neku ruku bezvremenska i svakako se u istim oblicima produžava kroz duga stoljeća.

Na jednom stećku u Mramorju turska sablja pokazuje, da taj nadgrobni spomenik pripada u vrijeme turskog utjecaja u 15. stoljeću; ali ne moraju zbog toga ostali spomenici na istom groblju, a pogotovu spomenici drugog groblja sa srodnim motivima biti iz istog vremena. Jedan drugi stećak istog groblja na Mramorju ima na primjer isklesan mač sa jabučicom na balčaku u obliku zgnječene gljive. Točno Benac opaža, da je to tip ranijeg srednjovjekovnog mača. Teško da je ovaj stećak s mačem savremen stećku sa turskom sabljom iz kraja 15. stoljeća (v. niže o obliku mačeva na stećcima). Vjerojatno da je groblje na Mramorju bilo mjesto, gdje su se pripadnici iste obitelji u različito vrijeme pokapali.³

Uvjerljivo je naprotiv piščevo upoređenje stećaka olovskih nekropola s nadgrobni kamenom Vukave, žene kneza Batića, u Kopošiću, iz početka 15. stoljeća. Čitav kompleksni ukras tog kamena u svim se detaljima ponavlja u olovskim stećcima u Jela-šumi i Križevićima.⁴

Benac je mišljenja, da prva pojava stećaka pada u prvu polovinu 13. stoljeća, ali da pretežni broj tih nadgrobničkih spomenika ipak potječe iz 14. i 15. stoljeća. To će biti točno; samo ne bi trebalo odveć temeljiti sud, što se toga tiče, na činjenici, da gotovo svi natpisi, koji sadržavaju podatke za datiranje, potječu iz 14. ili 15. stoljeća. U kraju slabe pismenosti, kakva je bila srednjovjekovna Bosna, mogao se običaj klesanja natpisa na nadgrobnom kamenu pojaviti i afirmirati tek u kasnom periodu i poslije dužeg vremena opremanja tih spomenika bez natpisa.

Za pretpostavku, da početak stećaka postavimo u 13. stoljeće, govore međutim još dvije činjenice: motivi na stećcima crpljeni iz umjetnosti romanike i oblici mačeva na tim spomenicima. U ukrasu stećaka nailazimo, ma da u ograničenom opsegu, na motive srednjovjekovne romanike. To su valovita lozica, pleteno uže i niz arkada; vrlo rijetko se i kasno javljaju motivi gotike. A poznato je, da i u susjednim krajevima konzervativnog umjetničkog razvoja, u sjevernoj Hrvatskoj između Save i Drave kao i u Dalmaciji, u 14. stoljeću romanika ustupa pred gotikom. Mačevi, koji su najčešće reproducirani na stećcima sa dugom nakrsticom i vrškom balčaka u obliku kruga, u porabi su već u punom Srednjem vijeku. Mač na spomenutom stećku u Mramorju i jedan mač na stećku u Mogorjelu imade dapače ranosrednjovjekovni oblik mača s vrškom balčaka u obliku polukružne gljivice.

S pravom Benac pobija sklonost nekih istraživača, da dio stećaka, i to u prvom redu one u najskromnijem obliku proste pačetvorne ploče bez ikakvog uresa, prebace u davno i tamno doba ranog Srednjeg vijeka. Oni to većinom čine pod krivom pretpostavkom, da je u Srednjem vijeku umjetnik tek postepeno prelazio jačem ukrašavanju predmeta. Tko je proučavao groblja iz ranog Srednjeg vijeka u Dalmaciji, pa i u Bosni, znade međutim, da u to doba nema stećaka; ukoliko ima stećaka u okolini crkvenih građevina starohrvatskog perioda ili na položaju ranosrednjovjekovnih grobalja na redove,

³ Up. Olovo, n. dj., str. 57-58, sl. 24 (Vlaškovac), sl. 54 i 55 (Mramorje).

⁴ Up. Olovo, n. dj., sl. 1-2 (Jela-šuma), 52 (Križevići) i Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo, LI 1939, sl. 6 na str. 30.

to su, i po načinu gradnje grobova ispod stećaka i po popratnim predmetima u njima, grobovi iz kasnijeg Srednjeg vijeka. I obratno, poznato je, da su majstori ranog Srednjeg vijeka upravo uživali u tome, da sve površine crkvenog namještaja i ravne dijelove arhitektonskih detalja (okvire vrata i prozora) prekriju pleternim klesarijama.⁵

II.

O podrijetlu i značenju bosanskih srednjovjekovnih nagrobnih spomenika Benac se izražava oprezno i samo u općim potezima. On očito zasada pretpostavlja analizu prikazanog materijala konačnoj, možda preuranjenoj sintezi. Ipak i u radnji o Radimlji kao u radnji o nekropolama u Olovu on navodi Šidakovo mišljenje, po kojem su u pojavi ovih spomenika odlučnu ulogu odigrali karakter zemljišta, socijalni odnosi, davni kult mrtvih i mnogi kasniji utjecaji kulturno razvijenog susjedstva.

O stećcima se vrlo često pisalo kao o nerješivoj zagoneci i unikumu, koji da nema nigdje ni prethodnika ni srodnika. Po mojem mišljenju stećci su originalna i jedinstvena pojava u svojem ukupnom izgledu; ali raščinimo li njihovu pojavu u ono, što je određuje, a to su opći oblici tih spomenika, pa motivi i stil njihova ukrasa, naći ćemo u svemu tome vrlo davnih i vrlo širokih analogija.

Prihvaćajući i precizirajući mišljenje Šidakovo reći ću, da su stećci tipični proizvod kraja i vremena, u kojima su nastali, i prilika, koje su u tim krajevima vladale. Njihova je pojava u vezi s težnjom afirmacije mladog bosanskog feudalizma; široku uporabu i veliki broj tih spomenika omogućilo je obilje dobrog kamenog materijala, dok su izradu, motive i stil tih spomenika odredile posebne kulturne i vjerske prilike srednjovjekovne Bosne: a to su relativna izoliranost tog kraja od umjetničke djelatnosti bilo Zapada Evrope bilo Bizanta i nepotčinjenost srednjovjekovne Bosne strogim direktivama Rima ili Carigrada u crkvenom pogledu. Jer, koliko god je točno, da ne možemo govoriti o »bogomilskim« stećcima i da ti nadgrobni spomenici nisu ograničeni na krajeve bosanskih »krtstjana«, ostaje ipak istina, da je isključiva pojava svjetovnih motiva na onima od ovih nadgrobni spomenika, koji imaju likovni ukras, u vezi s tom crkvom.

Više nego li nerješiva zagonetka, srednjovjekovni stećci jesu i vjerojatno još dugo vrijeme će biti predmet rasprave i spora u krugu stručnjaka. Ali to je posljedica različitog općeg i načelnog stava pojedinog stručnjaka u odre-

⁵ Iz vremena prije g. 1200. potječe po svoj prilici velika pačetvorna ploča u Carevcu na Glamočkom polju, koja na gornjoj površini ima isklesan tipičan motiv tropirutastih pleternih klesarija ranog Srednjeg vijeka. Po svojoj zamjernoj debljini (36 cm) ova ploča nije bila izrađena kao nadgrobna ploča u pločniku crkve (njem. Grabplatte), nego mora da je bila postavljena kao spomenik stršeći nad zemljom poviše pokojnikova groba poput stećaka. Ova ploča u Carevcu u kasnom Srednjem vijeku ponovo je bila upotrebljena kao spomenik nad grobom Milutina Marojevića. Tom je prilikom na jednoj pobočnoj strani ploče postavljen natpis, a na drugoj strani oklesan je tipični ukras stećaka. Baš na ovom spomeniku očita je razlika rada ranosrednjovjekovnog majstora i srednjovjekovnog bosanskog »kovača« (up. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo XLV 1933, str. 13; gipsani odliv ovog spomenika nalazi se u Cliptoteci u Zagrebu).

denim pitanjima umjetničkog stvaranja. Sud pojedinog stručnjaka u pitanju podrijetla i originalnosti stećaka, u pitanju značenja njihovih ukrasnih predstava, kao i u pitanju umjetničko-estetske vrijednosti stećaka zavisi i zavisiće do dobrim dijelom od načelnog stava, što ga netko zauzima u pitanju mjere, do koje isti preduvjeti mogu voditi istim rezultatima; od toga, do koje mjere je netko sklon tražiti simbolički sadržaj u ukrasu; konačno od toga, u kojoj mjeri i kako tko ocjenjuje i osjeća primitivan, formalno nedotjerani umjetnički izraz.⁶

Komparativno proučavanje spomenika raznih vremena i različitih zemalja dalo je u novije doba obilate plodove. Ali u povezivanju srodnih pojava često stručnjaci po mojem mišljenju idu predaleko. Nitko ne će nikad vezu između srodnih spomenika različitih zemalja i različitog vremena ondje, gdje jedan kraj ima preduvjete da primi pobude iz drugog kraja ili gdje spomenici istog kraja iz starijeg doba mogu poslužiti kao uzor u kasnije doba, pogotovu ako srodnost ide preko općih linija do detalja i ako se ti detalji ne daju lako i jednostavnije objasniti na drugi način. Ali u onoj mjeri, u kojoj nam nedostaju argumenti i dokazi za to, u istoj mjeri moramo uzeti u obzir mogućnost, da se radi samo o paralelnim pojavama, koje su nastale neovisno jedne od drugih samim stjecajem jednakih preduvjeta i prilika.

Vjerujem, da će vrijeme korigirati mnogu forsiranu tvrdnju onih historičara umjetnosti, koji kao da polaze sa stajališta, da se neki umjetnički oblik, neka tehnička procedura, neki ukrasni motiv javlja i, da tako rečem, rađa samo na jednom mjestu. To će biti isto onako, kako je naše stoljeće svelo na pravu mjeru pretjerano simboličko objašnjavanje ukrasnih motiva umjetničkih spomenika, koje je bilo tako omiljeno u prošlom stoljeću.

Proučavatelji srednjovjekovnih građevina u prošlom stoljeću do virtuoznosti su bili dotjerali sistem, po kojem su svaki životinjski lik, slikani ili klesani na srednjovjekovnoj crkvi objašnjavali kao simbol neke vjerske istine ili predodžbe, neke strasti ili duševnog raspoloženja. Mi danas sudimo, što se toga tiče, treznije i postupamo opreznije. Znamo, da se čovjek u pradoba, nemoćan pred prirodnim silama, branio simbolima, koje je stavljao na sve, što ga je okružavalo, kao što znamo, da je kršćanstvo kao progonjena sekta u prvom početku rado rabilo tajne simbole; ali s vremenom je simboličko izražavanje blijedilo, smisao se gubio, a motivi se podržavaju dalje iz praksanskog, čovjeku prirodnog nagona za ukras.⁷

⁶ Ovakav ili onakav načelni stav pojedinog stručnjaka ne mora biti aprioran, kako se u prvi mah čini, jer se on vrlo često temelji na ogromnom broju opažanja i konstatacija kroz duge godine rada.

⁷ U novije doba forsiranom iznalaženju simboličkog sadržaja vraćaju se neki njemački stručnjaci, koji upravo u tom sadržaju vide superiornost nelikovne sjevernjačke germanske umjetnosti pred figuralnom južnjačkom, mediteranskom umjetnošću većeg vanjskog efekta, ali manjeg sadržaja. Tako Schaffran u ranosrednjovjekovnim pleternim motivima, što se živo prepleću na starohrvatskom namještaju, kao da voda struji, a za koje motive on drži da potječu od Langobarda, vidi odraz germanskog mita o vodi; u obrubnom motivu kuka ovih pleternih klesarija on vidi lizanje mitskog plamena, dapače u trostrukim trakama pletera nazire odraz germanske predodžbe o toku života i triju njegovih važnih faza: rođenja, vjenčanja i smrti. Time se Schaffran zapravo vraća na stav, koji se stoljeće ranije ispoljio u nazivanju pleternog ukrasa mističnim motivom. Up. Schaffran E., *Die Kunst der Langobarden in Italien*, Jena 1941, passim i Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici*, Zagreb 1888, str. 14, sl.

Put srednje linije bit će ispravan i u pitanju vrednovanja primitivne umjetnosti. Svakako je neispravan stav onih historičara umjetnosti, koji na srednjovjekovne stećke primjenjuju mjerilo dostignuća historijskih stilova u reproduciranju realnosti, pa zbog toga s neshvaćanjem prilaze i s omalovažavanjem govore o tim spomenicima. Ali s druge strane mislim, da griješe i oni, koji stavljaju u istu liniju rad srednjovjekovnih bosanskih »kovača« i nastojanje savremenih umjetnika primitivista, negiraju uopće »primitivnost«, i ne uzimaju u obzir odnosno ne priznaju veći ili manji stepen u sposobnosti reproduciranja realnosti. Čini mi se, da se baš što se toga tiče može primijeniti primjedba Hoernes a apstraktnoj i idealističkoj teoriji Riegla. Hoernes ispravno upozorava, da u vremenima vrlo jednostavnih životnih preduvjeta i skučenih tehničkih mogućnosti, kao što su prethistorijske periodē i u određenom smislu i doba srednjovjekovne Bosne, Rieglov »Kunstwollen« jest zapravo »Kunstmüssen«; forma i umjetnost nije toliko plod svijesnog htijenja, koliko nuždan rezultat prilika, u kojima majstor radi.⁸

Iza ovih općih, uvodnih riječi predimo podrobnijem istraživanju stećaka, i to najprije istraživanju općeg oblika tih nadgrobnih spomenika. Benac razlikuje u materijalu srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, prema njihovu obliku, ploče, sanduke i sarkofage. Sanduci su međutim, kako izričito i Benac piše, svojim oblikom bliski ploči i često se od nje teško mogu razlikovati, i to po većoj visini. Prema tome ustvari imamo spomenike u obliku pačetvornog kamenog bloka veće ili manje visine i kamene blokove, koji naliče na neišupljene sarkofage.

Pačetvoran kameni blok i sarkofag nisu nikakvi izuzetni oblici niti novum u nizu nadgrobnih spomenika. To su oblici, koji imaju vrlo brojne srodnike i prethodnike u praksi pogrebnih običaja različitih zemalja i naroda i prije i poslije vremena stećaka. Blok iz kamena vrši ulogu spomenika nad grobom već u prethistorijsko doba. Dio menhira i dolmena svakako su pogrebni spomenici. U vrijeme stećaka pačetvorna ploča je zatvarala grobnu raku u razini pločnika crkava; ali ona je ponekada, u odjelitim prostorijama crkve, gdje nije smetala kretanju vjernika, stršila iznad groba. Nedavno je A. Horvat iznijela primjere nadgrobnih ploča u obliku, dapače i s ukrasom koji je srodan ukrasu stećaka, iz groblja u Suvaji na granici Krbave i Bosne iz kraja 19. stoljeća.⁹

Pred nekoliko godina upozorio sam na dvije pačetvorne ploče iz Glamočkog polja u Bosni, urešene na gornjoj strani ranosrednjovjekovnim troprutastim pleternim klesarijama, kao primjer spomenika, koji su mogli dati povoda srednjovjekovnim »kovačima«, da iznad grobova postave slične pačetvorne blokove i okite ih ukrasom prema svojem ukusu i svojim sposobnostima. Osobito je zanimljiva ploča iz Carevca, koja je debela 36 cm, i prema tome je sigurno stršila nad grobom kao spomenik; a dobila je potkraj Srednjeg vijeka natpis i novi ukras na pobočnim stranama pri novoj uporabi ove ploče nad grobom Milutina Marojevića (v. naprijed nota 6).¹⁰ Ja sam međutim mišljenja,

⁸ Up. Hoernes M., *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa*, Wien 1915, str. 16–18.

⁹ Up. A. L. Horvat, O stećcima na području Hrvatske, »Historijski zbornik«, IV knj., Zagreb 1941, str. 160, I i II.

¹⁰ Up. Povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, str. 623–624.

da su bosanski »kovači« mogli doći do ovog jednostavnog oblika nadgrobnog spomenika i sami bez posredovanja i bez ugledanja na spomenute ranosrednjovjekovne ploče. Ne znam, zašto bi se bez ustručavanja snašli s činjenicom, da su ranosrednjovjekovni majstori mogli sami po sebi doći do toga, da prigodno klešu spomenike takvog oblika; a ustručavali se vjerovati, da su to isto mogli učiniti kasniji srednjovjekovni »kovači«, koji su takve spomenike radili u tisućama i tisućama primjeraka, što je očiti znak, da su ti spomenici u punoj mjeri odgovarali mogućnostima i ukusu njihova vremena i sredine.

Isto tako je i sa spomenicima u obliku sarkofaga. Od vremena engleskog arheologa Evansa, koji je g. 1877. vidio i opisao srednjovjekovno groblje stećaka kraj Nikšića u Crnoj Gori, često su stručnjaci ponavljali misao, da su srednjovjekovni nadgrobni spomenici u obliku sarkofaga u Bosni imali za uzor antikne sarkofage; pisce je u tom mišljenju učvršćivala činjenica, da često strane stećaka u obliku kuće resi niz arkada, a poznato je, da postoji serija antiknih sarkofaga s motivom arkada (Säulensarkophagen).

Ovoj tezi imade međutim ozbiljnih prigovora. Niz arkada ne pobočnim stranama sarkofaga relativno su rijedak motiv antike; u Bosni i Crnoj Gori nije dosada bio nađen nikakav primjerak takvog spomenika, kako tvrdi Sergejevski, dobar poznavalac antičnog doba tih krajeva.¹¹ Osim toga rimski je sarkofag grobnica, u kojoj počiva pokojnik, a bosanski stećak u obliku sarkofaga je masivan i neisupljen spomenik iznad pokojnikova groba.

Najvažnije je međutim, da je predodžba o grobu kao kući pokojnika posvudašnja, trajna tradicija čak iz prethistorijskog doba. Ta predodžba djeluje u dvostrukom pravcu, to jest u oblikovanju i samog groba i spomenika iznad groba. To su poznate stvari. Spomenut ću samo, da na toj liniji nalazimo prethistorijske urne u obliku kuće (»Hausurnen«) u sjevernoj Njemačkoj, Italiji, Kreti, grobove kasnoantiknog i starokršćanskog doba složene od opeka u obliku krova, pa sarkofage s poklopcem u obliku krova iz grčke i rimske antike, Srednjeg vijeka i novijeg doba. Tradicija o grobu-kući nije ustvari nikada prekinuta. Da je ona živjela i u srednjovjekovnoj Bosni, dokazuje nam natpis na više puta spomenutom stećku Milorada Marojevića, koji glasi: *ase kuća Milutina Maroevića i njegove žene Vladisave i niju ditce.*

Srednjovjekovni »kovač« mogao je prema tome doći do namisli, da izradi nadgrobni spomenik u obliku sarkofaga s poklopcem nalik na kućni krov prigodnim ugledanjem u kakav sačuvani antični sarkofag svojeg kraja ili pak sam po sebi: ja vjerujem u mogućnost ovog posljednjeg. Ovo će pitanje ostati vjerojatno do kraja neriješeno; a njegovo rješenje po mojem mišljenju i nije od onolike važnosti, kako se često puta pričinja. Ono se pokreće u ime nauke u težnji, da se utvrdi istina, a postavlja ga i šira javnost u ime narodnog ponosa. Ono međutim predstavlja onaj residuum u nauci, kojega ona ne može kategoričnom sigurnošću riješiti; a šira javnost ovdje pretjeruje u davanju važnosti »originalnosti« i prvoj pojavi nekog motiva. Nisu bosanski »kovači« manje originalni majstori niti su njihovi stećci manje zanimljivi i privlačivi, ako je prvim »kovačima« dao pobudu za izradu nadgrobnog spomenika u obliku kuće kakav antični sarkofag; jer, u svakom slučaju su oni od tog spomenika preuzeli

¹¹ Up. D. Sergejevski, Srednjovjekovno groblje kod Petrove crkve u Nikšiću, Cetinje 1952, str. 22.

samo ono, što nije ni novo ni originalno u antiknom sarkofagu, i oblikovali su svoje spomenike na posve drugačiji i osebujan način.¹²

Ima stećaka bez ikakvog klesanog ukrasa, a ima ih s ornamentalnim odnosno s figuralnim ukrasom. Figuralni ukras ima uglavnom uvijek isti sadržaj: lik pokojnika odnosno prizori iz života, kolo, lov, borbe junaka. I te predstave nisu novum u likovnoj umjetnosti, naprotiv one imaju davno i dugo rodoslovlje, ako smijemo tom riječju nazivati pojavu, koja proizlazi iz svedjer jednakih, svakom kraju i svakom vremenu imanentnih sklonosti, a ne iz neposrednog naslijeđa i ugledanja. Lik pokojnika prikazuje se već na nekim prethistorijskim menhirima u Francuskoj i Liguriji, pozna ga arhajska i zrela grčka umjetnost; a nadgrobna stela s likom pokojnika i članova njegove obitelji jest najomiljeniji i najrašireniji skulptorski materijal rimskih provincija. I Srednji vijek postavlja lik pokojnika bilo na vodoravnoj ploči, koja zatvara grob, bilo u uspravnoj ploči, koja se diže do groba pokojnika. Na spomenicima kao što su stećci, koji su se javili u vezi s željom afirmacije feudalnog društva u vremenima, u kojima su se ugled i bogatstvo temeljili na moći, razumljivo je, da je pored pokojnika, bilo prikazano njegovo oružje, mač, luk, štit: i za to ima analogije već na prethistorijskim spomenicima.¹³

Prizori iz života, kao što su ples, lov i borbe junaka, također nisu nepoznati srednjovjekovnoj umjetnosti. Novo je, originalno i značajno za bosanske stećke, da se te predstave profanog, ovozemaljskog sadržaja klešu na nadgrobnim spomenicima, koji inače u Srednjem vijeku, pored ukrasnih motiva, donose predstave vjerskog i moralnog sadržaja. Ali prizori iz života nisu ni u to doba strani umjetnosti kao takvoj: baš prizori plesa, lova i borbi ponavljaju se svedjer na fresko-slikarijama u dvorcima feudalaca u punom Srednjem vijeku; pa na luksuznim predmetima svakidašnje porabe tog doba, kao što su škrinjice iz srebra, u kojima su se čuvala dragocjenosti i biserje, ili kutije s poklopcima od slonove kosti, u kojima se spremalo zrcalo i t. d. To su sve poznate stvari, koje ne treba potanje dokazivati. A da su ti profani motivi našli put i afirmirali se u takvoj mjeri na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima Bosne, svakako je u vezi i posljedica je širenja i afirmacije crkve bosanskih »krstjana«, kojoj nijesu nametale svoje stroge nazore ni rimska ni carigradska crkva.

Srednjovjekovna Bosna bila je u nekoj mjeri izolirana od okolnih krajeva ne samo u crkvenom nego i u kulturnom pogledu. Dok se u dalmatinskom primorju na zapadu Bosne umjetnička djelatnost razvijala često u dodiru s umjetnošću na Apeninskom poluotoku, dok u sjevernoj Hrvatskoj na sjeveru Bosne spomenici pokazuju veze s umjetnošću srednje Evrope, a kultura i umjetnost u Srbiji na istoku Bosne ostaje pretežno u okviru bizantskih utjecaja, sama Bosna ostaje nekako po strani od tih velikih kulturnih krugova, iako nije i naravno nije mogla biti hermetički zatvorena prema vani. Zato se u repertoariju ornamentalnih motiva na stećcima pored motiva, koji su svugdje svojstveni pučkoj umjetnosti i kraju primitivne kulture, javljaju samo rijetki

¹² U umjetnosti nema izuma i otkrića u onom smislu, kao u fizici ili medicini, gdje je često izum ili otkriće glavna stvar, a njegova primjena manje važna; prva pojava nekog motiva u umjetnosti nije otkriće, od kojeg živi i od kojeg bitno ovisi u kasnije vrijeme.

¹³ Up. Hoernes, n. dj., str. 215 i 219.

motivi savremene romanike: u prve bih ubrojio cik-cak i spirale, zvijezde, rozete, krugove, križeve i t. d., a u druge savijeno uže, različne vitice i lozice, niz arkada.

Sergejevski se nećka ubrojiti ove posljednje u motive romanike, jer se oni javljaju i u drugo doba i jer na stećcima nema drugih motiva tipičnih za romaniku.¹⁴ Međutim to je baš karakteristično za izoliran i primitivan kraj, kakav je bila srednjovjekovna Bosna, da do njega dopiru i da on usvaja izvana samo one motive, koji odgovaraju njegovim sklonostima i mogućnostima, i da usvojene motive prilagođuje vlastitim prilikama. Tako na primjer klasična vitica, od koje se u antiknoj umjetnosti odvaja akantusov list ili polupalmeta, dolazi na stećcima redovno u obliku vitice sa lišćem djeteline ili trolista (sporadično se motiv djeteline javlja već u vrlo kasnoj antici Bosne, na pr. u ulomcima crkve u Dobravini).

Niz arkada pripada također u motive romaničkog ornamentalnog reperto-rija. Benac ispravno opaža, da je taj motiv na stećcima primio čisto ornamen-talan značaj i u potkrepu toga navodi, da se on javlja i na spomenicima, koji nemaju nikakve veze s kućom i njezinom arhitekturom, kao što su na pr. steći u obliku križa. Ali on ipak u nekoj mjeri prihvaća Truhelkino mišljenje o porijeklu motiva arkada na hercegovačkim stećcima, koje da su imale svoj uzor u srednjovjekovnim palačama nedalekog dalmatinskog primorja. Ova usporedba po mojem mišljenju nikako ne stoji. Trijemovi u palačama nisu sva-kako u romaničko doba bili tako čest motiv; u dalmatinskom primorju nije sačuvan nijedan primjer. Osim toga takav trijem je bio ograničen na samo prizemlje, dok arkade na stećcima obuhvataju svu visinu spomenika. Urešiva-nje određene plohe nizom arkada u čitavoj visini dane površine jest rašireni omiljeni motiv, koji pozna ne samo romanička arhitektura nego i romanička skulptura i slikarstvo. Zapravo najmanja je sličnost arkada na stećcima sa porabom toga motiva na arhitektonskim spomenicima, a nikakva sa arhi-tektonskom kompozicijom privatne kuće i njezina prizemnog trijema na stu-povima. Spomenut ću u potkrepu ovoga samo par primjera motiva arkada iz srednjovjekovne umjetnosti Dalmacije: plitke arkade, što su resile pobočne strane Sv. Krševana u Zadru; duboke arkadne niše, što su oživiljavale strane katedrale u Dubrovniku, arkade izdubene kao ures kamenice za krštenje u pro-paloj krstionici u Zadru i arkade, što rese romanički sarkofag u peripteru okolo splitske katedrale. Najveća je možda sličnost arkada na stećcima u Ra-dimlju u Hercegovini i Nikšiću u Crnoj Gori sa ornamentalnom kompozicijom srednjovjekovnih iluminiranih kodeksa zvanih table kanona (Kanontafeln), koje su bile izrađene u obliku niza uskih i visokih arkadica, što u vrhu arkada imaju luk u obliku konjske potkove kao steći u spomenutim nekropolama.

¹⁴ Up. Sergejevski, n. dj., str. 24. U istom djelu Sergejevski je sklon objasniti pojavu niza rozeta na nekim stećcima na groblju u Nikšiću ugledanjem u kasnoantikne i bizantske kutije i relikviare iz bjelokosti (str. 25). Ostajući u okviru onoga, što sam gore rekao o tome, kada je utjecaj jednog kraja na drugi vjerojatan, ja sam skeptičan što se tiče ovog domišljanja Sergejevskog. Bjelokosne kutije s nizom rozeta (Sternkassetten) jesu luksusni predmeti, koje nalazimo samo u riznicama velikih katedrala i u krugu velikih mogućnika, pa teško da je primjerak takvog predmeta došao do očiju našeg srednjovjekovnog »kovača«. Na ovim kutijama su rozete nanizane uz sve rubove urešenih ploha kao četvorni obrub, a ne samo na jednoj strani plohe; a rozeta se konačno javlja kao motiv na mnogobrojnim stećcima u rasporedu, koji nema ništa zajedničko sa spomenutim kutijama.

Svakako zadovoljit ćemo se konstatacijom, da motiv niza arkada ima široke analogije u repertoriju dekorativnih motiva romaničkog doba.

Kao što su motivi stećaka odabrani ili su prilagođeni duhu pučke umjetnosti, tako izrada stećaka i njihova ukrasa ostaje u okviru primitivnog i nedotjeranog klesarskog zanata. Opći oblik stećka je većinom samo grubo klesan, uresni motivi su nepravilnog crteža, a likovi dani samo u glavnim konturama bez detalja. Sličnost s pučkom umjetnošću i s umjetnošću prethistorijskih perioda, u kojima se ures nije prvenstveno izrađivao u kamenu, ispoljava se u tome, što su uresni motivi stećaka većinom udubljeni u površinu, a kada su reljefni, reljef je vrlo plitak. Do nekog izraza dolazi na stećcima i poznati horror vacui: na pr. u nerazmjerno velikoj raširenoj ruci nekih likova. Likovi ljudi i životinja dani su u samim najbitnijim konturama; ali što se toga tiče srednjovjekovni su »kovači« znali jednostavnim sredstvima i uravnoteženim kompozicijama postići jake efekte, koji opravdavaju pažnju, što su ih stećci pobudili kod nas i na strani u krugu savremenih umjetnika. Ima svakako ritma u koraku plesača (Radimlja sl. 49, 55, 56, 58, 65) i hodu životinja (Radimlja sl. 54, 58), ima borbene svježine u prizorima borbe (Radimlja sl. 42, 61, 64) i ima neko dostojanstvo i neka impozantnost u likovima gotovo grotesknog izgleda odličnih pokojnika (Radimlja sl. 5, 12, 14, 22, 24, 68) na bosanskim stećcima.

Benac misli, da su moćni feudalci u početku doveli u Bosnu strane majstore, od kojih su domaći ljudi s vremenom naučili klesati kamen i izrađivati stećke.¹⁵ S tim mišljenjem ne bih se mogao složiti. Da je tako bilo, ne bi stećci bili tako daleki od svake skulpture savremene Evrope. O tome nas najbolje može uvjeriti uspoređenje stećaka sa savremenom skulpturom u Dalmaciji i sjever. Hrvatskoj, u kojima se umjetnička djelatnost razvijala u dodiru s kulturom susjednih krajeva.

Preostaje nam da rečemo još nekoliko riječi o simboličkom sadržaju motiva reproduciranih na stećcima. Benac stoji, po mojem mišljenju, na ispravnom stajalištu, da je većina motiva, koji su mogli imati i imali su jednom simboličko značenje, na stećcima upotrebljena kao čisti ornamenat. Ja bih s obzirom na to iznio samo dvije primjedbe.

Benac je sklon prihvatiti davno mišljenje L. Zore, da prizori plesa na stećcima prikazuju mrtvačko kolo, koje je karakterističan i stari običaj kod naših naroda. Ja se s tim tumačenjem ne bih složio. S jedne strane na stećcima pored kola imamo prizora lova i borbi junaka, koji nisu dio pogrebnih običaja starih Slavena, a s druge strane nije na stećcima prikazan nijedan drugi običaj vezan za pogreb pokojnika (iznošenje mrtvacu, naricanje nad njim, gošćenje nad grobom i t. d.).

U luku i strelici, što su često uz jednostavan plastični krug reproducirani do likova širom rastvorene i uzdignute desnice, Benac vidi oznaku vojnčkog vojvodskog ranga pokojnika. Međutim strijelci su sačinjavali masu ratnika, a kao oznaka bojnih vođa više bi odgovarao mač.¹⁶ Rastvorenu i nerazmjerno

¹⁵ Up. Olovo, n. dj., str. 69.

¹⁶ Sergejevski vidi dapače u često reproduciranom motivu hercegovačkih stećaka borbe konjanika sa pješakom – strijelcem odraz mržnje konjanika – feudalca prema podčinjenim strijelcima (n. dj., str. 29).

veliku ruku može nam objasniti sklonost primitivnog majstora, da jasno istakne ekstremitete lika i ispuni dani prostor.¹⁷ Još najviše izgleda, da stvarno bude znak nekog ranga, ima, kako se čini, plastični krug. On redovno izostaje kod malodobnih muškaraca i kod žena (Radimlja sl. 12, 15, 24), a dolazi na nekim stećcima, kako sam vidio u zbirci crteža stećaka u Gliptoteci u Zagrebu, bez lika pokojnika i ondje, gdje ga nikako ne traži ni simetrija kompozicije ni potreba ukrašivanja. Svakako i to kao i druga brojna pitanja u vezi sa stećcima moći će se objasniti, kada se nastavi sa sistematskim publiciranjem materijala, koje je uspješno započeto navedenim radnjama A. Benca.

¹⁷ Up. na pr. likove iz prethistorijske periode umjetnosti, Hoernes, n. dj., sl. str. 53.

LOVRE KATIĆ

STAROHRVATSKA CRKVICA SV. PETRA NA ČIOVU

Izumrćem hrvatske dinastije ostalo je »krunsko dobro« u Podmorju (današnja srednja i gornja Kaštela) bez gospodara.

Kako je to zemljište ležalo između Splita i Trogira, to su se za tu bogatu baštinu otimali ova dva grada.

Uprkos presudama i darovnicama ugarsko-hrvatskih kraljeva i mnogim pregovorima, posredovanjima i izmirenjima nove su borbe neprestano nastajale, dok ih ne dokrajčiše mletačka dominacija i turska naježda. Jedan mir sklopljen je 11. rujna 1243. Sudjelovao je pri sklapanju mira uime Splićana izabrani nadbiskup Stjepan, inače zagrebački biskup, gradski načelnik Bernard i tri suca, a sa strane Trogirana njihov biskup Treguanus, knez Stjepko Šubić-Bribriski i tri suca. Kao svjedok bio je i Toma Arcidakon. Posrednik mira bio je Gerardus iz Modene, franjevac. Mir je sklopljen na otoku Čiovu, kojega je zapadni dio pripadao Trogiru, a istočni Splitu. Mletački medašnji stup i danas se nalazi pred župskom kućom u Slatinama.

Splitska i trogirski isprava datirane su ovako: »1243. Učinjeno na otoku, koji se zove Čiovo kod crkve sv. Petra 11 dana intrante mese« septembra.

Nije teško ubicirati crkvu sv. Petra općenito, jer postoji morska uvala »Supetar« na sjeveroistočnoj strani otoka, pa i arheološka karta Splita i okolice bilježi tu uvalu. No kako crkve više nema, to je tačno ubiciranje bilo nemoguće.

Boraveći više puta u Slatinama na Čiovu tražio sam tu crkvu. I uspjelo mi je u »Supetru« na zemlji Frane Ljubice p. Blaža naći u suhozidini poljskoj jedan pilastrić urešen pleternom ornamentikom. Pleter je troprutast i obao.

Položaj je odmah uz morsku obalu. Zašao sam u ogradu i opazio tragove crkvice, koja je morala biti posve jednaka po dimenzijama našim crkvicama iz doba narodne dinastije. Još otprije poznat je jedan ulomak pilastra u župskoj crkvi u Slatinama također urešen pleternom kao i drugi spomenici u Hrvatskoj u doba nar. vladara. Njega su izdubili i služi za to, da se u izdubini stuče tamjan za crkvenu službu.

Treći fragment jednog pluteja našao sam uz sakristiju župske crkve u Slatinama. I na tome fragmentu pleter je troprutast i obao. Kako je župska crkva u Slatinama iz XVI. st., a u blizini nema traga ranijim crkvama, držim, da su i ta dva pleterna fragmenta tamo donesena iz crkvice sv. Petra, jer su vrlo slični.

O samoj crkvi sv. Petra našao sam još i ove podatke.

U vizitaciji papinskog delegata Mihovila Priuli 19. III. 1603. stoji ovo: »prečasni vizitator vidio je crkvu sv. Petra, koja je u polju, posve porušena i od pustinje Začeca bl. dj. Marije (»Prizidnice« nap. m.) jednu milju. U crkvi ima samo kameni oltar i nema krova. Beneficium simplex (t. j. nema župničke dužnosti nap. m.).

Podigao je bio parnicu za taj beneficij velečasni gospodin Ivan de Mancinileus, arciprezbiter splitski, a kaže se, da je zasada (beneficij) pridružen Kaptolu. Nije mogao (vizitator) doznati, kolika mu je vrijednost (dohodak nap. m.).

Naredio je, da se spomenuta crkva popravi, da se može u njoj misiti.

Crkva je, dakle, već g. 1603. bila u ruševnom stanju i zapuštena. Valjda nije nigda ni popravljana, pa se tako izgubio svaki spomen na nju osim imena, što ga je dala bližnjoj morskoj uvali.

Seljaci Slatina kazivali su mi, da su u blizini našli 3–4 groba.

LITERATURA I VRELA:

- Thomas Archidiaconus, *Historia salonitana* – ed. Rački – Zagreb 1894, str. 185–187.
Joannes Lucio, *Memorie di Traù* – In Venetia presso Stefano Curti – 1674, str. 45–48.
Marko Peroević, *Postanak Kaštela*, Sarajevo 1934, str. 9–14.
Vizitacija Mihovila Priuli, biskupa Vicenze, apostolskog vizitatora Dalmacije g. 1603.
Prijepis rukopisa za splitsku biskupiju u Biskupskom sjemeništu str. 28^f

RÉSUMÉ

Les luttes fréquentes qui ont divisé, au XIIIe siècle, les villes de Split et de Trogir, furent interrompues en 1243 par la paix signée dans la petite église Saint-Pierre, sise dans la presqu'île de Čiovo. L'emplacement où elle se trouvait n'a pas pu être déterminé, car il y a longtemps que cette église a été détruite. Cependant, son souvenir s'est conservé dans le nom de la petite baie de Supetar. C'est dans cet endroit que l'auteur a trouvé un fragment d'ornements entrelacés ainsi que de vestiges des murs de l'église. Il cite également un passage du rapport sur la tournée d'inspection effectuée par un délégué du pape en 1603, d'où il ressort qu'à cette date déjà l'église de saint Pierre était sans toit, tout en possédant encore son bénédice.

STIPE GUNJAČA

RAD MUZEJA HRVATSKIH STARINA U GODINI 1951.¹

U godini 1951. bio je otežan rad muzeja zbog smanjenja personala, do kojeg je došlo u toku te godine. Na početku godine bivši kustos muzeja prof. Josip Posedel opredijelio se za nastavničko zvanje i napustio muzej, te je njegovo mjesto ostalo nepopunjeno cijele godine. Bibliotekar Vjekoslav Hatze prestao je služiti sredinom godine, pa je tako sav stručni posao pao na direktora, asistenta konzervatora i klesara restauratora.

Ove se godine pomakao naprijed problem muzejske zgrade, koji najviše tišti upravu muzeja, te se može registrirati dvojak uspjeh. U prvom redu uporno negodovanje uprave muzeja zbog nametnutog joj adaptiranja starih kuća za Muzej hrvatskih starina u srcu Dioklecijanove palače naišlo je na razumijevanje od strane nove uprave Jugoslavenske akademije, te je ona obustavila dalji rad na adaptiranju i time se odustalo od naumljenog smještaja muzeja u nepoželjnom ambijentu. Drugo, u nastojanju, da se obustavom adaptacije ni na časak ne zagasi hitno pitanje nove zgrade, uprava muzeja zainteresirala je N. O. grada Splita, da bi joj se omogućio drugi teren za novogradnju. Odbor je pokazao puno razumijevanje i susretljivost, a naročito tajnik drug Jakov Odrlić, koji je s intenzivnom spremnošću podržavao nastojanja uprave muzeja. Odbor nam je stavio u izgled besplatan teren za novogradnju. O tomu je direktor muzeja dne 8. XI. obavijestio Predsjedništvo Jugoslavenske akademije uputivši joj apel za gradnju, koji se radi historijata ovog pitanja ovdje iznosi:

»Usprkos svim mojim pokušajima od g. 1945. do danas i unatoč samom zalaganju Akademije nije se riješilo najteže pitanje u aktualnoj problematici muzeja u Hrvatskoj pa i u Jugoslaviji, a to je pitanje zgrade Muzeja hrvatskih starina. Nema u zemlji ni najmanjeg regionalnog muzeja, koji ovoliko trpi

¹ Prošli broj Starohrvatske prosvjete redigovao se g. 1951., a za godinu 1950. Međutim iz tehničkih razloga štampanje se oteglo, te je taj broj izašao g. 1952. Moj prikaz u njemu pod naslovom »Rad Muzeja hrvatskih starina od oslobođenja do danas« uključuje godinu 1950., a ovdje se nastavlja godinom 1951.

zbog – može se reći – golog krova. Prošlo je punih deset godina, otkako naj-znamenitiji i najbogatiji muzej narodnih starina leži po magazinima. Već deset godina zbog rata i stjecajem neprilika to golemo blago stoji daleko od očiju naroda i tako nehotice dijeli sudbinu s onim, čega treba da se jedan narod srami.

Naprotiv, ovaj muzej je postao isključivo narodnom voljom i s njegovom materijalnom pomoći, i to u borbi s tuđinom, koji je nijekao našu prošlost u Dalmaciji. Narodnom voljom i pomoći, te zalaganjem inicijatora iskrsla je iz zemlje velika naučna i dokumentarna građa, a malo je naroda u Evropi, koji spomenike svoje prošlosti mogu usporediti s našim bilo po kvalitetu, po kvantitetu ili po starosti.

Zamislamo samo, što bi sve drugi napredni narodi učinili, da smjeste to, što imamo mi, samo kad bi oni to imali!

Teška je, doista, konstatacija, da sve to odavna čeka na zgradu i nije moguće vjerovati, da se stvari ovako drže u zemlji, koja pokazuje toliko smisla, volje i konkretnih dokaza za napredak nauke, da se u zemlji punoj uspravnih skela ne može, baš nikako, podići jedna i za gradnju muzeja, u kojemu bi se nastavili dostojno čuvati, razgledati i proučavati preostaci materijalne i duhovne kulture vlastitih pređa!

Mislim, da se dosada nije našao pravilan put za postignuće tako elementarne potrebe, da se nije shvatila težina činjeničkog stanja, niti se to prenijelo u pravom svijetlu na nadležno mjesto. Stoga molim drugove akademike, članove Prezidijuma, da pitanje izgradnje zgrade za Muzej hrvatskih starina u Splitu stave na dnevni red, kako bi se ono pomaklo sa mrtve točke i muzej dovelo u stanje, da služi narodu i nauci.

Mogu Vas ujedno obavijestiti, da osamljen i svojom skromnom snagom, kad sam ovdje, neprestano radim na promicanju našeg problema i da sam u naj-novije doba naišao na razumijevanje i potporu mjesnog N. O. U suradnji s njim izabran je novi položaj za gradnju muzeja. Nalazi se u centru grada, a izvan Dioklecijanove palače. Prostor je idealan s obzirom na sve praktične strane. Gradski N. O. je spreman da nam ga rezervira, ali samo u slučaju, ako će uskoro doći do gradnje, jer inače ne može odoljeti traženju drugih interesenata. Ja mislim, da ćemo izgubiti mnogo, ako ovu prigodu ne iskoristimo.

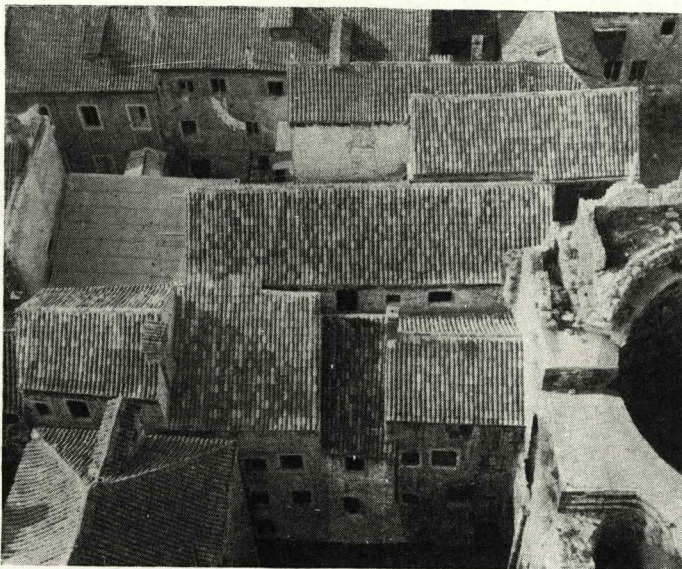
Stavljajući Vam stvar na srce molim odgovor, koji bi mi u svemu služio za dalje ravnanje.

Direktor muzeja
(Dr. Stjepan Gunjača)«

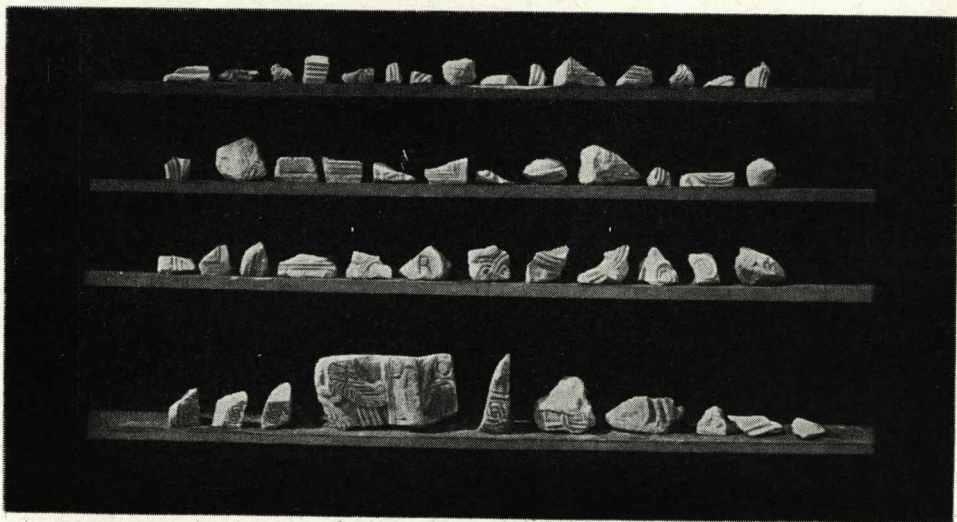
Jugoslavenska akademija odgovorila je na ovaj apel dopisom od 19. prosinca 1951. pod br. 155/51. U odgovoru se kaže, da je uprava Akademije nakon razmotrenog predmeta i sastavljenog prijedloga I. odjela odlučila Predsjedništvu predložiti ponudu na prihvata. Ujedno se ovlašćuje direktor muzeja, da utvrdi, da li bi Predsjedništvo N. O. grada Splita bilo voljno rezervirati odnosno zemljište ne insistirajući pritom na nekim čvrstim rokovima, jer takve Akademija ne bi mogla prihvatiti zbog perspektiva investicionih kredita u 1952. godini, koje su radi štednje dosta slabe.

I tako smo sada ušli u najnoviju fazu pitanja azila, negdje desetu po redu od osnutka muzeja u Kninu!

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

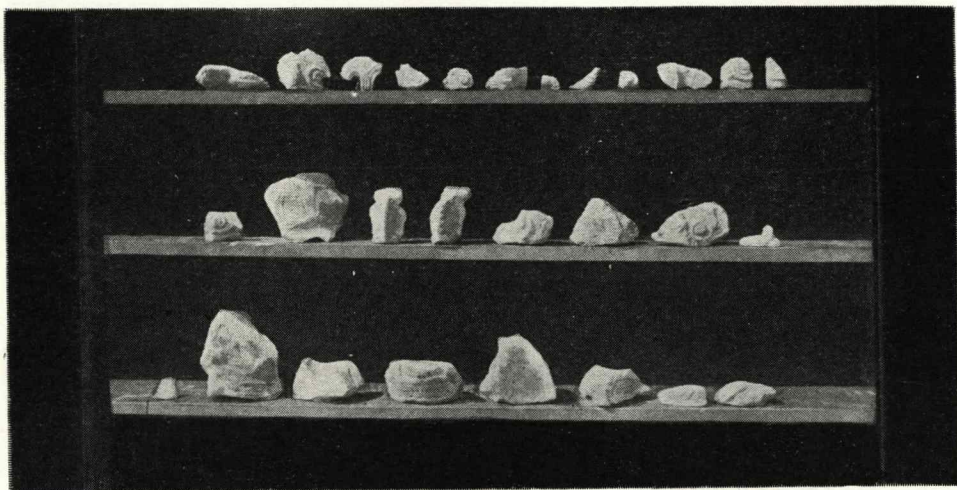

Sl. 1. Adaptirane nepoželjne zgrade za Muzej hrvatskih starina u Splitu (zgrade koje se krovom dotiču vestibula Dioklecijanove palače)

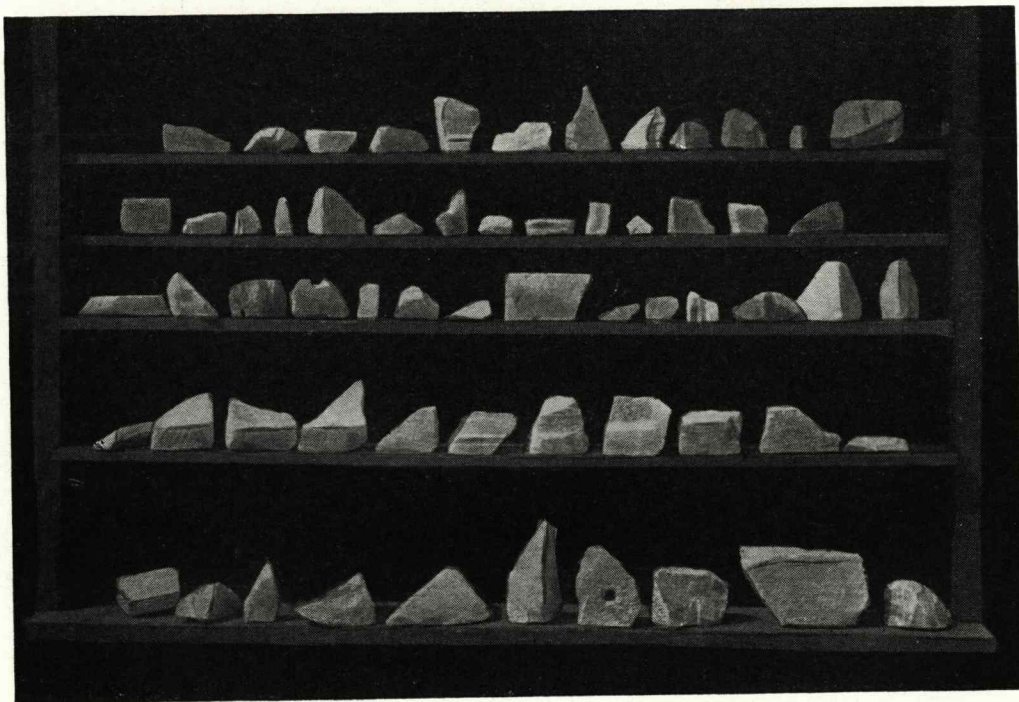

Sl. 2. Nalaz arhitektonskih dekoriranih ulomčiča pri revidiranju iskopina na Stupovima u Biskupiji 1950-51.

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

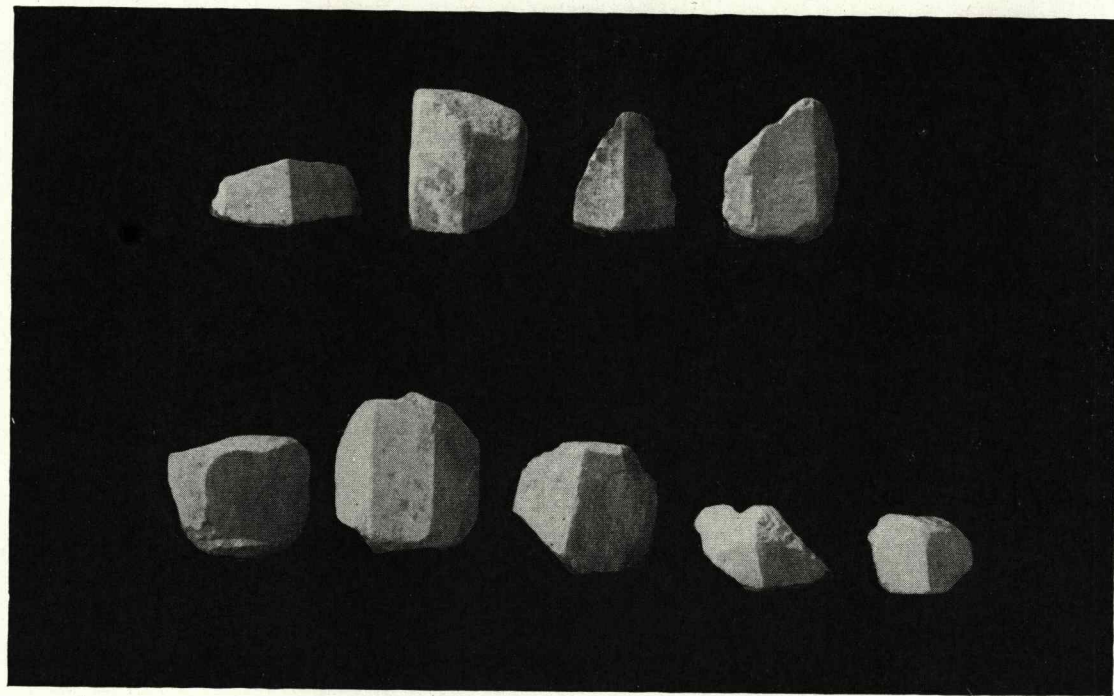

Sl. 3. Nalaz dijelova kapitela na Stupovima za revizije 1950–1951.

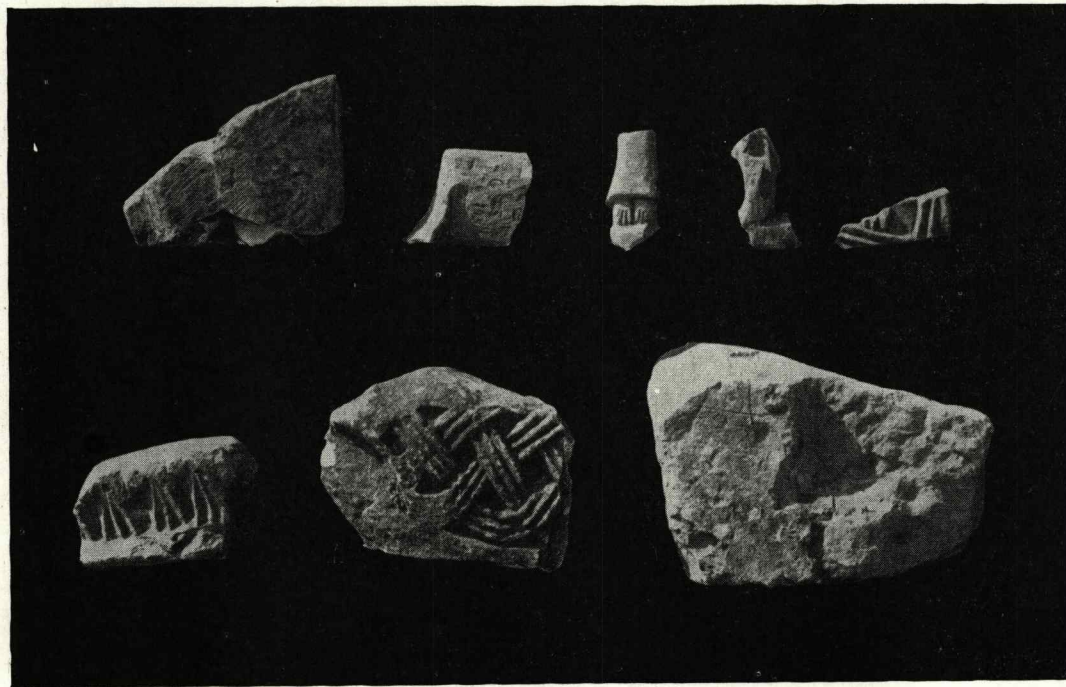
Sl. 4. Nalaz arhitektonskih ulomaka na Stupovima za revizije g. 1950–51.

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

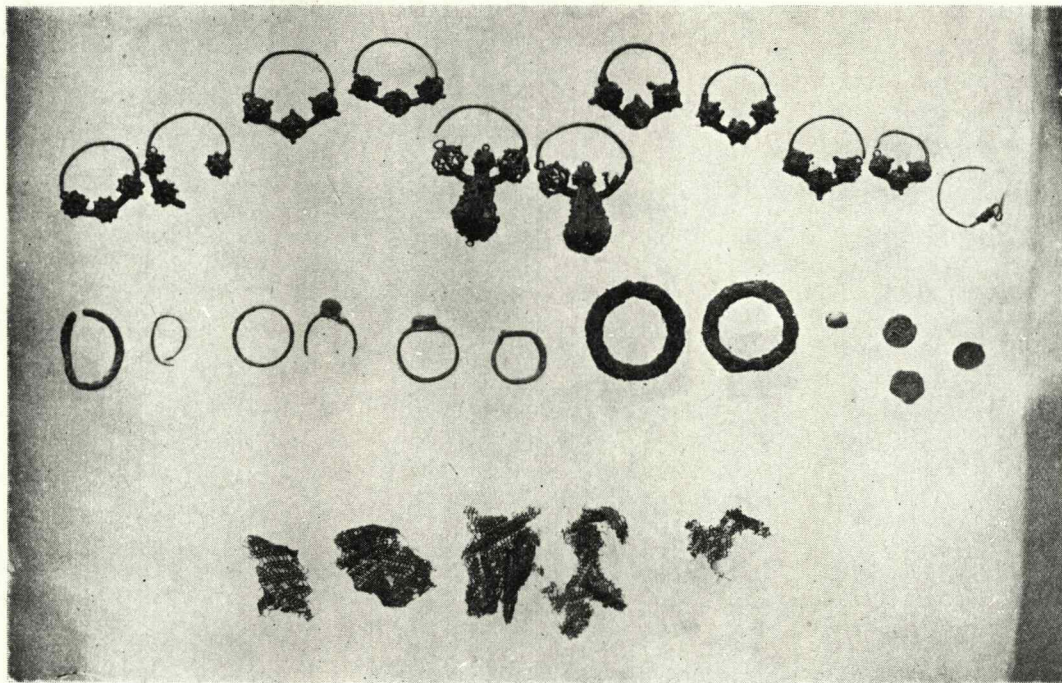
Sl. 5. Nalaz ulomaka oktogonálnih kolona za revizije na Stupovima g. 1950-51.

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951. .

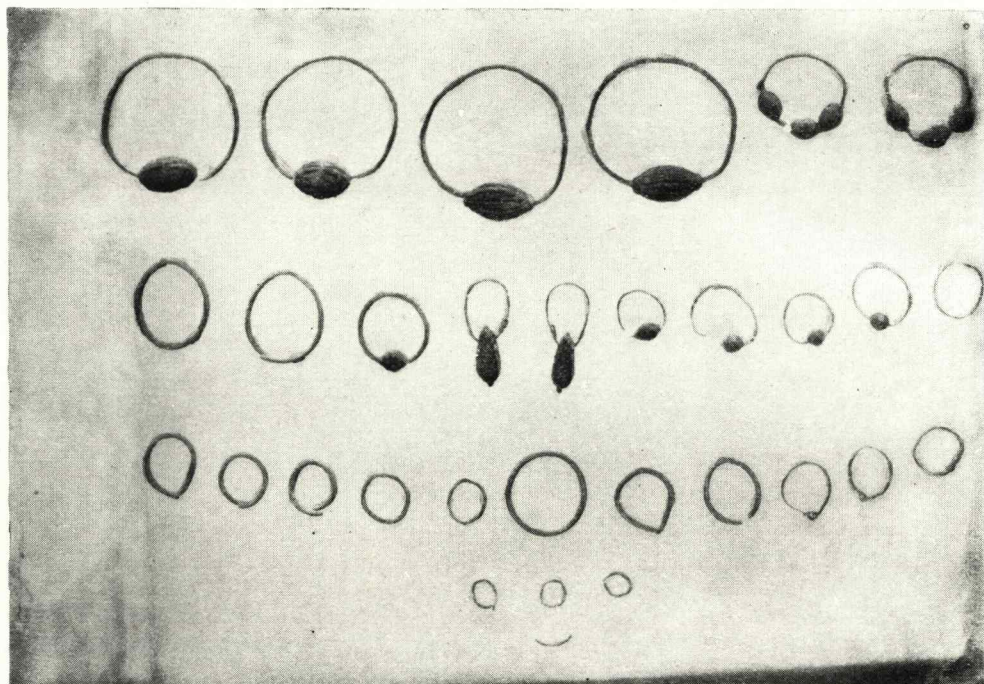
Sl. 6. Pronađeni arhitektonski ulomci pri nastavku revizije na »Crkvini« u Biskupiji g. 1951.

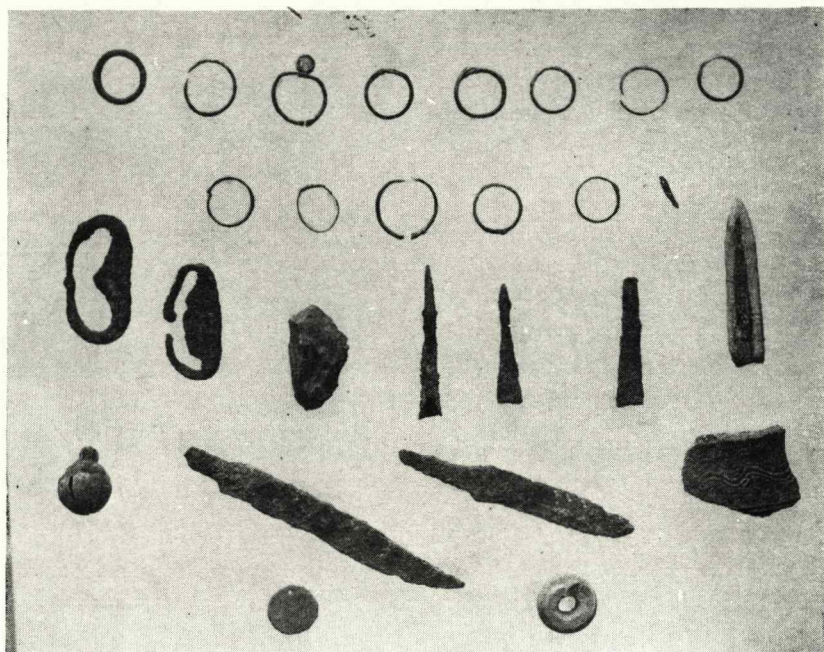
Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

*Sl. 7. Grobni prilozi pronađeni pri nastavku revizije na »Crkvini« u Biskupiji g. 1951.
(Naušnice, karike, prstenje, koluti, novci i ostaci tkanine)*

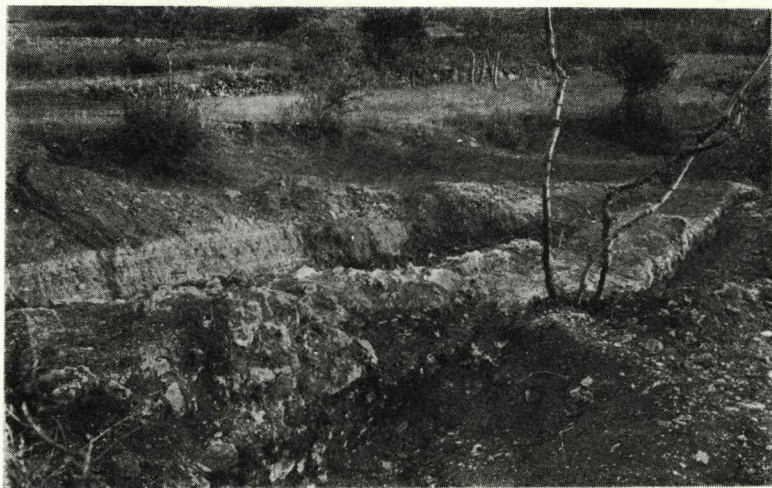
1

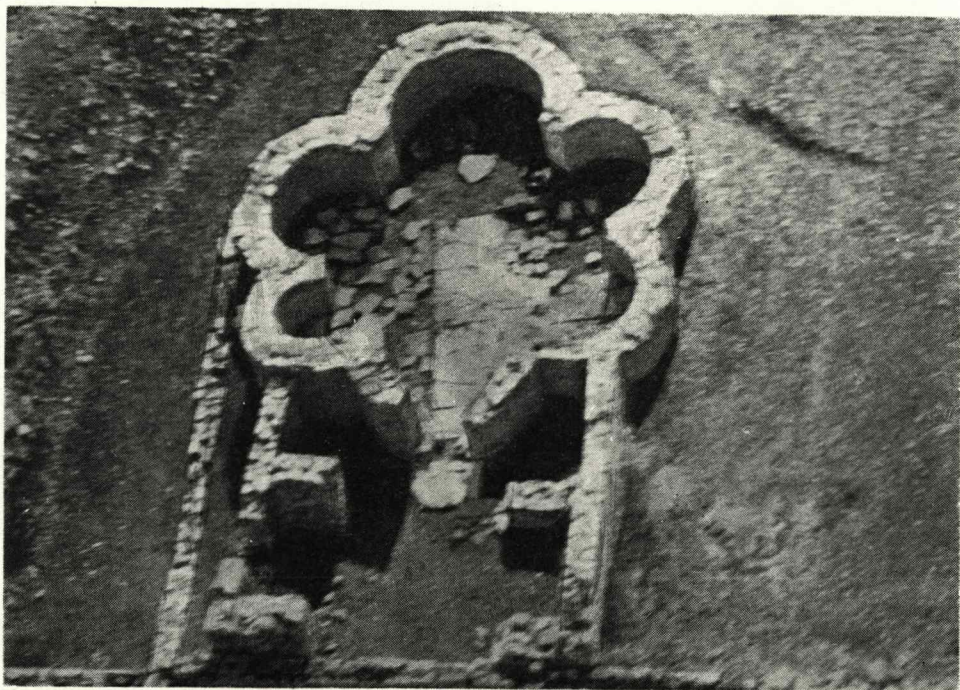

Sl. 10. Starohrvatski lonci pronađeni na Bukorovića podvornicama u Biskupiji g. 1951.

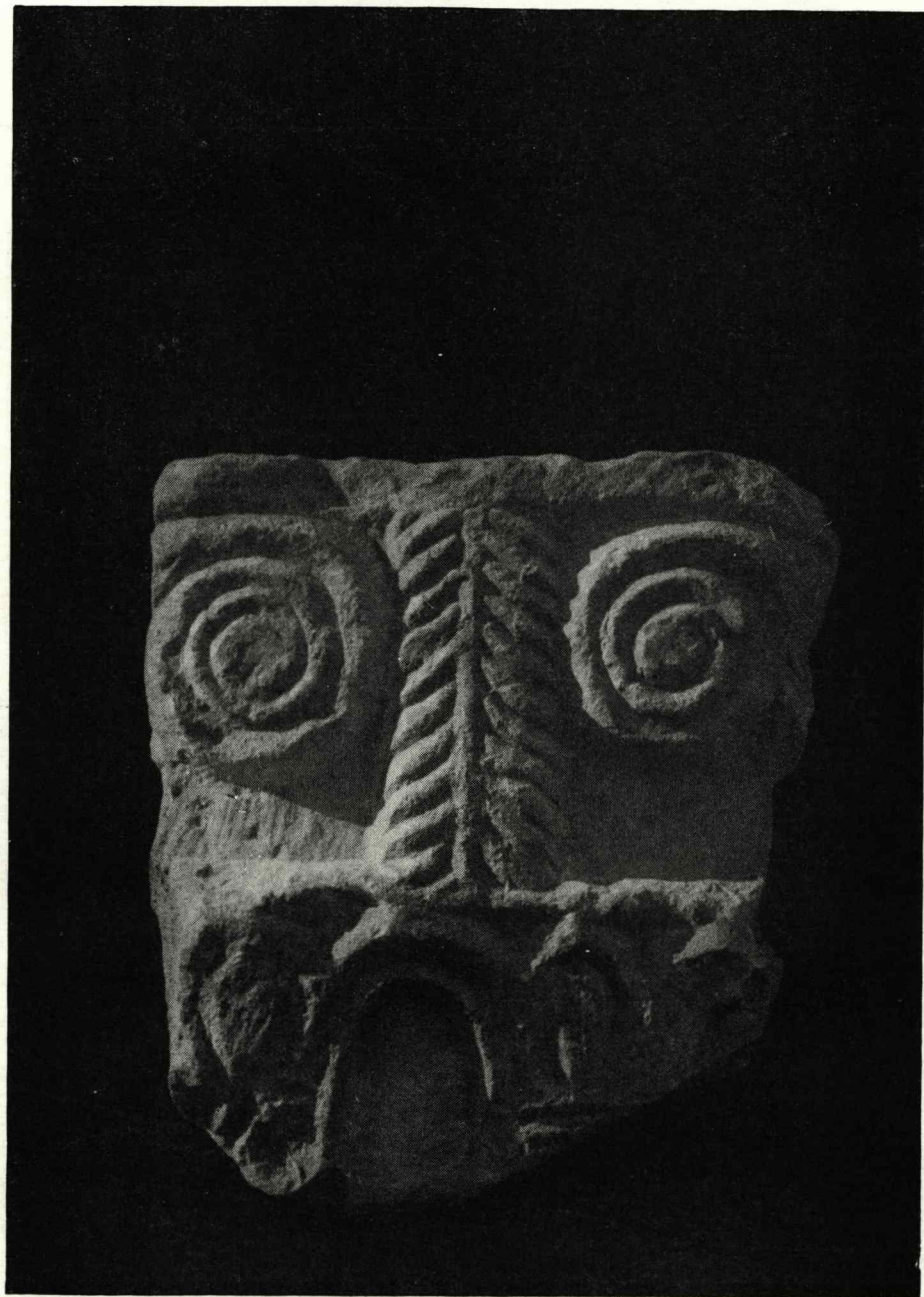
Sl. 11. Odgrnuti zid u bašči Mije Prijića u Biskupiji g. 1951.

*Sl. 12. Šesteroapsidni oratorij na Mijovilovcu u Pridrazi, otkriven 1940., restauriran 1951.
(avionski snimak)*

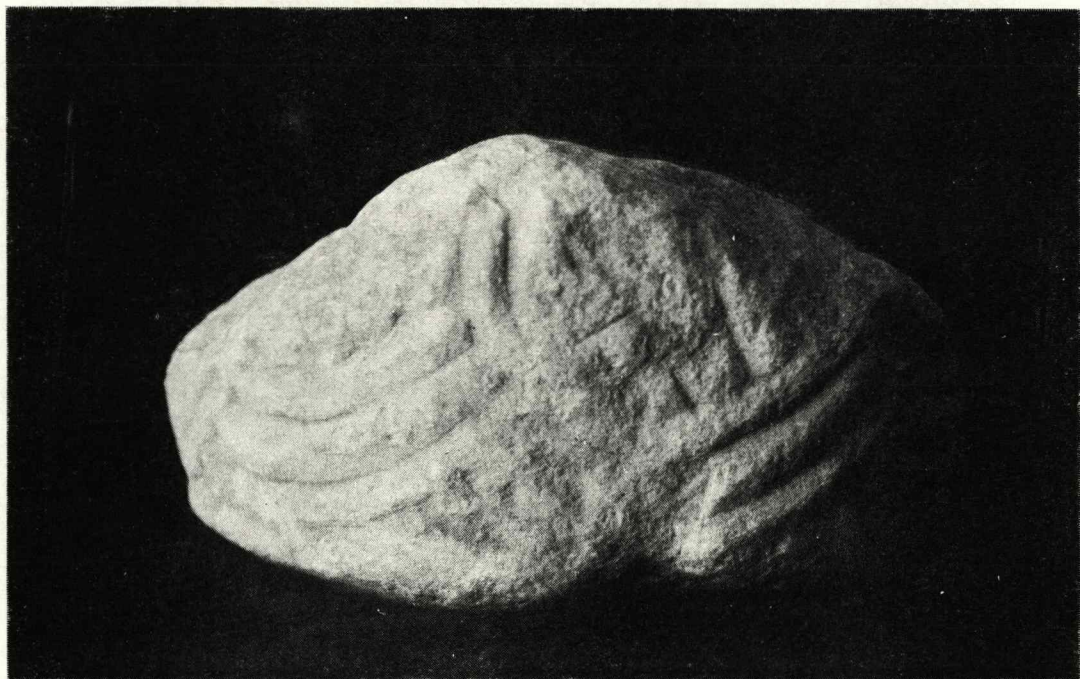
Sl. 13. Ulomak grede s natpisom ...UTION... i ulomak transene iz Pridrage

Sl. 14. Fragment kamenice za sv. vodu (?) pronađen u Kninu

Sl. 15. Fragment kapitela iz Pridrage

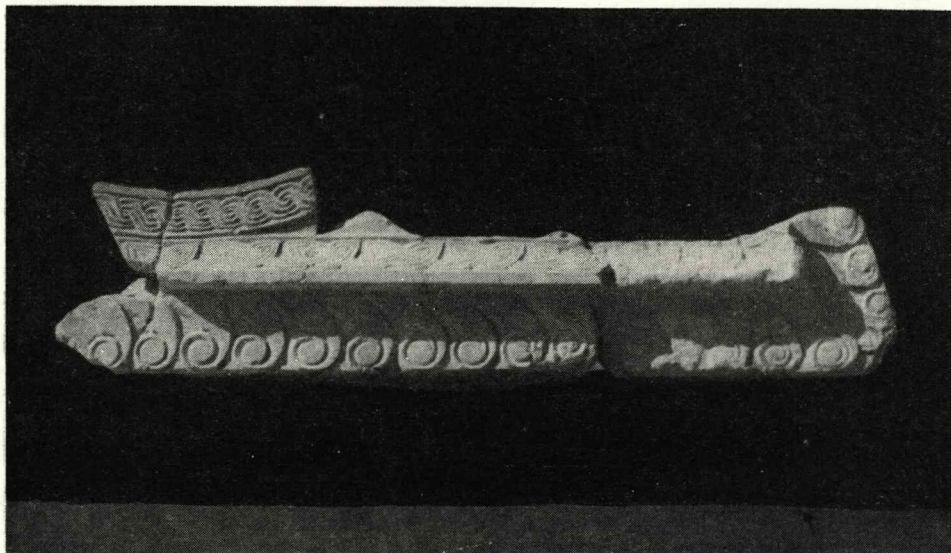

Sl. 16. Fragment kamenice iz Mrvinaca

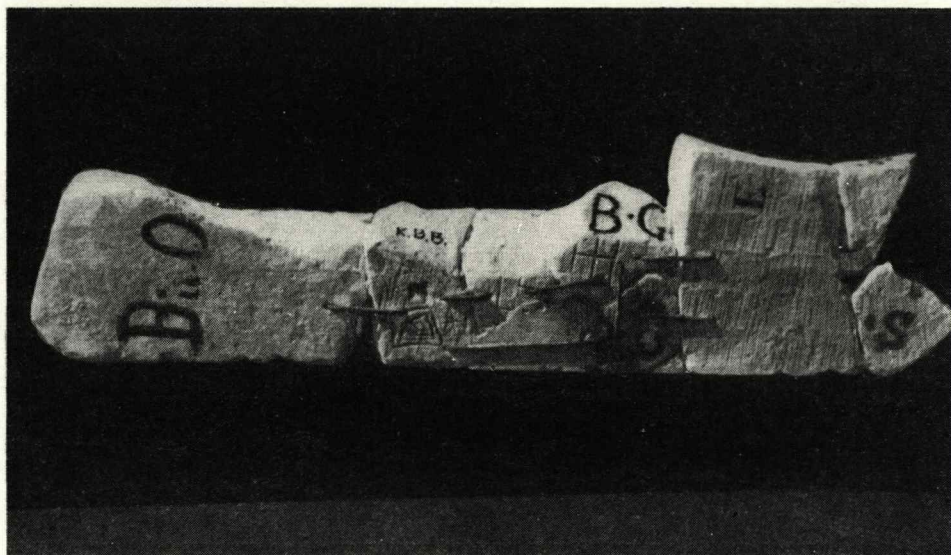
Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

Sl. 17. Nestajanje glavice s ostacima starohrvatske crkve u Brnazima kod Sinja

Sl. 18. Sastavljeni rub tegurija sa Stupova

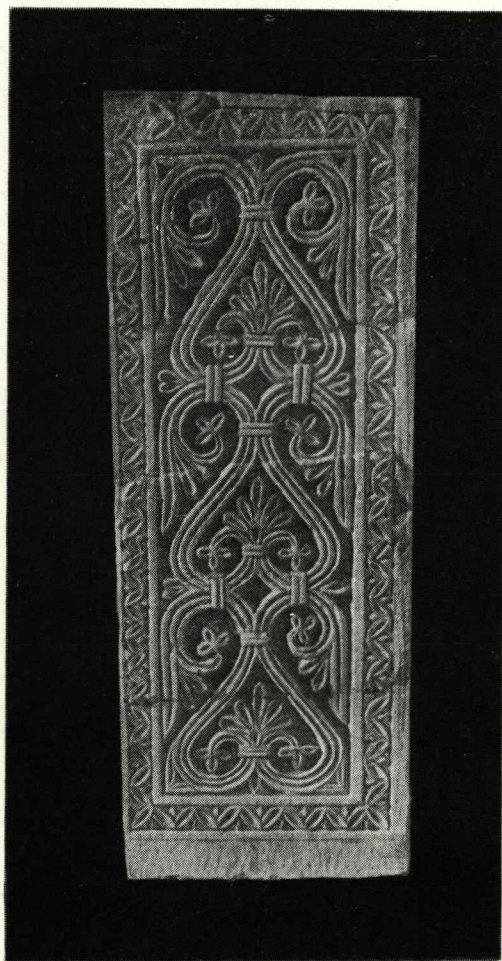

Sl. 19. Poledina tegurija sa Stupova (na sl. 18.) nosi različite i krive oznake porijekla

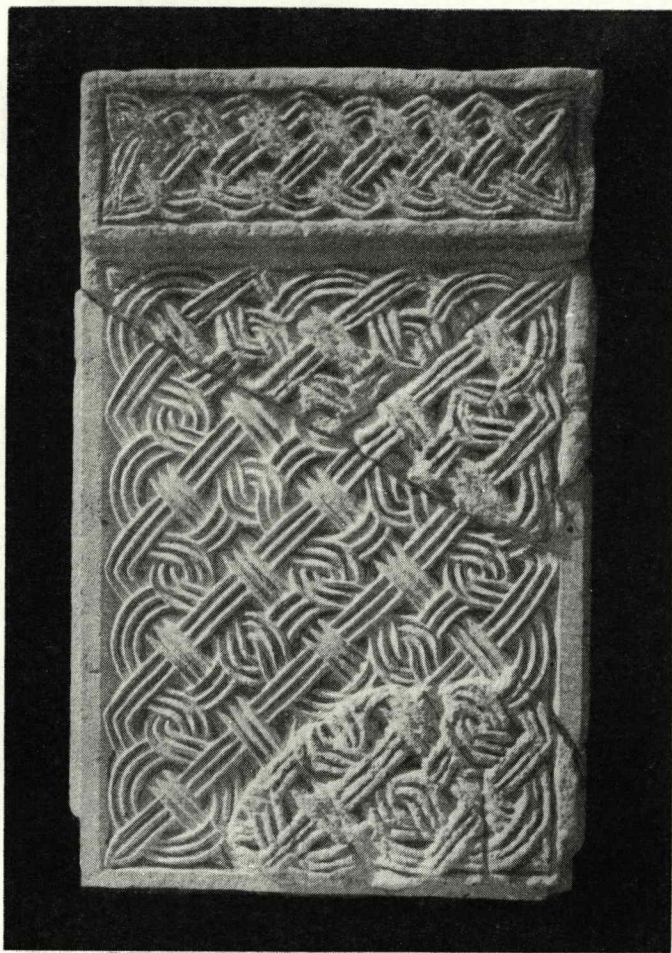
Sl. 20. Rekonstrukcija perforirane kamenice iz bazilike na »Crkvini« u Biskupiji, u koju se vjerojatno ulagao sud od mjedi (luteus, bacile)

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

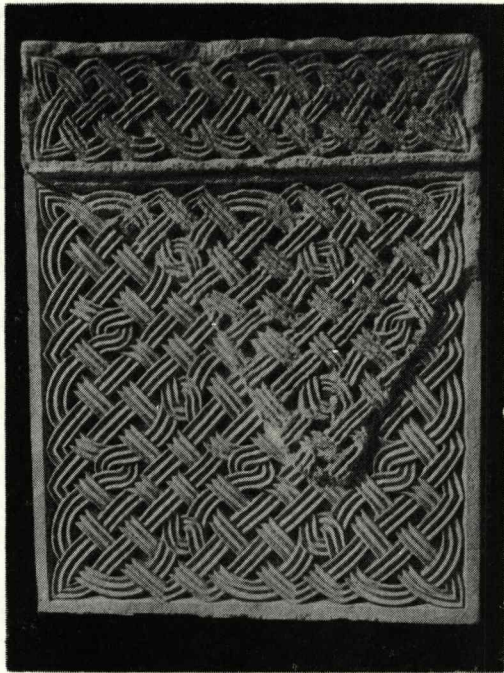
*Sl. 21. Restaurirani i rekonstruirani pilastar
iz Kninske tvrđave*

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

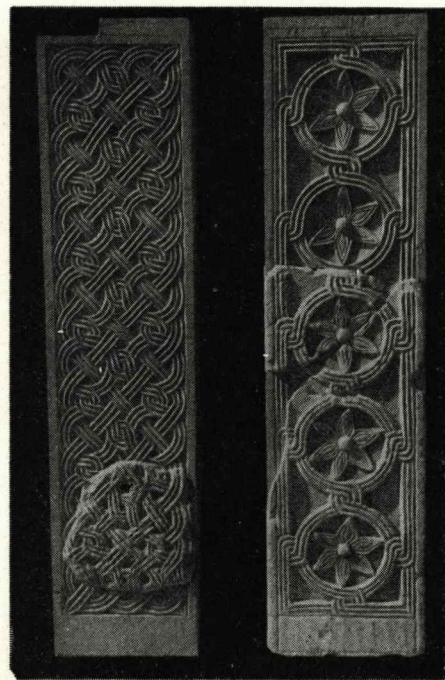

*Sl. 22. Restaurirani i rekonstruirani plutej iz oratorija
na Mijovilovcu u Pidrazi kod Novigrada*

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

*Sl. 23. Rekonstruirani plutej iz oratorija na
Mijovilovcu u Pridrazi kod Novigrada*

*Sl. 24. Restaurirani i rekonstruirani
pilastri iz bazilike na »Crkvini«
u Biskupiji*

*Sl. 25. Rekonstruirani pilastri iz bazilike
na »Crkvini« u Biskupiji*

*Sl. 26. Rekonstruirani pilastri iz bazilike
na »Crkvini« u Biskupiji*

Stipe Gunjača: Rad Muzeja hrvatskih starina u g. 1951.

*Sl. 27. Restaurirani i rekonstruirani
pilastri iz bazilike na »Crkvini«
u Biskupiji*

*Sl. 28. Restauriran i djelomično rekonstruiran
plutej iz bazilike na »Crkvini« u Biskupiji*

Djelatnost muzeja u ovoj godini ispoljila se više na terenu, gdje su od početka svibnja do početka studenoga vršena arheološka iskapanja i konzerviranje otkrivenih objekata arhitekture, a manje u samom muzeju, gdje su se dogotovili nacrti prošlogodišnjih iskopina, vršeno fotosnimanje i nastavila se restauracija i rekonstrukcija kamenih spomenika.

Arheološka iskapanja

Iskapanja su se vršila u selu Biskupiji kod Knina i u Pridrazi kod Novigrada. Iskapanja u Biskupiji imala su u glavnom karakter revizije; to je zapravo bio nastavak prošlogodišnjeg rada. Ove godine dogotovilo se revidiranje Stupova, nastavilo na Crkvini, izvršilo na Lopuškoj glavici i na Bukorovića podvornicama. Na ovim posljednjim proširilo se iskapanje izvan područja revizije, na susjednim česticama, gdje se dosada nikad nije iskapalo. Usto napravljena su tri pokušaja: na oranici Tode Popovića, kod kuće Mije Prijića i kod kuće braće Jaramaz.

1. *Stupovi*. U prošlogodišnjem broju glasila naveli smo, da se radilo na revidiranju Stupova. Ali se rad nije završio zbog jesenskih kiša. Ove godine dovršila se revizija, te je tako pretražena sva crkva kao i čestica, na kojoj se ona nalazi. Osim toga zahvatile su se i dvije susjedne čestice Avre Maksimovića na sjeveru i sjeverozapadu, koje dosada nijesu bile istraživane. Na Stupovima se nalaze ostaci poznate trobrodne bazilike sa kontraforima i ugrađenim zvonikom na pročelju, a objekt je objelodanio Frano Radić (*»Ostanci starohrvatske bazilike na glavici »Stupovi« u Biskupiji kod Knina«*, Starohrvatska prosvjeta, stara serija VI, Knin 1901, str. 63 do 83). Bazilika je g. 1907. bila zatrpana. Tlocrt joj je donio Radić u spomenutoj radnji, odakle su ga preuzeli drugi, no on nije tačan. Već je Marun g. 1907. za drugog iskapanja uočio temelje zidova manje prostorije uz južnu stranu bazilike. Opći nedostaci ranijih zahvata, ovo Marunovo naknadno iskapanje, kao i siromašan nalaz predmeta, sve je to jačalo želju za revizijom, te se ona g. 1950. i 1951. izvršila. Ni revizija nije iznijela na svijetlo znatnijih arhitektonskih nalaza. Pronađeno je 147 komada sitnih fragmenata (vidi sl. 5) razlupanog crkvenog namještaja, među kojima je najvažniji i najveći ulomak tegurija sa ostacima ptice, što je pomoglo, da se spoje prije pronađeni dijelovi jedne strane tegurija.

U posljednje vrijeme utvrđeno je, da je crkva na Stupovima bila posvećena sv. Ceciliji (v. moju radnju *»Kako i gdje je svršio hrv. kralj Dimitrije Zvonimir, s dodatkom o grobu kralja Zvonimira na Kapitolu kod Knina«*, Rad Jugosl. akademije 288, Zagreb 1952, str. 205) te se tako prividni topografski nesklad vijesti u *»Historia Salonitanorum pontificum«* Tome Arcidakona i vijesti iz nje prerađene u Dodatku hrv. redakcije Ljetopisa Popa Dukljanina, miri sa viješću u kronici Ivana Tomašića, da je Zvonimir bio ubijen kod crkve sv. Cecilije. Ta konstatacija mnogo je pridonijela rješavanju pitanja o načinu Zvonimirove smrti, pa je stoga bilo veoma važno, da se ime crkve sa više strana potvrdi. Budući da prije pronađeni preostaci trabesa nose na sebi tragove natpisa, postojala je opravdana nada, da bi revizija mogla iznijeti na javu i natpis, koji bi to ime spominjao. Iz sviju navedenih razloga

išlo se dosta u širinu, i na dosada neistraživane čestice, pa je pretražena površina od 3000 m². Što se više išlo k periferiji, nada se sve više gubila, no ona još nije izgubljena. Budući da je crkva na glavici, a niz glavicu se kamenje lako obara, to nije isključeno, da će nekad nešto iskrsnuti i sa njiva pod Stupovima.

Revizija je inače unijela novih zapažanja u tlocrtnoj osnovi crkve i njome je crkva kao važni historijsko-topografski objekt ostala za uvijek otkrivena. Budući da objekt na Stupovima nije dosada sistematski obrađen, to će se on i cjelokupan nalaz kod njega obraditi u jednom od idućih brojeva ovog glasila.

2. *Nastavak revizije na Crkvini u Biskupiji.* Godine 1950. obavljena je revizija Crkvine na njenu najvećem dijelu, za koji se prema pričanju radnika znalo, da je za prvih radova bio nalazima najizdašniji. Tom prigodom revidirana je unutrašnjost starohrvatske bazilike, zatim sve što se nalazi ispred nje kao i sa strane njenih bokova, dapače i seoski put na tom segmentu (vidi o tomu izvještaj o reviziji iskopina g. 1950. u Ljetopisu Jug. akademije br. 57, god. 1953.). No budući da se tada na istočnoj strani zahvatilo samo 2 m u širinu (iza začelja crkve i priležećeg samostana), tu se prestalo kopati ispred novog nasipa, koji je podignut za gradnje Meštrovićeve spomen-crkve, u nakani, da se nastavi drugi put. Tako se god. 1951., dok se čekalo, da sazore usjevi na Bukorovića podvornicama, pretražio južni segment ispod Meštrovićeve spomen-crkve. Tom prigodom se otkrilo 28 starohrvatskih grobova, a u nekima i prilozi naušnica i prstenja. U jednom grobu našlo se malih preostataka istrule tkanine. Ktome pronašlo se u nasipu nekoliko kamenih ulomaka, od kojih je vrijedno posebno istaći donji dio reljefa, vjerojatno anđela, simbola evanđeliste Mateja. Taj ulomak se po frakturi spaja s prije pronađenim gornjim dijelom tijela. Predmet je pripadao kamenoj rešetki i njega u ovom broj glasila objelodanjuje dr. Kruno Prijatelj.

Budući da se starohrvatskim grobovima nije našlo kraja, to nas ova konstatacija vodi do zaključka, da se grobovi i dalje nastavljaju, te će se morati pretražiti u idućim zahvatima.

3. *Revizija Lopuske glavice u Biskupiji.* Gledaj o tome u prednjoj radnji u ovom broju glasila pod naslovom »Starohrvatska crkva i groblje na Lopuskoj glavici u Biskupiji kod Knina«.

4. *Revizija i iskapanje na Bukorovića podvornicama u Biskupiji.* O pređašnjim radovima na ovom položaju bilo je dosta govora u mojoj radnji, koja je izišla u prošlogodišnjem broju ovog glasila pod naslovom »Četvrta starohrvatska crkva u Biskupiji kod Knina i groblje oko nje«. Na položaju »četvrte crkve«, na podvornici Aćima Bukorovića izvršila se g. 1939. revizija, a ove godine se nastavilo na susjednoj čestici, koja je vlasništvo Milke Bukorović ud. Đure i nalazi se istočno od preostataka crkve. Osim revidiranja vršila su se prvi put iskapanja na česticama zapadno od crkve, i to na podvornicama: Stane Bukorović, na drugoj čestici Milke Bukorović, drugoj čestici Aćima Bukorović, u bašti Aćima Bukorovića, pa na čestici braće Jaramaz. Na istočnoj čestici Milke Bukorović, gdje je Marun g. 1929. iskapao sada se revizijom pronašlo 35 grobova, a u nekima je bilo priloga. Na ostalim česticama, koje su se prvi put istraživale, pronašlo se također 37 starohrvatskih grobova. U nekim od tih grobova bilo je priloga. Pronašlo se naušnica,

prstenja, ognjila i lonaca. Našao se i pokoji grobni prilog izvan grobova u prevrtnoj zemlji. Začudo od očekivanih arhitektonskih dijelova crkve nije se u zemlji pronašao nijedan; samo se u zidnoj ogradi bašte Aćima Bukorovića pronašao jedan impost.

Ovdje je vrijedno istaći, da se na podvornici Milke Bukorović, koja je istočno od crkve, naišlo na neolitsku keramiku u 2,5 m dubine, o čemu je bila obaviještena uprava Arheološkog muzeja u Splitu, a rad se na tom mjestu prekinuo, da ga nastavi taj muzej.

5. *Pokusni rov na njivi Todora Popovića u Biskupiji.* Južno od »Crkvine« u Biskupiji, a preko novo sagrađenog puta na njoj, nalazi se vinograd braće Madžara, nekoć vlasništvo Hrvatskog starinarskog društva u Kninu, gdje je Marun u svoje doba istraživao i nailazio na starohrvatske grobove. Bez sumnje je to pripadalo nekoć cjelokupnom kompleksu groblja na »Crkvini«. Do Madžareva vinograda nalazi se njiva Todora Popovića, koja nikad nije istraživana. Vlasnik nam je pričao, da on oruči nailazi na tragove keramike, a poznato je da takvih ostataka ima i na bližnjim njivama. Za vrijeme nastavka revizije na »Crkvini«, srpnja 1951. odvojili smo četiri radnika, da prave pokusni rov na Todorovoj njivi. Rov se udario na istočnoj strani njive, gdje se ona blago uspinje ka kôsi. Pravac rova udaren je koso na širinu njive. Širina rova iznosila je 60 cm, a živica se nalazila na 75 cm dubine. Rov nije naišao ni na kakov grob, ali se nailazilo na krhotine srednjovjekovne keramike, mrvice ogarina i pepela. Nije isključeno, da bi se ovdje radilo i o preostacima, koji bi mogli biti vezani za nastambe, koje su lako mogle biti smještene uz neposredno blizu kôsu.

6. *Pokušaj u bašti Mije Prijića u Biskupiji.* Istočno od »Stupova« nalaze se Prijića kuće, a kod kuće Mije Prijića, u njegovoj bašči, nalaze se grmom obrasli ostaci malih ruševina. Na tom položaju radilo se jedan dan i tom prigodom otkrili su se ostaci jednog zida, na kojemu se nalazi žbuka. Budući da zid i žbuka na njemu ne odaju tipične karakteristike srednjovjekovne konstrukcije, a kako se uokolo nalaze krhotine rimske keramike, odložio se rad za drugu prigodu i bit će izvršen kombiniranim iskapanjem sa klasičnim arheologom.

7. *Grob kod Jaramazove kuće u Biskupiji.* Za vrijeme radova u Biskupiji doznalo se od Jove Jaramaza, da je pri oranju njegove njive traktor naišao na jedan grob i ošteti ga. Ta njiva nalazi se preko puta Jaramazove kuće, uz glavni seoski put, koji vodi u Orlić i zove se »Greblje«. Grob se nalazio na rubu njive u brazdi do Dmitrovićeva vinograda. Istraživanjem se konstatalo, da se radi o srednjovjekovnom grobu ograđenom kamenjem od sedre, poput onih grobova kod »četvrte crkve« u Biskupiji. U grobu se našao muški skelet. Priloga nije bilo. S obzirom na ovaj nalaz kao i na sam naziv njive bit će potrebno izvršiti iskapanja.

8. *Arheološki radovi u Pridazi kod Novigrada.* U objelodanjenim zabilješcima pod naslovom »Kratak osvrt na prilike i rad muzeja u Kninu« (Starohrvatska prosvjeta, III serija, sv. 1, 1949, str. 391–2) osvrnuli smo se na pronalazak šesteroapsidne starohrvatske crkvice na Mijovilovcu u Pridrazi. Tom prilikom je naglašeno, da iskapanje nije dovršeno, jer je dalji rad omela zima pa rat. Rad se nastavio u svibnju g. 1951. i tada se do kraja izolirala crkva od nasipa, kao i njeno predvorje, pa dva krila prostrane

zgrade, koja se nalazi ispred crkve. Pri radovima na čišćenju nasipa pronašao se ulomak grede sa crkvene pregrade, koji je dekoriran volutama, a na natpisnom polju nalazi se ostatak teksta natpisa što ga označuju slova VTION ... Pronašao se još i fragment kamene prozorske rešetke, pa više česti rimske tegule. Rad na čišćenju bio je olakšan time, što je poslije rata Grga Ostrić, sada konzervator u Zadru, darovao muzeju zemljišnu česticu tik do crkve, te je time bio omogućen brz i jeftin odvoz otkopanoga nasipa, na čemu mu i ovdje hvala. Naime za prvog zahvata g. 1940. rad je znatno bio otežan time, što su se svugdje oko objekta nalazili vinogradi, pa se materijal izvezio na ledinu ispred samog objekta, gdje se dobar dio materijala još i danas nalazi, a ledina se nije istražila. Nije se istražilo ni sjeverno krilo zgrade ispred crkve, jer se u svoje doba nije imao kamo izvoziti materijal. Budući da se na tom položaju nalazi ostataka iz prethrvatskog doba, to će se kombiniranim radom sa stručnim osobljem zadarskog muzeja u dogledno vrijeme dokrajčiti iskapanje i tada će objekt i nalaz kod njega biti publicirani.

Pri arheološkim iskapanjima u g. 1951., koja su vođena pod rukovodstvom pisca ovih redaka uz stalnu pomoć muzejskog asistenta-konzervatora Bartola Petrića, povremeno su davali stručnu pomoć: I. Petricioli, kustos muzeja u Zadru, za čitavo vrijeme rada u Pridrazi, student Dušan Jelovina za nastavka revidiranja na Lopuškoj glavici i na Crkvini u Biskupiji i Nevenka Prosen, direktor Povijesnog muzeja Hrvatske u Zagrebu, za vrijeme radova na Bukorovića podvornicama u istom selu. Fotosnimanje je vršio povremeno Karlo Stühler, fotograf Arheol. muzeja i Konzervatorskog zavoda u Splitu. Pomagač za razne potrebe bio je Ivan Jelovina, čuvar kninske tvrđave.

Ovdje naročito treba istaći susretljivost rukovodstva Aerobaze JNA u Zemuniku, koje se punom spremnošću odazvalo zamolbi, da nam iz aviona načini fotosnimke objekta u Pridrazi. Svima srdačna hvala!

Slučajni nalazi arheoloških predmeta

1. *Knin.* Za gradnje kotarske zgrade u Kninu sabiralo se kamenje od onih zgrada u mjestu, koje su stradale od bombardiranja u prošlom ratu. Zidarski pomoćnik Joka Jelovina, koji je dugo godina bio naš radnik, dok je muzej bio u Kninu, pronašao je ulomak dekoriranog kamenog spomenika u gomili, koja je dospjela na gradilište. Po njegovu kazivanju ova hrpa je potjecala od srušene stare zgrade suda u Kninu. To je ona ista zgrada, u zidovima koje sam, dok je bila cijela, pronašao dva ulomka urešena pleternom plastikom i to objavio u prvom broju III. serije ovog glasila (str. 282). Fragment je od krupnozrnatog bijelog vapnenca. Dimenzije su mu: visina 26 cm, širina 23 cm, a debljina 12 cm. Površina leđa nije određena, pa se vidi, da se krajnja debljina na njemu nije sačuvala. Fragment se u mnogočemu podudara s fragmentom kamenice za sv. vodu, koji je pronađen u Biskupiji, a objelodanio ga je Bulić (Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz dobe narodne hrvatske dinastije, Zagreb 1888, Tabla X, sl. 26), samo što ga on pogrešno pripisuje pluteju (str. 20). Na fragmentu se vide dva polja: gornje, u kojemu ima ostataka dviju voluta

među sobom obrnutog smjera, a rastavlja ih vertikalno rebro sa lišćem u obliku riblje kosti, i donje, na kojem su ostaci niza arkadica sa umetnutim listovima pri njihovu gornjem dijelu (sl. 14).

Budući da je zgrada suda u Kninu bila dosta stara, a nalazila se blizu zgrade »del quartier della cavalleria«, za koju Vinjalić kaže da je građena materijalom sa srušenog Kapitula, nije isključeno, da je i u sudsku zgradu odatle prispio materijal, bilo neposredno sa Kapitula, bilo posredno sa ruševina koje druge bližnje zgrade, koja je bila građena materijalom sa Kapitula. Prema tome pored pomisli, da bi ovaj fragment pripadao kojoj crkvi u Kninu, moramo voditi računa i o drugoj mogućnosti, da bi potjecao iz crkve sv. Bartula na Kapitululu. Fragment je kupljen i nalazi se sada u spremištu Muzeja hrvatskih starina u Splitu.

2. *Pridraga kod Novigrada.* Za radova na Mijovilovcu seljak Šime Zekan, naš radnik pri ranijim iskapanjima, donio je ulomak kapitela, koji je pronašao na svojoj njeni pri potoku južno od seoske crkve sv. Martina. Ulomak je od prostog sitnozrnatog vapnenca, kakav se nalazi u Pidrasi. Fragment je visok 17 cm, širok 13 cm, a debeo 9 cm. Ulomak predstavlja dio kapitela, i to je jedini nalaz kapitela u Pidrasi, iako su tu bile dvije starohrvatske crkve, sv. Martina i sv. Mihovila. Ne može se točno znati, kojoj je od tih dviju crkava naš ulomak pripadao, ali su svi izgledi, da je pripadao crkvi sv. Martina, jer je ona bliža njegovu nalazištu. Fragment je pripadao gornjem dijelu kapitela i na njemu je sačuvana gornja ploha (sl. 15). Pri vrhu se opažaju tragovi plitkog abakusa. U polju ispod abakusa nalazi se kaulikol, koji se korijenom dotiče tordiranog vertikalnog rebra. Na donjem pojasu sačuvalo se lišće, koje se savija ustranu zatvarajući tako slijepe, duguljaste i pri vrhu šiljaste niše. Fragment je otkupljen i nalazi se u spremištu Muzeja hrvatskih starina u Splitu.

3. *Mravince kod Splita.* Naš restaurator klesar Petar Marović pronašao je na položaju Milježevac u Mravincama ulomak donjeg dijela male kamenice za vodu i darovao ga našem muzeju. Ulomak je od sitnozrnatog vapnenca, visok 7 cm, dug 11,5 cm, širok 9 cm. Na unutrašnjoj strani zapažaju se tragovi konkavne udubine, u kojoj je stajala voda. Vanjska strana je ukrašena troprutastim pleterom.

Predlog za iskapanja saveznog značaja u Bribiru

Na Bribirskoj glavici u selu Bribiru kod Skradina postoje goleme ruševine stare Varvarije, na kojoj se nastavio srednjovjekovni život županijskog centra bribirske župe i onda hrvatskih dinasta knezova Bribirskih. U srednjovjekovnim dokumentima spominju se u Bribiru građevni objekti, kao curia i hospitalium, pa osamica za gubavce. Spominju se crkve sv. Marije, sv. Spasa i sv. Ivana, kao i franjevački samostan. Na Bribiru je prebivalo više grana roda Bribirskih, a pored njih spominju se magistri, notari, službenici, krojači, sluge i t. d. Sve to govori, da se na Bribiru nalazilo više nastambi. Bez sumnje je bilo i znatnijih građevina, kad je tu mogao odsjesti kralj Bela IV. g. 1245. Iz dokumenata znamo i to, da su se u crkvi sv. Marije pokapali

knezovi Bribirski. Iz oporuke Pavla II. iz g. 1346. vidimo, kako je bio bogat i kvalitativan dio crkvenog inventara. On sam dariva za ukras crkve sv. Marije srebrne i pozlaćene predmete: veliki križ, ikonu, škrinjicu. Zatim humeral s biserjem i razno skupocjeno ruho, pa crkvene knjige. Posve je razumljivo, da su navedeni podaci kod pionira hrvatske arheologije fra L. Maruna izazvali vatrenu želju za istraživanjem. Stoga je on sredstvima Hrvatskog starinarskog društva u Kninu pokupovao od privatnika malone sve zemljište na Bribirskoj glavici, kojoj površina iznosi oko 70.000 m². Prebrodivši djelomično poteškoće Marun je počeo istraživati na koncu g. 1913. i nastavio rad g. 1914., ali ga u tome spriječio Prvi svjetski rat. U kampanji na Bribiru uz Maruna su učestvovali još i Ć. M. Iveković i dr. Mihovil Abramić.

Kroz razdoblje između dva svjetska rata Marun se intenzivno bavio mišlju da nastavi rad, ali do toga više nikada nije došlo. Njegovu namjeru nova uprava muzeja nastoji ostvariti. U traženju putova za postignuće ostvarenja pisac ovih redaka predložio je Koordinacionom odboru arheologa FNRJ, na zasjedanju u Sarajevu dne 17. V. 1951., da se planira iskapanje na Bribiru, koje bi zbog golemog značaja u svemu dobilo savezni sadržaj i oblik. Na sastanku je usvojeno, da se izradi referat i iznese na dnevni red pod posebnom točkom na idućem zasjedanju Odbora, koje će biti u Ljubljani. Dne 17. XI. referat je bio pročitao na zasjedanju u Ljubljani, stavljen na diskusiju, i nakon toga je prihvaćeno, da se pothvatu na Bribiru dade savezni značaj. Ujedno se zatražilo od predlagača, da pošalje predračun za najhitnije radove na Bribiru, koji su u vezi s uvjetima stanovanja ekipe za vršenja pripremnih radova. Prosinca 1951. poslan je aproksimativni predračun za popravak postradale muzejske kuće na Bribirskoj glavici.

Konzervatorski radovi na arheološkim objektima

Imajući pred očima gotovo neoprostive propuste, koji su prije redovno pratili otkrivene ostatke arhitekture, a ti su se sastojali u posvemašnjem nemaru za dalju zaštitu otkrivenog objekta, uprava muzeja stala je na stajalište, da se svaki objekt, koji se pronade, a ima i dalje ostati otvoren, odmah i zaštititi od sukcesivnog propadanja. Prvi objekt, koji se otkrio, a koji je ostao otvoren, jest oratorij na Mijovilovcu u Pridrazi. Budući da je rat spriječio dalji rad, otkriveni dio ostao je nezaštićen za vrijeme rata. U tako malom razdoblju vrijeme, stoka i pastiri već su učinili svoje, te se objekt poslije zatekao znatno oštećen. Nestalo je s njega dosta kamenja, a tomu je pomogla i vrlo loša malterna veza, zbog čega se kamenje lako obaralo. Zato se odmah g. 1946. pristupilo sprečavanju daljega rušenja na taj način, što se na mjestima, gdje je malter opao ili bio trošan, lijevalo betonsko mlijeko. Za nastavka arheoloških radova ove godine izvršeno je konačno fugiranje zidova oratorija. Osim toga izvršena je djelomično rekonstrukcija zidova na taj način, što se nadozidivalo na najnižim dijelovima zida, no ne mnogo u visinu, da se ne bi preudicijom isključio koji detalj, kao što bi na pr. bili prozori. Horizontalna površina originalnog i nadozidanog zida zaštićena je betonskom smjesom; beton se lijevao oko površinskog kamenja tako, da to kamenje iz njega strši. Time se izbjeгла neukusna betonska kapa,

a zid ipak zaštitio tako, da voda laganim padom otječe s površine niz fuge. Između originalnog i dograđenog zida ostavljena je diskontinuitentna linija, da se vidljivo razlikuje originalno od dogradnje. Ta linija je postignuta na taj način, što se tu nisu fugirali malterni spojevi, nego je ostavljena kontinuirana udubina. To polučuje vrlo efektan dojam, te se čini, kao da se dograđeno može u bloku podići i tako rastaviti od originalnog zida. Ovom prigodom inkorporirala se objektu darovana čestica, te se sav prostor koji leži sjeverno i istočno od oratorija, ogradio suhozidom, da se spriječi ispaša, zbog koje najčešće dolazi do ugrožavanja objekta. Nastavak na zaštićivanju provest će se za idućih arheoloških radova.

Na sličan način postupilo se i sa ostacima crkve na Stupovima u Biskupiji, koji zbog utvrđene historijske važnosti moraju zauvijek ostati otkriveni. Za vrijeme naprijed spomenutih arheoloških radova u Biskupiji izvršilo se i konzerviranje ostataka zidova bazilike uz materijalnu pomoć Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju. No zbog nedovoljne subvencije rad se nije mogao izvršiti do kraja; ostao je mali dio, da se dovrši iduće godine.

Ovdje nam je napomenuti, da nije bilo probitačno izvršiti konzerviranje novopronađenih ostataka objekta u Brnazima kod Sinja zato, što se predvidjelo, da će ostaci nestati. Stvar je u tomu, što ostaci zidova šesteroapsidne starohrvatske crkvice leže na osamljenoj glavici, na kojoj se vadi pijesak za beton. Nagli porast građevne djelatnosti u Sinju očito je signalizirao nestajanje glavice i svega na njoj. Stoga je direktor muzeja više puta skrenuo pažnju na tu činjenicu Konzervatorskom zavodu u nastojanju, da se eksploatacija zaustavi. Tek u tom slučaju bilo bi zajamčeno, da će tragovi ostati i onda bi bilo razloga, da se pristupi konzerviranju. No eksploatacija žala intenzivno traje, pa glavica i s njom ostaci crkve iz dana u dan nestaju.

Radovi na rekonstrukciji i restauraciji kamenih spomenika u spremištu muzeja

Godine 1951. radilo se intenzivno na spajanju (restauraciji) kamenih spomenika kao i na rekonstrukciji nekih oblika, za koje su postojali pouzdani elementi. Još uvijek se po provizornom lapidariju traže fragmenti, da bi im se pronašle pripadajuće cjeline i tako usput otkrilo porijeklo, jer u muzeju ima dosta predmeta, naročito kovinskih, za koje se ne zna odakle su. Taj rad već godinama traje i zadaje mnogo glavobolje zbog nijemih ili škrtih, pa i nepouzdanih podataka. Kao ilustraciju otežanog rada iznijet ću ovdje najizrazitiji primjer. F. Radić u prilogu »Tragovi crkvice na Lopuskoj glavici kod Knina« (Starohrvatska prosvjeta VII, str. 35–36) objelodanio je (pod brojem 21) vrh tegurija, kojemu pripisuje nalaz na Lopuskoj glavici. Taj isti ulomak ima na leđima signaturu porijekla »Bu. O.«, što bi se moglo primijeniti na dva stara radilišta: Bu(latovu) O(ranicu) ili Bu(korovića) O(ranicu). Dakle signatura porijekla ni u kojem slučaju ne slaže se s Radićevom oznakom, da je ulomak s Lopuske glavice. Radom na istraživanju pripadnosti pojedinih fragmenata konstatiralo se, da se po izradi, dimenzijama, materijalu i, što je glavno, po frakturi ovaj vrh tegurija veže s neposrednim nastavkom, ali taj opet ima treću oznaku porijekla. Sa strane tog fragmenta

piše K. B. B. što znači K(atića) B(ajami) B(iskupija). Na ovaj fragment nadovezuju se na isti način dva druga s oznakom porijekla B. G. = B(isku-pija) G(roblje), i to je četvrta oznaka porijekla. Na ove se opet po istim osobinama veže veći fragment sa oznakom E, što ne označuje porijeklo. Konačno se na ovaj fragment vežu još dva druga i na njima je oznaka porijekla S = S(tupovi). Dakle pet oznaka porijekla za jedan dio tegurija! (Vidi sl. 19). Zaista nije pred malu nepriliku stavljen onaj, koji nastoji u takvu baštinu unijeti reda i sistema, jer pored truda na pronalaženju organske pripadnosti fragmenata nastaje pitanje, kojoj od pet signatura porijekla može povjerovati. U konkretnom slučaju možemo se pomoći samo traženjem analogije u drugom materijalu sa utvrđenim porijeklom. Budući da materijal i tehnika obrade dekora nalazi analogiju jedino sa preostacima, koji su pronađeni na Stupovima, onda ova strana tegurija pripada bazilici na Stupovima u Biskupiji, što znači, da je vjerna bila oznaka signature samo na posljednja dva fragmenta. Da se ipak ne bi držalo vjerojatnim, da je materijal davnim raznošenjem sa porušenih crkvi u Biskupiji prispio na signirane lokalitete, moramo upozoriti na činjenicu, da se signatura postavljala mnogo kasnije, preko dvadeset godina poslije pronalaska. Prije toga porijeklo se znalo prema položaju u postavi muzeja, jer se sve, što je pronađeno na jednom lokalitetu, postavljalo zasebno. S druge strane pronalazač se početka dobro sjećao porijekla svakog kamena, no kad se kamenje gomilalo, pa onda zbog čišćenja, obrađivanja, fotografiranja i tomu slično, poremetio se red, a sjećanje popuštalo, moralo je doći do brkanja, te je već g. 1903. Radić zamijenio lokalitet Stupova sa Lopuškom glavicom.

Radom na prepoznavanju pripadnosti pronašlo se ove godine opet nekoliko fragmenata, koji se vežu, a takav jedan se dobio (donji dio anđela, simbola evanđeliste Mateja) nastavkom revizije na Crkvini. Klesar-restaurator Marović izvršio je restauraciju i rekonstrukciju nekih arhitektonskih dijelova, koje ovdje u fotoreprodukcijama registriramo (sl. 20–28).

Tehnička redakcija i grafička oprema

RADOSLAV N. HORVAT

Korekturu izvršio

Dr. IVAN ILIĆ

Štampano u tiskari

Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije

Strojni slog

J. SCHMIDT i Vj. ŠKABERNA

Prelom

M. GLOGOVŠEK

Štampali

M. POTOČNJAK i M. ŠTEFANEC

Uvezano u knjigovežnici

Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije

13.- Knjižnica HAZU

641708

PA-008-003